

НОЗИМ ҲИҚМАТ

ҚОН ГАПИРМАС

РОМАН

ОШИҚ БУЛУТ

ЭРТАҚЛАР

ТОШКЕНТ

Ёшфур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти

1987

И (Турк)
Ҳ 47

Романи туркчадан
Сиддиқа Аъзамова
эргакларни русчадан
Гавҳар Норматова
гаҗжима билган.

X $\frac{4703000000-37}{M352(04)-87}$ 02--87

© Фафур Гулом номидати А. «Бир» ва «Бир» н. т. д. 1987 й. (Тарж.)

Биринчи қисм

I

БАҚҚОЛЛИК ДУКОНИГА ТУТАШ УИДАН ЧИҚҚАН ХОГИН БА ҚОФИР ЖАМОЛ ДОМЛАНИНГ БИР СЎЗИ

Манави бино мадраса булади. Ташқаридаги бегона ичкарига кирмасин деб деворлари қалъавики каби баланд кутарилган ва ичкаридагиларни ташқарига чиқармаслик учун деразаларига йугол темир панжаралар тутилган бир бино...

Хозир унда ҳеч ким йўқ. Маҳаллада дарахт ва дарахт шохига қўнадиган қушларнинг йўқлигидан, маҳалла болалари бу кимсасиз мадрасанинг дераза ойналарини нишонга олиб ер билан битта қилишган. Мадрасали маҳалланинг тун қоронғисинда ялт-ялт қилиб турган нули мана шу йўсин пайдо булган.

Уста Нури худди мана шу йўлдан утиб узининг маҳалласига бурлди.

Уста Нурининг маҳалласи мадрасали маҳаллага ўхшамайди. Унинг орқаси теналикка таянган, олди эса очиқ, денгизга қараган. Кўчаларидаги кўз илғамас шамол пода сингари теңтираб юришига монелик қиладиган мадрасанинг юксак деворлари ҳам йўқ.

Бегош шамолнинг дастидан устанинг кўчасига бетоб одам камзулининг тугмачаларини қадамасдан кира олмайди. Уста ҳам тугмачаларини қадаб олди. Томоғи ёмон оғриётган эди, шунинг учун маҳалласининг аёвсиз, муздек шамоли бамисоли пичоқдек кўксига урилганида, устанинг назарида тапасининг аллақасрида катта бир томир «чирт» этиб узлиб кетгандек булди... Чунки томиридаги қайноқ қони эритилган пулатдек шиддат билан мияси томон оқа бошлаган эди.

Уста Нурининг ёши йигирма бешда. Бундан тўрт йил муқаддам, машрутнят¹ эълон қилинган йили, чиллак ўйнайман деб унгу кўзини кўр қилиб олган эди. Шундан кейин «Санъат мактаби»га

¹ М а ш р у т н я т — конституцияли монархия.

нолойиқ деб топилди ва онасининг Сарнғузалдаги бир қаватли уйини сотиб, биғта «Гур. и хил асбоб-ускуналар тўлатадиган меҳаник устахона»сини олди. Уша-ўша уни ҳамма «Уста Нури» деб атайдиган бўлиб қолди.

Усталар дайди шамол қуршовига соат сайини кучайиб бораётган томоқ оғриғи ва ҳарорати ҳар соғия кутарилаётган бир вужудла кириб борсалар ҳама «усталай гагини хос» вазминликни қўлдан бермасликлари, тир дардан нолимасликлари керак. Уста Нури ҳам шундай қилди. Худди ҳеч бир ери оғримаётгандек оғир-оғир қадам ташлаб борар эди. Ма алласидаги баққолнинг дўқони олдига етиб борди. Дукон рупарасида бир соғия тўхтади. Худди ана шу пайтда дўкон билан тутан уйининг эшиги очилди. Эшикдан чоршарфа рағат, юзини ёпқич¹ билан беркитган бир ёш аёл чиқди. Уста дўкон эшиги томонга чеккиди. Декки худди шу пайтда устанинг так юзи олдида шиддаг билан очилган дўкон эшигидан бир эркак кучага олиниб чиқди.

Олдида аёл, орқада эркак кетаверинди. Дукондан чиққан эркак дукон билан тутанган уйдаг чиквап хотинга етиб олди. Дёкнинг шамолда хилпираб турган чикчи учидан ушлаб бир нарсаларини тапирди-да, уйиб кетди.

Аёл такқа тўхтади. Эрақ билан ушадилда буриладиган бурчакка етганда тўхтаб, келин кута бошлади.

Шу пайт уста Нури:

— Хасан,— деб чакириб келди.

Мадрасани маҳаланинг дўқонини да турган эркак:

— Хизмат, уста!— деб оззи берди.

— Бу ёққа келсангчи.

Хасан келди. У усталани бер-йури уч ёш кичкина эди, холос. Шунга қарамай йиғирма уч ёш фарқи бор кишилардек гаплашардилар. Чунки Нури «уста» эди. Хасан булса уста Нурининг қўшинин Ади устанинг дўқонига «хизматкор» эди.

— Хасан, шу аёл бечорани уз қолнига қўйинглар...— деди уста.

— Хўп, лекин, уста...

Уста Нури Хасанининг қўлини ушлади.

Хасан чўғли манқални қўли тегиб кетган боладек бақириб юборди:

— Аланган оташ бўлиб ёйясиз-ку, уста!

— Ҳа, бир оз мазам йўқроқ.

— Уйингизга олиб бориб қуяман. Менга суянинг, уста.

Уста Нури Хасанининг елкасига суяиди. Улар юриб кетишигани ҳамона икковни ҳам зимдан орқаларига қараб қўйишди. Бақ-

¹ Чоршарфа — паранжи ва лифасини ушвичи кийим.

² Ёпқич — чачвоғга ухшаш доқа.

кол дүкөнгө туташ уйдан чиққан аёл мадрасали маҳалланинг муюлинидан ўтгач, куздан гойиб бўлган эди...

— Титраб кетяпсиз-а, уста...— сўз қотди Ҳасан.

Устанинг уйига етиб келишди. Қўнғироқнинг ишиси тортишдан аввал уста Нури Ҳасанга:

— Менга қара, негитмам борлигини онамга айтиб утирма,— деди.— Бўлмаса онам қўрқиб кетади. Отамни ҳам маъа шупақа оташ тўлқини олиб кетган эди-да. Онамга оёғим қайрилиб кетди деб қўя қоламай.

Уста қўнғироқнинг ишиси тортди.

— Ҳасан, сен ҳам уйга киргин. Онамга ўрни солдириб бўлмайди. Шурликнинг эрталабдан бери ишлайвериб ҳоли-жони қолмагандир. Менинг ҳолимин бўлса кўриб турибсан. Ўрнимни солиб берарсан.

Ҳасан, уста Нурининг онаси ёрдамида мехмонхонага ўрни соларкан: «Тугренини айтсам, бу уста Нури бир оз галатироқ одамда,— деб уйлади.— Уйдаги кап-катта хотинга битта ўрнини солдиришга ҳам сузи утмаса унақа онани пишириб ер эканими? Яна боғидек суюқоёқ бир хотинни маҳалланинг йиғитларидан ҳимоя қилиб юради. Ўртада уста, шогирд деган гап бор, бироқ боёғи менга қилган ишнин Салим курпачига ҳам қилса борми, аёлни олдаидеъ таъзиришини еган бўларди».

Уста Нури ўринга ётмасидан олдин томоғини гаргара қиладиган дори тайёрлади. Онасига курсатмасдан бир дона сульфиди мезин ютди. Кейин гандираклар келиб ўринга кирди.

Устанинг онаси ўрта буйли, сочлари бевақт оқаргандек туюладиган қора, бошига рангли тўр тутилган румол урайдиган бир аёл эди. Фель-атвори сал-пал болага ҳам ўхшаб кетарди. Жуда ўжар, шу билан бирга жуда зийрак аёл. Ҳозир ҳам ўғлининг устидаги курпасини тузатар экан:

— Иссинг борга ўхшайди, Нури,— деди.

— Ҳеч нарса қилмайди, она, оёқ қайрилиб кетса ҳам одамнинг иссини чиқади. Ундан ташқари бир оз томоғим ҳам огрияпти, шекилли. Бир-икки марга гаргара қилсам ўтиб кетади...

— Мен кетяпман, уста,— деди Ҳасан.

Уста Нури Ҳасан томонга ўгирилди:

— Раҳмат, яхши бор, Ҳасан,— деди у.— Али устага мендан салом айт. Мен эртага дуконга чиқа олмасам керак.

...Мехмонхонанинг рупарадаги деразаси очилди. Уста Нури ётган жойидан кук юзини кўрар, шамол эсаётганини сезар, булутларни томоша қиларди. Булутлар тинмасдан бир томонга оқиб борарди. Уларнинг ранги дастлаб оқиб эди, бориб-бориб, худди орқаларида биров чироқ ёқиб юборгандек қизғин рангга, кейин олов рангга кирди, оловда тобланган нўлатдек бўлиб қолди.

Онаси дабдурустан уста Нурини туртиб:

— Алабинин кара. Ири босалар, актабдан қайтыптилар э — деди.

Минг хил рангга буялган осмен тагида қоп-қораликларидан бир-бирдан ажратиб булмайдиган бир тўда болалар ўтиб кетишди. Кук юзи эса шу пайтда, кизи, қоғоз устига кумир ва бур билан чизилган денгиз расмини эстала эди. Уста мана шу расмга қараб туриб бирданга Кофир Жамол домланинг: «Кук юзига фаришталарни чиқарган ҳам, уларга канот боғлаб учирган ҳам узимиз...» деган сўзларини хотирлади.

II

БИР РОМАНДА ТАСВИРЛАНГАН ЧЕРКЕЗ ҚИЗ

Уч кундан кейин устанинг исинги уттиз олти яримга тушди. Шундай булса-да, онаси унинг ишига боришига розиллик бермади. Онаси маънақ устидаги қаҳва жазвасига¹ еширган, угди урнида ётган ҳолда сукут сақлашарди.

Қаҳва пишди. Уста девордаги бир расмга тикилиб қолди. Бу расм, фотоаппаратларининг исонларини ва ашёларини соясиз ва ҳажмсиз сатҳлар ҳолида коғозга туширади. Ан даврларга оид эди. Отаси, маршрутчиат эълон қилинмасдан уни беш йил олдин, Тупхонада ханжар ясайдиган уста бўлиб ишлаган пайтга, расмий йўғини иштирокчилари билан бирга тушган эди. Олдиди қўша-қўша лента ва орденлар тақиб олган узун соқоллилар қўлларини оёқлитириб турардилар. Уларнинг орқасида ленталари ва орденлари камроқ, соқоллари калтароқ қирқилган ҳар бири ар ҳурмат билан қўл қовуштирганлар. Энг орқада булса қалин мўйловли, узун фас²ли усталар тизнанишганди.

Мана шу орқа қатордагилар ечида энг узун фас кийган, энг қалин мўйловли ва энг би тагид одам уста Нурининг отаси эди.

Сурат хаворанг ялтироқ коғозга туширилган ва қалин қартон муқовага ёпиштирилган эди. Суратнинг орқасида, кумушенмон булултар орасидан нур тақтиб турган қўёш расми борлигини ва шу қўёшнинг тағига сура олувчининг думи йри имзоси чекилганини уста Нурин билар эди. Бу нузонинг тағига эса устанинг отаси қамини қалам билан расмий йўғинида қатнашганларнинг исмларини ёзиб куйган эди. Отаси ёзиб қолтир ан исмлардан бири, орадан уни тўққиз йил утганда, кейин маҳалладагиларнинг олзига тушган эди. У шахс Музаффар ношино эди.

¹ Жазва — қаҳва қайиштирийдиган махсус идиш.

² Фас — Отагурь замонинг эркаклар кийган бош кийими.

— Она, уша қизиниң оти нима эди?— сўради уста.

— Қайси қизиниң, уғлим?

— Ўша, Музаффар пошшо хонадонидаги қизиниң-да...

— Гулизор... Нега сўраясан?

Уста Нури жавоб бермади. Битта роман ўқиган эди. Бир пошшозода билан Черкез қиз уртасида булиб утган можаро ҳақида...

— Она, утган куни Ҳасан яна Гулизорниң йулини тўсди...

— Тусадн... Узи ҳам кучага ликнлаб чиқавермасни-да. Айби булганидан кейин одамларга курниавермаслиги керак.

Кофир Жамол домулладан эшитган ва узи ҳам қатъий ишонган фикрлари таъсирида уста Нури аёл киши билан эркак уртасида жиһсий тенглик бўлиши кераклигини онасига тушутирмоқчи булди. Сунгра бу фикрдан воз кечди. Бу нарсани аёл кишига, айниқса, онасига тушутириб бера олмаслигини, шу пайтгача фақат қисматига тушганига кункиб кетаверадиган хотинларнигина курганини ўйлаб унниң руҳи тушиб кетди.

— Яхши, она, лекин буёғига қизиниң ҳоли нима кечади?— сўради уста.

Бу сафар онаси жавоб бермади. Уста Нури: «Гулизорниң бошидан кечирганлари романдаги Черкез чўриниң бошига тушган, хар куни булиб турадиган маломатлардан, — деб ўйларди. Фақат романда Черкез чўриниң улдирилгани ёзилган. Гулизор бўлса тирик. Уни тўққиз ёшида Музаффар пошшо хонадонидагилар қиз қилиб олишган эди. Пошшонниң бир угли бор эмниш. Худди романда тасвирланган пошшозоданиң узи эмниш. Романдаги пошшозоданиң неми ёлимда йуқ, аммо Музаффар пошшонниң угли...»

— Она, ўша боланиң оти нима эди?— фикрини бўлиб онасига мурожаат этди уста.

— Қайси боланиң?

— Ўша, Гулизорни...

— Сайфибей...

Сайфибейдан Гулизор ҳомилали булган эди.

Романдаги пошшозода ҳам чўрини ҳомиладор пайти ташлаб кетгани йўқми, буни уста эслай олмади. Лекин Гулизорниң ҳомиладорлиги рост гап. Буни бутун маҳалла билади. Буни билмаслик мумкиними, ахир. Музаффар пошшонниң хотини ишнинг ҳидини билиши билан Гулизорниң бухчасини қўлтиқлатиб, уни Истамбулдаги чатишган қариндоши, Зубайда хонимникига юборган эди-да. Баққолчилик дуқонига туташган уйниң соҳибн Зубайда хоним...

— Қаҳванг совиб қолди, уғлим,— устанниң фикрини булди онаси.

Уста Нури совиган қаҳвасига қаради. Кофир Жамол домланиң яна бир: «Биламан, шундай инсонлар борки, бошқаларниң кулфатига ҳамдарлик билдираман деб чуқур хаёлларга ботади-

лар, натижада оғзидаги снгаретаси билан лабни куйдирган одамдек кулгили аъволда қоладилар»,— деган галини эслади.

Уста Нури шу пайтда совинган қаҳваси билан бирга узини ўшандай кулгили одамдек ҳис қилди. Бир ёнда қорнида боласи билан, яна ўша Жамол домланинг тили билан айтганда «қорнида катта бир инсон» билан ҳайланиб хотин турибди. Бир ёнда эса совиб қолган бир фанжон камал турибди.

Бирдангина уста Нури касалхонанинг палаталаридан бирини эслаб қолди. Сокол-мўйловлари ўсиб кетган инсон теҳралари, ўраб чирмалган битилар кўз ўнгига гавдаланди. Куйлагининг чай енгидagi каттақон қон доғи билан уймаланиб юрган, сийрак малла мўйловни, жуда пақона ходимни эслади.

Уш кун олдин Қосимпошиё номлиги марказий ҳарбийлар касалхонасининг Болқон уришидан қолган ҷадорлар билан тўлиб кетган уша палатасига Ч. алтадан оғиб келинган уртеги Аҳмаднинг кўргани борган эди. Аҳмаднинг уш кулни кесиб ташлаган эдилар. Ҳолбуки, мактабда энг узокқа тош отадиган бўла Аҳмад эди.

— Эшикнинг кунгироғи чалинган, Нури.

— А? Шундайми, она? Ч. қиб кураман хозир...— дея уста Нури уришидан турмоқчи бўлди. Онаси уни турғизмади:

— Узим очаман,— деди она.— Сен кимирламай куя қол. Кунгироқ овозидан Кофир домулланинг келганини билдим, шунинг учунгина гаширдим.

III

ЖАМОЛ ДОМУЛЛА «КОФИР» ЛАҚБИНИ ҚАЧОН ОЎТТИРДИ?

Келган одам эшидан ҳам Кофир Жамол домулла экан. Ховига кириши билан устанинг сизга йул олдн. Қулини устанинг пешонасига қўйди:

— Исегингни йўқ,— деди у. Сунгра устанинг онасига угирилди.

— Нега бу дангасани талғайтириб утирибсан, она?

Домулла чўптакларидан уни чиқиб турган французча газеталарининг бир қисмини кўртаканинг устига ташлади. Узи манкаанинг олдида чўнкайди.

— Узимга бир яхши қаҳза пишириб олай,— деди у.

Кофир Жамол домулланинг қизғишранг жингалак соқоли бор. Соқлари беухшов фанининг четарида чиқиб туради. Қуюқ мўйлов билан катин қоширт орасига эликкина бурун жойланган. Эгинида — дамол курмаган шим билан ёни чиқиб кетган камзул.

— Кўряписизми, хонага кирмасиздан «ўзимга бир яхши қаҳва пишириб олай», — дедим. Нега энди қаҳва ичамиз? Мана шу нарса тўғрисида ҳеч ўйлаб кўрганмисиз, уста Нури? Мазалик бўлгани учун эмас. Мазалик нарса ичмоқчи бўлсанг қаҳванинг урнинга лимонад ич. Эки хушбўйлиги учунми? Бу ҳам сабаб эмас. Хушбўй ичимликлар ичида турунч¹ шарбатининг олдида бу лойқа сувнинг ҳиди нима бўлипти? Асабларни тинчлантирар эмиш. Бу қуруқ гап!.. Унда рақи²нинг нима кераги бор?.. Овқатни ҳазм қилдирар эмиш. Уйдирма.. Овқатдан кейин олма е!.. Хўш, шундай экан, бу бемазани нега ичамиз? Биринчидан, биз қаҳва ичмасак қаҳвачилар уз матаҳларни кимга сотишади? Иккинчидан, одат деган нарса бор, шунин биласанми, уста Нури? Инсон боласининг энг катта ютуғи ҳам, энг катта камчилиги ҳам шу кўникма деган нарса эканини биласанми?! Биз қаҳва тегирмонин билан, қаҳва жазваси билан, қаҳва билан, уй билан, курнача билан, ҳуқуқ билан, фалсафа билан ўзимизга иккинчи дунё яратамиз. Кейин ўзимиз яратган дунёнинг асирига айланиб қоламиз. Ана шундан кейин янги дунё бизни қантга ярата бошлайди.

Уша дунё эскириб, унинг ичидан янгиен туғилгунига қадар жанжал-туполон бўлаверади. Арелонин қафасга ургатни учун уни кичкиналигида ушлаб ичкарига ташлайдилар.. Бизни булса қирқ ёшимизда қафасга ташласалар, уч кундан кейин аҳволимизга кўникиб кетамиз. Ун йил қафасда ушлаб кейин чиқариб юборишса, ўн йил яшаган жойимизни ҳам уч ҳафтада унутиб юборамиз.. Шулари биласизми, уста Нури?..

Кофир Жамол домўлла қаҳва ҳақида лекция уқир экан, уста Нури бу ажойиб одамнинг уз оғзидан эшитган ҳикоясини эслади. Жамолнинг икки нарсаси — Кофирлиги ва соколи машҳур.

Кофирлигининг шўхрати турт йиллик — Жамолнинг ўзи Кофирлиги ҳақида шундай ҳикоя қилади.

— Конституция эълон қилинган йили мен Онадулда³ (. . .) вилоят мактабида тарих ва жуғрофиядан дарс берар эдим. Шаҳарда битта вилоят меҳмонхонаси, битта арава зурга синадиган икки кўча, ола-була баллиқлари билан ном чиқарган кул, бир дона «Истамбул отель»и, тўртта карвонсарой, битта ойнабандли қаҳвахона ва катта-кичик, ҳаммаси бўлиб қирқ иккита масжит бор эди. Ҳа, ҳа, қирқ икки дона. Ўзим қайта-қайта санаб чиққанман.

Мактабимиз шаҳарнинг энг баянд тепалиги устига жойлашган эди. Шаҳарга пастликдан қараган одамнинг кўзига биринчи

¹ Турунч — Жанубий Осётда усадиган усиминг, а. ш. с. м. л. у. ш. айди.

² Рақи — узум сувидан олинган ароқ.

³ Онадули — Туркиянинг Осие қисми.

бўлиб мактабнинг уч қаватли, тарбузчакли бош бийоси кўри-
нарди.

Француз ёзувчиларида биринчи асарларини таржима қилиб,
Усмоли адабиёти тарихида кўриган бир пошшони жазо тариқаси-
да бу вилоятга ваъли¹ қилиб танишлаганда унинг энг биринчи ва
энг охири қилган иши мана шу мактабни қурдиргани бўлган
экан. Ха, ҳа энг биринчи ва энг охири иши... Чунки ул ҳазрат
француз ёзувчиларининг асарлари тўғрисида яна бир қадам ол-
га босиб, вилоят чегарасидан икки ра баеш километр наридан ут-
ган темир йўлини вилоят агарасида ичкарига олиш масаласида
ташаббус кўрсатди: вилоятнинг муътабар шахслари Усмоли
адабиётининг бу донгдор таржию пошш сиға қарши оёққа ту-
риптилар: «Бу қора темир йўлида, аларимиз уртасидан утадиган
бўлса ҳосилмизнинг баргаси уцади. Қўй, аримиз қурқиб юраги
ёрилади. Хотинларимиз миттига бўлиб қолади. Бизга бу ко-
фир йўлининг ҳеч кераги йўқ. Ишчилар Абдулхамид² номига
сиғта арiza ёзиптилар. Ал, улхамид кам бу француз адабиётининг
ишайдоси бўлган пошшони фўрига хал сикларини қўйиб, темир
йўли каби ишларни бизга ошидек машаққатдан кутқарини мақса-
дида бошка, янада узокро вилоятга тургуви қилиш ҳақида буй-
руқ беришти.

Мени бу масала кизиқтириб қўлди. Темир йўли воқеасининг
аслини билмоқчи бўлдим. Б. вилоятнинг муътабар шахслари»,
яъни «тоза одамларининг фарзандлари» деб ном чиқарган икки
оила, бизнинг мана шу вилоятимизни а бошка вилоятларни ке-
зиб чиқадиган ту карвонларининг талари экан. Аллакайен пош-
шо давридан бери мана шу икки оила, бўлса Онадулини кезиб
чиқиб, қуринган тоғу бошига мана шу икки оиланинг шону шухра-
ти ҳақидаги қўшдиқларни ёзиб берди.

Анжир, узум, намер, нозмел сувғи ёилларда ийло бўлган
туука идишлари ва Овруда тилкери ордадан туялар билан
шаҳар дарвозасидан кариб келадиган савдогарларни бир куз ол-
дингизга келтирилди-а! Ан, шундан кейин вилоят ичкарига те-
мир йўли балосини олиб қўриб ёил, тул карвонлари бошга
бало-қазо ёдириб, си намага ут ёкмочи бу нан француз клас-
сикларининг ишайдоси ул си пошшо в куз олдингизга келтиринг.

Шунга қарамадан, шаҳарда таълим оин пошшомиз хотирасини
ҳурмат билан тилга олди. Илар ҳақида ёлқ эмасди. Чунинчи Овру-
но билан алоқа қилди га карвонларининг даромадидан бойиган,
туя буйидаги қўшироқини қилди ш ёвозини ҳузур қилган, шун-
га қарамай йўлини ёкмочи ала ил шикоят қиладиган газ-

¹ Ваъли — вилоят бошлиғи, губернатор.

² Абдулхамид — Турк султони.

мол сотувчи йирик савдогарлар, лиманларни узум, анжир, тамякки билан таъминловчилар мактабимизни қурган одамни зур эҳтиром билан эслаб қўярдилар.

Мен шаҳарга конституция эълон қиллинишидан бир йил олдин келган эдим. Конституция эълон қиллиниши билан мактаб қурдирган пошшони ҳурмат билан эсга оладиган одамлар футбол ўйинига қизиқиб қолишди.

Миямда, мактабда ҳам туп ўйнайдиган команда тузиш плани пайдо бўлди. Ўйлаган планимни амалга оширишим учун гашқаридан ёрдам олишим керак эди. Футбол ўйинининг ашаддий ишқивозларидан бирига айланиб қолган газмол сотувчи, йирик савдогар Эмин афандининг олдига бориб, фикримни баён қилдим. У киши уз навбатида партия клубига йиғилганлар билан маслахатлашиб, менга:

— Жамолбей ҳеч қурқмай ишга киришаверсин, биз уни кўлаб-қўлтиқлаимиз... — деган қарорларини билдирди.

Енгини шимариб ишга тушиб кетдик. Юқори синф талабалари орасидан кўзи очик, куч-қувватга тула йиғирма икки йигитни тандаб олдим. Эмин афанди ёрдамида Истамбулдан келтирилган тўпни уларнинг оёқлари остига ташладим. Мен ҳам қараб турмадим. Оғзимга ҳуштакни олиб чалавердим. Шу билан матч бошланди. Худога шукур, ўша кунларда, вилоят бўйича биринчилиكنи олишади, деб ўқувчиларнинг калта ништон билан мактаб ҳовлисида чарм туп кетидан югуриб юришларига қарши ҳеч ким овоз чиқармади. Фақат илоҳиётдан дарс берадиган домулланинг фиғони фалакка чиқди, холос. Домулла афанди узига ўхшаган қолоқ фикрли одамлар билан гаплашипти. Ўша одамлар билан бизнинг савдогар Эмин афандимиз чап эди. Эмин афанди эса бизнинг футбол командамизга ҳомийлик қиларди. Хатто тўпни ҳам у киши олиб келтирган эди. Ғалва бошланди. Бизнинг чарм тўпимизни партия клубида, хуррият йулида шахид кетган кимсанинг калласи янглиғ, адолат, ҳақиқат, хуррият номи билан ҳимоя қила бошладилар.

Туя карвони соҳиблари қарашса, бизнинг партиямиз ютиб чиқадиган, футбол ўйини давом этадиган буляпти. Бир кун улар, муаллимлар хонасида мени атайлаб диний илмдан дарс берадиган домулла билан уриштириб қўйишди. Домулла шарнатдан, мусулмончиликдан бошлаб, мактаб ўқувчиларини ярим яланғоч қилиб югуртираётганимгача юзимга солди. Бақириб-чақирди. Мени динсиз, имонсиз деб атади. Домулланинг гапларини лабимда ханда билан тинглар эдим. Охиригача шундай турмоқчи эдим. Бироқ шу пайт кўзим хонанинг эшигига тушди. Эшик хиёл очик эди. Китобларда каттартирилган, худди асаларига тенг келадиган пашша кузларининг расмлари бор, ишга ишгоҳли кўзлар, мингларча болаларнинг худди шундай уткир ишгоҳли кўзлари

эшик оралтигидан менга кидалиб турарди. Уқувчиларим эшик ёнига тулланиб олишди. Саллалли Хофиз домулланинг, саллалли, истамбуллик Жамол домуллани қандай ҳақорат қилаётганини тинглаб туришарди.

Зардам қайнаб кетди. Хофиз домуллага қараб бор овозим билан: «Учир-р-р овозингиз»,— деб бақириб юбордим. Дабдурустдан берилган буйруқ шу, дай кески эдики, домулла уша заҳоти жим бўлиб қолди. «Менга қаранг — дедим.— Уқувчиларимнинг соғлом булиши ва чиқиши учун, дунёқарашларининг кенгайиши учун керак бўлса, уша ушлагаи парсамиз сарм тўп бўлмай, Хазрати Алининг калласи бўлганда ҳам ҳўштагимни чалиб, болаларни тешига даъват этаверман. Бу ёришчиси... Иккинчисини айтсам, мен динси: ҳам қилинг, ёмонси, кофир ҳам қилдинг. Эҳтимол шуидайди, эҳтимол шуидай эмасди. Буёғи виждонимга ҳавола. Фақат шуни билки, мажжургофия дарсида айтган парсаларимнинг ростилигини уқувчиларимга исбот қилиб бера оламан. Сен-чи? Бор эканли, уқитётган парсаларингнинг ҳақиқат эканлини исбот қилиши қолдирилади?»

Дабдурустдан бошлаганидек, Дабдурустдан сузимни тугатдим. Шу пайтда уқитувчи аҳ хоҳас сув куланидек жимжит бўлиб қолди. Уз овозимдан узим кучиб тушдим. Атрофимга назар ташладим. Хофиз домулланинг ранги салласининг рангига ухшаб қолган эди. Мактаб мудрони беакип-кизарган. Математикадан дарс берадиган бақалоқ, ҳўмақалла уқитувчимиз бор эди. Уша ҳам кузларини ерга қадаб йиғмайсираб турарди.

Худди утирган креслосининг оёқлари ениб қолгандек Хофиз домулла сакраб уридан турди. Ораимда анча масофа бор эди. Қисқа-қисқа қадам ташлаб бир зумла тумшўгим тағига етиб келди. Мен ҳали нима булаётганини тушуниб улгурмасимдан: «Туф, туф, туф, кофир, кофир, кофир!»— деб бақириб юзимга уч марта туширганидан кейин бояғидек қисқа одим ар билан эшик томоғига югуриб кетди. Эшик орқасида гўж бўлиб турган уқувчиларни иккиёққа итариб зинадан етга тўти бошлади.

Югуриб бориб Хофизнинг ёнига тушган вақтимда иккимиз ҳам мактабнинг куча эшиги олдида эдик. Қўлим томоғига етиб бориши билан домулла олдида бошлади. Пати юлиниган товўк холига етгандагина уқувчи аҳ Хофизни кулдан ажратиб олинди.

Худди уша кун намоз шомда шаҳардаги қирқ икки масжитнинг қирқ икки домулласи, ўрта мактабнинг тарих ва жўрофия уқитувчисини «Кофир Жамол» лақоби билан аташди. Иккита бир-бирига душман бўлган оқлагина-гинажаларни бир қанча муддатга йиғиштириб яна қўйтаган бирлашдилар. Истамбулга маориф министри, диний оқлагина-гиналиги министрлар ранси номига ариза устига ариза етиб тўлаётганда. Орадан қирқ

саккиз соат ўтгач, ишдан бўшатилганлигим хақида буйруқ телеграмма келди. Туя карвонлари уша қайғули ҳасратга тула қунгироқлари билан шаҳарлардан шаҳарларга «Қофир Жамол домудла»нинг мохаросини ташиб юришаркан, мен ҳам ашқол-дашқолимни кўтариб Истамбулга йўл олдим. Уша кундан бери исмининг олдига «қофир», орқасига «домудла» сузини қўшиб керибман.

Жамолнинг Қофир булиши тарихи ана шундан иборат эди.

Соқолига келганда, унинг кимгадир аччиқ қилиб олти йилдан бери соқолини олдирмай юргани ҳақида гапирардилар. Уста Нури бу вийбатнинг туғри, нотуғри эканини Жамолнинг ўзидан сураб билиши мумкин эди. Бироқ домудла билан шундай бир масала юзасида баҳслашгандан кўра соқолининг тарихини суриштирмади, уз ҳолига ташлаб қўйишни маъқул курарди.

14

ЖАМОЛ БУНГА ЖАВОБ БЕРМАДИ

— Нима гап, уста? Нега яна уйланиб қолдингиз?

— Сизни уйлаяпман, домудла.

— Қофирлигим ҳақида уйлаясизми ёки соқолим ҳақидами?

— Ҳар иккаласи ҳақида...

— Бирданга икки нарса ҳақида ўйлаш қийин булади, уста.

Одам ўзини фақат биргина нарса ҳақида ўйлашга ургатиши керак. Жиниларга занжирларини узиб ташлашга етганидан куч қасрдан келади, биласизми? Биргина нарса ҳақида ўйлайверганидан келади. Тарихдаги барча буюк одамлар фақат биргина фикрнинг оғригидан тулғонишган, биргина фикрнинг тулғовидан туғишган. Қофирлигим билан соқолимнинг нимага ташвишини тортасиз? Ундан кўра сизларникида нима гап, нима суз, мана шундан гапиринг. Қуришмаганимизга ҳам икки ҳафта бўлди. Қалаи, французчани ачча урганиб қолдингизми?

— Ишдан буш қолдим, дегунча қўлимга китоб оламади, домудла.

— Мана шуниси булмайди-да. Дуконингизга биринчи марта грамофонини тuzаттириш учун келган куним сизга нима деган эдим, уста? Ишдан буш қолган пайтда ўқини керак эмас, аксинча, ўқиндан буш қолган пайтда ишлашингиз керак!.. Нега куласиз? «Унда она-бола нима еб, нима ичамиз?» деб уйлаясизми? Бу фикрингиз ҳам туғри. Мусобақадан ютиб чиқиш мақсадида, уч юз олтинш турт кун машқ қилдириб бир кун майдонга олиб чиқилган пойгачи оғларга ўхшаб, билимга эга булиш учун узоқ кунлар давомида ўқиш керак булади...

Дабдурустан устанинг онаси гагга қўшипти:

— Жамолбей углим,— деди у.— Сен кўп ўқиганмисан?

— Ҳа, лекин ҳануз ўқишни давом эттирялман.

Устанинг онаси худди ниқов боладек:

— Ўқиб, ўқиб булганнигдан кейин нима бўлади? — деб суради.

— Дунёни тушунадиган бўламан

— Кейин нима булади? Айтайлик, ўқиб, ўқиб дунёни тушувадиган булдинг. У ёғна нима булади?

Жамол нима дейишни билмай қолди. Бу сочларни эрга оқирганга ухшаган, бошига қизил ҳашкяли ҳаворанг румол ўраган аёл олдида, ханжарсизнинг беваси олдида Жамолнинг овозидаги қатъият илк бор сусайди.

— Ҳеч парса! — деди у зарвузи қулидан тушиб кетгандек бўлишиб.

Уста Нури «ҳеч парса!» деб бушашган одамнинг юзига ҳайратланиб қаради. Ана и қарашида бушашиб қолган одамда ниманингдир, нималарнингдир етишим ётганини илк бор хис этди.

V

ГУЛИЗОРНИНГ БЕКАСИ ВА ҚУРПАЧИ САЛИМНИНГ ОВОЗИ

Гулизор кечаси чироқни ёқди. У уйда ёлғиз эди. Зубайда хоним эрта азонда кучага чиқиб кетганича қайтиб келмаган эди.

Гулизор чироқни ойна турган курчининг устига қўйди ва бирданига ойнада уз аксини кўриб қолди. Унинг юзи ойнада шуңдай катта, бадбашара кўриниш, навжовон кўрқиб кетди ва чироқнинг ниллигини пасайтириб қўйди.

Гўзтеидаги Музаффар бошқаларнинг довлисига бир кинначи аёл келиб турар эди. Унга аёл «Кечаси ойнага қараш бахтсизлик келтиради!» деди эди.

Кечаси ойнага қараш нима учун бахтсизлик келтиришини Гулизор хоним кинначи раб олмиган эди. У фақат кинначи хонимнинг ҳамма айтганлари тўғри эканигига ва кечаси ойнага қараган одам дардига шире топмаслигига ишонар эди, холос. Ойнадаги аксини қурмасликка ҳарқат қилиб чироқнинг ниллигини яна бир оз пасайтирди. Сунгра дериза тагидаги тахта каравотга бориб утирди.

Танқарида ёмғир иви ёлмокда. Дераза ортидаги борлиқ ёра-шира қоронғилик қўйган...

Гулизор хоним баққол дўқонига туташган уйнинг эшигини кўрмас эди. Фақат эшик ёрқинишдан чиқиб, нам тупроққа туша-

Ўтган чироқ нуруни босиб-япчиб дўконга кириб чиқётганларни бемалол кураб эди.

Гулизор хоним уста Нурунинг кўмаги билан Ҳасанининг қўлидан қутилганидан бери кўчага чиқмади. Уша кундан бери деярли икки ойча вақт ўтди. Гузтепада яшаган пайтларида ҳам у ҳалеб кўчага чиқавермасди. Бироқ болалиги ва ҳаётдаги энг бахтиёр кунлари, танаси қучоққа сиғмайдиган қарағай дарахтлари соя солиб турган катта боғда, қора новвотранг узум бошларининг кўплигидан барги кўринмайдиган тоқ сўриларни тагида утган эди.

Гузтепадаги боғни эслаши билан Гулизор хоним қизариб кетди. Ҳомиласи ҳам ўзини эслатиб қимирлаб қўйди. Навжувон уйламоқчи бўлди. Астойдил, ўжарлик билан охиригача уйламоқчи бўлди. Лекин бунинг улдасидан чиқолмади. Унга бир нарсани охиригача уйлаш кераклигини ўргатмаган эдилар. Баққол дуконини эшигидан эркакларининг йўғон овозлари эшитилиб турарди. Яна ҳам аниқроғи, йўғон, ниҳоятда йўғон бир овоз бошқаларининг овозини босиб, борган сари юксалмоқда эди.

Гулизор ўтирган жойида ўзини қўлга олди. У кўча томонга қарамай қўйди. Ташқарида эса ёмғирда ивиган кучаларни қоронғилик чулғаб олган эди. Баққол дуконининг эшиги орасидан кўриниб турган чироқ нуруни ортда қолдириб қоронғиликка чиққач баттар йўғонлашган эркак овози Гулизорнинг қулоғига борган сари аниқроқ эшитилар эди. Бу овоз борган сари ваҳималироқ бўлиб бормоқда эди.

Гулизор бу овозни таниди. Бу, Салим кўрпачининг овози эди. Бу овоз баққолнинг ва дўкондаги бошқа миждозларнинг: «Кўй-сапгчи, барака тоқкур, бир оз сабр қилгин» деган илтимосларига парво қилмай:

— Мен ўша фоҳишага кўрсатиб қуяман! — деб ҳайқиради эди.— Нима, пулни еб кетибмизми, ўша жодугарининг? Худди қузғунга ўхшаб одамга ёпишади-я. Беш олтин¹ олиб уч ойда тўрт мажидий² фойдаси билан қайтардик. Мени Салим кўрпачи деб қўйипти, уша... хотин қулимга бир тушсин...

Гулизор сакраб уридан турди. Курси устидаги чироқни ўчирди. Қоққан қозикдек турган жойида қаққайиб қолди. У қўрқиб кетди. Қўрққанидан ўтакаси ёрилар даражага етди...

Ҳали-замон Салим кўрпачи келиб қолади, дераза ойналарини синдириб уйга кирди... Гулизор фикрини яна охиригача етказолмади. Миёсида фақат биргина: «...хотин» деган сўз чарх урар эди.

Салим кўрпачи «...хотин» деганда Зубайда хонимни назарда тутган эди. Гулизорининг назарида Зубайда хоним фақат унинг

¹ О л т и н — олтин танга.

² М а ж и д и й — кумўш танга, йиғирма қурушнинг уришида юради.

касофати билангина «...хотин» лақабинин орттирган эди. «Агар Зубайда хоним менга бошгина бермаганида, буидан бадноҳ бўлмас эди»,— деб ўйлар эди Гулизор.

Шу пайтда тун қоронғисинда курси устида бир нарса ярқираб кетгандек булди. Гулизор кулини узатди ва курсининг устидаги ярқираб турган нарсани олди. Бу каттақоқ олтин соат билан ярим аршинча келадиган кумуш занжир эди. Судхурлик қиладиган Зубайда хоним, бу нарсаларни Салим кўриначилан гаров тариқасида олиб куйган эди.

Ташқаридаги овоз янада аламли, янада ваҳимали бўлиб қолган эди.

— Шу пайтгача бировнинг пулини еб кетган эдикми?— деб бақирар эди кўриначи.— Хар кимга ҳақимиз утиб келган, лекин бизга кимнинг ҳақи утишти? Дафтарининг очиб қара, баққол, сенга ҳам фойдамиз тегаятими, дўқми? Албатта теккан. Анави «...хотин»га бўлса отамдан ёнроқ қолган олтин соат билан кумуш занжирни гаровга куйдик...

Судхўр Зубайданинг Салим кўриначилан гаров сифатида олиб қуйган олтин соатин билан кумуш занжирни Гулизорнинг қўлидан тушиб кетди. Гулизор зурғатдан эрга энганиб соат билан занжирни йиштигириб олди-да, деразага мон юрди. Гулизор деразани очиб олтин соат билан кумуш занжирни баққол дуқонининг эшиги ораллигидан кўричиб турган чироқ ёруғи устига отиб юбормоқчи эди.

Гулизор деразанинг ойиасини кутарди. Ташқарида эмгир челақлаб куя бошлаган эди. Гулизор дуқон эшигидан кўришаётган ёруққа тикилди. Чироқ тунда дўқон ағиларининг сояси «лип-лип» этиб уёқдан-бўёққа утиб турар эди. Гулизор соатни панжара ораллигидан ситдирилмади. Панжараларни кўли билан кенгайирмоқчи бўлган эди, бирдан эшикнинг кўнгируғи чапанга келди.

Гулизор турган жойида тахтдек қотиб қолди.

Қоронғи тунда тишмай эмгир ёға, дўқон эшиги ораллигидан кўричиб турган чироқ нурида куланкалар тишмай уёқдан-бўёққа утиб турар, эшикнинг кўнгируғи эса тишмай жиришлар эди.

VI

ЗУБАЙДА ХОНИМНИНГ УИҚУСИ

Гулизор чироқни ёқиб эшикни очгани билан юзига келиб тушган мушт зарбидан чайқалиб кетди. Таҳқирланганидан эмас, калтак зарбидан унинг кўз олдига қоронғилашди.

¹ Аршини — ундов бирини. 1 тиз сантиметрга тенг.

Зубайда хоним чарчаб қайтган эди. Зубайда хоним ивиб кетган эди. Баққол дуқони олдида куфр сузлар билан ҳақорат қилган Салим курпачи, уни эшиги тагида хиппа томоғидан сиқиши мумкин эди. Зубайда хоним қўрқиб кетган эди. Эшик бўйса ҳадеганда очилавермади.

Зубайдо хоним мушт туширганидан кейин Гулизорнинг юзига қарамади ҳам, фақаг унинг ёрдамида оёқ кийимини ечди ва зина томонга юриб кетди. Гулизор чироқни баланд кутариб бекасининг ортидан эргашди. Зинадан кутарилиб хонага киришди.

Зубайда бесўнақай танагини тахта каравотга ташлади. Гулизор чироқни курсининг устига қўйди-да, тик оёқда тураверди.

Ташқарида Салим курпачининг оғзидан ҳамон оқ ит кириб қора ит чиқмоқда эди.

Зубайда хоним Гулизор турган томонга қиё боқман, деворларга мурожаат қилаётгандек ўзи билан ўзи гаплаша бошлади.

— Ит, ифлос! Пул олишни билди, фонда беришни булса хоҳламайди. Муддати етганда дуқонига бориб: «Фойдасини бермасанг гаровга қўйган нарсаларингдан умидингни уз», деб ҳаққоний талаб қўйсанг ароқ ичиб олиб етти маҳаллани бошига кутаради. Ит, ифлос! Уша заҳар-заққумга пул кетказгандан кўра қарзингни тўла... Шайтон васвасага солиб, «деразани очиб уша итинги бир таъзирини бериб қўй», — дейди...

Гулизор ўзини курсининг орқасига олди. Унинг бу ҳаракатини кўрган Зубайда:

— Бу нима қилганингиз, кичик хоним? — деб бақирди. — «Деразани очиб бақираман» деганимга номус қилдингизми? Вой пошшо сарқитгней... Менинг бақиргимдан уялгандан кура пошшозоданинг қўйнига киришга уялгин эди... Жавоб берсанг-чи? Нега безрайиб турибсан.

Гулизор жавоб бермасди, лекин пошшозоданинг қўйнига киргани учун ҳам уялаётгани йўқ эди. Пошшозоданинг қўйнига киргани, ундан ҳомила орттириб олгани учун дилди, бош оғриги, тиш оғригига ухшаш оғриқ сезар эди, холос. Қунича шундай оғриқни ҳам сезмай қўяр, худди бошига туқмоқ теккан одамдек меровсираб юарди.

Зубайда хоним ҳар сафаргидек, бу гал ҳам Гулизордан жавоб ололмаслигига ақли етиб жим булди. Бурмали чоршафининг учини орқасига ташлади. Сочлари хинна, қошлари сурма билан бўялган, кузлари тагида ҳам икки қора чизик бор эди...

— Ҳа, майли, — деди Зубайда бир оз ҳовуридан тушиб. — Бор, овқатни иситиб кел.

Гулизор жинчироқни ёқди-да, пастга, ошхонага тушиб кетди. Зубайда хонимга эшикни очмасидан олдини, узоқ тараддуддан кейин бирдан шошиб қолиб Салим курпачининг гаровга қўйган соати билан кумуш занжирини қўйнига яширган эди.

Ошхона билан баққол дүконины Зиргина девор ажратиб турар эди. Дүкондагиларнинг овози ошхонага баралла эшитилар эди.

Гулизор баққолнинг шарақлатиб панжараларини туширганини яққол эшитди. Қурпачи дүконда қолган ухшайди. Чунки панжаралар ёпилганидан кейин ҳам анча вақтгача девор ортидан унинг овози эшитилиб турди. Гап-сузларидан дүкондагиларнинг яна ароқхурлик қилишмоқчи эканлари маълум булди.

Овқатни тезроқ иситиш мақсадида Гулизор хадеб маңқал тагига пуфлар, қориндаги батасига бирор зинт егандигандек хар сафар эгилиб турганда қули билан қоринни уштар эди.

Дүкондагилар қушқ анта бошладилар.

Сармон миёвлаб қуйди. Мийнинг эчки, деразалари маҳкам ёпилган булса ҳам Зубайда хонимнинг сеvimли мушуги киринга тешик топа оларди. Ҳозир у жикқа қуш эди. Чунки навбатдаги узоқ сафардан қайтган эди.

Гулизор уртасига қизил та яшик нақиллар туширилган юмалоқ патнисга уч товоқ овқатни жойлаштирди. Понини кесиб патниснинг атрофига териб қуйди. Ётотан ясалган қулбола қошиқларини ҳам патнисга қуйди. Гулизор орқасида турган Сармонни эргаштириб зина томонга йўл олди. Мизнадан кутарилган сари патниснинг бир четига қушланган тирроқ липицлар, деворларга тушиб турган Гулизорнинг куланкаси ҳам бўранар эди. Деворнинг нариги томонида эса алим қурпачи еш жувонининг харақатини кўриб тургандек:

«Зиналардан чиқар

Соллона, соллона...» деб қушқ қуйлар эди.

Гулизор хонага кирганда Зубайда хоним тахта каравол устида орқасини эшикка угириб узла тушиб ётарди. Гулизор овоз чиқармасдан қўлидаги патнисни курсининг устига қуйди. Кичкинагина хонтахтани хонани урта қисмига жойлаштирди. Патнисни курсидан олиб хонтахтага қуйди. Иккита қурпачани олиб хонтахтанинг икки ёнига ёзди. Живчиқроқнинг илгини пасайтирди, хона эшигини зичлаб ёлганидан кейин текнигина:

— Хола,— деб чақирди. Шундан кейин бирмунча вақт бекасига қараб жим турди. Зубайда хоним қимирламади.

Гулизор овозини хиёл кугариб:

— Хола, овқат тайёр булди,— деб такрорлади.

Зубайда хоним бу сафар ҳам «миқ» этмади. «Ўзи касалманд одам, қаттиқ чарчаганидан ухлаб қолди шекилли»,— деб уйлади Гулизор. Бир марта ҳам худди шунаса, чарчаб қайтган Зубайда хоним ухлаб қолган эди. Мийнинг феълини яхши билмаган Гулизор уйғотамаи деб боягидан ҳам қаттиқроқ мушт еганди. Зотан Гулизор бундан калтак ёйишларга уришиб қолганди. Гузтепадаги калтак хоним ҳам...

Гулизор хонтахта ёнига, ази учун елинган қурпачага чукди-да,

бекасининг уйқудан уйғонинини кута бошлади. Сармон бўлса бошини оёқлари устига қўйиб хуриллаб ухлар эди. Ташқаридан бўлса Қора денгиз навосига кимдир пичоқ билан рақс тушаётгандек, ёмғир бир текисда «тик-тик»лаб турар эди.

Гулизорнинг қориндаги боласи яна бир ағдарилиб қўйди. Кунгли беҳузур бўла бошлади. Роса очикқан эди. Тахта каравотда узала тушиб ётган Зубайда хонимдан кўзини узмагани ҳолда, худди угриллардек сенигинга патнисга қўл узатиб бир бурда пон олди-да, ковшай бошлади. Яна кутди. Узоқ кутганидан кейин яна:

— Хола! — деб чақирди.

Зубайда жавоб бермади.

Ташқаридан эшитилаётган ёмғир овози билан Сармоннинг хуриллаши бир-бирига қўшилиб кетди. Гўё қандайдир бир келин-чак йиғлаб алла айтаётганга ўхшаб кетди.

Гулизор толиқди. Кўзлари юмилди. Қоп-қора сочлари иккита қилиб ўрилган боши кўкрагига тушди. Пиннакка кетиши билан ихраб уйғонди. Кўзларини катта-катта очинга ҳаракат қилиб Зубайда хонимга қаради. Шундан кейин кўзлари яна юмилди. Яна боши кўкрагига тушди. Ухлаб қолди...

Гулизорнинг эги жулжикиб уйғониб кетди. Кўзига дастлаб патнис куринди. Товоқларнинг устини очди. Овқатларнинг ёғи қотиб қолган эди. Гулизор ташвинига тушди. У Зубайда хонимга қаради. Бека ҳамон аввалги ҳолатида, деворга юз ўгиргани ҳолда узала тушиб ётарди.

Хеч ким йўқ. Сармон чиқиб кетинти. Ташқарида ҳарқалай ёмғир тининги. Ёмғирнинг овози ва Сармоннинг хуриллашидан халос бўлган хонанинг хавоси худди ботқоқликдаги сувга ўхшаб қолган эди. «Тик» этган овоз эшитилмас, борлиқ қотиб қолганга ўхшар эди.

Овқатни бошқатдан иситиш керак.

Совуқ еб, касал бўлиб қолмаслиги учун, Зубайда хонимнинг устига бир нарсая ёпиб қўйиш керак...

VII

БИР МУШУҚ ВА БИР ХОТИН

Уч киши суҳбатлашиб ўтирибмиз. У, анави ва мен.

— Улим.— деди у.— бу руҳнинг инсон танасини тарк этиб, тўқ қизил гуллар очилиб турган, гира-шира қоронғилик ҳукм сурган ажойиб боғларда эркиликда абадий ҳаёт кечириндир. Хаёлимда руҳ инсон танасидан чиқар экан, яланғоч елкаларига қон рангли румол ташлаб юрадигандек туюлади. Шунинг учун мен қачон ўлик ётган хонага кирсам юз ва кўлларим узра кўзга куринмайдиغان ўша қон рангли румолнинг попуқлари ҳилираётганини ҳис қиламан.

— Улим,— деди анави — бу худонинг энг катта сиридир. Эхтимол инсон боласи олдида барча эшиклар очилар. Бироқ бу эшиклар абадий ёпиқлик қолади. Қаердан келганимизни билмаганимиз учун, қаерга боришимизни ҳам билмаймиз. Инсон боласининг мияси мана шу мавҳумликти уйлаб неча асрлардан бери бош қотириб келмоқда. Бироқ худонинг энг катта сирларидан иккитаси ҳали очилганича йўқ, очилмайдн ҳам.

— Улим ҳам туғилиш каби чексиз давом этадиган ҳолат,— дедим мен — Карама-артиликларнинг бир бугунигида, тинмай аялашиб оқалган молданинг, яъни биздан ташқарида, бизга боғлиқ бўлмаган ҳолада мажбур бўлган молда алманувининг, бир кўринишдан бошқа кўринишга ўтувидир. Улимнинг ва туғилишнинг сирини билиш учун инсон боласи «фалсафа-фанини эмас, биологик тадқиқотларни урганни керак. Бу тадқиқотларни урганаётган пайда маводо ноил ва имомнинг нотугри фикрлари аралашиб қолмаганда, ана шунини текшириб кўриш лозим!..

Мен, у ва анави улим ҳақида мана шундай сузларни айтдик. Фақат Гулизор бизнинг муҳаббатимизни эшитгани йўқ, борди-ю, эшитган бўлганида ҳам хўштарса шувилади; булар эди. Чунки у улимнинг нима эканини билмаб улгурмаган эди. Инсон улганидан кейин охираатга боради. Гулизор фақат худонинг билар эди. Охираатда жаннат, жаҳаннам ва килдан илгичка қилган ўткир суруни кўриниш борлигини ҳам билар эди у.

Шундай қилиб Гулизор ёгоҳонасидаги шакафдан юнг одеял (бу одеялни ҳам бир кекка мусофир гаровга қунган эди), олиб Зубайда хонимнинг устига ёпар экан, бирдан есканиб кетди, холос. Ҳеч нарса ўйламади ҳам.

Зубайда хонимнинг кўзлари очик қолган... Қаттиқ қимтилган илгичка лабларининг бир теккасида сулаги оқиб даҳанига тушган эди.

Зубайда хоним улган эди.

Кўзлари очик, ўзи қимир этмай ётган одамнинг ҳақиқатдан ҳам ўлиб қолганини сезини учун катта тажриба ва чуқур билимга эга бўлиш шарҳ эмас.

Гулизор қўлидаги одеялни бехос уликнинг устига ташлаб «борди-да, орқага тисарилти. Чуқур уйга тодди. Улимнинг нима экани ҳақида эмас, ўзини қаердан пайдо бўлганимиз ҳақида эмас, бу «фоний дунёда» инсон эҳтижосларининг «бекорчи нарса» эканини ва асл масаланинг «бор нарсанинг йўқ бўлиб қолганилигини ҳам ўйлаётгани йўқ эди у... Чунки Гулизор «Гамлет»ни ўқимаган ва масхарабониники бош уяқни қўлига олиб, шоҳнинг бош суяги гадоийкини илгичка ҳеч бир фарқ қилмаслигини исботлаганини сахнада томонлама ўлмаган, «баши генералнинг машҳур исмини ҳам ҳеч бир ақрилик боғизини эшитмаган эди.

Гулизор дастлаб: «Инини келди кумалан?» — деб ўйлади.

Сўнгра булган кейин каердан бошпана топшиши мумкинлигини кўнглидан утказди. «Яна қайтиб Гузтепага борсам қабул қилин-шармикни?» дея хаёл сурди. Шундан кейин Сайфий ҳақида уйлай бошлади. Бу ўйдан юраги орқасига тортиб кетди. Шундан кейин яна марҳумага қаради. Диққат билан, ниҳоятда диққат билан қа-ради-ю, хаёлида марҳуманинг устига ёпилган юнг одеял секун-секун қимирлаётгандек бўлди.

Ана шунда навжувоннинг юрагига кўрқув ўрмалаб кирди. Босма қоғозга тушган сиёҳ томчисидай кўрқув аста-секун унинг бутун борлигини эгаллаб олди.

Гулизор ташқарига қулоқ солди.

Ташқарида шамол кўтарилган эди. Гулизорнинг назарида кў-чада мингларча оғиз пичирлаб алланималар ҳақида гаплашаёт-ганга ухшади.

Гулизор яна марҳумага қаради.

Дераза тагида ётган Зубайданинг устидаги одеял энди росма-на, ташқаридаги пичир-пичирларга ҳамоҳанг бўлиб қимирламоқ-да эди.

Гулизор ўлик устидаги юнг одеялга тикилиб турар экан, қаер-дандир мушук миёвлаб қолди.

Сармон эшик тагига келиб қолган эди, шу пайт Гулизор ки-начи хотинини: «Устидан мушук ҳатлаган ўлик гўрида тишпа-тик туради!» деган сўзини эслади.

Сармон бўлса қоплондек оғир-оғир қадамлар билан ўликка яқинлашмоқда эди.

Гулизорнинг назарида борган сари улканлашиб бораётган бу ҳайвон ҳозир бир сакраб ўликнинг тепасига тушади-ю, катта-катта панжалари билан унинг кўзларини уйиб оладигандек булди.

Ташқарида бўлса шамол кучайгандан кучайиб бормоқда эди. Пичирлашувлар ҳуштаквозликка айланди. Деразаларнинг ромла-ри, ойшалари, панжаралари дир-дир титрай бошлади. Пастки қў-ватдаги ошхонанинг эшиги очилиб қолганидан бўлса керак, паст-дан кўтарилган шамол деразадан кираётгани билан бирлашиб, бу савия қолғур эшикни «шарақ-шуруқ» қилиб икки ёққа ура бошлади.

Сармон билан Гулизор ўртасида икки одимлик масофа қолди.

Гулизор ноҳўя ҳаракат билан мушукнинг аччиғини чиқариб юборишдан кўрқиб зурга нафас олар эди.

Бирдан Оятулкуренин ўқини кераклигини эслади Гулизор.

Иккинчи хоним: «Эри армияга кетган ёш жувон, қини кечала-рининг бирида эшигига угриллар келганини сезиб қолипти-да, дар-ҳол шу оятни ўқий бошланпти. Шунда уйнинг атрофи тош девор билан ўралиб қолипти. Эшик орқасида бўлса, киши утиб бўлмайдиган даражада кўп курси ва стуллар пайдо бўлипти. Шундай қилиб угрилларнинг йули беркилиб уйга киролмантилар» деб га-

вирган эди. Гулизор Оят экуренин укнй бовлади. Оятни ўқир экан мурда билан Сармон уртасида качои баланд девор пано бўлар экан, деб кутар эди. Ояту кўрсенин бошидан-охиригача уч марта укнб чиқса хамки, на муш едан мимоя қилувчи девор хеч курина қолмади...

Сармон...

...Мен шу зайлда давон эгтиришим ва Ёлгор Аленпонинг «Сизни албатта қўрқитамин!» каби хикоятларига тақлид қилишим ҳам мумкин эди. Мақсадга эришармалким йўқми, билмайман. Лекин қўрқинчли воқеаларни тасвирлайдиган адабиётлар ҳам мавжуд. Уларнинг пайдо бўлишига соҳнал ва руҳни сабаблар таъсир кўрсатган. Лекин тап бу да эмас. Бахсени қисқа қилганининг бошқа сабаби бор.

Мен сизга Гулизорни қўқачи татрифтаб бермоқчи ва Зубайда хонимининг улганини билдирмоқчи эдим. Маъна эини сиз тушундингиз, воқеадан хабардор бўлдингиз.

Яна шунинг ҳам билдингиз. Эҳтимол Гулизор қўрққанидан ҳушидан кетгандир, эҳтимол нимамай Сялимурсенин укнб тонг оттиргандир.

Тонг отини билан, Гулизор улкларини бозовта қиладиган кучини йўқотган Сармонни кучага кутиб чиқарди-да, Зубайда хоним ётган хонага кулф соғди. Шош-пиши чоршафга ўралди. Чоршафнинг олдини туғноғи билан тандай туғиб кукрагидаги қаттиқ нарсага қўли тегиб кетди. Гулизор Салим кўрпачининг гаровга қўйган олтин соати билан кумуш занжирини кукрагидан чиқарди. Югуриб зинадан пастга тушди. Кўш занжирининг ҳалқалари бармоқлари орасидан осилиб турар эди. Гулизор куча эшигини очди. Чодрасини юзига тушрди. Кўш эшигини очиб остонага қаддам қўйини билан, баккоя дуқонилан гадираклаб чиққан Салим кўрпачига туқнаш келди. Салим таъка тухтали. Гулизор ҳам тўхтади. Сунгра Салим Гулизор томонга келаверди. Панжаларини кенг очиб, қўлларини олдинга тзатиб келмоқда эди у.

Гулизор қўлида гижимлаб турган омонатини, олтин соат билан кумуш занжирини очик панжага ташлади-да, орка-олдинга қарамай югуриб кетди.

VIII

МАРХАМАТ

— Бугун нима кун, домдла? Мимм ачиб кетганингдан кунларини ҳам янглишириб юб эдим. Халлашманг, домулла! Яхши килдимми, ёмон килдимми? Яхшиликни ҳам ёмонликни ҳам вақтида қилиш керак, дерсиз. Бу гапни ҳам маъкулку-я, бироқ

ҳозирча аниқ жавоб берасиз: мен шу жойда, шу пайтда яхши иш қилдимми, ёмон иш қилдимми? — деди Нури уста.

Кофир Жамол домулла қўлини кўтариб устанинг сўзини булди: — Саломат булинг, — деди у, — биришчидан, бугун пайшанба. Иккинчидан, Сиз бор гапни бир бошидан тушунтиринг. Ана шунда яхши иш қилдингизми, ёмон иш қилдингизми ажрим қиламиз. — Уста билан домулла бир девори полдан то тутдек тўкилиб турган шифтигача китоб ва газеталар билан тулдирилган, иккинчи девори тагига чойшабсиз урин солинган хонада утирардилар. Харобага айланган, биргина хонадан иборат булган бу кулба Кофир Жамол домуллага отасидан мерос булиб қолган эди. Кофир Жамол домулла бу хонада ёлғиз узг ҳаёт кечирарди. Хонанинг деразалари денгиз сатҳидан икки метр юқорида туради. Қас-собхонанинг машҳур чиқиндилари шу дераза тагидан оқиб утади.

— Ҳозир тушунтириб бераман-да, домуллажон!

Нури уста деразалардан биришнинг тагида утирар эди.

Кийимларини ва туфлларини ечмасдан урида чалқанча ётган Кофир Жамол ётган жойида хиёл унглиниб олди. У қоронғида устанинг юзини яхши кўролмаётган эди. Жамолнинг қизиқ бир одати бор эди. Ёнидаги кишининг юзини, куз қарашларини обдон кўриб турмаса сўхбат қуролмас эди.

— Уста, — деди Жамол, — анави тўқилган курсини олинг-да, रुपарамга келиб утиринг. Ёруққа орқа ўгириб утирганингиз учун юзингизни қуролмаяман.

Уста дераза тагидан турди. Тўқима курсини олиб Жамолнинг रुपарамига утирди.

— Энди юзимни яхши кўриб тургандирсиз! — деди уста. — Сўқир кўзимни яхши кўриб қолмадингизми? Муҳтарам домуллам, мен одамнинг энг хунути, бедавосиман шундай эмасми?

Жамол ниҳоятда жиддийлик билан:

— Нега энди хунук, бедаво булар экансиз! — деди. — Қадди-комати келинган самбитдек йиғитсиз, уста. Худо хақи, менинг олдимда сиз Алломнишдек йиғитсиз. Алломини ким булди, деб уйлурсиз? Олдин сиз қилган ишингизни тушунтиринг. Бу ишнинг яхши-ёмон томонини аниқлаб олайин. Ана шундан кейин Алломнишнинг кимлегини сизга тушунтириб бераман.

— Тушунтираман, домуллажон, тушунтираман. Бугун пайшанба булса, душанба, яъни бундан уч кун аввал, эрталаб туриб настига, ошхонага тушдим-да, манқалга олов олдирдим. Онамларнинг бир оз мазалари қочиб турган эди, шунинг учун ташқарига чиқишни ман қилган эдим. Юқорида хонани йиғиб териб юргандилар. Фейлини яхши биласиз, уйда иш қилишга шундай одатланганларки, запжир билан боғлаб қўйсангиз ҳам тиш утиролмайдилар. Буниси ҳам майли. Бирдан кўча эшигимизнинг қўнги-

роғи уетма-ует чалнииб қолди. Эшик тепасига ўринатилган қўнғироқ фарёд кутарди деяверини! Мен ҳам ички кийимда эдим. Шу туришимда эшикка қараб югурдим. Эшикни очганимда кимни курдим деген? Қарасам Гулизор турипти. Шурлик беэтак тутгандек «шақ-шақ» титрайди. «Ичкарига мархамат!» дедим. Юқоридан онамни чақирдим. Онам келиб Гулизор билан куришдилар. Сўнгра икки аёл меҳмонхонага беркиниб олишди. «Қаллаини сарҳарлаб бу аёлнинг бошини яна қандай савдо тушди экан?» деб уйладим. Шу пайт:

— Бу ёққа кел-чи, углим! — деб лакириб қолдилар онам.

Эганимга устки кийимимни кийиб меҳмонхонага кутарилидим. Гулизор бурчақдаги ёғоч травол устида, ҳобуғига яшириниб олган ташбақага ўхшаб сиқилиб утирпти. Мен ичкари кирмасимдан олдин юзини чодраси билан беркитиб олган экан. Нақ бўз бутадек бўзлаб туришпти...

Онам менга «утир» деб иширашдидилар. Мен утирганимдан кейин у киши Гулизор томонига утиришдилар. а:

— Қизим, — дедилар, — Нуриин узингга аёк деб биллавергин. Қупам қуявермагин. — Сўнгра мен томонга ўтиришиб: — Худо раҳмат қилсин, — дедилар. — Сўбўйда мўнам кеча кечаси оламдан утипти... Улим ҳақ. Навбати билан маммамиз ҳам чин дўйёга кетамиз.

Дераза тагида утирган Гулизор додлаб йиғлиб бошлади. Ойимлар булса бир менга суз қотадилар, бир ушга тасалли берадилар.

— Узингин қуп қийнаверма, қизим, — дедилар. Сўнгра менга қараб: — Нури, — дедилар, — сен тезда бориб оқсоқолни, имомни топиб келгин... — Хафа бўлма қизим, акавг бош булиб кўмши маросимини ўтказадилар... Нури, углим ниҳоятда эҳтиёт булгин. Уша уйда жуда қуп омонат нарсалар бор...

Ўримдан турдим.

Гулизорнинг кенг, қора чоршафи орасидан лозик, спноққина бир қўл кўришди. Гулизор қўлида қалит ушлаб турар эди. Мен онамга қарадим. Онам қалитчи Гулизорнинг қўлидан олиб менга бердилар.

Қуз ёшидан жиқ-жеқ бўлган чоршаф нечики, қалтак еган боланинг овозига ўхшаган овоз эшитилди.

— Мана бунисен ичкари уйининг қалити, — деди у хурсиниб. — Қўча эшикнинг қалитини олмагай эканман.

Қора чоршаф гомонга қаралмадан:

— Зарари йўқ, — дедим, — Жуда дур келса қўча эшикни чиқангир топиб очдирармиз.

Ганининг қисқасини айтди, домул ажон, ниманки лозим бўлса ҳаммасини қилдик. Мадрасали махалада итешёбога чиққан бир ҳарбий дохтор бор эди. Ушга ҳам айтиб келдим. Марҳуманин юрак касалидан улган деб сиб бестди. Домуллажол, бу уйининг ёр.

сандиқ хонаси бор экан, нақ латтабозорининг ўзгисини. Гиламлар, шолчалар, билакузуқлар, исиргалар, соатлар, ҳатто қадимги, садаф қадалган тавлалар¹ ҳам бор. Ўзингиз билганингиздек, ҳаммаси Зубайда хонимга қарз эвазига қолган. Домуллажон, шу кекса аёл ўз ҳолига бир дафтар ҳам тутган экан. Дафтар жонивор баққол дафтарига ухшаб сарғайиб, ёғ босиб кетипти. Бироқ ундаги барча нарсанинг номи ўша дафтарга беками-куст битилганмиш. Ҳарфлар қинғир-қийшиқ, худди товуқ тирноғи билан чиқиб ташлагандек ёзилган. Кимдан нима олган, фойдаси қанча бўлиши керак, ким қанча қарз узган, кимнинг омонати қайтарилмаслиги керак, ҳамма-ҳаммаси қайд этилган. Домуллажон-чи, омонатга қўйилган нарсалар орасида битта ранда ҳам бор эди. Уни кўрганимда бир гўдак мурдасига дуч келгандек юрагим ачишиб кетди. Дафтарни титиб кўрдим. Шукри немани бир дурадгор Зубайдадан уч мажидия қарз олиб эвазига рандасини қолдирган экан. Тўрт ойгача чорак фонддан фонда тўлаб келган. Кейин эса дафтардаги фойда катаги бўш қолган. Шукри дурадгорнинг рандаси Зубайда хонимнинг мероси қайд этилган катакка тушиб қолтипти.

Нима бўлса ҳам дафтарни оқсоқолнинг қўлига топширдик... «Омонат қўйилган нарсаларни эга-эгасига топширинг» дедик... Шундай қилиб кўмин маросими утказилди.

Кофир Жамол домулла шу пайтгача кўрсатмаган сабр-тоқат билан уста Нурининг сўзларини тинглади. Бироқ охирига етганда чидаб туролмади:

— Мошоллоҳ,— деди у.— Менимча жуда яхши иш қилгансиз. Бу ҳаракатнинг нимасини ёмон деб бўлади? «Яхшилик, ёмонлик» деган нарса аслида нисбийдир, устажон, бироқ, агар юз йил олдин ҳам, юз йил кейин ҳам Гулизорга шу тахлит ёрдам кўрсатганингизда бари бир олижаноб иш қилган бўлар эдингиз. Ундан ташқари...

— Шошманг, домуллажон, — дея Кофир Жамолнинг сўзини бўлди уста.— Ижозат беринг, қолганини ҳам тушутириб берайин.

— Бу нима деганингиз, уста? — дея кулди Кофир Жамол. — Ижозат сўраб тушутириладиган гапнинг, умуман айтилмагани маъқул.

-- Майли, домуллажон, шундай бўла қолсин. Ижозат сўрамчи гапирганим бўлсин. Кечки пайт уйга қайтдим. Онам Гулизорчи олиб ўтирган эканлар. Бизнинг уйимизда уззу-кун келди-кетди бўлиб турган экан. Мен эшикка етганимда охириги меҳмонлар чиқиб кетишгаётган эдилар. Домуллажон, кекса, бадбашара икки аёл эди улар. Танқаридан қараганда кекса аёлларга ўхшар эди.

¹ Т а в л а — пардага ўхшаган уйини асбоби.

лар. Сиз бошига кулфа тушган муштар аёлга: «Худо сизга битмас-туғамас сабр берсин! Бошингиз тошдан булсин!»— деб тасалли бергани келишган, деб уйласангиз янглишасиз. Йўқ, улар: «Ажаб булпти, хуп булпти, баттар бўл!» дегани келишган эдилар. Эшик тағид менга бёр олайиб қарашди. Улардан бири, энг ёқимсенди:

— Бандаликда, Нурибеёв угли! Худоё сизнинг бошингиз омон булсин!— деди. Бу эътибор шундай оҳангда айтилган эдики, мен нима дейиши мени билмай колдим. Зубайда хонимнинг улимга менинг нима алоқам бёр экан? Шунча қарамай:

— Сизнинг ҳам бошингиз омон булсин, холапошша.— дедим. Шу билан чикиб кетинди.

Ховлидан туриб:

— Мен келдим, она!— дедим.

— Юкори чикакол, углим!— деди онам.

Онам мени эшиги остига мезмисхона олдида кутиб олди ва:

— Гулизор икки кечани бизникида тунаб қолса,— деди.— Эшигина жувон янги улик чиққан уйда қандай туради?..

— Илтиёри, онажон,— дедим.— Истаганича қолиши мумкин..

— Фақат... Углим..

Онам қандайдир бир тизини айтолмай қўйналдилар.

— «Фақат» дегани нимадаси, она?— дедим.

— Уша-да,— деди ойимлар.— Фёқри-фасод купаяди дейман-да... Номин бир марта ёмонга чиққат эди... Сенинг қандай одам эканлигингни ҳамма билимди-ку.

Она-бола ёшиқ эшик остида сёзимизни чиқармай гаплашар эдик. Шундай бу иса-да: «Бирги сузларимиз ёшиқ эшик орқасида турган Гулизорга етиб беради, деб капалагим учди. Онамнинг қулони остига энгашиб:

— Одамлар нима деса дейверсин.— дедим.— Бечора қиз ўзини тутиб олгунинга қадар мен дуков тенасидаги хужрада ётиб юраман. Шогирдим Махамид орқали менга ёвкат юбориб турарсиз.

Онам чурқ этди дилар. Ўша кунда эшикни қараб:

— Бошингиз омон булсин, Гули-орхоним!— дедим.— Уч-гўрт кунда ҳамма нарса ни га гушиб қолар деб унлайман. Хозирча бизникида дамнингизни олиб тураверинг!

Кофир Жамол мунга аҳолаб келди:

— Эҳ,— деди у кулидан зурга ўзини тутиб.— «Хозирча дамнингизни олиб тураверинг» деганларга улиб қоламан. Жуда кулгил гапта бу, устажон! Шундан кейин ёшиқ эшик орқасида турган қиз нима деди?

Уста Нури асабийлашди

— Ҳеч нарса демади. Хозирча дамнингизни олиб тураверинг!» деганим унга ҳам кулганини билалдирки, жавоб бермади.

Уста Нурининг овозидан унинг асабийланганини сезган Жамол:

— Нима гап, уста? Аччиғингиз чиқдимми?— деди.— Пошша қизларидек сиркаси сув кўтармайдиган бўлиб қолдингиз. Майли, бирпас қайнаб туринг. Обдон қайнаб булдингизми? Ана энди қолганини тушутириг.

Уста уялиб қолди. Иложи борича ўзини қўлга олиб, осойишталик билан гап бошлади:

— Ошхонада утириб овқатимни едим, қаҳвахонага чиқдим. Маҳалламиздаги қаҳвахонани яхши биласиз, домуллажон. Бир марта сиз билан ҳам борган эдик.

Рупарамда Али уста утирипти: Али устани танийсиз, дукони менинг дуконим ёнида жойлашган. Ҳасан деган шогирди ҳам бор. Эсладингизми, домуллажон? Ўшанинг ёнига утирдим. Али уста, маҳалламизга яқинда келиб келган, зодагонлар тоифасидан бўлган Нурибей билан тавла уйнаб утиришган экан. Қаҳвахонада одам кўп. Салим курпачи, Ҳасан, Файзи халифа, оқсоқол, имом, мадрасали маҳалладаги доктор Сулаймонбейлар ҳам бор эди... Куриб турганингиздек бутун маҳалла, дўст-душман, бари ўша ерда. Салом-аликдан кейин қаҳва олиб келишди. Бир финжондан қаҳва ичдик. Чарчаганман. Али уста билан Нурибейнинг тавла уйнаётганларини лоқайдлик билан кузатиб утирибман. Ўйинда Нурибей устуи келмоқда. Сиз уни танимайсиз. Сержаҳд, маҳмадона, такаббур одам. Биринчи ўйинда ютқазиб қўйди. Али уста муваффақиятни қаҳқаҳа билан кутиб олди. Иккинчи марта ўйнай бошладилар. Ўйин қизиб кетди. Али уста ҳар дақиқада биттадан масал гапириб турипти. Файзи халифа уридан туриб уйнаётганлар олдига келди. Шу десангиз, Салим курпачи, Ҳасан, доктор Сулаймонбейларнинг ҳаммаси Али уста билан Нурибейнинг атрофига тўпланишди. Ҳар оғиздан ҳар хил гап чиқиб турипти. Ҳамма Нурибейга йўл-йўриқ курсатишнинг пайида. Қараб турибман. Нури деганлар шолгомдек қизариб кетяпти. Қўллари дир-дир титрайди. Тўрт сафардан бери отган тоши мулжалга тегмаяпти. Яна ҳаракати бекор кетди. Шунда Файзи халифа чидаб туролмади:

— Нурибей, биродар,— деди у.— Қондасини билмаганингиздан кейин уйнаб нима қиласиз?

Файзи гапирганда Салим караб туради дейсизми?

— Бейим, — деди у ҳам, — тавла уйнаш, маҳкамада утириб буйруқ беришдан бошқачароқ экан-да, а?

Нурибей Салимга хумрайиб қаради. Мененмагандек:

— Хаддингдан ошяпсан, Салим, — деб мингирлади.— Қўлингда ҳамир билан эркакларнинг ишига аралашма. Сен тишчигина курпангни қавиб утиравер. Маҳаллангизда фоҳишахона очилшти. Фоҳишахона ойимчаларига атлас курпа-курпача керак...

Али уста «шяқ» этиб тавла қутисини ёниб қўйди.

Мен Салим курпачи қарадим. Мурдага ухшаб қолдинг. Ранги буздек оқариб кетган. Файзи халифа унинг қўлларини маҳкам ушлаб турипти. Оқсоқол ўтирган жойидан порозилик билдирди:

— Бу нима деганингиз, Нурибей? Маҳалламингизга яқинда келган булеангиз ҳам ҳарҳолда бир жойнинг одами бўлиб қолдик. Маҳалламининг обрўи шунча муртабалигиз булчин керак эди,— Нурибей уридан туриб кетди.

— Ўнга энди маҳалламининг обрўи меннинг ҳам обрўим булар экан?— деди у жамл билан.— Маҳалламингизда шунча кун помусеи одамлар борлиги билан ҳамда, икки дунёда кучиб келмаган булар эдим. Эртанга қ кучиб келгани бўлсин...

Салим курпачи Файзи халифани қўлидан чиқди. Нурибейнинг устига ташланмовчи бўлган эди, доктор Сулаймонбей билан иккимиз ўртага тушдик. Салим бизни икки ёнга тартиб:

— Хой, ифлос!— деб бақирар эди.— И менга шонасан? Маҳалламинга кеча келиб бўлди унинг камени оқчи булчингми? Хой, ифлос, шунин билан кунингиз, агар бизнинг маҳалла сенга шон бермасан очингдан олиб кетасан.

Оқсоқол борми, имам борми, маси оёққа туриб кетинди.

Нурибей Салимин маҳкам ушлаб турган эмизини гапимат билди. Олчоқлик қилиб ёши йилитининг юстига мушт туширди, домўллажон.

Мен ҳамма нарсага тулуғиб турибман. Бир ҳамла билан докторни ерирчи қилиб Нурига чап солган Салимин бор кучим билан қучоқлаб олдим. Салим булса:

— Қўйиб юборинг мени уста Нури!— деб бақирарди.— Ҳали мени урадиган ҳам булдини? Сен ҳали шонмай тур, мени Салим курпачи деб қўйинти! Қўйиб юборинг, дейлман сизга, уста!..

— Сабр қил, Салим,— дедим.— Ҳозир қўйиб юбораман. Бирпас сабр қилгани. У одамнинг гапи менга ҳам тегиб кетди. Шонмай тургани. Нурибейга аталган менинг икки оғиз сузим бор. Қани, мен билан ҳам гапташиб қўйинти. Шонмай тургани энди...

Доктор уридан туриб яна менга ёрдамга келган эди. Файзи халифа ҳам Салимин тинчатишга ҳаракат қила бошлади. Йигитни бир амаллаб қаҳва усти ёнига бошлаб бөринди. Нурибей иккимиз ёлғиз қолдик. Зотиенлар ҳуфта булган Нурибей билан уста Нури ёнига-ёни турганимиз...

Кофир Жамол дому, дини халқлаб қулди ва

— Хавфли вазият вужудга келди, деиш, уста?...— деди.

Уста ҳам:

— Шунақа,— деди қўлиб.— Вазият хавфли булиб қолди. Менинг гоқ қулди башарам келганда Салимин билмайман, бироқ Нурибей шдан қурққан айтишга тирчи

— Нурибей,— дедим.— Минг қилганда ҳам биз жоҳил одамлармиз, мактаб кўрмаган, алифни «калтак» деёлмайдиганлардан...

Шу ерга етганда Кофир Жамолнинг жини қузиди:

— Мана шу гапингизга қойил қолмадим, уста,— деди у.— Киноя, ничинг тариқасида айтилган бўлса ҳам, бу сўзингиз менга маъқул бўлмади.

— Қандай қилай, домуллажон, сўзини мана шундай бошлаб қўйдим-да. Бироқ ҳалиги айтганингиздек Нурибей кинояга тушунадиганлардан эмас экан. Менинг шу зайлда сўз бошлашим уни бутунлай қутуртириб юборди:

— Хўш, нима бўлипти?— деб бақирди у.— Шу билан нима демокчи буласан?

— Аччиғингиз чиқмасин, йингитча,— дедим.— Сизга бир-икки саволим бор. Маҳалламизда фоҳишахона очилганидан хабар бердингиз. Бу корхона ойнмчаларига атлас кўрпа-кўрпача керак эканлиги ҳақида лоф урдингиз. Энди марҳамат қилиб уша фоҳишахонанинг адресини ҳам айтиб берсангиз.

Нурибей бузрайиб қолди. Мен бўлсам:

— Тезроқ,— дедим.— Тезроқ булинг, Нурибей! Бизга уша фоҳишахонанинг адреси керак.

Нурибей яна «миқ» этмади.

Менинг шу зайилдаги дўстона суҳбатим, Салим кўрпачининг тоқатини тоқ қилиб юборди шекилли, утирган жойидан сакраб турди. Мен унинг йўлини тўсдим.

— Йў-ўқ Салим,— дедим.— Сенинг галинг ҳали келгани йўқ.

Салимин яна ўрнига ўтқазиб қўйинди. Утирган жойида бақириб-чақириб турипти.

— Маҳалламизнинг номусини оёқости қилган олчоқни олдингизга утқазиб гаплашиб утиришсиз. Майли, билганингизни қилинг! Мен эса навбатим келишини кутиб унграман. Еган калтагимни икки ҳисса қилиб қайтармасам отимни бошқа қўяман...

Нурибей яна ташвишга тушди. Салим кўрпачининг гаплари уни қўрқиниб юборди. Бояги бизнинг мулоҳим киноямиздан осмонга сакрай бошлаган ҳазрат Салимининг бепарда гапларидан, сутни тўкиб қўйган мушукдек титрай бошлади. Қўрққанни, эс тескари бўлиб кетганини кузларидан билиб турибман. Эҳ, домуллажон, нисонинг юрагидан ўтганини кузлари шундоққина айтиб берақолар экан. Сиз ҳеч қўрққанмисиз? Мен бир марта қўрққанман, домуллажон. Кўзимга темир парчаси тегиб кетган кунни қаттиқ қўрққанман. Темир парчаси битта кўзимга теккан эди — бироқ иккала кўзим ҳам барабар оғриган. Шунда икки кўзимдан айрилиб қоламан деб қўрққанман. Домуллажон, кўр бўлиш, ҳеч нарсани кўрмаслик... Падарнингга лаънат, бу жуда даҳшатли нар-

са-ла... Икки кўл, икки оёқ билан айрилсам ҳам розимаи факат башарамдаги ягона деразам беркилиб қолмага бас...

Гапим ҳам чузиб юборди. Яна ҳаққоимизга қайтайлик.

Нурибейнинг кўркқани мен руҳ антириб юборди. Қоним кутириб тошай деб келди. Бизаман, сени хозир: «Бу сафар ҳам туғри қилмагансиз, кўркқан бир инсон а инсбатан зўравонлик қилди, бу олчоқликдир!» деб айтмоқчисиз. Хитай деманг, домуллажон. Мен Исо папгамбар билан эмасман. Пешонамга бир чертган одамнинг бошига туқмақ билан ушираман. Энг нозик жойи, энг оғриқдиган жойини му жаллаб урмаман.

— Нурибей, афандим,— дедим.— Сиз улдоқсиз, бундоқсиз, паҳлавонсиз, буни тан олади. Менга фақат Хитайнинг адресини берсангиз бўлди. Айтайлик мен тоқ қулни бир тавияман. Лекин бу ерда қалди-қомати елтиган йиллар ҳам бор-ку! Улар сизнинг ҳимматингизни мамон буллар эди. Уша фоҳишахонанинг адресидан бизни хабардор қилинг. Уша фоҳишанинг исмини ҳам оқиқ-ойдин айтиб беринг. Чунки булар дегани шизда ягона бир аёлни, «фоҳишахона» елтигиз тугригина хонадонини назарда тутган эдингиз.

Шундай қилиб десаги домуллажон, кези келганда роса гапирдим. Лекин аср одақ билан берай демади. Саним кўриачи бўлсан аки кутириб келди.

Олдингизда ёлгон гапириб нима қиламат домуллажон, қарасам ахволим олов билан ушанган м шуққикга ухшайди. Нурибейга кучим етмаслигига кўзим етган, сузли кисқа қилиб қуяқолдим:

— Модомики сиз айтмадингиз, мен узим айтиб қуяқоламан. Бу махалланинг «фоҳишахона»си шу бугун ўлган судхўр Зубайдаднинг уйи эди. Бугундан ўнгборга менин ушим фоҳишахона бўлиб қолди. «Фоҳишахона»нингиз, бояги Гулзор хоним бўлади, тўғрими?..

Нурибейдан яна садо чингади.

Тўрт-беш марта кетма кет «тўғрими тўғрими?» деб жавоб олди, мағанимдан кейин чингадидим.

— Ҳой хумка! — жаоб берсанг чин! — деб қақирдим.

Нурибейга қаридим. Сени қўрқувдан олайган кузларида бир танга икки чирқ билан ай бўлиб кетди.

Тоқ қулни булчи ёмон дера, домуллажон, бирок жуфт қўлни булчи ҳам одат а биздан зарар етказиб қуир экан. Ҳарҳолда икки қўзни идора қилни яна ҳам кийинроқ бўлса керак. Ҳали Нурибей кузларини ишга етганча йўқ. Шунга карамай мақсадига тушуниб олдим. Худди ел ёйлагандек буниб чикди.

— Ҳа,— деб бақирди Нурибей.— Шу махаллада истиқомат қилувчи муҳтарам шайхеланинг азиз ноинга доғ туширган сен бўласан. Сен шу ирсанинг узимни баралла кўйиб гапиримиз.

дан уялмаганингдан кейин, юзсизлик қилганингдан кейин эшиптақол...

Домуллажон, уша пайтда бени олчоқнинг кекирдагини суғириб олишдан ўзини базўр тўхтатиб қолдим. Аҳволни тушуниб турганидирсиз... Аслзодалар тонфасидан бўлган Нурибейнинг гапни бошқа томонга буриб юборганини англаганидирсиз. Мени маҳалла аҳлига қарши қўймоқчи. Ўзи сувдан қуруқ чиқмоқчи. Бу ҳам етмагандек ўзини маҳалла номусини ҳимоя қилувчи қаҳрамон қилиб кўрсатмоқчи. Бунинг устига мени маҳалладагилар билан уриштириб томоша кўрмоқчи.

Уста Нури кўра-била туриб қўрни чапгаллар эканми? Нурибейнинг ҳеч хаёлига келмаган, кутилмаган томондан ҳужумга ўтдим.

— Нурибей,— дедим.— Келинг, очиқчасига гаплашиб олайлик. Сизнинг пошшозода уруғларингиздан бири бечора қизнинг номусини поймол қилган, ўзини эса кўчага олиб чиқиб ташлаган. Кўчага ташланган аёлни бизнинг, ўша сизга ёқмаган маҳалламиз аҳолисидан бири бағрига олди. Қизга бошпана берган аёл оламдан ўтди. Эндиликда уша қиз бечорани менинг опам меҳмон қилиб ўтириптилар. Энди айтинг-чи, номуссизликни ким қилди? Фоҳишахона қаерда экан? Фоҳиша дегани ким экан?

Нурибей менинг сўзларимдан ҳеч нарса тушунмади. Бироқ, домуллажон, бундоқ атрофимга назар ташладиму Салим кўрпачининг ҳам, Ҳасан, уста Али, Файзи халифа, имом, оқсоқол, хуллас қаҳвахонадагиларнинг ҳеч бири гапимга тушуниб етмаганликларини англадим. Бизнинг қўшинларимиз ҳарҳолда маҳалланинг номусини ҳимоя қилганимга амин бўлишган эди.

Салим кўрпачи, Ҳасан, уста Али ва бошқаларнинг назарида Гулизор суюқоёқ, фоҳиша эди, холос. Маҳаллада шундай бир аёлнинг истиқомат қилиши яхши эмасди. Шундай бўлса ҳам маҳаллага янги келган, келган кундан кундан бошлаб фурсат топди дегунча ўзининг устунлигини, бошқа бир оламдан эканлигини таъкидлашга уринаётган келгиндининг бу сафар Гулизорни баҳона қилиб маҳаллий аҳолини «номуссиз»га чиқариб қўйгани бу ерда тўпланганларнинг низат-нафсига тегиб кетган эди. Нурибейни шунинг учун ёмон кўриб қолишган эди.

Мен ҳам қачондан бери Гулизорни ҳимоя қилиб турганим учун уларнинг нафратига сазовор бўлган эдим. Шунга қарамай мен маҳалланинг «ўз» кишини эдим. Нурибей эмас, уста Нури эдим. Уларнинг олаmidан эдим, уларнинг бири эдим.

Кофир Жамол касал буқага ўхшаб ихраб юборди. Уста Нури сузлашдан тўхтади. Жамолга хайратланиб қаради:

— Нима бўлди, домуллажон!— деди уста.— Бирдан мазангиз қочиб қолди-я! Бирор жойингиз оғриётгани йўқми?

Жамол жилмайишга ҳаракат қилиб:

— Хеч нарса.— деб жавоб берди.— Ҳеч қасрим оғриётгани йўқ. Сиз бирланга кузимга жуда бахтиёр, жуда қувватли кўриниб кетдингиз, шунга секинлик кетдим. Сизга ҳавасим келди, уста! Махаллангиз бор, суяничгингиз бор. Нима деганингизга тушулмаганлари ҳолда, сизни содда одамэзи деб ҳисоблаганлари ҳолда қолганингиз олди. Ўзгизла ёё кўйишмапти. Орқа олдингизда ўз одамларингиз бор. Бу дунёда ёлғиз эмассиз, устажон.

Уста Қофир Жамолнинг қулидан утганини сезиб, тасалли беришга интилади:

— Ундай деманг, домдлажон, сиз ҳам ёлғиз эмассиз. Мана, қанчадан-қанча китобларингиз бор!— деди.

Жамол ўзини тутолмай бақириб юборди.

— Ҳа тушиб, куйиб кетсин бу китобларим! Мени узлингдан жудо қилган, иллизм билан сугуриб олган мана шу китоблар булади. Мана энди хавола муаллаф турибман. На экин тупроқдан узилиб кета оламан, на янги тупроқда туп қуйиб, пазак ёза оламан. Сизнинг қаторингизга ҳам қушилолмаман, бейзодалар қаторига ҳам қушилолмаман. Бизингга бир иш тушса Нўрибей ҳам, савдогар ҳам, Али уста ҳам, Хасан югурдак ҳам, Аҳмад ишчи ҳам ёрдам қўлини узмайди. Ут тушиб, куйиб кетсин уша китобларим... Мана шу кўлга солган уша китобларим булади!

— Ахир, домдлажон, яна «китоб уқи, китобни сев», деган ҳам ўзингиз эмассизми?— деб Жамолнинг ярасига туз сенди уста.— Миямда ниманки бўлса, бунга сизда тўрганмадимми? Мана шу китоблардан ўрганмадимми?

— Сизнинг илзингиз бакувват, тупрогингиз соғлом, устажон. Қанча кун укисангиз, шу чалик тупрогингизга чуқурроқ жойлашасиз. Сиз учун китоб ўқини бамисола ёмғирдек бир тап. Ўқиган сари кўкариб, гурқираб кетазараси.

Менинг тупроғем эса ўйинган. Миямдан ҳамма нарса чалқаниб кетяпти. Ўдингиздамак, олагиз бир кун менга: «Ўқиб, ўқиб дунёни тушунадиган булга нилдан келиш нима булади?»— деб сароя берган эдилар Шунда мен: «Хеч нарса бўлмайди!»— деб жавоб берган эдим. Агар онангиз шу савол билан сизга мурожаат қилганларида, сиз албатта бошқача жавоб берар эдингиз, тўғрими? Нега индамийен тўғрими? Албатта бошқача жавоб қайтарган бўлар эдингиз. Ҳарҳолда зўросяб жавоб топиб берар эдингиз! Тўғрими? Қайдан бўлай эхтимол: «Ўқиб, ўқиб дунёни тушунадиган бўламан, на ил. Тўғрими? Тўғрими? Тўғрими? Лекин мен шу гапни айта олмадим, устажон. Мен шонинб қолдим. Шунинг учун «Хеч нарса бўлмайди!»— деб қутулиб қўя қолдим...

Жамол сўздан тухтилди. Кейин йу алди. Сунгра суз оҳангини ўзгартариб:

— Қани, сиз нима деб ўйлайсиз, шунн гапирингчи,— деди.

Уста яна сўз бошлади. У Жамолни шу тахлит рухий заиф ҳолда кўрмаганидан уялар эди. Бояги телва-тескари гапларини давом эттиришга имкон бермаслик учун уста тез-тез гапира бошлади:

— Қаерда тўхтаган эдик, домудлажон? Ҳа, Нурибейнинг ҳийла ишлатмоқчи бўлганини гапираётган эдим. Буни айтиб бердим. Нима демоқчи бўлганини Нурибей тушунмади, деган эдим. Одам ўз душманининг нима демоқчи эканини тушуна олмаса эсанкираб қолади. Худди бошига кутилмаганда оғир тўқмоқ тушгандек ҳис қилади ўзини. Нурибей ҳам худди шундай бўлди. Нима жавоб беришини билмай қолди. Бироқ бейзода енгилганини тап олади дейсизми? Кузларига тикилдим. Қарасам яна бир қувликни ўйламоқчи.

Масхара қилаётгандек «ҳиринг-ҳиринг» кула бошлади.

— Гулизор хонимни шундай беғуноҳ, шундай пок деб мақтadingиз. Унга нисбатан шу қадар меҳрибонлик кўрсатдингиз. Шундай покиза аёл экан, ўз никоҳингизга олдинг-қўйинг-да. Мана бу мард йигитнинг иши деса булади, афандим, қуруқ аравани ҳамма ҳам олиб қочаверади-да!.. деб қолди.

Кофир Жамол уридан сакраб турди:

— Нима жавоб бердингиз, уста? Бу таклифга нима деддингиз?

— Таклифингиз учун ташаккур, Нурибей,— дедим.— Бутун маҳаллани шохид қилиб айтаманки, Гулизор хонимни танмаҳрамликка қабул қилдим. Имом афанди, эртага эрталаб бизникига никоҳ ўқигани марҳамат қилинг.

— Баракалло, уста!— деб хитоб қилди Кофир Жамол.— Тугроғингиз бақувват, деб айтдим-ку сизга. Шунинг учун соғлом ҳосил бергансиз! Ҳазм қилинган ўғит дарҳол маҳсул берипти.

Уста имтиҳондан муваффақиятли ўтган ўқувчидек севишиб кетди:

— Демак, тугри иш қилибман-да, домудлажон!

— Тугри булганда қандоқ! Тугри булганда қандоқ! Оббо сизей! Бу гапингизга Нурибей нима деди, атрофдагилар қандай қабул қилишди?

— Нурибей олдиниға шошиб қолди. Кейин эса зўрга тилга кириб: «Табриклайман», деди. Яна бир нарсга демоқчи эди бироқ: «Менга қаранг, Нурибей, деб гапирингга имкон бермадим.— Агар яна оғиз очиб хотиним шаънига бирор суз айтадиган бўлсангиз, пак кузингизни ўйиб оламан».

Қахвахонадагилар ҳам анграйиб қолишди. Атроф жимжит бўлиб қолди!..

Биринчи булиб мадрасани маҳалладан келган доктор Сулаймон ўридан турди:

— Тун анча утиб қолди,— деди у,— эртага вақтдан туришим керак. Хун, яхши қолди. — Ш — дин келиш менга қараб:

— Бахтли бўлиш, уста Нури! — дди.

— Яна бир оз ути ай к.— десаи. ҳам доктор чиқиб кетди.

Докторнинг келиши, унга бир неча кал чиқиб қоллишдан хавфсираган уста Али билан Файзи халфа хеч нарса демасданоқ жунаб қоллиди.

Уста Алининг одур ани Нурини бадириб ои-веримга қарадим. Нуқ, у ҳам алакашон жуда кини роштаб қолган экан.

Оқсоқол кетили тарал хдига тушган эди. Нурибей ҳам унга эргаша қолди. Оқсоқол билан бирга кунга чиқиб, меннинг қарорим хусусида унга бу мундир гавазран айлиш нияти борлигини аниладим. Энди чиқиб кетди оқсоқол билан унинг мин чакирдим.

Имом менга кираб:

— Келаман, вазифамни бодо келгай илолим қанчал.— деди.

Сизга айтаман, домўллажон, шунга олам офатдан қочгандек, бир зумда йуқ бўлиб қолди. Ичкарида хона хужайини, хизматкори, Салим курпачи билан мен болибмиз. Салим курпачи дуқонининг болохонасида ётиб кала эди. Қахва хақини тулаб чиқар эканман:

— Салим,— дедим.— Бу кеча мен ҳам дуқонимда ётиб қолман. Итасанг бирга кетай к.

Салим ҳам қахва булган тулиди. Иккимиз кучага чиқдик. Домўллажон, ташкарида олгани бега эди. Отам узини худди кеш порлаб турган бир кунда, белгиз сувнида сулиб юргандек хис қилар эди.

Қоровул ҳамма гапдан хабар тошган экан, шекилли, мадрасали маҳалланинг муюнинида мен тух атиб:

— Эртага мен ҳам келамини?— деб суради...

— Келиш!— дедим.

Салим курпачи билан дэсаали тахалта томонга бурлидек. Қалбимда зурлаб мактабга оливо бор лаётган танбал укувчинини туйғуси бор эди.

Майдонга яқинландик. Салимининг дуқони олдила тухтадик. Куча-куйда хеч ким йуқ. Ол срутида кимсасиз кучалар жуда галати куринар экан. Одамни вақима босди.

Салим дуқонининг таг кал сенин кутарди.

— Туниинг хаирини утени.— дедим-да, йулимда давом эдим. Бир махал орқамдан:

— Уста Нури, уста Нури!— деб Салим чакириб қолди. Орқамга қайрилиб:

— Нима дейсан?— дедим.

Салим муйловини тортқилаб:

— Бу меннинг ақлим етаниган нарса эмас, уёғини узингиз биласиз, лекин назаримда маҳалланинги помусини ҳимоя қилмаган

деб, бир оз ошириб юбордингиз дейман-да. Ундап кура анови суктаси совуқини яхшилаб пустагини қокиб қўйганимизда яхшироқ булар эди. Аслида уйланиш ҳам, ажралниш ҳам худонинг иродаси билан буладиган ишкун-я, шунда ҳам... — деди.

— Салим,— деб унинг сузини булдим.— Бу ишни мен фақат маҳалланинг обрўини ҳимоя қилиш учунгина қилганим йуқ!

— Бўлмаса уша қизга ошиқу беқарор бўлган эдингизми, уста?

— Ҳади юзини ҳам курган эмасман,— дедим кулиб.

— Ростдан-а? Бўлмаса...

Домуллажон, мана шу «булмаса»га сиз жавоб бера қолинг. Салим тушунмаган нарса, менинг бирданга уйланмоқчи бўлиб қолганим эмасди. Ҳомиладор бўлгандан кейин пошчо хонадонидан кувиб юборилган, келгандан бери маҳалланинг йиғитлари гап отиб, татқиб қилиб келган бир аёлга қандай қилиб уйланиш нестанин билдирганим уни ҳавратга солмоқда эди. Узи аёл киши бўлган онамга тушунтиролмаган нарсани кўрпачи Салимга қандай тушунтира олар эдим? Бунинг устига кучада уч-турт калима сўз билан...

— Салим,— дедим.— Ҳозир роса чарчаб турирман. Кейин бафуржа тушунтириб қўяман. Тунинг хайрли ўтсин, ука...

Тенг отгунча мишжа қоқмай чиқдим.

— Нега энди?— сўради кулиб Кофир Жамол.

— «Нега»си бер эканми, домуллажон? Гулизорнинг хабари йуқ, мен булсам узимни куёв, уни келин деб эълон қилиб юбордим. Киз мен билан турмуш қуришга рэзи булармикини?

— Қизик гап айтдингиз-а, уста!

— Рост-да, домуллажон, у қизга уйланиб ўз кунглимизла олижаноблик қилаётгандекмиз, шундайми? У қиз ҳануз Сайфибейни деб юрган бўлса-чи?

— Ҳа-а тушундим, ҳалитдан рашиқ ўтида ёнмоқдасиз,— деб гапини ҳазилга олди Жамол.

— Эҳтимол... Эҳтимол рашиқ ҳам қилаётгандирман. Ёлгон гапириб нима киламан. Бошқа бир йиғитни севган хотинга: «У отам сенга ёмонлик қилди. Эндилликда ҳамма сени номуссиз, фохша деб айтаяпти, бироқ мен сени пок деб ҳисоблайман. Менинг фикримча сен фохша эмассан, шунинг учун сенга яхшилик киламан деб, бир чеккаси ачинганимдан, бунинг устига ўтиб булмас деворни ошиб ўтаман деб кўпчилик уртасида оғзимга сўз олганим учун сенга уйланишга қарор қилдим. Энди менинг хотиним бўлишини керак»,— деб бўладими? Гапиринг, домуллажон, шундай деб бўладими?

Кофир Жамол домулла жавоб бермади, жавоб бера олмади. Фақатгина:

— Бу гапини қизга, онангизга қандай тушунтирдингиз?— деб сўради.

Уста Нури ботангагини о жайлоо ололмай хайрон булди. Фақат хайрон булганини билдирмай:

— Хасини,— деди.— Эрга азонда туриб уйга бордим. Дастлаб онамга: «Она,— дедим.— Гулизорни бугун уз никоҳимга олмоқчиман». Онам юзимга келиб: «Гулизорни-я?» дедилар. Домуллажон, онам менни феълан ил яхши билдиллар. Шунинг учун гапни қисқа қилдилар-у, уйга тушиб кетдилар.

Бир кузим кур бўтга тули кастихонага кургани келганларида худди шундай йиғмага эдилар. Домуллажон, ушанда мен ҳам йиғлаган эдим. Лекин бу сафар юзюм йиглаб турган онам олдда тахтадек қаттиб урвер, мундай қилишим лозим эдида, домуллажон.

Анчагача кулб турдим.

Йиглаб-йиглаб алам сол чикдиларда, уша кунгача эшитилмаган бир овозда:

— Узинг биласан,— дедилар.— Овозим. **Бирок** мен бу уйда ортиқ турмайман.

Онамнинг феълан узимга маълум. Шунинг учун нидамадим. Юқорига кутарилдим. Гулизор таълимда турар эди. У ерга қачон келиб қолаганини биласмай қолдим. Балки онамнинг иғни овозини эшитиб хилдан туриб чиқандир. Харқалай онамнинг: «Узинг биласан. Майли узим, уила, бирок мен бу уйда ортиқ турмайман, кетаман», дег. старини эни гап булса керак. Гулизор бошига оқ рўмола ураб олган эди. Ник бол унинг юзини курдим.

— Гулизор хоним,— дедим.— Сиз билан бир масала ҳақида гаплашиб олмоқчиман. Мен олдинда Гулизор орқалда, мехмонхонага кириб бордик.

— Утиринг,— дедим.

Гулизор тахта каравонни бир чоккасига омонатгина утирди.

Мен тик оёқда туравердим. Нима деб сўз бошлангани билмай йуталиб кўйдим. Вой онамни эмгир эдида нима дейман? Гулизор ҳам оғзига талкон солгандек жим утирвати. «Қулоғим сизда» деса ҳам ини оёқлашга эди. Менги у тузи и ерга кадаб кулиб ўтиришти...

— Гулизор хоним,— дедим.— Мен...

Сўзимни охирига елкалмадим, домуллажон. Мундоқ қарасам, онамлар оstonага келиб гуридилар. Бойги қон-қон йиғлаган аёлга ҳеч ҳам ўқинмайдилар... Юзларини ювиндилар... Овозлари ҳар доимдагидек тўлоғим ва оёйишти.

Келиб Гулизорнинг сизга утирдилар:

— Гулизор, кизим,— дедилар.— Хушнинг амри, найгамбарнинг негани билан сени узимга келин қилиб олишга қарор қилдим.

Қофир Жамол хайратини ен ираолмай:

— Пуғ-э,— деди.. Бўйга қандоқ булди, жуда антиқа иш булдиш-ку! Минг қилса ҳам олганга оқайди...

— Гап фақат она эканлигида эмас-да, домудлажон,— деб кулди уста.— Гап оналикдагина эмас, ҳа. Она меҳри ҳақ йўқ эмас, албатта. Лекин бу ерда бошқа нарса бор эди. Онам кимнинг хотини булган? Ханжар ясайдиган Рамиз устанинг хотини? Кимнинг онаси? Уста Нурининг онаси! Эҳтимол онамларнинг уларни масаланинг бу томонини мен тушунганимчалик тушулмаган дидлар... Лекин ҳис қилганлар. Рамиз устанинг угли уста Нурининг пошшо хонадошида катта бўлган Гулизор олдида яккалик қўйинини истамаганлар. Тушунмасизми, домудлажон? Борди-ю. Гулизор «суюбоёқ», «фоҳиша» номини орттирган булинига қарамай таклифимни рад этса-чи? Борди-ю, онамнинг угли Нури уста Гулизор хонимнинг, пошшо асрандисининг олдида каловланиб қолса-чи? Бордию, Гулизор хоним онамнинг боя айган гапларини эшитгандан кейин менга турмушга чиқишдан бош тортса-чи? Гап нимада эканлигини энди тушунгандирсиз-а, домудлажон? Бир кеча олдин қаҳвахонада, маҳалла аҳли ҳакмаими, ноҳақмаими, бундан қатъи назар мени Нурибейдан ҳимоя қилган эди. Мана энди уста Рамизнинг беваси ҳам уста Нурига ёрдамга келипти. Бироқ масала менинг фойдамга ҳал бўлганини куриши билан баъзилари ҳатто хайр-хўш қилишни ҳам истамай, вабодан қочгандек кетиб қолган эди. Энди онам ҳам мени уйлантирганидан кейин ташлаб кетмоқчи эдилар. Тушунмасизми, домудлажон?

Кофир Жамол тушуниб турган эди. Масалага жуда яхши тушуниб етгандан, боягидек узини еруг жаҳонда якка-ёлагиз ҳис қиларди.

— Хўш, қиз нима деди?— деб суради.

— Жавоб бермади. Қурқувдан олайиб кетган кўзларини онамга тикди. Эҳтимол менинг кўзимга қурққандек кўришгандир.

Онам бор нафратини овозига жойлаб:

— Гулизор, қизим,— дедилар.— Эшитдингми? Ўғлим, уста Нури сенга уйланмоқчи. Аслида бу гапларни қизларга айтилмас эди, лекин сенда на она бор, на ота борки, бориб мурожаат этсак. Ундан ташқари...

Онамнинг гаплари қасерга бориб тақалтишини англадим-да:

— Онажон,— дедим.— Гулизор хонимни уз ҳолига қўяйлик, бир оз уйлаб олени. Биз ҳам томдан тараша тушгандек...

Гулизор менга кўз қирини ташлади. Менинг назаримда у қурқайтгандек эди. Ҳеч нарсани уйламас, фақат қурқар эди, холос.

Онам менинг таклифимга қарши чиқиб:

— Уйлаганда нима булар эди. Сен оламан деб турганингдан кейин у йўқ дермиди? Ёки сендан яхшисени топар эканми?...— деб қиз бечорага озор бердилар.

Аҳволимиз ҳам кулгани, ҳам аянчли эди. Онамда қиз бечорани хиппа томоғидан бугиб менга хотинликка берадиган важд

хати бор эди. Яхшилик дегани эмас, соғлиқ қўлайимизми? Бу қандай бемаънигарчилик бўлди, домудлажон! Ё гапим нотугримми?

— Қайдам!.. Кейин ним бўлди?..

— Нима буларди, оғам: «Бундай гапларни эркакларнинг олдига гапириб бўлмайди», деб мени эшикка чиқариб юбордилар. Ун дақиқадап кейин олдим тиккилла. Қови-ковоклар яна осилган эди. «Ҳинг» десам йилтаб юборгудек моли бор. Юзимга қарамаздан:

— Қайлигини муборак бўлсин, — дедилар. — Шойим бахтли умр кечиринглар. Эсон эмас қутулиб олганича олдингизда буламай. Кейин бир бошпанга тилини тикиб келарман..

Онамнинг қўлини ушди. Имом билан қоровул келишди. Ни-воҳ уқитдик. Қул бозоридан турри солиб олгандек, хотинлик бўлдим қўйдим.

Хўш, қўлимга қўйиб берди. Тулзиер билан хали икки оғам билан бир оғам билан бир оғам билан юзига қаранга уяламай. Оғам бўлганда, қўлимга қўйиб берди. Имом алик қилишни йиғишти-риб туғганини билдириб берди. Оғам ҳам қахвахонага чиққаным бўк. Хўш, қўлимга қўйиб берди. Имом алик қилишимизда Файзи эваф бўлди. Қўлимга қўйиб берди. Оғам билан қўлимга солиб улаб кетди. Хўш, қўлимга қўйиб берди. Оғам билан қўлимга солиб улаб кетди. Хўш, қўлимга қўйиб берди. Оғам билан қўлимга солиб улаб кетди. Мава шу туғунини ечолсам эми.

Қофир Жамол омулла шариғатини ҳаракатини мис қилди. Ўз гапидан узи улаб келди. Бундай бундай товуни билади:

— Ишни оғамга ташаббуҳ уварни — деди.

— Шу арз майнага муалламини қилмай оқимга ташаббуҳ қўядиган бўдсам, шу билан ишга эришганича ечаолмайдиган бўдсам, нима қилиб ешдан дарс олиб юрбман? Нима қилиб уқиб юрибман? Нета бўлмада менга эртаю кеч «уки!» деб айта-сиз? Мен темирчиликни хўшкуренига эмас, тирикчилик утказни учун қўлайман.. Уқини, арз ишни ҳақ унчаке эрмак учун эмас, янаш, олган билимдан ҳақга фойдаланиш учун, ўрганганимни дарҳол ҳаётга тadbоқ қилиш учун уяймай. Шундай эмасми?.. Пўк, домудлажон, мен ишни оқимга таштаб қўяолмайман. Мо-домки сиз ёрдам қилишдан бош тор қўяолсан, бу чинга ни узим ечишга ҳаракат қиламан. Масалан, ҳўшим еганича, пложи бо-рича кўнглимдагидек ҳал қилишга ийишман.. Тугри қиламан-ми?

Қофир Жамол домудла шариғатини ҳаракатини туғри деб ҳисоблар, бироқ унга нима деб жавоб қайтарганини билмас эди.

Чўнки устанинг хатти ҳаракати олган юзидан бошга парса эмасди.

У уста қилган ишга эришганича, бери еганича, учун ишга қол-ган эди, холос.

Көфир Жамол, қилинган ишнинг олижанобликдан ҳам ботп-
қачароқ нарса экаплигини тушунгани ҳолда, нима экаинни авақ
билмагани учун ҳам жавоб бераолмаган эди...

IX

СИЁСИИ МАСАЛА ВА ЗУБАЙДА ХОНИМНИНГ МЕРОСИ

Уста Нури дуқонда бир темир таёқни текислаб турган пайтда
устига Салим курпачи кириб қолди.

Беш кун олдин Салимнинг дуқони олдида ажралишгандан со-
ри энди кўришим эди.

— Марҳабо, уста,— деди Салим курпачи. Уста Нури севинган-
нидан ишнинг ташлаб:

— Марҳабо Салим,— деди.— Нима гап, нима сўз? Соғлиғинг
жойидами?

— Худога шукур, яхшиман, уста.

Уста шогирдига қараб:

— Битта қаҳва олиб кел!— деди.

— Безовта булманг, устажон!— деди шониб Салим.— Ҳозир-
гина қушнингиз Али устаникида ичиб чиққан эдим...

— Меникида ҳам битта ичакол...

— Ҳа, майли, сиз айтганингизча бўлсин!

Устанинг шогирди қаҳва олиб келиш учун чиқиб кетди. Уста
дуқондаги ягона курсини Салимга узатар экан:

— Ўтир, ука!— деди.

Салим утирди. Уста дастгоҳнинг бир четига омонатгина
утирди ва бирданига жиддийлашиб:

— Салимбой,— деди.— Бу дейман, ҳаммангиз мендан юз у-
ғириб кетдинглар-а, нима, мен қулингиздан Асакангизни тортиб ол-
димми? Хатто ён қушим уста Али ҳам, иложини топса худонинг
қарз саломини бермай кетади... Мен бунинг сабабини билаолмай
хайронман.

Салим курпачи шолгомдек қизариб, изза тортганидан терлаб
кетди. У Нури устанинг феълини яхши биларди. Гапириш керак
булмаган гапини дангал гапириб ташлайверар эди. Шунда одам
шайлоқ егандек эсанкираб қолар эди... Ҳозир ҳам нима дейиши
маълум бўлиб туринти.

— Ҳа, Салим!— деди уста.— Мендан юз уғирини учун олдин-
дан келишиб олдингларми? «Суююёёқ»ни уз никоҳимга олганим
учун шундай қияясизлар, туғрини? Сен уша кеча, дуқоннинг ол-
дида менга айтган гапингни эслайсанми? «Уйланми ҳам, ажра-
лиш ҳам худонинг продаси билан булади...»— деган эдинг-а? Се-
нингча маҳалланинг обрўини ҳимоя қилиш учун бўлса ҳам,

мен бу ишни қилмасаним — шак эди! Тугрими? Менга кара, Салим, бориб Али уетага ҳам, Файзи калифага ҳам, Хасанга ҳам айтгин...

— Бу ишга Хасанини аралаштирмаш. Уста! Инама, энди кунимиз югурдаклар олдиди ҳа? Об беринга қолганими?— дея эътироз билдирди Салим.

— Нега энди! Югурдак бутча ивма қиланти? Югурдак одам эмасми? Уша Хасан дегини — Ушгдор кетидан өз югурди дейсанми? Сен бориб ҳамма-хаммасинга айт. Мен уша «сулоқ оёқ»ни экуфти ҳалолликка олдим — уз сўзидан қайтмайман. Бу бир. Иккинчидан, сенга уша кеча қам айтаган эдим. Бу ишни фақат маҳалланинг обрўйини с-қилиш учун а қилганим йўк. Ошқини бекарор ҳам эмасман. Билмаганлигини шундай қилдингиз!— демасанми?

Антчи Салим, бир бозора бола мушукнинг кўзи очилмаган боласини олиб, куз ўзининга дарёга ташласан сен шундоққина куз узатиб уша мушук болани тушга олиш тилонига эга бўласан, куз узатиб чуқиб кетаётган ҳайвонни қутқариб олармидини, луқми?

— Қутқариб олар эдим!

— Бироқ мушук болани с-вдан қилганга тинилмасан, тилга кириб: «Мени уз ҳолимга қўй одам боласан, мени ўлимга маҳкум қилган одамни ҳамон яхши кураман. Нега сен менинг ишимга аралашсан? Мен ушини қилмайман, уз ҳолимга қўй!» деб турсан. Яна ёрдамга куз чуқармидини.

Салим бу, бирданга тилга кирган мушук бола ҳақидаги ҳикояга яхши тушуим. «Мушукнинг узини дарёга ташлаб юборган болани ҳамон яхши кураман»,— деб турганига ҳеч ақдан етмас эди. Фақат мушук болани қутқариш керак эканлигини аниқлагани учун:

— Бари бир қутқариб олган бўлардингиз,— деди.

— Шундай экан. Гулшорнинг билгани эдингизда мушук болачаллик ҳам эмасми? Уни бироқ дарёга ташлаб юборган экан, мен ёрдамга кунимни чуқмасанми луқми?

Салим ўзи ҳам сезмаган эди:

— Қутқариб қолдингиз, уста! — деб ҳақоб қилди.

— Шундайми? Ҳа, сенинг тилга д-моқчи бўлганини биллиб турибман. Менга кара, Салим, уста! Унинг хотини тул эди, тугрими?

— Ҳа, тул эди. Бейхотили бир бақроқнинг хотини бўлган экан. Уч йил бирга яшаганидан кейин эри улиб қолди. Уша хотинини Али уетага тониб олган эди. У камшир маҳалламизда туради.

— Ҳа-а-а баракатли! Али уетанинг бир угай қизи ҳам бор, шекилли?

— Ҳа, хотини кетидан эргаштириб келган...

— Шундай экан, менинг болали бир жувонга уйлаганим нега у кишига хунук кўришяпти?

— Уста Али олган хотинининг эри бор эди. У бировнинг илко-хидаги хотин эди-да...

Жавоб қайтармоқчи булган уста Нурининг овози ичига тушиб кетди. «Никоҳ» деган бир сўзга қарши чиқиб таҳликали эканини тушуиди. «Никоҳлими, йўқми, бунинг нима аҳамияти бор?» деса, Салимнинг онасига сўккан билан барабар булишини тушунар эди. Ҳолибуки уста Нури бировни ҳақорат қилмоқчи эмас, галаба қозонмоқчи, Салим курначи, Файзи халифа, Али усталар устидан галаба қозонмоқда эди.

Уста Нури гапини бошқа ёққа буриб:

— Гулнор ҳам менинг никоҳимдаги хотин-ку, — деди.

Бу сафар Салим сўз топаолмай қолди.

Иккови ҳам жим бўлиб қолди.

Жимликни биринчи булиб яна уста Нури бузди:

— Ким ҳақ, ким ноҳақ, кейин биллиб олармиз, — деди у. — Ҳозир сенинг ишини ташлаб менинг олдимга келишинингга бошқа нарса сабаб булгандир.

— Ҳа, уста... — деди Салим. — Олдингизга бир маслаҳат учун келдим. Лекин олдин сиздан бир нарсани сураб олмоқчиман.

— Қани эшитайлик.

— Айттингни уста, сиз иттифоқчимсиз, ихтилофчимсиз?

Уста Нури шу пайтгача шуни ўйлаб кўрмаган экан. Унинг харбий билим юртида ўқийдиган бир уртоғи буларди. Устадан икки-уч ёш катта, неми Саид эди... Саид ўттиз биринчи март кунини уқувчилардан баъзиларини атрофига туплаб «шариат» пешволари билан уришган эди. Қачон сиёсатдан сўз очинса уста Саиднинг узи гапириб берган ўша жанжални эслар эди. Шуни назарга олмаганда, иттифоқчи бўлиш керакми, ихтилофчи бўлиш керакми, уста бу ҳақда ўйлаб кўрмаган эди. Қофир Жамол домулла ҳам сиёсатдан гап очмасди. Унинг устага ўқинига берган китоблари фалсафа, ахлоқ, дин ва адабиётга доир эди. Бу китоблардаги сўзларининг ҳаммаси, ҳар нарсанинг илҳий эканлиги, ишонган нарсаларимиз ишонинига дойиқ эмаслиги, кимног билан курашадиган пайт келганлиги ҳақида эди.

— Ҳаёл суриб қолдингиз, уста? Сиздан «иттифоқчимсиз, ихтилофчимсиз?» деб сурадим.

— Униси ҳам, буниси ҳам эмасман.

— Бу эмас кимсиз?

— Ўзим ҳам билмайман.

— Тоза қонил қилдингиз-ку, уста! Сиз «билмайман» деб турганингиздан кейин...

Қолбуки уста узи саб обини бил ағани холда: «униен хам, буниен хам эмасман», деб тўйди ан эди.

Салим курпачи:

— Майнавозчиликни туғинг, уста! — деди. — Ёки туғривини айтивидан қурқайпенизми?..

Уста Нури худди алағич бада ниға тамга босилгандек сескавиб кетди:

— Нега эди қурқарга талман?

— Қурқмас экансиз, таллигини тили айиб қуя қолмайсенми?

Уста хануз юрағига «қурқайпенизми?» деган сузнинг оғриғини сезиб турарди. Яна хаёл суриб олди. Нима учун униен хам, буниен хам эмаслигини Салим курпачига бир жумла билан тушултирмоқни булди:

— Мен, — деди у, — униен хам, буниен хам эмасман. Мен темирчимаан, темирчи уста Турман.

— Шу ҳам сўз булди-ю! — деб қудди Салим. — Мен Салим курпачимаан. Фаёни эс дуррадгор Фаёни халифа!..

— Жуда яхши-да!..

— Нимаси яхши экан?

— Сенинг курпачи Салим, Фаёнининг дуррадгор Фаёни халифа бўлгани ёмонми? Албатта ожазжа чикарувчи ёки осойишталик урнатувчи булгани шербат эканми?

— Албатта шери!

— Нимага?

— Сиз Абдулла чулоқ танишени туғривми?

Абдулла чулоқ, шахарда етти маҳаллага доғи кетган хотинбоз эди.

— Танийман, нима эди?

— Уша чулоқ неча кундан бери дуконимга қатнайди. «Кел, сени ҳам аъзо қилиб ёзай», деб ҳеч ўз холимга қуймаяпти.

— Тушунарли, лекин нимага аъзо қилар эмис?

— Иттифокчилар партиясига!

— Абдулла чулоқ уша партиянинг аъзоси эканми?

— Ўзи шунақа дейпти.

— Ростдан-а? Кейин нима булди?

— Нима буларди. Бугун эрталаб яна келди. Яқинда қандайдир маросим утгазишар қилишлар. «Сен Чорсудаги курпачиларни йулга сол. Бизнинг партиямизни қудлаб овоз беринсчи. Агар шу ишни қойилдатеанг икки олгин олсан», деди. Ахир икки олтин қичкина пул эмас-ку, уста!

Уста қизариб кетди. Салимнинг узи хам билмагани холда, уялганидан қизариб кетди. Холени бир овоз билан:

— Сен нима деб жазоб бердинг? — деб суради.

— Мен: «Ўйлаб қуриш м керак» — дедим... Бир маслаҳат чиқармикин, деб Али устанинг олдига бордим. Нимага келганимни

айтган эдим: «Эсинг жойидами ўзи? Мен уша партияга аллақачон аъзо бўлганман. Ҳали ихтилофчиларнинг куниги курсангб қуямиз», — деди.

— Али уета иттифоқчи экан-да? Мен шу пайтгача билмабман.

— Қаердан билақолар эдингиз, у ҳам кечагина аъзо бўлишти-ку.

— Нега аъзо бўлишти? Ёки унга ҳам...

— Ҳа йў-ўқ. Менинг йуриғи бошқа. Хотинининг Бейзотда олдинги эридан қолган баққолчилик дукони бор эмасми...

— Бўлса нима қилишти?

— Али уетага: «Агар партиямизга аъзо бўлсанг, бир йўлини қилиб, «ман этилган ичимлик сотди», деб Теодорнинг дуконини беркитиб қуямиз», — деб айтиштилар.

— Теодор ким булди?

— Уша, Али уетанинг хотинига қарашли дўкон рўнарасида кофир баққолчининг дукони бор-ку? Уша кофирнинг оти Теодор. Теодорнинг дукони ёпилса уета Алининг иши юришиб кетади.

— Яхши, бироқ буни Али уетага ким айтипти?

— Ким буларди, иттифоқчилар-да. Уша Абдулла чўлоқнинг оғайинлари Ниёз сариг, Зейнал араб ва шунга ўхшаганлар... Энди ҳаммасига тушундингизми? Уета Али аъзо бўлишти, — дедим-ку. менга ҳам «ёзилгин» деб маслаҳат берди. Шунда ҳам сиздан бир оғиз сўрай деб келдим. Минг қилганда ҳам бундай ишларга биздан кўра сиз кўпроқ тушунасиз... Ёзилайинми, йўқми?..

— Иккала партиясига ҳам ёзилма!

— Хуш, бўлмаса нима қилай, жигарим?

Уета Нури жавоб беролмайдиган муаммога бош қуйган эди. Шу пайт дукон эшигига кимдир келиб тухтади.

Уета Нури эшик енида турганга қаради. Салим ҳам бошвини ўгириб ушанга қаради. Уета Нури станоги устидан сакраб турди ва эшикда турган одамга пешвоз чиқди.

— Қаёқларда қолиб кетдинг, Аҳмад?! Кел, келавер. Ўтган ҳафта сени сураб борган эдим. Чиқиб кетганига йигирма кун булди, дейишди.

Эшик тагида турган одам дўконга кирди.

Аҳмад дегани повча, соч-соқоли ўсиб кетган, эгнига эски қора жакет кийган бир одам эди. Жакетининг унг ениги буш эди. Ениги, бамисоли азага кўтарилган қора байроқдек елкасида шалвираб турарди. Аҳмад оёғига аллақачондан бери бўёқ кўрмаган эски солдат ботинкасини кийиб олган эди.

Аҳмадининг юзи сомондек сарғайиб кетган эди.

Шу орада қаҳва қўйилган патнисе кўтариб уета Нурининг шогирди келиб қолди.

Уета Нури шогирдининг қўлидан патнисени олар экан:

— Чоп, жигарим, қаҳвахонадан битта курси олиб кел! — деди.

Шоғирд бола дуқондан чиқиб кетди.

Салим кўрпачи ўр ид турди. Ҳази ўтирган курсини Аҳмадга узатар экан:

— Марҳамат, утирани,— деди.— Мен утиравериб чарчадим.

Бир қулли Аҳмад курабга утирди. Эски шимининг йиртигидан қоқсуяк тиззаси кўриниб турди.

Салим кўрпачи патини олиб қаҳватни фийжонни олиб Аҳмадга узатар экан:

— Ичинг, ака, биз андан бери ичиб утирган эдик,— деди.

Аҳмад чап қули билан қаҳва фийжонни олди. Тиграб туришидан чап қули ҳам ноирод эканлиги билдириб турарди.

Аҳмад қимдандир аралашгандай камгадир аччиқ қилаётгандек гапирди:

— Қасалхонадан чиққанга бир ойча бўлди. Бир қулим йуқ, иш йуқ. Тиланчилик қилиб юрибман.

— Нима бўлди?— деб сўради Салим.

— Қушимгани?

— Чагажода ярадор бўлган,— деб гапга аралашди уста Нури.— Марказий госпиталда ётиб чикди.

— Оҳ, оҳ, оҳ!— деб бош чайкади Салим.— Қушимиз Камронинг ҳам оёғини уқ учирди деггани. Эҳригани булғорлардан тортиб олинган пайтда у биринчилар қаторида жангга кирган экан...— Салим негадир бёрданнга ҳам бутиб қолди. Сўнгра баланд овоз билан тасаллоти берди:

— Алёко немни тикувчи бёр, қуш кеча Камронни уша тикувчининг олдига ишта жойлаштириб қўйдик...— деб илова қилди.

Аҳмад уша-уша аламзадалик билан:

— Менинг қушим йуқ... Оёғим билан тикувчилик ишюлмайман-ку!— деди.

— Шу ерда қотақол, Аҳмад!— деб дарҳот сузга аралашди уста Нури.— Бир қул билан ҳам мени ёрдам бероласан.

Сўнгра хавизлашган бўлиб:

— Менинг бир қушим билан сенга бёр қулниг бир тинча ишини қойиллатиб танилайди. Эчанг ҳам оламдан утган эдилар-а?

— Ха, утган йил...

— Дуқоннинг тепасида, Юлохонада ёниб юрасан, келиндикми?

Аҳмад уста Нурини гапига тикилиб қолди. Нимадир дегиси келди. Эҳтимол, «минггадан бира» дегонини булғандир, эҳтимол, мен «тиланчилик кизияма» деб айтдим. Сен шунга чинна-чин шшондинг, шекилли. Неки, ушдан бери немга туз киргани йуқ, шундай булса ҳам ҳовуч олиб бировнинг олдига бормадим. Энди сендан садақа олйиним?— деб фариш қутармоқчи булғандир. Бироқ биринчи сузини ҳам, тикувчинини ҳам айтмади. Бошини қуни эгиб:

— Келиндик,— деб қуя қолди.

Шоғирд бола битта курси кутариб келди, бироқ Сажим қайт-
тиб утирмади. Негадир уста Нуридан ҳам Аҳмаддан ҳам ўпкала-
гандек:

— Мен келдим, яхши қоллиглар! — деб минғирлади-да, дўкон-
дан чиқиб кетди...

* * *

Уста Нури кечқурун уйига қайтар экан, узини икки чигал ту-
гунини бирини ечган, иккинчисини ечишга киришгандек ҳис қи-
ларди.

Биринчидан, дарёга ташланган мушук бола ҳикояси, Гулизор
бор-сидаги тугунини ечишга ёрдам берган эди. Мушук бола тил-
га кириб: «Мени куткарма, мен узини дарёга улоқтирган одам-
ни ҳануз яхши кўраман!»— деган тақдирда ҳам уни сувдан тор-
тиб тўғри иш қилади. Гангрена бошланган оёқни, беморнинг ро-
зилигини суриштириб утирмай кесиб ташлайдилар. Бундай пайт-
да масъулиятдан қўрқиб, олоқлик билан баробардир.

Иккинчидан, ешбасдан фақатгина ихтилофчи Саиднинг ша-
риқат реңиблари билан қилган жанжаллигина эмас. Чаталжада ўқ-
сони Аҳмад ҳам бор. Мактабда тошини энг узоққа отадиган, «те-
мир очи уста» деб ном чиқарган, суягининг бир қисминини Чаталжа-
да, бир қисминини госпиталда ташлаб келган Аҳмадга ҳозир на ит-
тифоқчилардан, на ихтилофчилардан фойда бор эди...

Эшикни устанинг онаси очди. Уста Нури остонага қадам қўйи-
шич бўлди.

— Опа, — деди. — Сал туриб шоғирдим келиб қолади. Сиз са-
фар халтага пош-пош солиб беринг. Марказий госпиталда ётган
Аҳмад бор эди-ку, ўша келиб қолди. Иккаламиз бирга ишламоқ-
чимиз. Дўконнинг болохонасида ётиб юради. Мен энди уйга қайт-
сам ҳам булади.

Устанинг онаси:

— Шунча кундан бери нега келмай юрибсан? Уйда шаръий
хотиннинг бор-ку, ахир...— деб минғирлади.

Уста ишдамади. Онаси Аҳмадга понушга ташёрлаш учун ош-
хонага кириб кетганидан кейин уста юқорига кутарилди. Эшикни
атайлаб «шарақ-шурқ» қилиб очди-да, меҳмонхонага кирди.

Гулизор тахта каравот олдида тик турар эди. Бонига оқ рў-
мол ураб олган эди. У куча эшик очилгани билан меҳмонхона де-
разасидан қараган, устанинг келганини кўрган эди. Шундан ке-
йин зинадан кутарилаётган оёқ товушини эшитиб — нидан турган,
бонини қаттиқ танғиб, эшик очилганини кутиб турган эди.

Уста тилга кирган мушук ҳикоясини эсда тутгани холда ҳа-
мон сиқилар эди. Гулизорга кўз қирини ташлаб:

— Қимирламанг, ўтираверинг, — деди.

Гулизор утирди. Уста ҳам курсанинг бир чеккасига омонатгина утирди. Иккиси ҳам султ сақлаб қолинди.

— Хуш келдингиз,— деди Гулизор ниймаийгина.

Уста: «Ростдан ҳам тилга кирган мушук болага ўйнаб тапиради-я»,— деб ўйлади ва:

-- Миннатдорман,— деб жавоб берди.

Суғра: «Хуш келдингиз»,— деган одамга «миннатдорман» дейилмасди шекилли»,— деб ўйлади та бошқатдан:

— Вақтингиз хуш бўлсин,— деб куйди.

«Хуш келдингиз», «миннатдорман», «вақтингиз хуш бўлсин», деган гап-сузлардан кейин уста ўзи ни уйда эмас, бегона одамнинг уйида, меҳмонда ути шаддек ҳис қилди. Шунинг учун сиқили бошлади. Яна нидамай қолинди.

Шу пайтда куча эшиги тақиллаб қолди. Гулизор шартта уришдан турган эди, уста:

— Шогирдим келган бўлса керак,— деди.— Сиз захмат чекманг. Онам ошхонада эшитиб, эшикни ўйлаб очадилар.

Гулизор яна жойига утирди.

Гулизорнинг утириб турганида кузга яққол ташланадиган оғирлик бор эди. Қорининг қаншинанчилиги куйлаги устидан ҳам билиниб турар эди..

Устанинг назари уша, гулли кўлак тагидаги қаппайган қоринга тушди. У, Гулизорнинг хомилдорлиги, унинг яқин орада она бўлиши ҳақида эшитиб крган гап-сузи, куз билан курадиган, кўл билан унлайдиган ҳақиқат эканини аяглади. Шу пайтда: «Агар унла тугилса отини Жамол қизимиз!» деб ўйлади. Шундан кейин Сайфибейнинг қилги иши тусусида уйлаб кетди. «Ўша кишини бир курсам эди,— деди уста,— қизик, уни қанақа одам эган-а?..»

Ошхонада овқатланиб кўя қотишди.

Дастурхон атрофида уришаркан.— кофеир Жамол домулланинг маслахати билан баркаш ишлашмай, столга дастурхон ёзаб ўтирадиган бўлишан эди.— устанин. онаси Гулизорни уришиб берди:

— Бу немаси, қизини?— деди у.— Нега мунча бошинини ўраб-чирмаб олмасанг? Хеч замонда хотинини уз эрдан юзини яширганни курганмисан? Битта дуррача урасанг булди-да. Бошингдаги рўмонни олиб ташла.

Гулизор бошиндаги рўмонини олиб куйди.

Сариқ дурраси тагида ҳумирдек қора, йугол икки урим сови кўришди. Мининг қора, калли сочларига, шифдаги осма чироқнинг шуъласи тушиб туради.

Уста Нури кўз қири битта шуъла уйнаб турган қора сочларга қаради ва худди Гулизорни кип-яланғоч ҳолда кургандек қаттиқ уялиб кетди.

Шу пайтгача уста турт марта «гуноҳ» иш қилган, турт мартада ҳам, фақат пулга сотиладиган хотинларнинг «мазасини татиб» кўрган эди. Охиригиси, оқ-сарикдан келган семиз поляк хотин билан, бир йил олдин, Галатадаги фоҳишахоналардан биринида топнишган эди. Уша хотиннинг танаси худди, тухуми ортиқча тушган пасха нонинга ухшаб билқиллаб турар эди. Ундан олдинги хотинларнинг иккиси грек, бири арман эди.

Гулизорининг қора сочларини кўрган уста уша хотинларининг ҳеч бирини эслагани йўқ. Болалигида онаси билан хотинларнинг ҳаммомига борар эди. Гулизорга қараб, охириги марта хотинлар ҳаммомига борганини элас-элас эслади.

Уша найтда узоғи билан ўн турт ёшга кирган, ушоққина бир бола эди. Ҳаммом исениқ. Шифтда аёл кўкрагига ухшаган юмалоқ деразалар, терлаган деворлар. Шилдир-шилдир оққан сувлар. Буг. Ҳул баданга ёпишган йул-йул фартуклар уёқдан-бўёқда ўтиб турипти. Сочларда совуи купинги. Ёғоч сандалетларининг тақирлаши, водопровод жумрагига тегиб шақир-шўқур қилган тосларининг овозлари.

Ён тарафдаги водопровод олдида бир фартук ерга тушиб кетди. Исениқ буг орасида, гижимланган тур парда орқасидан кўрингандек, яланғоч аёл вужуди нафас олмоқда эди. Жажжи, юмалоқ қорин, худди ўртасидан иғичка арқон билан боғланганга ухшайди. Бўксаида каттақон, қон-қора холи бор. Узоғи билан ўн турт ёшга борган, ушоққина бир бола, яланғоч аёлга маҳлиё бўлиб қолган эди. Бола, иғичка арқон билан қоқ ўртасидан боғланганга ухшаган юмалоқ қорин ва бўксадаги қора хонга шундай қаттиқ тикилган эдики, димоғдан гапирадиган, тили аччиқ бир кекса аёл устанинг онасига:

— Хоним, хоним, деявман, янаги келишингизда отасини ҳам бирга олиб келинг, хуим?... — деб кесатган эди.

Мана, ҳозир уста Нури, Гулизорининг румолсиз, яланғоч баданга ухшаган икки ўрим сочинини кўрганида, узини ҳаммомдаги, онаси билан бирга келиши тавсия этилган боладек ҳис қилди.

Гулизор овқатини ичар экан, боши косаси узра эгилиб кўтарилар, икки ўрим қора сочлари силкинар эди.

Шу пайт, устанинг онаси ўзига-ўзи гапиргандек баланд овоз билан:

— Бугун Нурибей хонадондагилар келиб-кеттиди,— деди.

Уста уйқудан уйғонгандек бир сесканиб:

— Нурибей хонадондагиларми? Қайси Нурибей?— деб сўради.

— Маҳаллаамизда нечта Нурибей бор, углим? Уша Нурибей котибининг хонадондагилар-да...

— Нима муносабат билан?

— Билмадим. Шунчаки келишди-да. Онаси, сизглиси, хотини

келишди.. Узим кутиб ойдим. Ичкарига таклиф қилган эдим, унашмади. «Шунгаки, бир оғ кирин чиқайлик, деган эдик»,— деб айтишди.

— Ростдан-а? Нулакда қайтиб кетаверишдими?

— Ҳа!

— Хуш, уларга нима қилак экан?

Устанинг онаси Гулизорга қаради. Гулизорнинг эгилаган боши қўлидаги косасенга кириб кетгандай деб дурпти.

Асабийлашган уста:

— Бекорга келишмагандир-ку, ахир!— деб такрорлади.— Шурибей бир шумликни хйла-шуборган уларни. Нима дейишди она?

Устанинг онаси яна, худди қутув-қушинларининг келгани билан иши йўқдек, худди хозирги гапларнинг унга алоқаси йўқдек лоқайдлик билан овқатини тишиб утирган Гулизорга қаради, Сўнгра жаҳл ва талъа қилди шундан:

— Гап орасида, «махаллада узинкулоқ гап юрипти, лекин бунга Шурибей ишонмади»,— дейишди. Уларнинг гапига қараганда, сен Гулизорга худди Бекор Сулгани учун уйланган эмиссан..

Оқсоқол: «Зубайда хонимнинг мероси Гулизорга қолади»,— деб айтипти. Сен шунин билганининг учун..

Уста, худди юрашга итга санчигандай:

— Она!— деб бақриб-бёрди.

Онанинг гапи оғзида қолди.

Гулизор бошини кутарди.

Устанинг онаси хорган оғоз билан:

— Нега аячигининг чиқариб уялми?— деди.— Эл оғзинга элак тутиб бўлмайди.. Албатта ташришад да.. Ундан ташқари..

— Онажон, нанимоз-дотламан, мана, бемалол суҳбатни бас қилиш!..— деб ёлборди уста.

Устанинг онаси ҳам гапни сузмай куя қолди.

Ганез, сузсиз овқатларни ёб бўтишди.

Гулизор дастурхондан турар «хал» хунграб йиғилан бошлади. Она-бола хайрон бўлиб қолди.

Она-бола Гулизорга нимадир деришчи бўлишди, лекин ҳеч нарсга анта олишунди. Чунки Гулизор тақир-туқур қилмасин деб утирган курсенини бир чела олиб куйган, тик оёқда туриб бошини ердан кутармай хунграб йиғиланнинг орасида:

— Мен.. биронининг меросини.. ейишни истамайман.. Уша ерда ўзимнинг биттагина сарданим қолган эди.. Ушани беришса бўлди.. Бонақа нарсанинг менга кераги йўқ.. Кераги йўқ..— деб такрорлар эди.

Она-бола Гулизорнинг ақлсизлигини англаб олишди. Онанинг қошлари жуда галати бўлиб чимирилди. Унинг чимирилган чеҳрасида ҳайрат ва надом ташвиш билини эди Уста:

— Нега ундай дейсиз, Гулизор хоним,— деди.— Модомики Зу-
байда хонимнинг меросхўри экансиз...

Ёки...

Уста Нури уёғини гаширолмади. У: «Ёки мени уйлаб, менга
сўз тегмасин, деб шундай қиляпсизми?»— деб сўрамоқчи эди. Фа-
қат шунн айтолмади.

Гулизор булса ўкенб-ўкенб йиғлар эди:

— Керак эмас. Менга бировнинг нарсаси керак эмас. Битта-
гина сандиғим бор эди... Агар кунгилларига бошқа гап келадиган
булса, ушани ҳам олиб қолшаверсин... мен... ҳеч кимга...

Гулизор қўлларининг орқаси билан кўз ёшларини артиб, куй-
лаги тагида қашайиб турган қорни оғирлик қилаётгандек, секин-
секин остона томон йўл олди.

Она углига қаради, сунгра ошхонадан чиқиб зинага тирмаша-
ётган Гулизорнинг олдига борди ва:

— Менга суянгини, қизим,— деди.

Гулизор устанинг онасига суянди.

Ёнма-ён юриб, зинадан юқори кутарилишиди

Уста ҳамон дастурхон ёнида ўтирар эди.

Эшиги очиқ қолган ҳаммомдан келётгандек, узоқ-узоқдаги
кўчалардан тешиккулча сотувчининг овози эшитила бошлади.
Тешиккулча сотувчининг овози борган сари узоқлашиб, эшитил-
май қолди.

Энди кўчадан гўнғир-гўнғир гаплашаётган эркак овозлари
эшитила бошлади. Улар маҳалладаги қаҳвахонага кетаётган
эдилар.

Улар ҳам узоқлашди. Худди ҳаммомнинг эшиги бирданга
беркилиб қолгандек, куча-куй жимжит бўлиб қолди.

Уста ўзини ҳорғин ҳис қилди, косасида қолган гуруч донала-
рини қошиғи билан уйнай бошлади. Гуруч доналарини бир қатор
қилиб тизар, сунгра сочиб ташлар, яна бошқатдан йиғиштирар
эди.

Онаси қайтиб келиши билан уста уришдан турди. Она-бола
бир-бирига сўз қотмай дастурхонни йиғиб-териб олишиди.

— Чарчаб кетдингиз, она!— деди уста.

— Йўқ, уғлим, чарчамадим,— деди она.

Уста осма чироқни учирини учун курсенга чиқди. Онаси эшик
олдида, қулида жинчироқ билан кутиб турар эди.

Уста чироқни ўчирди. Биргина жинчироқ билан ёритилаётган
ошхона, худди узоқ-узоқларга чекингандек, узоқ-узоқлардан кў-
ринаётгандек булди. Уста Нури ҳали курси устидан тушгани йўқ,
унинг юзи гира-ширада яхши кўринмас эди. Худди махфий сир-
дан огоҳ қилаётгандек секингина:

— Ўринини сизининг хонангизга олиб чиқаман, она!..— деди-
да, курсидан ерга тушди. Онасининг қўлидан жинчироқни олди.

Она-бола зиёдаги кўришга бошладилар.

Устанинг онаси меҳмонхонага ёндош хонада, Гулизор меҳмонхонада ётар эдилар.

Она-бола меҳмонхонага ёндош бўлган хонага кириб кетишди.

Уста таҳмондан кўриш олиб узига урғи солар экан, онаси яна уни билан уни гаплашаётган эди:

— Мен сенига «барга бурмайман, чиқиб кетаман», деган эдим. Энди ҳеч қайққа кетмай — деди.

Уста таққа тухтаб, ойнага ёмон утирилади. У келиб, уста Нурининг онаси, Рамаиз устанинг бошаси келиши билан келгани эҳтиром билан лабларига босди.

Х

УСТА НУРИ, САЛИМ ҚУРНАНИ ВА КЎЛСІЗ АХМАД.

Уста Нури дуқонига соғина сафаридан келган эрта борди.

Шоғирди Мамаат дуқонга келиб сўраётган эди.

— Оёнимисан Мамаат дор? — деди уста.

— Хуш келдингиз, устожон. — жавоб берди Мамаат.

— Уч етакан чой ойна келиши, устожон.

Уста Нури дуқонга кирганида, Ахмад станок тосида эди. Ахмад камзулдан, ярим ишларни тутаб таниганга тўтдек, чап кули билан станокни тозалашга эрта эди. Тезлаб келипти. Узун мўйловли, сарайған юзи ишчанок-мушчок теги босиб келипти. Қайта кишинчилик билан ишга ани сезиб тургани. Гуё станок қопқора, шундайликча қотиб қолган денгиз тўлқини-ю, Ахмад шу тўлқинни ҳар қанақасига оғиб утишни мақсад қилиб олган бир эшқакли уजार қайиқ эди.

Нурининг дуқонига кирганини кўрган Ахмад ишдан бошини кутармай:

— Хуш келдингиз эди, уста! — деб мингирлади.

Нурининг беозор юзи буришиб кетди. Синфдош дўстининг уни «уста» деб улуғлаши, «хуш келдингиз, Нури!» дейиши урига «хуш келдингиз эди, уста!» деб кўтиб олгани азбаройи галати кўришиб кетганидан жавоб ҳам бермади. Ахмаднинг «уста» деган сўз билан урталарига девор кўймоқчи бўлганини анилади. Уста Нурининг дили оғриди. Узига ишбатав ишлатиладиган «уста» сузи унга яна бор хушқў эшитилди.

Ахмад саломига алик олганининг ишдан ҳам қилмади. Ҳатто, дуқонда узидан бошқа одам борлигини унутгандек, станокни тозалашда давом эттирди.

Нури уста Ахмаднинг ойнага берди. Бир оз аччиқ, бир оз гина қилгандек:

— Нега энди станокни тозалаб утирибсан? — деди. — Куй, бу ишларни шоғирд қилади.

Аҳмад дарҳол ишнини ташлади-ю, уста Нурининг юзига шундай ғалати қараш қилдики, уста дош беролмай юзини ўгириб олди.

Аҳмад бурчакдаги курсининг устидан жакетини олиб киймоқчи эди, уста Нури ёрдамга келди.

Аҳмад унинг ёрдамидан бош тортиб:

— Заҳмат чекманг, уста,— деди.— Борди-ю, жакетимни ҳам ўзим кия олмасам унда...

Уста меҳмонга қаҳва олиб келатуриб, қўлидаги патинсин ерга тушириб юборган хизматкор боладек, ҳам уялиб, ҳам қурқиб кетди. Аҳмаднинг олдида ўзини ноқулай ҳис қила бошлади. Аҳмаднинг ҳадеб «уста» деб мурожаат қилгани уни ҳам уялтирар, ҳам қурқитар эди.

Шогирд бола чой олиб келди. У чойни биринчи устага узатди. Уста патинсини қўлига олиб:

— Чой ич, Аҳмад,— деди.

Аҳмад патинедан бир стакан чой олди. Шогирд бола ҳам бир стакан чойни олиб, ичгани ташқарига чиқиб кетди.

Уста Нури чойини ичиб бўлди. Аҳмад ҳорғинлик билан секин-секин ичаётгани учун ҳали идишини бушатгани йўқ эди. Чап қўлида ушлаб турган стаканини шошиб-пишиб станокнинг устига қўйиб, уста Нурининг бушаган идишини қўлидан олишга ошиқди. Уста стаканини бермади.

Стаканининг бир четини уста Нурининг ўнг қўли, иккинчи четини Аҳмаднинг чап қўли ушлаб турар эди. Иккаласи ҳам турган жойларида бир-бирларининг кузларига тикилиб қолшди. Уста ўзини ўнглаб олди. Энди у Аҳмаддан уялмас, қурқмас эди.

— Аҳмад,— деди уста Нури.— Мен сени ўзимга шогирдликка олганим йўқ. Сенинг усталик маҳоратинг ҳаммамизникидан устуи эканлигини яхши биламан. Мен сенинг устанг эмасман, Аҳмад. Сен менинг тенг шеригимсан. Менинг бир кузли эканим айб ҳисобланмаганидек, сенинг ҳам бир қўлли эканинг гуноҳ ҳисобланмайди. Сен уша чап қўлининг билан менинг ўнг қўлимникидан яхши нарсалар ясай оласан. Менинг билмаганимни ургатасан. Мамад сенга ёрдам бериб туради. Бул, чойингни ичиб тугат. Кейин иш бошлаймиз. Бундан кейин мени, «уста» деб улуғлама биродар, тўғри Нури деб чақиравер.

Аҳмад жавоб қайтармади. Ушлаб турган стаканини қўйиб юборди. Чап қўли билан фасини орқага итарди-да, бир симиришда чойини ичиб тугатди. Сўнгра ташқарига қараб:

— Кел, Мамад, мана бу стаканларни йиғиштириб ол!— деб чақирди.

Мамад чойдан бушаган идишларни йиғиштириб олди.

Аҳмад станокнинг тепасига борди. Кечагидан қолган ишни, зилдек оғир темир таёқни ойшага боғлаш билан машғул бўлди.

Уста Нури Аҳмадга ёрдам қилмади. Ниши тезлаштириш мақсадида қиладиган иш рўзимас ёрдамчи ҳам Аҳмаднинг камситиши, ўзинга булган ишончини йўқотишга ҳисса қўшиши мумкин эди...

Текинсан тозим булган бир темир бор эди. Нури уша темирни стол устига қўйди. Темирнинг оёқлар экан, кўз қўри билан Аҳмаднинг ҳаракатини кўзатар эди. Устанинг калбида Аҳмадга ишбаган чуқур ҳурмат ва ҳамдардлик ҳисси унго-ди.

Аҳмад бир кўни боғлиқ, ниҳоятда қўйиллиб, темир таёқни ойнага боғлади. Сунгра тектаб:

— Булмас! шоғирдга келиб менга қарашени Мен ишни бошлайин,— деди.

Уста Нишдан бошини кутарма иви хотла:

— Маъқул.— деди.— Мамад ҳозир келиб қолади...

Шоғирд бола келди. Шоғирд ли тург ёшли нимжонгина, сочинтаги билан қириб ташинан, ок тарикдан келган болакай эди.

— Оғнинг Мамад эдимми?— деб суради Аҳмад.

— Ха...— деб жавоб берди бола.

— Кел, менга бир оғ ёрдамлашиниб юбор!.. Станокни айлантир!

Станок ишдат билан ишлай бошлади.

Гилдиракнинг қайини чиқиб кетди. Аҳмад шоғирдга қараб бақирди. Станокни тухатишиди. Қайини гилдиракка қайта кийгазинди. Мамад станокни айлантирди. Станок яна ишлаб кетди.

Уста Нури ҳаяжонда:

Аҳмад аччиғи келганидан, диққати оғзинидан шолномдек қиларди. Олдинлари ҳазил-ҳузуд бўлаг килган ишга, энди мутлақо бажаролмаслиғи маъниллигини туйлаб курқиб кетди.

Станокда нимадир яна ишлаган эди.

Аҳмад сукинчи ва ақлимни поғирга боғлиқ олтиб:

— Ўзинг ҳам улгурдек ҳафто раҳм елмасан! Уста овозини,— деб бақирди.

Станок яна тухтади.

Уш тург ёшли нимжонгина шоғирд бола йиғламоқдан бери булди. Жиққа ёшга тулган сулғин зангори кўзлари билан нажот тилаб уста Нурига тикилди. Уста Нури бошини қўйи эгиб, ўздан нажот кутиб турган Мамаднинг курбаётрандек жаҳл билан зўр бериб, кулидаги темирни эғозломекди.

Аҳмад шоғирд болага қараб яна:

— Айлантир!..— деб бақирди.

Станок яна ишга тушди.

Нури уста сизил торди. У станокнинг энди бир меъёрда, текке ишлатганини курганда, и. Аҳмад ар-соғол шафқатсиз ва даҳшатли станок билан булган биринчи тўқнашувда зафар қозонган эди... Укувчан ишдагидек қуввоқ овоз билан:

— Сигаретдан ол, Нури!— деб митоб килди.

Уста Нури битта сигарета ойнади. Аҳмад ушатди. Аҳмад сел-

нок айланган сари ҳалқа-ҳалқа бўлиб тўкилаётган, пичоқ билан ниғичка-ниғичка қилиб кесилган тарвуз пўчоғига ўхшаган темир қириндиларидан кўзини узмагани ҳолда, уста узатган сигаретани лабига олиб борди. Биринчи тўн отилиши билан йўқотган орзу-умидини яна топгандек эди у.

— Сигаретин берганингдан кейин оловини ҳам бергин-да. Станокни бир қўллаб ишлатдиқ, лекни гугуртни бир қўллаб ёқомайимиз, Нурижон,— деди Аҳмад.

Уста Нури қувонч билан гугурт ёқиб, Аҳмадга тутар экан:

— Парво қилма, биродар, гугурт ёқишни ҳам ўрганиб оласан, Аҳмад,— деди.

Аҳмад яна станок тенасига борди. Мактабда ўқиб юрган пайтлардагидек қувноқлик билан қушиқ хиргойи қилиб ишлай бошлади...

Шу пайт:

— Уста Нури! Ҳой уста!— деган овоз эшитилди. Бу, Салим курпачининг овози эди.

Салим дуқонининг остонасида кулиб турар эди.— Марҳабо, Аҳмад уста!— деди у.— Ишингизнинг ривожини берсин!

— Раҳмат биродар, ишқилиб қимирлаб турибмиз...— деб жавоб берди Аҳмад ишини тухтатмай.

— Майли, ишлайверинг. Бир минут вақтингизни ажратоласизми, устажон?— деди Салим.

— Менми?— сўради Аҳмад.

— Иуқ!.. Уста Нурига айтадиган икки оғиз сузим бор эди...

Уста Нури, ҳамон остонада турган Салим томон йўл олди.

— Тинчликми? Нега ичкари кирмай турибсан?— сўради уста.

— Қуп вақтингизни олмайман. Бир минутга буёққа келинг...

— Гапирсанг-чи, нима гап ўзи?...— деди уста Нури Салимнинг кетидан эргашар экан.

Бир оз юргач, Салим тухтади ва паст овоз билан:

— Мен ёзилдим, уста,— деди.

— А-я-а, иттифоқчи бўлдингми?

— Шунда... Кечанинг ўзидаёқ бориб Абдулла чулоқни топдим. «Шу икки олтинини олтидан берсанг, айтган ишингни дундираман»,— дедим. Олтинларин берди...

Салим беябоғидан кармонини чиқарди, ичидаги икки олтинини олиб устага узатди.

— Мана! Аса олтин! Ярқирашини куринг... Иттифоқчилардан унган пул, мана шуларин олиб қўйинг.

Уста шошвилиқ равишда кафтига қистирилган икки дона олтинга ҳайрон бўлиб қаради.

— Буларни мен нима қилишим керак?— деб сўради уста Салимдан.

Салим овозини яна ҳам пасайтириб:

— Қўлай фурсат тоғиб, Ахмаднингизга бериб қўяёنز. Шўрлян йиғининиң эғни-боши биз холатда. Обғида ҳамон аскарлик ботни-касини судраб юриштин...— деб ичирлади.

XI

ТАРВУЗ ВА ЁЛЛИҒИЧЛА УХШАГАН СОЧИКЛАР

Уста кечкурун уйга кайтаётганда, кук дуконга кириб битта тарвуз солиб олди. Тарвuzнинг қ биғи яшиқча, яшил илонга ухшаган йул-йул эди. Қўза олиб чиқилет «кисир-кисир» қилиб, қип-қизил, ширин таом эканлигини яшиқча билдириб турар эди.

Тарвuzни, Ахмадга келки вақатни олиб бориши лозим булган шогирд бола кутариб олди.

Олдинда устани кетиди шогирд тахаллафга кириб келишти. Маҳалла оқсоқоли қахвахонаниңниң олдида турар эди.

— Ассалому алайкум! — деб у устадан олдин салом берди. — Сен билан бир муҳим масала юзанидан гаплашмоқчи эдим. Кечкурун қахвахонаниңниң олмайсанми?

— «Масаланиң» мерос борасида эмасми? — деб суради уста.

— Хал...

— Биз мерос олишни не амай...

Уста бир ой уйлашиб олди. Сузини «истамаймиз» деб бошлаганини уринсиз билди.

— Гуливор хоним... Гуливор... мерос олишни истамаяпти, — деб ганини давом эттирди уста — Мархуманиңниң уйида узига тегишли бир сандиқ бор экан, шунини олмақчи холос.

Оқсоқол «ҳай!» деди ва устаниң суниңи меросдан қандай шартонда воз кечини мүмкювлиги ва шималарга асосланиб бу истақ қабул этилмаелини бора олди. Оқда туриб бир шималарниңдиң тушунтирмоқчи булган эди, уста шунини сузини булиб:

— Бу гапларниңниң менга ва хотинимга ҳеч қандай алоқаси йуқ, — деди, негадир бу сафар ҳар бир сузини чертиб-чертиб.

— Жуда яхши, афандим. Биз мархума Зубайда хонимниң дафтарларини текшириб чиққал эдик. Талайгина пақд пули, Чорседа битта дуконни, марз эвазига олиб қуйилган турли-туман буюмлари бор экан... Берадигани, яъни уша дуконниң ижара ҳақи ва бошқалар...

Асаблари борган сарв гаранг тортлиб бораётган уста:

— Қарзни ким тулайди, мол дунёни ким олади, демокяминсиз? Нима хоҳласанглар шунини қилинглар, кимга хоҳласанглар ўшанга беринглар. Борди-ю, Гуливор ҳам ўлиб қолганда нима қилар эдингиз? Бизга фақат Гуливорниң шахсий сандиғи керак, холос. Мана шунақа... Хун, яхши қолнинг...

Ҳайратдан настки лабини тишлаб қолган оқсоқолни қаҳвахона эшиги ёнида қолдирган уста тез-тез юриб чиқиб кетди.

Устанинг дили севинчга тўлди. Гулизорга алоқадор бўлган масалани шу йўсини, уни мустақил ҳал қилганидан беҳад шод бўлди. Боя «иштамаймиз» деган сўзини «ўринсиз ишлатдим», деб андиша қилганига ҳайрон бўлди.

Эшикни Гулизор очди. Эшик жуда тез очилганидан, уста Гулизор унинг келишини кутиб утирганини сездди.

Гулизор бошига катта рўмол ўрамаган, қора сочлари устидан қизил дуррача танғиб олган эди, холос.

Уста шогирд боланинг қулидаги тарвузни олиб:

-- Бирпас туратур, ука. Мен ҳозир сафар халтани тайёрлаб бераман,— деди. Сўнгра Гулизор томонга утирилиб:

— Тарвуз олиб келдим. Тарвузни яхши қурасизми?— деди.

Гулизор қобилидан ажратилган тарвуздек қизариб:

— Ҳа, афандим. Яхши қураман,— деди.

Йулакдан ошхонага қараб юришди. Йулакда уста:

— Онам йўқмилар?— деб суради.

— Кўчага чиқиб кетган эдилар, хали қайтганлари йўқ, афандим,— жавоб берди Гулизор.

Гулизор Гўзенадаги катта хонимга жавоб бераётгандек, одёб ва андиша билан гапирар эди.

Ошхонага киришди.

Тушликдан кейин шогирд бола кайтариб олиб келган идишлар ювилиб-артилиб, столга қўйилган эди.

Уста Нури тарвузни ерга қўйди. Гулизор столдаги идишларни қўлига олди. Уста қозоннинг қопқоғини кутариб, Гулизор ушлаб турган товоққа палов сўзди. Сўнгра деворга ишланган шкафни очди, у ердан икки бўлак тузланган бақлажон олиб паловнинг устига қўйди.

Гулизор қўлидаги товоқнинг устига бошқа бир товоқни тўнкардди.

Уста Гулизорнинг қулидан овқатни олиб сафар халтага жойлади-да, кўча эшиги олдида кутиб турган шогирдининг қулига тўнкарди ва тез-тез юриб ошхонага кирди.

Гулизор ошхонада ерига тушалган ола-була тошлар устида юм-юмалоқ, фонусга ўхшаб ярқираб турган тарвуз олдида турарди. Устанинг ошхонага қайтиб киришини билгани ҳолда, уни куриши билан хавотирга тушди. Уста:

— Тарвузни сўйиб қуяман, совуб туради,— деб тарвузни олиш учун энгашган эди, Гулизорнинг тарвуз олдида турган юмалоқ, сувлик, пайшоқсиз, оппоқ оёқлари орқага тасарилиди. Устанинг тоқ кўзи олдида чақмоқ чақилгандек бўлди.

Тарвузни оппоқ, қалайланган мис барканга қўйишди. Уста нов кесадиған қора сопли пичоқни қўлига олди.

Боққа қараган, ушша да... турган сөлхона, кеч қулиниг ст... аруу... хидига тулиб кетган эди.

Уста пичок билан тарвузнинг бошини олди. Бош қобуқ кутарилгани билан бутун чирк... ургал кич-қизил тарвуз куринди.

— Гулизор хоним, мала бу баркашига ушлаб туринг, қимирлаб суйиниға малат беринти.— деди уста.

Гулизор баркашига икки қулаб ушлади. Баркашига ушлаб турган ошпоқ, текис... шоққина... улларға уста бир... тиклиб қолди. Гулизорнинг чап қулиниг бош бармоғи йўғон ва ошпоқ эди.

Тарвуз тилим-тилим қилиб... Тарвузнинг қоч-қора сийлақ уруги баркашига сойлади.

Гулизор кедимги... бир дона тарвуз уругини олиб юнка лаблари... яширнган, дурд... тишлари орасига олиб чакди.

Тарвуз... азатки... бу... му... ҳақида уста шу пайтгача... кўрмаган эди. Гулизорға қушилиб у ҳам битта уругини олиб өзига солди, бирок... улласидан чиқолмади.

— Мен,— деди уста... — бола... ошқовоқнинг уругини қовуриб ер... тарвуз уругини бир марта ҳақ татиб курмаганмен.

Гулизор ёш... севиниб кетди. Шунда... Гулизордаги богда, оёқ ялағи, икки... селкилатиб қулашмачоқ уйнаётган қызчдек... килди. Тарвуз уругини қандай қилиб чақлиш... уста Шунга куратмоқчи бўлиб, баркашидан яна битта уруг олди, бирок... эслаб, уялганидан қизариб кетди. Тарвуз уругини қимматбаҳо чинни пиёладек авайлаб, сескингига баркашига қайтариб қуйди.

Ошхона қоронғилашмоқда. Қоронғида... баркаш билан қора сопаги пичок ярқираб турарди.

— Чироқни ёқиб, дастурхон... мадемай она ҳам келиб қоладилар...— деди уста.

Гулизор етол... баркаши кутармоқчи бу... эди, уста югуриб келиб унинг қулидан ториниб олди. Шунда... қадокли қули... жувоиниғ ошпақ думбоқ бармоқдирига тегиб кетди.

Чироқ ёқилди.

— Сиз ташвини тор... дастурхонни узим ёзмам,— деди Гулизор.

Уста кўзи ушунда... оғирлашиб бораётган аёлининг... қилишини... хисоблар... лекин... дастурхон ёзини... келмади. Шунинг учун бир... тулиб турди. Устаниг... ошхонага

таратаётган нури, шифтдан оқаётган портохол¹нинг шарбатига ўхшайтгандек бўлди. Бу афеонавий хонада ҳаракат қилаётган Гулизор ҳам, унинг қизил дуррачаси ҳам, селкиллаб турган қора сочлари ҳам, пайпоқсиз, оппоқ оёқлари ҳам устанинг кузига ажойиб бир тушдек куринар эди.

Гулизор оғир-оғир юриб дастурхон тузатмоқда. Столнинг уч томонига устма-уст терилган иккитадан тарелка қўйди. Гулизор Қофир Жамолнинг маслаҳати билан сотиб олгани, бироқ ҳар замонда бир ишлашладиган ялтироқ пичоқ ва айри қошиқларни столга олиб келди. Тагига пичоқни, устига қошиқни қўйиб тарелкаларнинг ўнг тарафига жойлаштирди. Сўнгра уч дона сочиқ олиб келди. Сочиқларни елпигичга ўхшатиб тахлади-да, столдаги ставкага солиб қўйди. Туз идишининг устини қошиқнинг орқа томони билан текислади, кейин айри қошиқнинг учи билан тузининг устига йул-йул шиқлар туширди. Тапнинг кичқаси, Гулизор Гузтепада, кичик хонимнинг тўйига таклиф этилган катта ресторани ошпазинининг барча ҳунарини кўлидан келганича, «шаронг кутарганича» қайтаришга ҳаракат қилди.

Уста елпигичуша сочиқларга, устма-уст қўйилган тарелкаларга ва ялтираб турган пичоқ, қошиқларга ва осма чироқ тагидан, бамисоли очилган гўлдек ҳуси тўкиб турган бу дастурхонга қараб «хайрат ва тақдирга таҳсия» билдирмоқчи бўлиб турганида, кўча эшигининг кўнгирига чалиниб қолди.

— Онам келган бўасалар керак. Сиз ташвиш торгманг, эшикни ўзим очаман,— деб уста эшикка чиқиб кетди. Бирпасдан кейин она-бола бошланиб ошхонага киришди.

Устанинг онаси курсига утирди.

— Бошим айланиб, кўзим тиниб кетди, Нури,— деди устанинг онаси.

— Каерда эдингиз, она?— сўради уста.

— Басима хонимлариникида эдим. Айтдириб юборишган экан. Кеча эрталабга яқин, қизининг кўзи ёришибди. Қаталакдек уй, бошинг айланса, оёғинг айланмайди. Мехмонга чақирининти. Қилган шарбати улгурини ичиб, кунглим айниб кетди. Кўзи ёригаз аёл ётган ўрин-курчасини сурасанг, шарбатларидан баттар. Камбағаллик айб эмас, ўглим, шунга қарамай, янги мехмон кутаётган хонадон бир амаллаб оҳорлик ўрин-кўрпа қавитиб қўйишни керак.

Гулизор устанинг рўпарасида турар эди. Онасининг сузларидан уста хижолат тортиди. Гулизорга қаради. Гулизор ҳам ноқудмай аҳволда қолган эди.

Устанинг онаси бўлса, кўзи ёриган аёл ҳақидаги «ташқидий» фикрларини пазҳор қилишда давом этмоқда.

Устанинг кузи Гулизорнинг қаппайган қоринга тушди. Уста-

¹ Портохол — апельсин.

нинг назарини пайқатди Гулизо — худди химоя қилаётгандек, кулларини қорин устини тик овуштирди.

Шу ойда уста: «Кани эйти Гулизор оғирроқ булмаса!» — деб уйлади. Гулизор узининг оғирроқлигидан биринчи марта уялиб кетди. Чунки оғирроқлиги уни шу пайтгача фақат кийнаб келмоқда эди, холос.

Устанинг онаси Бадма хонимлар ҳақидаги сузини инхоясига етказди. Бир бирини тасхилиб тили оғда турган Гулизор билан углига қаради. Сунра она мерос масаласида гаплашмасларидан олдинги кеча, андех кечата билган:

— Нури углим, қизил... Бил, бировни гаширсак, бировлар ҳам бизни гаширишади. Бил ҳам янги меҳмон кутянимиз. Хозирда Салим курпачига тайинлаб қуй. Уста Нурининг хотинига муносиб битта курпа тикиб қўйсин. Ҳудмай хотининининг кузи ёрийда. Қуш-қушинларининг бери ни чор амакка эмасман... Бундай килиш узи ноурин... Шундай ҳам бўлса...

Уста онасининг сузини бўлиб, унга олтароз билдириш фурсати етганини англаб:

— Нега? — деди она. — Чорлама экансиз? Ҳаммасини чақиринг. Ҳатто Нурибет кетме хонадонидагиларини ҳам таклиф қилинг, уяладиган, андиша қилдиган жойимиз... — уста бирданнига сузини тухтатди. Рағби сарайиб кетган Гулизорга кузи тушди. Гулизор адоён-тамсу бўлгайх эди.

Гулизорга кузи тушган уста, қалбига онасига инебатан биринчи марта норозиланк уйғонганини хис қилди. Узидан-узи хафа бўлиб кетди. Она-бола бонги тақдир билан катта андишасизликка йўл қўйишган тек тушган унинг наарида.

Учалови ҳам сукут сақлаб туришар эди. Бирданнига сузини тухтатган углининг узидан хафа бўлганини англаган онанинг авзойи бузилди. Қалбига Гулизорга инебатан, угли билан узининг ўртасида тикон бўлган олтинга инебатан, вафрат уйғонди.

— Овқатни келтиб келиш... — деб мингирлади уста.

— Утир, узим келтиб келаман, — деди она ва уридан туриб қозонни оловга қуйди.

Овқатнинг шигиналашини бундаётган сукунат, дастурхон атрафига утиргиларига қалдар давом қилди.

Устанинг онаси устидаси чоррафини семагани ҳолда овқатлашишга ўтирди.

— Овқатга қараг! — деди уста Гулизорга.

Гулизорнинг рағби тамоя бир ҳолатда эди. У курсига омонатгина утирди. Уста ҳам уз урига утирган эдикки, онаси дастурхон устини назаридан утказиб:

— Шу ҳам дастурхон тузанг бўлди-ю, нима, бу уйда кофирлар турар эканми? — деб мингирлади.

Бу сўз, кайнонанинг келишига таъмин уруш эълон қилгани эди. Уста буни тушуниди. Гулизор бу она қурқиб кетди.

ШАХСИЙ ТАШАББУС

Кофир Жамол, жума куни эрта билан Ускудар зинасида уста Нурига дуч келиб қолди.

— Йўл бўлсин, устажон?— суради Жамол салом-алиқдан кейин.

— Олдингизга келаётган эдим, домудлажон.

— Мен бўлсам сизникига кетаётган эдим. Пуlining ўртасига келиб қолибмиз... Энди кайда борамиз, сизникигами, меникигами?

— Узингиз биласиз, домудлажон.

— Бу масалани хал қилишни менга хавола эттингиз. Келинг, иккаламизнинг ҳам кўнглимиз чуқмасин. Иккаламиз ҳам урта йулдан орқага қайтмай қуя қолайлик. Сизникига ҳам, меникига ҳам бормаймиз. Менинг Қизилтупроқда турадиган ажойиб дўстим бор, ушаникига бориб қуя қоламиз. Маъқулми?

— Маъқул, бироқ...

— Маъқул дейишганидан кейин «лексин, аммо, бироқ» сўзлари-га урин қолмайди.

— Домудлажон, фақат...

Тушунарли. Менинг ажойиб дўстим билан потанин эканлигини билдирмокчисиз. Ахир одамлар бир-бири билан она қорнида танишиб тушмайдилар-ку...

— Мот қилдингиз, домудлажон. Кетдик булмаса.

Ҳайдарношиюга чиқадиган зина томон юришди. Юриб кетай деб турган пароходга арабг етиб олишди. Бош тарафда, палубадаги тахта курсиларга уришиб сигарет тутатган найтларида, пароход Саройбўришдан қаприлиб утмокда эди.

Кун очик. Қук юзи тоза латта билан яхшилаб артилган мовий шишадек ярқираб туринти. Чор атроф ҳам чаққон хотин қула билан ювиб, артилган саранжом уйга ухшайди. Хавода зарра чапг йук. Жомеларнинг оқланган деворлари тиник оқ, кумуш ранга буялган деворлари кумушдек ярқирайди. Қўббаларининг устидаги олтин нуқталар ял-ял ёриб туринти. Палата ёшига лангар ташлаган Руминия пароходи кайдан ясалган уйинчоққа ухшайди. Унг ва чап томондаги тепаликларга жойланган катта-кичик бинолар устида қуён порлайди. Деңгиз бамисоли чойшабдек тир-тиник...

Кофир Жамол домудла бу манзарани томонга қилиб:

— Уста, бир атрофингизга назар ташланг,— деди. — Ҳамма нарса чиройли, ҳаммаёқ озода. Бунчалик озодалик ҳам одамнинг юрагини сиқиб юборар экан. Мен, аслида, озодаликка, саранжом-сараншталikka қарши эмасман. Фақат бу озодалик, бу мусаффолик, қуёшни овқатга ва деңгизни юмшоқ ўринга ухшатаётган бу

манзара, одамнинг бўлмоғига қўй босаётгандек, бурчакка қисиб қўяётгандек бўлади. Атроф: «Ҳа, мен мана шунақа одобли, шунақа тарбияли, шунақа саражон-сарништаман», — деб ўзида яшаб турган инсонларнинг оғриниши, аламни, очлигини, разолатини, оқчоқлигини хаёп ўйлашга уринади. Ё гапим потугрими? Мана бу ёққа қаранг. Мана бу қизил гингдан кутарилган биноларда..

Кофир Жамол сузи ол охирига етканда. Боядан бери гапирган сузларини уста Нури жонидан билан тингламаганини, қизил гингдан кутарилган бинолар ҳам мутлақо қизиқтирмаётганини тушуни.

— Сизга нима бўлди, устани, устани? Жуда хаёл суриб қолдингиз. Нимани устанини? Тегингизнинг куниясиз. Нима гап усти?

Устанинг устанини билди. Биринчи ўнги боғини учун Кофир Жамолдан мана шу саволини кутиб турган эди.

— Домуллажон, — деди уста, — онам Гулизор билан чиқинша олмайдиган кўринади. Ё, Хўш, лева Гулизорга расмана уруш эълон қилдилар. Мен ҳам сам мейваси масаласида гаплашганимиздан кейин, оғзим кенгайганини ахир куриб қолдилар, — деб юрган эдим.

— Нега эълон билдиришга суриб қолдилар?

Уста бўлган воқеани тушунтириб берди эди, Жамол:

— Масала равшан бўлди. — Кузи сриган аёлни кургани бор гаплари, уша эбойда яши тувилашга қақалқни куриб қайтганларинининг белниг тешишти. Ҳа, шунинг ошангиз ҳам яши меҳмон кутаяптилар, барок бўлмоғинини уз устани мутлақо алоқаси йўқ. Уз ўганини тушунтиришдан пайдо булган набира кутган пайтда, бегона урушган дегини қақалқни билди пайдо булгани керак. Ошанинг бу ҳолдан ачирганини абаний бир ҳол. Энди у киши бутун гуноҳин Гулизорнинг саволига ағдаряптилар.

— Домуллажон, бир аҳ!

— Сиз шининг «тириш» ни дегани эмас, ошангизга тушунтиришга ҳаракат қилинг. Молимки гушва халтави буйинишизга ошани ихтиёр қилган экансиз, бунақа таъвишларни тортишга ҳам ҳозир булгани...

Уста жавоб қайтармади. Пароҳад ҳам Ҳайдарпошиво бекатига яқинлашиб қолган эди. Икки дўст уруш аридан туришди. Оломон мустамлакачилигининг ағгани бўлган Берлин билан Бағдодни бир-бирига бирлаштириш мақдарига солган Истамбул вокзалидан поездига утиришди.

Поездининг бир меҳорда тўқилганлиги билан бир қанча далалар, боғлар, атрофининг қарамай дарахти ураб олган саройларни босиб ўтишди. Қизилтуйроқ ва ҳар ташқарисиданги биринчи бекат эди. Икки дўст поезддан тушунтиришдан кейин, Кофир Жамол:

— Мана, етиб ҳам келдик,— деди ва рунарасендаги дарвозанинг кўнгирағини босди.

— Кимнинг олдига келдик ўзи, домуллажон?— деб суради уста. — Кимникига келганимни сўраш ман қилинмагандир-ку, ахир?

— Нега энди ман қилинар экан. Ҳозир ташриф буюрган уйнинг соҳибни Тавфиқ Шамсибей бўлади. Яъни, Шамси пошшонинг ўғли. Узининг қандай одам эканини кўрганнингиздан кейин билиб olasiz.

Темир дарвоза гичирлаб очилди. Икки дустининг кўз унгида кенг боғ намоён бўлди.

— Кичик бей уйдадилар? — деб суради уста.

Богбон Кофир Жамол домуллани танир эди.

— Марҳамат, кираверинг, мен ҳозир кичик бейга хабар берман, — деди богбон уларга йўл кўрсатиб.

Икки дўст бошлашиб боққа киришди. Бу ерга пошшонинг саломхонаси жойланган эди. Бир оз нарида, иккинчи девор орқасида эса, темир йўл хўжайинига қарашли саройининг оқ мойбўёқ билан бўялган томи кўришиб турар эди.

Уста атрофига назар ташлади. Катта-катта қарагай дарaxтлари, туран-туман хўшбўй гуллар, соя-салқинлиги ва кенглиги билан боғ устани ҳайратда қолдирган эди. Бундай даргоҳга, пошшонинг саломхонаси жойланган боққа устанинг биринчи марта қадам босиши эди.

Икки дўст богбоннинг кетидан саломхонага қараб юришди. Бу бир қаватли, оқ мой билан сирланган, деворига ганчдан гуллар пшланган шиннамгина уйча эди. Беш-олти зинапояни босиб юқорига кўтарилганларидан кейин, ромларига яшил, қизил, зангори ойна ўрнатилган эшикдан ичкари кирилар эди.

Ойнабанд эшикни бир бола очди.

Богбон меҳмонларининг кетганидан ичкаридагиларни хабардор қилиш учун орқасига қайтди.

Кофир Жамол билан устага эшик очган бола уларни кичик бейнинг хонасига олиб кирди.

Полига гиламлар тушалган кенг хона. Уста диван устига омонатина ўтирди. Жамол эса креслога жойлашди.

Хона озода ва салқин экан. Хизматкор бола дераза пардаларни кутариб, деразани очиб қуйди. Яп-янгил қизил бахмал пардалар кутарилгач, хонага деразадан қуёш нури кирди.

Хизматкор бола икки букилиб:

— Хуш келдингиз, афандилар, — деди.

Керакли ишларни бажариб булгач, икки букилиб «хуш келдингиз», — деган боланинг овози уста Нурига иккоҳдан кейинги, Гулизорнинг «хуш келдингиз» деб кутиб олган кечасини эслатди. Устанинг кўнгли гаш тортди.

Таъзимдан кейин чиқиб кетмоли бўлган болага караб Қофир Жамол:

- Менинг қахвамга қандайдан амроқ юзгини, углим, — деди.

- Бей афандимнинг қахваларига ҳам қандайдан камроқ сола-йинми, афандим? — сўради Ўста Нуридан.

Ўста Нурини ўморида биринчи марта «бей афанди» деб улуғлашлари, савобини ҳам уғридан-ўғри эмас, тартиб қондаси билан беришлари эди.

Ўстанинг кулини ерда таб қолди. Лекин авзойини узгартирмай

— Менинг қахвамга қандайдан амроқ юзгини, — деди.

Бола чиқиб кетди.

- Қалайсан, устожон?

— Худо хаки, домуллажон, — деди, уста. - Бу боғдан ва бу хонадан ётсвирганим йўқ десам ётсон гапирган булар эдим. Ўзимни хотин либосини кийиб кучага чиққандек хис қиляман.

Қофир Жамол домуллага кулиб борди.

— Таниш ҳам боплаётми, да, уста.

— Қуяманг, домуллага. Бахмал ёшиқанг диванда игна устида утиргандек сиқиласанг, мени кураёизми? Ўриша олмасам қандоқ қилай... Худди юмюк хато тағамдан сирғалиб чиқиб кетаётгандек бўляпти. Анво: Шўм мол, садаф қадалган столчаларни куришг, домуллажон. Булар сизга таскиланган столчалар эмасми? Устларига турган билдур идишларга мен қандай қилиб сизга ретини кулини қоқалам? Ундан кейин бу жойларда жуда галати, газмоллар билан савдо қилганин дуконларда бузатган ҳид бор. Бу ҳид... Нима десам буларқин... Бу буюмларнинг ҳаммаси бизникда, ёхуд Саалим куришнинг уйига бўлса, эҳтимол ахвол бошқача бўлар эди. Буюмларнинг узига гуноҳ йўқ, албатта. Лекин бу ерда, Шамен ишиқининг ўли Таириқбегнинг хонасида, бу буюмлар биргаланиб мени душмандек, мени қалака қилгандек туюляпти... Дил оғрингани сизга етказолдимми, йўқми билмайман.

— Етказдингиз, уста.

Очик деразадан чиқаришга бир ари керди. Ари бирмунча вақт хонада гувуллаб учиб юргангадан кейин, уста Нурининг устига қўнди. Уста Нури арини қўзиб юберини учун уридан турди. Ўстани ҳамоя қилиш учун етиб келган Қофир Жамол домуллагининг ёрдами билан арини боқиб қайтаб икарди.

Уста енгил нафас олиб қолди ва

— Қўрдингизми, домуллажон, — деди. -- Мана шу ари ҳам ўз боғимда бўлганида мени бол татиغان булар эди, бу ерда бўлса қақиб оламан, дейди.

Қофир Жамол яна ўз кейишга бориб утирди. Уста эса ҳамон тик оёқда турар эди. Ўстанинг деворда осилган турган каттақон, четларига гул солинган икки муратга кўзи тушди.

— Булар кимларнинг расмлари бўлди, домуллажон? — деб сўради уста.

— Унг тарафидаги узун соқолли киши, усмонли империясининг биринчи даражали орден кавалери Шамси пошшо, яъни дустимиз Тавфиқбейнинг падари бузруквори буладилар. Чап тарафдаги шоп муйлов, бошига фас, эгнига тик ёқали кўйлак кийгани бўлса, одамни марказлаштириш тарафдори, машхур Сабоҳитдин шаҳзода бўлади. У киши Абдулмажиднинг қизи, Абдулхамиднинг келини Сениҳа султон билан Маҳмуд пошшонинг угли булади.

— Вой онагни эмгур-ей, — деди уста бошини чайқаб. — Бу Тавфиқбейнингизнинг илдизи жуда бақувват экан-ку, домуллажон. Анавий яна кимнинг нимаси дедингиз...

— Марказлаштириш тарафдори...

— Ҳа, дарвоқе, одамни марказлаштириш тарафдори... Яъни.. тушунмадим, домуллажон.

— Худо ҳақи, устакон, бизнинг телба дустимиз Тавфиқ ҳам шаҳзоданинг издошларидан, одамни марказлаштириш тарафдорларидан бўлади. Шу ншга аралаш, деб мени ҳам ўз ҳолимга қўймапти, бироқ бу ишнинг асл маъносига ҳали тушуниб етганимча йук... Ёлғиз шу нарсаи билдимки...

Хонага олдида Тавфиқ Шамси, орқада қаҳвали патнисе кўтарган хизматкор бола кириб келишган захоти домулла сузини тухтатди.

— Вой Жамол-ей, қаёқдан кун чиқди-а? — деб кириши билан шовқин солди Тавфиқбей.

— Узр, сизларни анча кутдириб қўйдим.

Қофир Жамол хизматкор узатган патнисдан зарҳалли, яшил ранг чини финжонни олар экан:

— Мана шунақа, биз кутилмаганда хужум қилиб қоламиз, — деди. — Олдингизга энг яқин, энг яхши дустимни олиб келдим. Танишинг, бу киши уста Нури буладилар...

— Жуда ҳам антиқа дустингиз бор экан, Жамол...

Тавфиқ Шамсибей куришмоқ учун қул узатган пайтда уста Нури патнисдан қаҳва олаётган эди.

Уста шөшиб қолди.

Тавфиқ Шамсининг узатган қул бир муддат ҳавода муаллақ қолди.

Уста шөшиб-пишиб финжонни столга қўйди. Зарҳалли финжон столнинг четига қўйилган экан, мувозанатини сақлайолмай ерга ағдарилди.

— Зарари йук, бейим, — деди Тавфиқ. — Илтимос қиламан, ҳеч ташвишланманг. Устингизга тукилмаган бўлса бас. Солинҳ, тезда йингштириб олғи.

Хизматкор бола ердаги финжонни олди.

Тавфиқ Шамсибей билан уста Нури куришдилар: Шамси пош-

пошнинг угли устанинг келини қўйиб юбормасдан, юзига тикилди ва путқ сузлагандек:

— Жуда ҳам бақувват, «зур» қилларингиз бор экан, — деди. — Худди паҳлавонларнинг кўлига ухшайди. Биласизми, Англо-Саксон миллионерларининг кўлчилиги сизга ухшаган ишни, усталар орасидан етишиб чиққан. Ёнр сиз ўзининг зараримга бўлса ҳам шунини эътироф этишга қобурман. Сизнинг асрда, инглиз асладарлари мана шу кунини сиқдан кутарибган бақувват индивидларнинг қаршисига ё билини «га»лар, ёки «ларининг баъзиларига биларидан жой бериб, ўзларининг сафига қушадилар ёки булмаса ўзларини ўшалар сафига қушадилар. Табриклаймак сизни, уста Нури! Бизга сизга ухшашини шахни ташаббус соҳибини, илдиэ олган дарахларни бир тоғни а сугуни остидаги муштуми зур одамлар инҳоятда зарур. Сизни табриклаймак!

Бундай шов-шошнинг путққ устанинг бошини айланитиб кетди. Нима муносабат билан Тавриқбой уни табриклаётганини ҳеч тушунолмасди.

Шамеи пошнинг путққ Кофир Жамолга қараб:

— Келиб жуда яхшиги ташқибсизда, биродар, — деди. — Уч кундан бери ақдан оза деб қолдим. Биз одам булмаймиз, азизим. Яширини таъинлаб қўйдим. Хамин даврда ҳам шахени ташаббусни ҳозиргиликке бултирмаган экин. Отамнинг маъдан кони борлигини биласин. Уч кун олдин жаъват ишлари позирини¹ курдим. Тагини у аблах, пошнинг дидамнинг тарбиясида ўсган. «Ҳозирча ҳеч нарсани билмайман, еканининг қароғини кўриб турибман», — деса буладими? Ўйлаб қуриниб биролар. Бу маънода биз тошбақадек судралитиб юриниға урган б қолганимиз. Бирок, ажнабийлар олдида шармандаитиб шармисоғ бўлганимиз. Бечоратар сармоя берамиз, юртингизни олтинга кўмиб ташлаймиз, деб айтаитилар. Бу ишда дадамга ухшаган, менга ухшаган, амлакатининг энг обрудли оқласига мансуб бўлган икки шахе келитилитиб беряити. Турт ойдан бери қатнайити у, ҳануз натежа бўлмайити. Эҳ, Жамол, эҳ биродарлар, сиз билмайити...

— Нафасингизни роғтаб олнинг, — деди охири Жамол чидай олмай. — Сал дам олнинг. Бу дунёда маъдан қазитиб олнитдан ҳам муҳимроқ ишлар бор.

Тавриқ Шамеи «рав» дитимини и почаени юқори кутаридити, ўзини креслога ашладити. Қўллари ит икки ённига уриб, куйиб-ёнитиб сўзлар экан, уста унинг йўл-йўл шимл почаенидан куринитиб турган қора «филаккос» носкил оғига тикинитиб қолити.

— Эҳ, Жамол! Бизни таъх элабган маъно шу тентак калла буладити-да, сизга ухшашини ит ит ектитиб шахелар халқини туғри йўл-

¹ Позир — министр.

² Ра в е, ф и л а д и к о с — француз ич к и т а б и.

дан чалгитаётинти. Маъдан қазиб олишдан, тижоратдан, саноатдан ҳам муҳим ишлар бор эмми?! Қандай «муҳим» иш экан у? — деди Шамсибей сўнгра уста томонга ўгирилиб:

— Эй, бейим, — деб хитоб қилди.

Уста ошиғи чиққан қоқсуяк оёқни уз ичига яшириб турган қора «филдикос» носкидан кўзни узиб Тавфиқбейга қаради...

— Менга бир нарса дедингизми? — деди уста хайлпаршонлик билан.

— Ха, ха, сизга мурожаат қилдим, чунки мени фақат сиз тушуноласиз. Бу Жамолнинг мияси француз маданияти таъсирида булгангачи учун мавҳум фикрларга лиқ тула...

Худо хақи, — деди кулиб Жамол, — сизнинг фикрингизни уста Нури ҳам тушунолмаса керак, деб қўрқаман. Майли, гаплашаверинг. Шояд бир-бирингизнинг фикрингизга тушуниб олаингиз.

Тавфиқ Шамсибей сиқилиб кетгандек уридан турди. Озғин, новча, тик ёқали кўйлак кийган, буйинбоғи устидан позик тўғнағич қадаб олган йиғит эди у.

Бу одамнинг фикрига уста ростдан ҳам тушуниб олмоқчи эди. Бу одам ҳам Қофир Жамолга ухшаган, эҳтимол бир оз камроқ ўқиган одамдир. Фақат у бошқача китоблар ўқиган бўлса керак. У ҳам Қофир Жамолга ухшаб кўп гапирини яхши кўрар экан. Фақат бошқа гапларни гапирар экан. Мидан ташқари Жамол гапирар, фикрлар айтар, кейин яна гапириб уша фикрларни йўққа чиқарар эди. Лекин Шамсибей айтган ишини охирига етказадиган одамга ухшар эди. Эҳтимол, бир оз тентакнамодир, лекин кўзи очиқ экани биллиниб турипти.

Уста узини ҳам хайратга солган бир оҳангда:

— Сўзланг, бей афандим, қўлогим сизда, — деди.

Тавфиқ Шамсибей бу сафар калака қилгандек сезилар-сезилмас кулименраб:

— Ана, айтмадимми, — деди. — Сизнинг кунглингиздагини Жамолдан кўра мен кунроқ тушунаман, деб айтдим-ку. Фақат фикрларини «экспозе» этаркан, имкони борича «популяр»лаштиришга ҳаракат қиламан.

— «Популяр»лаштиришга тиришмоқнинг унчалик ҳожати йўқ, — деб гапга аралашди Қофир Жамол. — Уста усиз ҳам фикрингизни тушуниб олади. Фақат: «сефект» ва шунга ухшаган французларнинг маданий калималарини ишлатишни, бунинг устига гирт Париж шеvasида гапирини бас қилинг.

— Тўғри айтасиз, — деди Тавфиқбей ва чап кошини юқори кўтариб Жамолга тикилди — Мана шу камчилигини ҳеч йўқотолмаялман, — шундан кейин уста томонга ўгирилиб:

— Французча биласизми? — деб сўради.

— Унчалик яхши билмайман. Баъзи майда-чуйда китобларни

уқиб, мағзини чакасламан, бироқ гаплашолмайман. Барака топ-кур домудла ур атиб гур ишти тар...

— Афсеу. Мен сизнинг уриниғизда булсам, инглизчани ҳам урганиб олар эдим.

— Демак, сиз инглизчани ҳам билар экансиз-да?...— деб сўради уста.

Тавфиқбей хафа бўлиб:

— Шук, — деди, — Менг афсеуни мен фақат француз тилини ўргандим, холос. Галата, тройда тахенд олганман. Фақат...

— Инглиз тилини ур иғиғизга ҳаракат тилиенсизми? — деб сўради уста бу сафар бейини сузини булиб.

Тавфиқ Шамеибейини асаби галомилга бузлиб:

— Хали ҳаракат тили энимча йук, бироқ кулайи фурсат келиши билан албатта урганачан — деди.

Энди уста унинг аниқ сўтиб олган эши. Негабир рупарасида турган пошшоёгани унга душман деб билмоқда эди. Ташиқаридаги қарилай дарахлари ушиб ётган бов лам, девор орқасидан кўришиб турган селайи ҳам, жана шу сизомхона ҳам шу пайтда устанинг душман қатъасиға кишаб хунуқ кўришиб кетди.

— Ха, майли, деди. Қофир Жамол, бир-бирлиғизни сибовдан утказиб булдирмиз. Энди кўнида бөрини гапирсангларчи!..

Қофир Жамол уни тағин олган уста Нурининг Тавфиқ Шамеибейни бир чуқинида қовиршига имони қомил эди.

— Гапирмоқчи билган мен эмасман, домудлажон, — деди уста. — Бей афанди уз фиқрларини мениа билдирмоқчилар, холос.

— Бей афанди сизга уз фиқрларини билдирганда сиз Агон оганинг гозидек жим уғмай ермасиз-ку, ахир? — деди аччиғи чиқиб Қофир Жамол.

— Ақлим еғилган жон булса ўрайман, албатта, — деб кулди уста.

Тавфиқ Шамеи кайғибе жўйга уттирди-да:

— Бу турган гезида, — деди, — Ха гезитироз билдиршиғиз ҳам мүмкин... Чунки йқар олтини билиб келгүсезияга», яъни баҳса-гортини шияги бөрлиги биллиб турибман.

Тавфиқ Шамеи бейини ўргиди. Ар и. С. иғиғизга йугалиб қўйди. Бунибонда тўғичағини тузатди. Сунгра вазмин ва жиддий оҳангда:

— Афандим, — деди, — камика шаҳзола Сабоҳиддинининг издонлариданман. Бугунги кунга сизги воксалардан кейин, бу сузини шунчалик овиқчасига эътироф этадиган одам кам топилади. Шахзоданинг тағаддорларидан куччилик иттифоқчилар партиясининг терроридан куқил «қуён» булишди. Баъзилар иттифоқчилар партиясига, баъзилар эса ихти эфчилар партиясига аъзо бу-

лишиди. Пардон!¹ «Аван ту»² сиздан бир нарса сўрамоқчиман. Иттифоқчимсиз ёки ихтилофчимсиз?

Баҳсининг бу тахлит сўбатдан бошлангани устанинг гашини келтирди. «Иттифоқчимсиз, ихтилофчимсиз?» — деб берилган саволнинг бутунлай чалканитириб юборди. Шу пайтда устанинг эсига Салим кўрпачи билан булган суҳбат тушди. Уша пайтда Салим кўрпачига айтган сўзларини хотирлади. Шундан кейин хаёли бирдан Аҳмадга кетди. Аҳмадин эслаши билан хурсанд бўлиб кетди. Гапни шимадан бошлаш кераклигини англади:

— Менинг саноат мактабида ўқийдиган бир ўртоғим бор эди, — деб гап бошлади уста. — Исми Аҳмад эди. Чаққон, қувноқ, қушиқ айтишини яхши кўрадиган шух, оловдек йиғит эди. Мактабни меҳдан бир йил кейин, аъло баҳолар билан тамомлади. Бева онасининг бисотини сотиб, узига бир дуқон очди. Ишлари юришиб турган бир пайтда, уни Болқон урушига олиб кетишди. Дуқонига қулф тушди. Болқон урушидан қайтгунча, дуқонига ут тушиб, куйди. Ўзи эса унги қулфини елкасидан уққа олдириб қайтди. Ҳозир сиз дуқони куйган, қули кесилган Аҳмадан: «Иттифоқчимсиз, ихтилофчимсиз?» деб сурасангиз, у нима деб жавоб қайтарини мумкин? У ихтилофчилар даврида урушга кетган эди. Иттифоқчилар даврида урушдан қайтди. Уруш уни унги қулфдан жудо қилди. Куйган дуқони ўрнига иттифоқчилар ҳам, ихтилофчилар ҳам янгисини очиб беришмади. Энди уша Аҳмад иттифоқчиларга эргашсинми, ихтилофчиларини қулласинми?

Тавфиқ Шамсидеъи асабийлашиб:

— Биродари азиз, — деди. — Мен Аҳмадининг фикрини эмас. Сизнинг қайси партияни қўлламоқчи эканлигингизни сўрадим.

Уста тоқ кўзини Тавфиқ Шамсининг нозик тугнагичига қадгани холда жавоб берди:

— Биз Аҳмад билан битта кўчада катта бўлдик, битта мактабда ўқидик. Ҳамкасаба эдик. У ҳам менга ўхшаб темирчи уста эди... Энди...

Тавфиқ Шамсин елкасини қисиб:

— «Абсурт»³, — деди.

Уста Қофир Жамолнинг юзига тикилди.

— Бей афандимнинг нима деганига тушунмадингиз, шекилли, уста? — деб галати кулиб қуйди Жамол. — Сиз француз тилини фақат китобда ёзилган сўзлардангина биласиз. Бейим сизга инҳоят «ҳовлиқма» деб айтди, холос.

Тавфиқ Шамсин шошиб қолди. Сузини ҳазилга буриш мақсадида:

- Жуда шумсиз-да, Жамол! — деб уни уришган бўлди.

¹ Пардон — кечирасиз. (франц.)

² Аван ту — пожўя гап. (франц.)

³ Абсурт — булмағур гап. (франц.)

Уста анга мана келди, кутиб олди эди.

— Хуто ҳақи беим, — деди устани. — Жамол домудла шумлик қилаётгани нук. Хайли кунларнинг ичидан сўзларингизни менга нотугри таржима қилди. — а, била эди. — Шўтки сиздек зоти олий, пошшозоданинг уйига келди, бундан бундан мехмонга шундай гапни айтишга тили борса? Сиз камарининг тўмбали махалласига бориб, бирор уйга мехмон бўлиб кирадизми, ёки бирга туғри келмайдиган бир гап айтиш у ёқда қаран, — деди устани сўзларингиз ҳам, остона хатлаб кучага келди. — Устанининг сўзларининг сарматининг сақлаб қўл қовуштириб туради.

Уста секин унинг ичидан гапни айтишга эди:

— Ҳа, майли. Хар қалай сизни бемавруд безовта қилдим... Ижозатингиз билан беим... — уста сўзини тугатмасидан Кофир Жамол ҳам уридан турди да.

— Менга ҳам руҳлат, — деди.

Тавфиқ Шамен хижолатдан қизариб кетди. Қолгуси аернинг қахрамони, шахсий ташаббус эгаси бўлса ҳам, ҳозирда у фақат қора ниши ва тоқ кули тавиядан бошқа нарса эмасди. Шунинг учун Шаменбей унинг ичидан да тўқ элини деб ҳисоблар эди. Даф бўлишени. Бундан кейин Жамол билан ҳам салом-алиқни йиғиштириб қаяди. Пошшозода жиндий ва совуққонлик билан:

— Яхши, боринглар, — деди ва мехмонларидан турт қадам орқада юриб хона эшигини ача келди.

Боққа чиқиб куча эшик томон келди аржан:

— Бопладиниз, уста, — деди Жамол. — Декки айб менда ҳам эмас. Сизни бу ерга олиб келиб яхши ниш қилдим.

Уста жавоб қайтармади. У хайб суриб борар эди. Икки сафардан бери, иттифоқчилик, тўқлафчилик баҳанда Ахмадин мисол қилиб қутилиб кетяпти. Бирга узи мехмоннинг билигани холда, уста Али ҳам, хотинининг дукани ракибсиз бўлени, деб иттифоқчиларга кушилди. Ҳозирча Ахунд ёрдам бермади деб, келгусида узига бир наф кузлаб Салим кутубани ҳам уста Алига эрганли.

Буларни нима деб кинини керак?

Уста билан Жамол тўрва ага сўзларига бу хонадонга ташриф буюрган икки мехмонга дуч келинди. Мехмонлардан бири баланд бўйли, сарик қўйи эли, бошига фас кийган ёш йиғит эди. Иккинчиси наст бўйли, тўқладан келган, эчкисоқоли, бошига шапка кийган киши эди.

Янги келган мехмонларни хизматвор бота кутиб олди-да, саломхонага бошлаб кетди.

— Булар ким? — деб суради Жамол боғбон чолдан.

— Анави шапка кийган семизи Василдиге деган давлатманд кофир. Пошшо афанди мана шунинг шериги деб айтишади. Иккинчиси Лузепадани сарон соҳибини угли Саифибей афандим, — деб тўқутирди боғбон.

Кофир Жамол билан Қизилтупроқ бекатига кетаётган уста:

— Домуллажон, — деди. — Жуда галати иш. Кофирлар билан уруш бўлди, қирғин бўлди. Қон тукнади. Бироқ кўрначи Салимининг қуниши, Қамрон деган йиғит, урушда бир обгани ташлаб келганидан кейин оч қолмаслик учун, кофир хунармаидининг, Алеко чеварининг дўконига сизинди. Бири кофир, бири мусулмон бўлса ҳам ишчи ишчи билан топишди. Бу ерда бўлса Василдие афанди Шамси пошшога шерик бўлипти. Бири кофир, бири мусулмон бўлса ҳам икки давлатмайд бир-бирига суяняпти. Буёғига нима дейсиз, домулла?

Жамол индамади.

Станция деворига осилган жадвалга қаранди. Хайдарпошшога бир соатдан кейин поезд булар экан...

Жамол:

— Аравада кетамиз, менинг бир соат кутнишга тоқатим йўқ, — деди.

— Истамбулга шу пайтда етиб борганимизда нима қиламиз, домуллажон? — деди уста. — Хоҳласангиз шу ерда пейшир, пош олиб қирга чиқиб кетамиз. Ана, чунтагингиздан битта китобнинг учи чиқиб турибди. Тинчгина жой тошиб уқиймиз, яна ҳам ашиқроғи, ўқиб менга тушунтириб берасиз... Келишдикми?

— Келишдик, — деди Жамол. — Лекин бари бир битта арава ёллашга тўғри келади. Кушқовузга борамиз. Уша ердан денгиз бўйига тушамиз.

Баққолчилик дўконидан пош, пейшир, бир қути баллиқ консерваси ва бир ишча сув сотиб олинди. Сўнгра узун аравага ўтиришди.

Аравада силкишиб-силкишиб кетишар экан, устанинг кўз ўнгига қолган манзара ҳам юқорига, настига, уннга, сўлга бориб келар эди. Бу сариқ мўйловли, баланд бўйли, бошига фас кийган эркак ҳақидаги ҳаёлий манзара эди. Кекса борбон, уста олдида атайлаб: «Гузтенадаги сарой соҳибининг ўгли Сайфибей», деб айтди.

Жуфт ҳовуздаги кафеда одам кўп эди. Икки дўст у ерга қирмай ўтиб кетишди. Жамол пошшонинг еврона усулида экилган гуллари орасида, узун соқолли, катта кулҳаши тош аялипушлар турган боғидан сал утгаиларидан кейин аравадан тушдилар. Бир оз юқорига томон юрганларидан кейин, денгиз бўйидаги, чамбаракнинг устига каттакон яшил шамсия урилатилганга ўхшаган бир дарахтнинг соясига ўтиришди.

Уёқдан, буёқдан гаплашиб ўтириб Жамолнинг чунтагидан учи чиқиб турган китобни, Жан Жак Руссонинг асарини оз-оздан ўқиб кунни кеч қилишди.

Уста Руссон хуш кўрмади:

— Бу одамнинг гаплари рост бўлса ҳам, ёлгонга, рибкорликка ўхшаб кетади-я, домуллажон, — деди у. — Ундан кейин узини ро-

са ҳам мақлаб гапирн ти! Унинг илтифати, бундай бўлганлиги, камчилиги, гувоҳи ҳамма ҳам алоқадор бўлди, индек, биттама-битта қогозга туширилди.

Көфир Жамол домумла Руссога имоия килди. Руссо уз асаринда баъшарият хукук ва ҳақиқат ботинини тушутирди. Устани бу варае қизиқтирмади:

— Қуруқ гап, — деди. — Қимми қилдишмоқчи, у қилиш? Шу бугунги кунда бундан уйдирмаларда иншоадаган одам топилармикми? Арава тоғини узиш Душхон веза қангашиларда сөйр бошланган эди. Ранг-баранг айланган олимлар, фойтулар, сарой атёналари ясан-чусани жезитишмоқчи, баъшарият, олтин гардишдан кузойнак тақдир бейлар уёлан-бусиде берил-келиб туришар эди.

Бөг сайти авжада.

Уста, ичи қизил сакхонини қоллашган фойтунда утирган бир ёни анови Гулнорга ушатишди. Шундан кейин безилган кошшо-зодалаю омасидан ушан бейлар бундай сарик мўйловли йиштин килдира бандиди.

Кадикуйда кемала Ангуришди. Жезитишмоқчи, қилдишмоқчи, Мотор жойлашган жойда, тик аёнига туруб эди инди.

Уста киллаю турган ногонла қараб:

Норшень унган маша берил келгани сари пучаяр ва норшеньниг қули чарчаган одам қулига ухшаб кетганлиги краини айлантитар эди. Бон машиништер вақолате, семаюккада ситарет чекиб утирар эди. Шунда, далакларни мўйлайдилан йиштин хар бир йишти алоқиде-алоқиде даракати қоллашган, тиграю гурадиган, машина қилмлари орасида изирлиб юришти.

Нароход Саройбурунини килириб келаркан, машина булимнига тутан қозон булимниг ичинг дар темир иншалардан, юз-кузи күмиргел буялган, тришка ниминиша тиззалари йиртил, йутов гавдани, белдан юкорнен яланго, бир ут ёкувин чикиб келди. У палуба четидеги панжари олдида талтаб, яланго, келиб кетган цукрагини кўрфаздан эсаётган шаюли гудди.

Қуён ботиб, коронги ташан эди. Девинида ва палубада фақат куён шулашен бор эди, қолди.

Бу тира-шира қоронгула қозон булимидан чикқан ут ёкувин, бирданнига катталашиб келган қуларинини орқаси билан пешона-васинини герларини артган ҳар сарфар артганидан кейин пешона-сида йула-йул оқ чизиқ пайдо булар эди.

Уста Нури ут ёкувини узок вақт тикилиб турди. Кейин Жамолни туртиб:

— Анови йишга қаранг, домудлажон, — деди. — Бир куни келиб мен ҳам ушанинг ҳошига тушиш қилишим мумкин. Шундан ёмон қурқаман-да, дохул, ёжон. Иштин булимидан ёмон қурқаман. Ишларим ҳам унча яхши эмас. Духонга ку, фелсеак, битта столни эгаллаб ўтирадиган эмасми, шундан экан, иштин булимидан бошқа

чора қолмайди. Бировга ишлаб бериш жула ёмон нарса, домул-лажон. Минг қилганда ҳам ўз дуқонимда, бемишнат нон топиб ейишга ўрганганман. Ишчи булиб... Бундан ёмон қўрқаман-да, домуллажон... Сизнинг башарият ҳуқуқини баён қилган китобингиз иссонларни хизматкор булишдан қутқармаган. Сиз куни кеча француз ишчилари Марселда: «Нон бер!» деб намоён қилиб кўчаларга чиқишипти, деган эдингиз.

Палуба четида турган ўт ёқувчи денгизга тикилиб, ўзича бир нарсалар деб мингирлар эди.

— Нима қилипти, отаингиз ҳам ишчи эмасмиди? — деб сўради Қофир Жамол.

— Отам бирт ишчи ҳисобланмас эди, домулла. Уша пайтларда Туихонада ханжар ясовчи бўлиб ишлаган усталар ишчи ҳисобланмас эканлар. Мен қайдан билай, айтишларига кура отамлар амалдор, бош човушга ўхшаган эканлар, — деди уста ва бир мулдат хаёл суриб қолди. — Шунда ҳам сиз ҳақсиз, домулла. Отамнинг ота-бувалари ишчи булиб ўтган. Бироқ отам онамга донм: «Ўз ҳолимизга битта дуқон очолмай ўтдик-да!» — деб афсусланиб гапирар эканлар. Унинг орзу қилган ишини биз бажардик. Энди булса шу дуқондан ажралиб қоламан, деб қўрқяпман. Иссон келажатига ишонч билан қарашга ҳақи йўқми? Энг дахшатли нарса мана шу. Дунё бир галати булиб кетди. Эртага нима булишини ҳеч ким билмайди.

Пароход зинага яқинлашди.

Палуба четида турган ўт ёқувчи, йуловчиларга йўл бериш учун панжарага қаттиқроқ ёпишди. Жума куни сайрдан қайтаётганлар туртиниб-суртиниб унинг ёнидан утиб кета бошладилар.

XIII

БОЛА

Гулизорнинг кузи ёриди.

Дарди кечкурундан бошланди, бироқ уйдагиларга билдирмади.

Ярим кечага бориб огриги чидаб булмайдиган даражага етди ва Гулизор йиғлай бошлади. Ўтиради, туради. Бирпас чузилай дейди, лекин огриқнинг зур билан ётолмай туриб кетади. Қорнидан бошланган огриқ кучайиб ёниқларини қамраб белига бориб тақалар ва ёш жувоининг назарида белни иккига ажралиб кетадиганга ухшар эди.

Борган сари тез-тез тутаётган огриқнинг аламига чидай олмай, Гулизор яраланган оҳудек инграй бошлади.

¹ Ч о в у ш — уибши.

Она устани мисоти и шайда, Гулизор чинқириб йиғламоқда эди.

— Нури, устаним, Гулизорнинг тулгоқ дарди бошланди, югур, деса ховимни тезлик билан кўлгазиб кел, — деди она.

Уста доя ховимшиқига кетди. Она эса Гулизорнинг олдига кирди.

Гулизорнинг чинқирган кўчага дам эшитилар эди.

Уста доя ховимни судраганидан ситтар қилиб юқорига олиб чиқди. Шунда:

— Вақтига сизб келганимизимиз? Коч қолмадикми? — дея такрорлар эди.

Уста доя ховимни Гулизорнинг тонасига киргазиб юборди-да, ўзи зиналарининг уч-туғига чиқиб бир ўла сағраб настига гуниди ва кўчага чиқиб кетди. Бундан кўрикланган чиданига юраги дов бермади.

Коронги кучага чиққан уста, қорзулга дуч келди. Қоровул:

— Мехмонингиз келипти, шекилли, уста Нури, — деди.

Уста жавоб қайтармади. Худди бировга дичиқ қилгандек тез-тез юриб нари кетди. Орқасидан бир қалати булиб қараган қоровулни баққошнинг эшиги тилида қорсуриб уш мадрасали маҳаллага ўтиб кетди.

Қасрдадир ит улиди. Ушга мадрасали маҳалланинг илари ҳам қўйилди. Итлар ўтарли тоққиб келишган билларда ут ўқиб тоғдан тоққа тарқатилган тахликали хабардек сўти маҳаллани тутиб кетди.

Устанинг назарида Негам булиниб барча илари улиётандек бўлди.

Уста ҳар гунидек мадрасали маҳаллани чорсуга бурчилар экан, бирдан тўхтади.

Юраги гушалаб урар эди, уста:

— Нимага қочиб кетяпти узи? — деб савал берди.

Шу пайтда ўзи узига тўлаасан қўқ хуришиб кетди. Ярим тулда, оламга инсонни омон илаётган қорсуриб қўқиб келган аёлин қолдириб қочмоқ!.. Бир бора ҳос қўқиб келди-чи? Дорихонага югурши лозим бўлса-чи?..

Уста орқасига қайтди.

Итлар қандай ҳамжик ҳарлик билан узин бонлаган бўлса, шундай ҳамжикхатлик билан жик сулишди.

Уста уйига қайганида, эшик тилида унган қоровулга дуч келди. Ҳамма хоналарга қўқиб келди, бир ва жимжит эди. Қоровул ўрнидан турди:

— Янги мехмон хуборат бўлсан, уста! — деди.

Негадир шу пайтда қорзуланинг эшиги бар мунг туларинен келди устанинг, биқ қуши қўлга сизиб кетди.

— Раҳмат, — деб минг илашди-да, уста қўқиб кетди.

Ҳовлига юқорилдаги эшиги очиқ қолган хонадан ёруғ тушиб турар эди.

Уста бирмунча вақт ҳовлида тик туриб қолди. Ичкарига қулоқ солди. Сўнгра зинанинг четига қоқилган тахтани дукиллайтиб, сенингина:

— Она! Она! — деб чақирди.

Тенада нимадир шақир-шуқур қилди. Сўнгра эшиклардан бири очилди. Кимдир пастга туша бошлади. Уста орқага чекинди. Устанинг онаси қўлига кир ювадиган мис тоғорани кўтариб пастга тушди ва ошхонанинг рўпарасидаги ҳожатхонага кириб кетаркан:

— Қутулди, — деди.

Устанинг кўзи онаси ушлаб турган тоғорадаги қонга беланган латта-путтага тушди.

Қуп ўтмай она қўлидаги нарсаларни ташлаб қайтди ва:

— Бундай турма, уят булади. Тенага чиқиб Гулизорга, «қутлуғ бўлсин», деб айтгин!.. — деди.

Уста Гулизорнинг олдига киришдан уялар эди. Уйга қайтганига пушаймон бўлди.

Булақол. Нега какқайиб турисан? Олдинроқ ўйлаш керак эди. Модонки қабул қилдингми... Энди ҳаммасига кўнасан.

Уста онасининг юзига ҳорғин назар ташлади.

Олдинда она, орқасида уста меҳмонхонага киришди.

Хонада икки чироқ ёнар эди. Уста бу хонани ҳеч қачон бугунгидек ёруғ ҳолида кўрмаган эди.

Гулизорга тахта каравотга ўрни солиб беришган эканлар.

Ёш жувонининг юзи оқарган, ҳорғин эди. Қора сочлари терлаб чаккаларига ёнишиб қолган, бошига ҳатто дуррача ҳам ташланмаган эди.

Эшик очилганини сезган Гулизор бошини ўгириб, устага қаради. Кўзлари туқнаш келди-ю, ёш жувон қизариб кетди.

Она устани орқасидан туртди.

Уста Гулизорга яқин келди-да:

— Қутлуғ бўлсин, — деб пичирлади.

Доя хоним устага жой курсатиб:

- - Мана буюққа ўгиригин, — деди.

Уста курсинга омонатгина ўтириб, туғрига тикилиб тураверди.

Доя хоним чақалоқни устанинг қўлига бериш кераклигини тушунди.

Ҳамма сукут сақлаб утирипти. Шу пайт мушук бола миевландек бўлди.

Уста овоз келган томонга қаради. Гулизорнинг ёнида қизамиқ чиққандек қип-қизариб кетган кичкина бола ётарди. Ҳар замонда балиққа ухшаб олганини очиб, овоз чиқарарди.

Доя хоним устанинг болага қараб турганини кўриб: «Нима

қилай, қўлига боланга тўқазсам...лармикми?» — дегандек уста-
нинг онаси томоғига ўйри эди.

Устанинг онаси гина билгандек

— Доя хоним, боланга Шурнига курсатмайсиэми?! — деди.

Доя хоним бир зум эшиқираб дриш. Сунгра болани олиб уста-
га узатар экаи:

— Ризқи, насибаси билан берган буласи, углим! — деди.

Уста кулига туткази. Уни инсон бо. асига тикилди. Уста қалбида
болага шебатан нафрат эди, меур тах се мади.

М

МАШИНА ВА ИНСОН

Аҳмад шоғирд боланинг юзига бир мушг туширди.

— Хайвон, — деди Аҳмад. — Шу пайтгача битта кескич ясашни
ўрганиб ололмайсан.

Гулизорнинг кузи ёрпагандан бери хафта утди. Уста қаёққа-
дир чиқиб кетган эди. Аҳмад шу бугун битказилишни керак бўлгач
буюмни ясаи билан лан утди. Жуд шозик ини. Озгина хаёл булисса
хам бузилиб қолгани мушқин. Аксала юриб шоғирд хам шу бугун
меровенраб турипти. Аҳмад булса бир кул билан машина устидан
қозонган илк талабаси тасодиф эканини тушуниб турар эди.

Ўтган куни сал буюмга чап тегидан хам ажралиб қолай деди.
Поршенини тузатаман деб тургани ва станокнинг уқи коқ ўртаси-
дан эшилиб тушти.

Падари латини етавк ютка. б қуйгани учун Аҳмаддан ўч
олмоқда. Бир куни Аҳмадни майна қилмоқди.

— Нега анир ясан! Шозиз қилишни узат!

Шоғирд бола бу етди. Халқнинг суқиб, калтаклаб, сунгра ўзи-
нинг ёрдами билан бир иш битир ач қувониб, қушиқ айтадиган
беқарор одамдан жута кеткди. Уни ёмон кўради.

— Тезроқ кўтирла! — дук килди яна Аҳмад.

Маҳмад ишлиз келини унга туткэзди.

Аҳмад чап кули билан станокнинг буранчасини чиқариб олмақ-
ти, лекин буранча жонда ил кеч кирилмай йти.

Маҳмад кўрка-ивеа Аҳмадга яъинлашти-да:

— Менга бера колнинг, уста, — деб кулни узатди.

Аҳмад шоғиранинг тилиги тиевди. Тивзасидан келмайдиган
бир тирмизакнинг, ўни тилсиз ага-инига епишаётгани Аҳмаднинг
газабини қузитди. Кузларин ола-кула булиб кетди. Дир-дир титраб:

— Даф бўл! Даф бул дэяпман сейга!.. Қорангни курмайши! —
деб хайқирди у.

Маҳмад узатган кули чугга тегиб кетгандек, тезда тортиб
олди ва ташқарига чиқиб кетди.

Аҳмад тинмай сўкинар, дам олиб, дам олиб бурандага ёпишар эди. Инглиз калитини жаҳл билан сўга улоқтирди. Қўлига болғз олиб бурандани ура бошлади. Кўп утмай болгани ҳам отиб юборди. Бор кучи билан станокни бир тедди. Жон аччиғида:

— Маҳамад! — деб бақирди. — Анаву шишада юз дирҳамлик арақ олиб кел.

Аҳмад неча кундан бери кечалари ичяпти.

Арақни станок устидан галаба қозонгани шарафига ҳам, ундан енгилгани аламга ҳам ичади. Дукон эшиклари ёпилиб, майдон бўш қолди дегунча, арақ ичишни бошлар эди. Зафар нашъасини тортиш учун ҳам, мағлубият аламинини унуттиш учун ҳам ичади. Бироқ бугунгидек кўппа-кундуз кунини ичмаган эди. Кеч бўлишинин куттишга унда тоқат йўқ эди.

Маҳамад арақни олиб келди. Аҳмад шишани боланинг қўлидан тортиб олди. Станокка хумрайиб қараб қўйди. Сўнгра станок устига ўтириб шишани сура бошлади.

Маҳамад дағ-дағ титраб турипти.

Аҳмад бир симиришда шишани ярмига туширди. Бошни айлана бошлади.

Шу пайтгача бунчалик айланмас эди. Худди мяеси суюлиб кетайтганга ухшайди. Инглизисен келиб кетди. Станокнинг устига ётиб олиб мириқиб йнглагисен келди. Руларасида бошини қийшайтириб турган Маҳамадга қаради. Бола фақирнинг буйини ингичкагина эди. Гуё боя еган калтагидан боши қийшайиб қолгандек, қимирламай турар эди у.

Аҳмад яна шишага ёпишди. Оғзида арағи билан станокнинг темирларинини силаб-сийпай бошлади. Худди учқур отвини силаётган араб чавандозидек меҳр билан темирини эркалар эди Аҳмад.

Маҳамад аста-секин қўрқувни унута бошлади. Ҳозир обдон кайфи ошинб, чиройи очилган бу тоқ қулли моҳир устага қизиқниш билан қараб турар эди у.

Аҳмад шогирдининг ўзини томоша қилиб турганини сезди. Боланинг тиниқ мовий кўзлари қаршисида ўзини ниҳоятда ожиз ҳис қилди. Мастларга хос овоз билан:

— Қарайвер, ўғлим, — деди. — Яхшилаб қара. Мен ҳаммага ибрат буладиган одамман. Бироқ ҳеч қачон менга ўхшамагани, хўйми? Борди-ю, қўлинигги кесиб ташлашса, узингни денгизга ташла. Ҳеч кимнинг дуконига шерик бўлма. Уста Нуриини ёмонлаётганим йўқ. Йўқ, йўқ, йўқ дедим, эшитдингми? П-ў-ў-ўқ! Менга ачингани учун... Мен унинг понига шерикман. Погирон, битта буранданин ечиб олишга қурбн етмаган шерик... — Аҳмад яна бир қўлтум арақ ичди. Сўнгра қўрқувдан эсанкираб сузларига қўлоқ солиб турган Маҳамад томон эгилиб:

— Менинг ҳам ўз дуконим бор эди, — деди. — Бу дукондан

ҳам катта, жуда кучли маҳкамлат ишлаб чиқариладиган дўкон эди... —
Аҳмад ўзидан-ўзи кулашга шайлади.

— Айтчи, ҳозир уша дўкон қани? Ҳукиз ютиб юборди. Ҳукиз-
нинг ўзи қани? Тоққа кочиб кетди. Тоғнинг ўзи қани? Ёниб кул
бўлди.

Маҳмад ўзи ҳам сезинди. — Ҳоҳ...

— Кули кўкка совирилди. — деб жавоб берди.

— Жуда тўғри айтилганда, бола! Кули кўкка совирилди. Кел,
сенинг совиришга ҳақ бўлади. — деди бозордаги.

Аҳмад ишичининг таълида қолганини ҳам ичиб тамомлади. Бир
зум ишдамас турди. Кейин гандираклаб кетди. Ўзини тутишга ҳа-
ракат қилди, лекин ёқилга тура олмай, яшнни ургандек «гуи» этиб
станокнинг устига айланди. Станокнинг четига тегиб кетган пе-
шонасидан қон сизиб оқиб босилди.

Маҳмад станокка ва станок устида ётган бир қудли одамга
қаради. Шу пайтда ўзини: «Катта бўлсам ҳеч қачон арақ ичмай-
ман. Нима бўлса ҳам қўлимни кесирмайман», — деб қарор қилди.

* * *

Уста ёймачи ардак билан уранди. анлатта-путта, узун бозордан
бешик. Мисирбозордан сургич сотиб олди. Бешик билан латта-
путтани ҳаммолдан бериб юборди. Сургични чунтагига солиб
қўйди.

Кеч кириб қолган бўлса ҳам, дўконда куринмай уйга қайтиш
ни истамади.

Дўкон олдида устани билан кўрсаткичи қўтиб олди:

— Қасрда қолиб кетдингиз, уста?— деди у.— Қўтиб ўтириб-
ўтириб, энди кетмоқчи бўлган эдим.

Уста билан Салим: болалиқни ишари қилишди.

Уста Аҳмаднинг кидириб ён-верига қаради. Аҳмад кўринмади.
Маҳмад станокнинг ён-верисини артаётган эди. «Бирон ерга чи-
қиб кетгандир-да», деб устани аниқ устани.

— Нима янгилик, Салим? Сени курмаганимга ҳам ўн беш кун
бўлдими...

— Ишимиз бошимиздаги ошиб ёнипти-да, устажон, — деб кулди
Салим. — Сийсатчи бўлиши ҳазил гаими?

— Майли, — деб кулди уста ҳам. — Бир узингни кўрсат!..

— Кесатянензми, уста?

— Нега кесатар эканман. Ёзилганга езилиб қўйдим, энди иш-
ни қойиллатгани-да.

— Э-э-э, устажон!

— Биламан. Аҳмадга ёрдам бераман, деб... Ҳар қалай... Яна
нима янгилик бор?..

— Саломатлик... Ха, айгмоқчи ўтган жума сизни болалар Кизилтупроқ бекатида куришинпти...

— Ха, Кофир Жамол домўлла билан унинг бир ношхозода ташишининг саройига борган эдик. Бироқ ношхозода билан ярим соатдан ортиқ гаплаша олмадик. Сизга ростини айтаман-чи, Салим, менинг котиб Нурибейдан бошқа асизодалар билан гаплашишга тоқатим йўқ экан. У ҳам аслида яхшигина тунгиз... Уларнинг ҳар сўзи, кулиши, хатто қимирлашлари ҳам менга тикондек ботади! Лекин сен менга ухшаб фикр юритишининг керак эмас. Эрта бир кун Талъат ва Анвар билан ошпа буласан...

— Қўйсангиз-чи, уста, — деди Салим ҳорғин. — Падарига лаънат ўшаларининг.

Уста Нури кунгилеиз баҳсга чек қўйиш мақсадида:

— Аҳмад қаерда қолди? — деб суради.

— Болохонада ухлаб ётиптилар, устажон... — деб жавоб берди Маҳамад.

— Ухлаб ётипти? — суради уста хайрон булиб. — Қасал булиб қолгани йўқми ниқилиб?

Маҳамад Салим кўрпачига қаради. Салим кўрпачи арзимайдиган бир хабарни етказаятгандек, боласининг безорилишини хаёпланишга уринган онадек:

— Қасал-пасал эмас, уста, — деди. — Бир оз боши айланиб қолди, шекилли. Боя келсам станокнинг устида ётган экан. Маҳамад билан болохонага олиб чиқиб қўйдик.

— Маътминди? — деб суради уста қўрқиб.

Ташвинига тушган Салим:

— Туг-э, — деди. — Қорин оғриб қолган экан... Бир оз дам олсин деб...

Устанинг бирдан юраги сиқилди. Аҳмаднинг неча кундан бери кечалари ичиб юрганни сезаётган эди.

Уста арақнинг ашаддий душмани эканини бутун маҳалла билар эди. Шунинг учун Салим:

— Ёшлик-да, устажон, — деб ялпанглар эди. — Одамнинг дарди-ғами бўлса шунақа кам-кам ичиб турар экан. Унинг дарди битта бўлса ҳам майли экан. Дард келса кутарадимми-кутармадимми, суриштирмай қўшалоқлаб келаверар экан... Аслида-ку, иш пайтида ичиш яхши эмаску-я... Лекин бола фақир нимани эслаб, нимадан хафа бўлганини ким билади дейсиз... Хайр бўлмаса, уста. Ташвиншланманг, ҳаммаси ўтиб кетади...

Уста Аҳмаднинг арақ ичишни яхши куриш, кўрмастини ҳақида ўйлагани йўқ:

— Аҳмаднинг қутқарини керак, — деди у секингина.

Салим овозини чиқармади. Маҳамад эса, бошини оёқларига ишида давом этди.

Ташқаридан ёпилаётган дўкэн эшиктарининг тақир-туқур эшитила бошлади.

— Кетдик бўлмаса, — деди уста.

— Овқат олинга бор, инми, уста? — деб сўради Махаммад.

— Дуковни енганинглай кейин борарсан. Қалитни уста Аҳмад курадиган жойга, шундоққина овқати олдига қўйгини.

Салим билан уста Нури маҳаллага етиб келганларича гаплашмадилар. Қаҳвахона олдида ажралишар экан:

— Салим, — деди уста — Опамлар эслатмаптилар, мен ҳам эсимдан чиқарибман. Би га битга оҳорли атлас курпа қавиб берсанг...

— Жоним билан, уста! — деб жавоб берди Салим.

XV

АЛЛА

Эшикни устанинг онаси оиди.

Уста онасининг қушига тушиб:

— Ҳаммолдан майда туғда бешиб юборган эдим, олиб келдингми? — деб сўради.

— Олиб келди, углим. Фақат бешакни мен ёқтирмадим. Замонасига яраша ишларингиз. Қалитни, йуртаси яхши муҳулмон бешиклари йуқ бўлиб кетдида, — деди она.

Уста мехмонхонанинг эгитгани сўғида, Гулизор тахта каравот устида боласини эмчиб ўтирар эди. Устани куриши билан чап ёлқасини энгашгидек, калитни курагани устига қўйиб, уни яширмоқчи бўлди. Сўнгра уригдан тўрмоқчи бўлди. Кукрак оғзидан олинини билан бола илғий бошлади.

— Сизни безовта қилдим, Гулизор хоним, — деди уста хижолат чекиб. У эшикни қантриш ёқили-ю, истага тушиб кетди.

Боланинг илғиси ҳам босилди. «Онаси яна эмизгани, шекилди», — деб уйлади уста ва шу пайтда калит билан яширмоқчи бўлигган ошпоқ, юмшоқ куракни кураётгандек бўлди.

Уста эшикда, қатъчи калитни олиб ошхонага қайтаётганида, Гулизор жинчироқ курагани зинадан настга тушаётган эди.

Уста Гулизорнинг настига тушинини қўйиб тўхтади.

Уста Гулизорнинг бўли уригдан туринини билган эди. Боя, каравот устида утиришнинг курган даёқ, ури-курпани йиғиштириб қўйганларини сездди. Ҳар қалай эрга, абдан бери Гулизорнинг ўригдан турини ҳақида уйлаб юргани эди.

Гулизорнинг қорини чайган, уни олиб-тузиб кетганга ўхшар эди. Ноздадек нозик бўлиб қолган эди у. Жинчироқнинг нури кўк-

рагига тушиб турипти. Новладек нозик гавлада катта-катта, сер-сут кукраклар бор..

Гулизор охирги зинадан пастга тушди-ю, тухтади. Кулида қатик тула коса ушлаб, ўзига ҳоргин кузларини тикиб турган устага қарди. Гулизор шошиб-пишиб жинчироқни учирди-да, пастки зинанинг бир четига қуйди.

— Ухладими? — деб суради уста.

— Ухлади, афандим, — деди Гулизор.

Ошхонага киришди.

Овқатдан кейин устанинг онаси Гулизор узатган қаҳвани ичаркан:

— Жуда чарчаганман. Вақтлроқ ётаман, — деди ва келини билан углини меҳмонхонада қолдириб, ўзининг хонасига кириб кетди.

— Сандиниғизни олиб келишдимми? — деб суради уста.

— Ха, афандим, оқсоқол кеча бериб юборган эди.

— Бирон нарсаиғизга тегишмантими, ишқилиб?

— Ҳали очиб кўрганам йўқ, афандим. Битта қоғоз ҳам олиб келишган эди. Сандиқни олганим тўғрисида. Бармоқ босиб бердим.

Уста истамайғина:

— Уқиш, ёзини билмайсенми? — деб суради.

— Пуқ, афандим, билмайман. Факат эски ҳарфларни унча-мувча танийман, холос.

Уста чунтагидан қоғозга ўралган сўргични олди-да, Гулизорга узатар экан:

— Сургич, — деди. — Ишлатиш лозим бўладими, йўқми, билмайман. Хар эҳтимолга қарши олиб келдим.

Гулизор сўргични қўлига олиб, тутила-тутила:

— Юборган нарсалариниғиз учун катта раҳмат, — деди.

Ташқарида бирдан ёмғир ёға бошлади. Ёмғирининг шитирлаши Гулизорга Зубайда хонимнинг уйини, Зубайда хоним ўлган кечани эслатди.

— Куз бошланди, — деди уста. — Бундан кейин ёмғир ёғаверади.

— Шундай, афандим, — деди Гулизор.

Бирмувча вақт ёмғирининг шитирлашига қулоқ солиб утиришди.

— Нега ёмғир ёғишини биласизми? — деб суради уста.

— Худои карим ёғдиради ёмғирни, афандим, — деди Гулизор. — Дов-дарахтлар уснб усени деб худо ёмғир юборади.

— Буларни сизга ким айтди?

— Отинойи.

— Отинойиси ким экан?

Гулизор нима дейишини билмай қолди. Отинойи борасида сўзлаш учун Гузтенани тилга олиш керак эди. Устанинг олдида

«Гүзтепа» сўзини тилга олишга эса Гуллизор пихоятда уялар, тэр-тишар эди.

— Бир таниш отивойи-да, афандим, — деди Гуллизор. — Жуда ҳам уқимшили эди. Беш вақт ламозини қанда қилмасди. Қасаллар-га дам солиб қуярди.

Уста ҳаммасига туширди. Отивойининг Гүзтепа билан алоқа-дор эканини сезди ва ўша кекса аё билан уришаётгандек:

— Сиз таниган отивойи: уқимшили, қасалларни тузатадиган билимдон бўлгани Сила. Ҳаққетга т жомил экан, — деди. — Агар ёмғир фақат дов-дарахтни кукартарди учунига ёгса, нега ден-гизларга ҳам тушади? Ёни ёлғиз бир аширини сув ичирини учун ёгадими? Ёмғир шу тилини тилишни: унга-бунга фондам тегени, деб ёгмайди, Гуллизор хоним.

Уста, бошлагичи энди тоғнинг уялар уқитувчиларига ухшаб, ёмғирнинг ёғиш сабабларини Гуллизорга узоқ вақт тушунтириб ўтирди.

Гуллизор устанини бундай асабланиб гапиривидан сиқидди. Хайрон бўлди. Бироз ёлғизнинг ингизлар, куллар, дарёларнинг сувини қозондагига ухшатиб қайиштишга, улардан кўтарилган бугининг бемонга чиқиб, ёлғизга тийганишга, сунгра сувга айланиб бошқатдан ерга тушишига ҳеч акан етмади. Бу борада отивойи-нинг гапини тугри деб билди. Бироқ устага эътироз билдиришдан эсига ҳам келмади. Чунки у жисми ва оғриқдан бовида нарсадан ҳам пихоят қилиш мумкинлигини олмас эди. Шунини учун уста:

— Қазей, ёмғирнинг анжа сабабдан ёғишини сизга тушунтира олдимми? - - деб сураганига:

— Ха, афандим, - - деб биринчи марта, зарурат юзасидан ёлгон гапирди.

Уста бирданга уялар оқлаган сўхбатни давом эттириш йўлини излаб турганида бола йиғлаб қолди.

Гуллизор бешикни тебратиб бошлади.

Уста бешикда ётган болаини юнича қура олмас, фақат овозини эшигар эди.

Гуллизор бешикни тебратар экан, орқага, олдинга эгилиб турар:

— Ту-уқ, йу-уқ, йу-уқ-уқ, — деб мингерлар эди.

— Алла айтмайсизми, Гуллизор хоним? — деди уста.

— Онангизин уйғотиб қўяман-да, афандим, — деди Гуллизор.

— Онам уйғовмайди. То, торги тай аттаверинг, азизим, — деб қиетади уста.

Гуллизор уялар эди. Бироқ уста кайта-кайта қистай-зорганидан кейин, маини ва уйқуспрати овоз билан:

Алла қилгин аллаё

Поншо бўлган оё

— деб анта бошлади.

Бу аллани эшитиб уста қизариб кетди. «Пошино бўлгин илоё» каллимини юзига тушган бир муштдек қабул қилди.

Уста Нури кундузлари Аҳмад билан, кечалари Гулизор билан машғул. Қаҳвахонага чиқмай кўйган. Гулизорга секин-аста ўқишни ургатди. Ёш жувон билан ҳамон «сиз, биз» қилиб гаплашадилар. Онасининг бўлса ўглининг хотини ётоғига кирмаганига аччиғи чиқиб юрипти.

Аҳмад бўлса: «Ичинни ташлайман», — деб турт марта сўз берди. Шунга қарамай ҳар кун ичиб ётипти. Уста ҳар қачон уни маси ҳолда курса:

— Мана бу еримни бир нарса кемиряпти, — деб кўкрагини кўрсатади. — Худди мана шу еримда. Назаримда нимасам ўша нарса мени бутунлай гажиб ташлайдиганга ўхшайди. Мени йўқот, ҳайдаб юбор. Мен одобсиз бир одамман.

Уста бўлса доим Алеко чеварининг ёнидаги Камронни уриқ қилиб курсатиб:

— Менга қара, Аҳмаджон, — дер эди. — Анани Камрон бор-ку? Ўшанинг бошидан ҳам сеникига ухшаган савдо ўтган. Бироқ...

Уста Нурининг шу йуенидаги тасалли берувчи сузларини Аҳмад охиригача тинглар, Камроннинг саботи, бир қултум арақ нимаслиги ҳақидаги ҳикояларини бошини ерга эгиб қулоқ солиар, сунгра кундан-кунга қоталашиб кетаётган кузларини устанинг юзига тикиб:

— Бўлдим, Нурижон? — деб сураар эди.

— Бўлди, — дер эди уста.

— Гапларинг тўғри, Нурижон, лекин Камроннинг оёғи кесилган, қўли кесилмаган-ку. Агар менинг саксонга оёғим булса, ун қўлимин сақлаб қолгани учун саксонгадан ҳам кечган бўлар эдим, — деб кулаверар ва ҳар сафар мастлик билан ухлаб қолгушча:

— Нисон деганинг ўзи нима, Нурижон? Бу қул!.. Қул дегани... Қул кетди, нисон кетди-да, — деб такрорлайверар эди.

Қўли кетган Аҳмадининг ўзи ҳам кундан-кунга адоий-тамом бўлиб бормоқда эди. Шам қандай эрсеа, шамни асраб қолгани учун уни учирини керак булганидек, Аҳмадининг ҳам арақдан фақат ўлиб қутулиши мумкинлигини уста Нури тушунар эди.

Баъзи кунлари Аҳмад стаюкдан хиёл нарида, уйқусираган, маст кўзларини шифтдаги ойнага қадаб соатларча қотиб тураверар эди. Бундай пайтларда уста унга қараб ўйлай-ўйлай шундай қарорга келган эди: «Аҳмад арақхўр бўлса, Аҳмад дангаса бўлса, Аҳмад ҳаётдан безган булса бунинг учун у айбдор эмас, кўй ҳам, эчки ҳам ўз оёғидан осилдиган бу дунёда, Аҳмадининг осилишига ўз оёғи йўқ. Қўй ҳам, эчки ҳам осиллиқ турган чағалида айланиб туради. Аҳмадга айланиш учун майдон қани? Ким уни шу кўйга солиб қўйди? Ўзими? Йўқ! Бўлмаса ким? Аҳмадни шу кўйга сол-

ганининг ўзи қани? Нега келиб Аҳмадни халокат ёқасидан қутқариб олмагани?»

Устанинг фикри шу ерда тухтаб қолди. Мана шу «ким» саволига жавоб тополмай қолди. Иттифоқчи, ихтилофчилармики? Эҳтимол... Бироқ улар сувнинг устида кўзга яққол кўришиб турганлари учун бакуватга ухшайдилар. Сузнинг тагида нима бор? Мана шу, сувнинг устидагиларни эҳқатга келтирган, бир-бирлари билан туқнаштираётган бир нарча бўлиши керак.

Бир ойдан бери учрамаган Қофир Жамоат домулланикига бориб, ундан мана шу сувнинг тагида нимага борлигини айтиб берадиган китоблардан сўраб олиши керак. Бироқ Қофир Жамоат ангадан бери унинг саволларини жавобсиз қолдирипти. Ё унинг ҳам бу ишларга ақли етмайди, ёки бўлмаса билса ҳам гапирмайди.

Уста Нури бир кунини ётлаб дуқонга жуда таъби тирриқ бўлиб келди. Кечаси уйда хитоб-китоб дафтариини текшириб, даромаднинг кундан-кунга қамалиб кетаётганини кўрди. Бунинг сабабини билтолмай баттар диққатини ошди.

Дуқонда уста Нурини шогирд боланинг фарёди кутиб олди.

Аҳмад шогирд болани калтаклаётган эди.

Уста буни анчадан бери сезиб оларди, бироқ кўзи билан биринчи марта кўриши эди.

Аҳмад уста Нурига келгани Аҳмад маърифатининг бўюмини ўғирлаётганда қулга тушган боладек эсанкираб қолди. Қўриқиб кетди. Шогирд болани кўйиб юзларди. Бошқани қўйиб эгиб, гандираклаганича дуқоннинг қоронғи буёғига чекланди.

Шогирд бола ҳамон андан тухтаб эди.

— Бас қил, углим, — деди уста Нури. — Бор, чашмадан юз-кўзингни ювиб кел. Мана бу бел қорушин ол. Бугун тайинли иш ҳам йўқ эди. Бор, айлан ю юрагининг чилалини ёзиб кел...

— Эртага келшимиз, уста? — деб суради.

— Албатта кел! Онагининг қўлини узиб куй. Борақол, энди қувишим.

Уста Аҳмад томонга юз қўриши ҳам тилимамай узи ёлғиз ишга тушиб кетди.

Эртаси кун эрта билан уста Нури дуқонга келганда эшик қулф эди. Шогирд бола билса эшик тагида угирарди.

— Нега эшикни ёзиб ичкарига кирмадинг? — деб суради уста Махамаддан. «Ёки қўриқсанми?» дейишга унинг тили бормади.

— Эшикнинг қалити тенга эмас. Аҳмад устада эди. Ҳар кунни ўзи тушиб очиб қўнган булар эди. Бугун келсам очманми. Болохонага чиқиб қарайдим. Эшикни шуна тақиллатсам ҳам очмади. Овозини ҳам чиқармади.

Уста дуқоннинг орқа томонидаги зиналардан югуриб тепага чиқди-да, жон-жаҳди билан эшикни дуқиллата бошлади.

— Ахмад! Ахмад! — деб чақирарди уста. Ичкаридан жазоб бўлмади.

Раши саргайиб кетган уста эшикни тепкилай бошлади.

Эшик очилмади.

— Али устанинг олдига югур! Эговми, бошқами топиб кел, — деди уста шогирдига.

Маҳамад эгов олиб келди.

Уста эговнинг тахта сонини сугуриб олди-да, ишгичка учи билан эшикнинг калитини ковлай бошлади.

Эшик очилди.

Хонада ҳеч зог йуқ, ўрни солилмаган эди. Кичкина дераза ёпиқ эди. Ўриннинг ёнида арақдан бушаган ишша юмалаб ётарди.

Уста билан Маҳамад пастга тушдилар. Салим кўрпачи дуконини очётган эди. Устани кўриши билан:

— Сизга нима бўлди, уста Нури? — деб ҳайқирди. — Шеригингиз Ахмад боя менинг олдимга келган эди. Ранг-руйи саргайиб кетган. Сал қаттиқ гаширсангиз йиглаб юборгудек ҳоли бор.. «Мана бу калитни ол, — деди. — Дуконни оч. Маҳамад ҳам аллақачон келгандир. Кучада утирмасни. Ундан кейин мана бу хатни уста Нурига бериб қўй». Роса сурштирдим. «Нима гап ўзи? Қайёққа кетяпсиз? Уста билан хафаланиб қолмадингизми?» — дедим. «Миқ» этмади. Гандираклаб-гандираклаб кетди қолди. Мана хати.

Уста Нури Салимдан хатни олди. Конвертнинг устига: «Уста Нурининг шахсан ўзига», деб ёзилган эди.

Уста конвертни йиртиб хатни олди ва ўқий бошлади.

«Муҳтарам уста Нури, — деб бошланган эди хат. — Менга қилган шунча яхшиликларингизга жавобан нонтепкилик қилганим учун кечиринг. Каминга кетяпман. Шу оғир кунларингизда олдингизда эдим. Ҳеч кимдан хафа эмасман. Мени қидириб овора бўлманг. Сизни яна қайтиб безовта қилмайман. Волидангизнинг қўлларидан ушиб, миннатдорчилигимни мана шу қоғоз орқали изҳор қиламан.

Мактабдош дўстингиз Ахмад...»

Хат чап қул билан ёзилганлиги учун жуда қийин ўқилар эди.

— Нима ёзипти, уста? — деб суради Салим.

— Ҳеч нарса, кетдим, депти ҳолюс.

— Нима сабабдан кетганини ёзмаптим?

Уста Салим кўрпачининг кўзларига тикилиб:

— Сен унга икки олтин олиб келдинг. Мен уни ўзимга шерик қилиб олдим. Бироқ унга сенинг иккита олтининг ҳам, менинг дуконим ҳам керак эмас. Унга ўнг қули ва ўз дукони керак эди, — деди.

Салим кўрпачи бошини чайқаб қулди:

— Биз худо булмасакки, унинг елкасида бошқатдан қул пайдо

қилсақ. Дуқонини ҳам — из қўйиб, анимиз йўқ. Қўлини ҳам биз кесиб ташлаганимиз шунд!

— Қим кесди булмаса?

Салим бу қутлимгаган саволдан шошиб қотди. Устага қараб:

— Қайдап билан, — деди. — Урушда ук тегиб кетинти... Урушда ёлғиз унинг қўлини кесилгани йўқ. Ш-не пахлавон йигитлар шаҳид бўлишди. Урушда оти билан уруш-да, уста, онинг ўйвани эмас...

Нега уруш бўлди?

Салим яна кулди:

— Берган саволнингизга қарап, ота... Кофирлар узининг узини маъқуллайдди, бизникилар узининг узини маъқуллайти, шундай қилиб уруш чиқти... Кофир мусулмон урушадди...

Устанинг инчамап утигаганини билди Салим:

— Ёки гапим нотугривди, уста? — деди.

— Қандам!

— «Қандам» ҳам гап бўлдинтига, отажон. Сиз шайтон яшириган тешикни билдингизми, шунингиз м... канеизми?..

Уста хорғин:

— Бир вақтлар Қим уруши бўлган экан, — деди.

— Хуш, кейин нега бўлдинти? — деб сурати Салим сабрөзлик билан.

— Қрим урушида мусулмонлар билан жаңг қилинган экан. Шунда ийгишлар билан французлар билан ёртэм берган экан. Икки кофир давлат бир мусулмон давлатни қўллаб, бонча бир кофир давлатни қарши узининг ёлғиз оилталар. Хўш, буниенга нима дейсан? Ундан кейин нега кофир давлати бир-бири билан уруш қилмайдими? Буни нега об тушунтир рақ?

Салим сакасини кичиб:

— Кофирларнинг ишга кимнинг ақли егади дейсиз, — деди. — Сиз hech мусулмон билан мусулмоннинг урушганини эшитганми-сиз?

— Жуда қўп урушган!

— Қандай қилиб?

— «Қандай қилиб» бир эканми? Евуз Султон Салим озарбайжонлар билан урушмагани?

- Озарбайжонлар шивлар, қилибонлар-да, устажон.

— Араблар билан қилган жаңг, арачи? Араблар шива эмаслар-ку. Ундан кейин Мемолларнинг Кахрамон уюллари, Нефандиёр уюллари билан қилган жаңглар...

- Улар ким эди? — деб сурати Салим.

Уста қўлидан келган Салимга Кахрамон уюллари билан Нефандиёр уюлларининг амалга оширувиги ҳақиқатга ҳаракат қилди.

Эшикни очасан! Маъмад уста билан Салимнинг суҳбатига уяқ...

— Энди Аҳмад уста нима бўлади? — деб сўзга аралашди. Маҳаммад дабдурустдан бошлаганидек, дабдурустдан сўзини тўхтатди. Берухсат сўзга аралашганидан уялиб, қўрқиб кетди.

Уста Маҳаммадга ҳайрат ва меҳр билан қаради.

— Аҳмад устани қидирамиз, углим, — деди. — Сенга озор берса ҳам, ҳар қалай устознинг эди. Тугрими?

Аҳмаднинг бир неча куп қидиришди. Салим майхоналарни биттама-битта айланиб чиқди. Бир-икки майхонада жанжал ҳам чиқарди. Бироқ Аҳмаднинг тополмади.

Аҳмад кетган кунининг иккинчига Маҳаммад катта инглиз калитини роса қидирди. Гопа олмади. Эртаси кунин, битта эговининг ҳам йўқолгани маълум бўлди. Уста «чурқ» этмади. Фақат Маҳаммаднинг хаёлидан ўтадиган шубҳаларни тарқатиши ва дўкондан гойиб бўлган инглиз калити билан эгов ҳақида бировга гапириб ўтирмаслиги учун:

— Ҳозир эсимга тушиб қолди, мен уларни уйга олиб кетган эдим, — деди.

Бир кунин кечки овқатдан кейин онаси уста Нурига:

— Бола бир ойлик бўлди. Хали ҳам отини қўйганингиз йўқ. Доя хоним киндигини кесаётганда «Мамадгина» деб айтди. Нима бола шу от билан қолаверадими? — деди.

Эртаси кунин кечқурун уста Гулизор билан ёлғиз қолганда (она ҳар кунин кечки овқатини ейиши билан дарҳол ўз хонасига кириб кетарди):

— Гулизор хоним, болага от қўйиши керак. Сиз нима дейсиз? — деб сўради.

— Ўзингиз биласиз, афандим, — деди Гулизор.

Уста нидамади. Бир зум хаёли суриб қолди. Бир вақтлар: «Агар ўғил туғилса отини Жамол қуямиз», — деб қўйган эди. Ҳозир ўша фикрининг нотўғри деб билди. Печа ойлардан бери, ҳар бир ўтган кун устанинг қалбидаги, миёнадаги Жамолга булган ҳурматини, ишончини кам-кам, таг-тагдан йўқотиб бормоқда эди.

— Умар қўйсак қандай буларкин?

Шундай қилиб боланинг оти Умар булиб қолди. Эртаси кунин, уста нишга бормасдан олдин оқсоқолни топиб:

— Болага от қўйдик, — деди. — Ҳужжатини туғриқлатиб берсангиз. Менинг ақлим бунақаларга кўнам ставермайди. Ҳар қанча харажат бўлса тулаймай.

Оқсоқол боланинг отини сўраб олганидан кейин:

— Тугридаб берамиз, лекин... — деди.

Оқсоқол бу «лекин» сўзини шундай оҳангда айтдики, уста унинг фикрига дарҳол тушунди. Бир зум уйланиб туриб:

— «Лекин» деганингиз нимаси? Отаси, марҳум ханжарсоз Рамиз устанинг ўғли уста Нури. Бу ёгини мана шундай деб ёзди-

расиз. Онаси Гулизор хоним, Марҳамат, хужжатни ёздириб келинг. Хизмат ҳақингизга бир куннинг бирақали — деди.

Уша кеча уста биёниги марга — марни қўлига олди. Гудакнинг юзига узоқ-узоқ тикилди.

Умарнинг бурни жажжигина кузлари туқ мовий эди. Ҳолбуки Гулизорнинг кузлари тил қора эди.

Уста Тавфиқ Шайхбеёвнинг саройидан чиқатуриб, йўлда дуч келган сариқ мўйловти биёниги эслади. Сайфибейнинг кузларига аҳамият бермаган эди. Ҳар қалай биёниги ҳам кузлари мовий бўлса керак.

Умарнинг кузларини тугакдан чиқариб олди. Умар жажжигина бармоқчаларини очиб — урарди.

Уста болави Гулизорга тугаклар экан:

— Энди ухлата илбег, — деди — Антадан бери алла айтганингиз йўк. Шу бугун Умарни алта айтиб ухлатинг. Факат... «Пошшо булени илоб!» деманг. Менга келса: «Уста булени!» дег. Лекин «пошшо булени» деманг.

Гулизор устанинг гапидан хайрон бўлди. Шу пайтгача алла айтганда: «уста булени, курпачи булени, одам булени илоб», — дейиш мумкинлигини билимаган эди. Уста: «фалон дегин, тугун дегин», деб айтганда Гулизор бу сузларнинг фарқига бормай қайтараверган буларди. Лекин уста шу пайтгача алла ҳақида ҳеч нарса демеган эди. Шунинг учун ушунга келган энг осон сузларни кушиб алла айта бош эди.

— Хун бўлади, афаним, — деди Гулизор ва Умарни аллалай бошлади:

Алла килгин аллаб,
Нисон булгин илоб!

XVI

ЯН ҚОФИР ЖАМОЛ

Бир кун пенсия пайти аллиқки ойдан бери қорасини курсатмай кетган Қофир Жамол уста Нурнинг дуқоғи олдига пайдо бўлиб қолди.

— Баракалло, уста, — деди Жамол. — Ўлдингми, қолдингми, деб бир хабар ҳам олмадингиз. Ўзим қидриб келмасам сиз — бир йилгача ҳам кўринмайдингиз на ухтангиз.

Уста бир оз уялиб узр сўрди.

— Тугри айтаёنз, домдлажон, — деди у. — Ҳеч касерга чиқма-япман, қаҳвахонага хатто кўме кўнлари ҳам кирмайман.

— Э-ҳа, минг киллашда ҳам янги уйланган одамсиз-да... — деб ҳазиллашди Жамол.

— Эҳтимол... Бироқ бугина эмас. Гулизор билан шугулланыпман, домуллажон. Уни тарашлаяпман. Шу кунда ҳижжалаб газета ўқийдиган бўлиб қолди. Ўқиган сўзларининг мағзини кўпда чақолмайди, шунга қарамай ўқишга қизиқиши катта,— деди уста.

— Онангиз билан муносабатлари қанақа?

— Ёмон эмас. Олдингидек. Онам дилида мен томон, тилида Гулизор томонда. Лекин онги, тушунчаси билан, менга ҳам, Гулизорга ҳам аччиқ қилади.

Бутун суҳбат давомида уста бир нарсани сезиб олди. Қофир Жамол олдингидан ҳам хароб булпти. Эгни-боши олдингидан баттар эскирган, соч-соқоли ўсган, тартибсиз бир аҳволда эди.

— Қахвага тобингиз борми, домуллажон?

— Худо ҳақи, бир финжондан ичсак ёмон булмасди. Эрталабдан бери ҳеч нарса еганим йўқ. Ҳарна ичимга иссиқ кирар эди,— деб жавоб берди Жамол.

— Булмаса овқат айттириб қўя қолай, Маҳамад, ошхонадан бир товоқ шурва олиб кел,— деди уста шогирдинга.

— Ишларингиз яхши кетяптими? — деб суради Қофир Жамол.

— Ишлар чатоқ, домуллажон. Чағоқ. Менинг узим ношудманми ёки умуман аҳвол ёмонми, шунга тушуна олмай қолдим. Анави ёққа қаранг, қушним уста Али дўконини роса кенгайтириб олди. Хотинига қарашли баққолчилик дўкони ҳам рақибидан қутулиб олганидан кейин гуллаб кетди. Кунни кеча Салим гапириб қолди. Уста Али «Турк ўчоги»га ҳам аъзо булган эмиш. Артен афанди деган бир даллол бор эди. Уста Али уша билан ҳам тил топишти. Дўконининг даромади кундан-кунга ошиб боряпти. Янги станок сотиб олди. Турт одам ишляпти. Маҳсулотни жуда аъло эмас, бироқ таннархи меникидан анча арзонга тушади.

Маҳамад овқат олиб келди.

Қофир Жамол иштаҳа билан овқат ича бошлади. Соқолидан ёғ оқиза-оқиза бир товоқ шўрвани «курдим» демай бир зумда тамомлади.

— Сиз томонда нима гап, домуллажон? — деб суради уста.

— Мен кулбамни сотдим, бор янгилик мана шу.

— Кулбани сотдим денг?

— Ха! Бироқ менга фойдаси теккани йўқ. Ҳамма пулни қарзимга бердим.

— Ростдан-а? Энди нима қилмоқчисиз?

— Кечалари ошна-оғайнилариникида, кундуз кунлари кўча-кўйда судралиб юрибман.

— Китобларингиз нима булди?

— Тавфиқ Шамсбейникига олиб бориб қўйдим. Ора-чора ўзим ҳам унинг саломхонасида ётиб юраман. Телба-тескари бўлгани билан ўзи купам ёмон бола эмас.

Уста хафа булди. Қофир Жамол китобларини Тавфиқ Шамсига,

ўша тентакка, уста ёмон кўрган бир одамга берганлиги, бу ҳам етмагандек узи ҳам унинг сазомонасига сиғинди бўлиб юрганлиги уста Нурининг оёқдан таъбиби тирриқ қилди. Авайлаб катта қилган учирма қушнинг сёғидаги инини қўлидан чиқариб юборган боланинг ҳолига тунди. Сувира бир амаллаб:

— Дуқонимда ёғиб ёра қолган, домўллажон, — деди. — Болонхонада жой бор. Қитобларингизни ҳам олиб келсангиз бўлади.

Жамол устанинг таклифини қабул қилмади. Минг хил далил келтириб рад этди. Ана шунда ҳар нарсадан қатъи назар, усти бошининг жулдирлигидан, қорини элнгиғани, нулеллигидан, уста Нурн томонидан узига интибаган кўрсатишдан меҳрибонликдан, дўстлигидан қатъи назар. Қоғир Жамол, хафтафаҳм, узини уста Нуридан нихоятда юқор куяшган Тавфиқ Шаменининг ношиозода бўлгани учунгина унга яқин тугтагани хис қилди. Учирма бутунлай қўлдан чиқиб кетган эди.

— Узингиз биласиз, домўллажон, — деди уста. — Модомики Шамеибейнинг уйи сизга маъқул экан...

— Гап, маъқул, номаъқулликка эмас, уста. Қайдан билай, мана шундай юрганымдан кўра бирор оқка жунаб қолсаммикин, деб юрибман. Сизга ҳам бир марта айтган эдим. Ёруғ жаҳонда бошпанасизлик, тапхонлик мана келириш жинни қилиб куян деяпти. Қўлимда бир хунарим бул анда эми, келиб сизларнинг қаторингизга қушилардим. Уқини вичлик етганимга маориф руҳсат бермайди. Газетачилиқни ундадай олмаймай. Рўетини айтсам сиёсатга ақлим етмайди. Тўғриқ Шаменининг олдига Галагасаройдаги ўргоқлари келиб-келиб туршадди. Болалигимни ҳаётлаётиман. Нима булганда ҳам бирини тоғиш керак. Ну хасратда ҳаёт кечириб бўлмайди, албатта. Мана шундай жинни бўлиб юрганымда олдинги, боланик йилларимни хотирлашдан ҳам фойда чиқмаслигини ўйлайман. Хуллас...

Уста баҳсага чек қўйиш мақсадиди:

— Узингизга мунисиб бир интиқилиб қолар, домўллажон, — деди.

Бирмунча вақт уёқдан бўёқдан ташлаиб угиринди.

-- Майли, сизни бекорга ишда қолдирмай қўя қолай, -- деди Жамол ва уридан туриб эшикка қараб юрган эди, уста бир оз ушқаланган овоз билан:

-- Пушингиз борми, домўллажон? — деб суради. — Агар нисангиз бир лира қарз бериб туришим мумкин.

Жамол «чурк» этмади. Уста узининг бир лирани олди-ю, жунаб қолди.

Уста, худди Кадивуи парохондаги ушқувчига ухшаб, кулининг тескариси билан пешонасининг терини сиңдириб ташлади. Юраги сиқилди билан инини ҳарини ва доқанд хис қилди. Жамол билан илк бор танишган ўғилдаги тешиқ кўнга қадар булган воқеа-

лар кўз ўнгидан бир-бир ўта бошладди. Жамолни тушунишга ҳаракат қилди. Бари бир тушува олмади. Қўнглида бир дусдан айрилиб қолганини ҳис этди ва юраги туз сейгандек ачишиб кетди. Жанозадан қайтган оламдек сезди ўзини...

Орадан ун беш кун ўтди. Уста Нури қирғоқдаги пароходсозлик устахонасига насосни тузаттиришга берган эди. Шундан хабар олай деб борди ва насосни эртага дўконга олиб келиши ва меҳнат ҳақи борасида бир қарорга келганларидан кейин уста у ердан чиқди ва қирғоқ бўйлаб юқори томонга юриб кетди. Узоқ улкаларга йўловчилар ташийдиган пароходлар лангар ташлайдиган портда сайр қилиб юришни уста жуда яхши кўрар эди. Мактабда ўқиб юрганида, ун энг кўпроқ география фани қизиқтирар эди.

Кемалар катта-катта палубалари, сариқ, қорарангга буялган томлари билан ажойиб денгиз ҳайвонига ўхшар эди. Кранлар ишлаб турибди. Ён томонда, зиналарнинг устидаги платформаларда ёшгина денгиз офицерлари юқорига чиққан йўловчиларни кутиб олишмоқда. Ҳаммоллар той-той пахталар, турли-туман тугуилар, устига ҳар хил қоғозлар ёпиштирилган ноғораларни кутариб туширяптилар.

Қирғоқдаги қаҳвахоналардан бирида, карнайини деразага тираган граммофон орқали бир рум қўшиқчиси ашула айтмоқда, Ҳаво очиқ. Кишининг ҳорғин қўёни хирагина нур таратиб турипти.

Кемаларни томоша қилиб кетаётган уста Нури бирдан таққа тўхтади. Рупарасидан Кофир Жамол келар эди. Эгнига комбинезон кийиб олинти. Уста ҳайрон бўлди. Кўршидилар.

— Бу нима қилганингиз, домўллажон?

— Йўловчиларни ташийдиган кемага ўт ёқувчи бўлиб ишга кирдим.

Уста билан Жамол деразасига граммофон карнайин тиралган қаҳвахонага киришди. Ичкарида одам кўп. Деворларига катта-катта ойналар ўрнатилган. Қаҳвахонадаги одамларнинг акси ойнада булшар, узоқлашар, суңгра кичрайиб бутунлай гоиниб бўлар эди. Хона папирос тутунига тула. Грекча, италянча, туркча сўзлар эшитилади. Матрослар, даллоллар бошида соявони хира тортган шапкалар, орқага суриб қўйилган фаслар кўриниб турипти. Қаҳва учоғининг тепасида Султон Рашиднинг ва олди баланд қилиб турмаклаган сочига гавҳартош қадаган қиролича билан ёнма-ён турган қирол Георгийнинг портретлари осиб қўйиллипти.

Кофир Жамол қаҳва буюрди.

Граммoфон хазин «Денгиз қиргоғи» қўшигини куйляпти. Мандалина жур бўлаётган тўлқинли ширали овоз, ҳар замонда чинқириққа айланарди. Қаҳвахонадагилар граммофон овозига қўлоқ солмасдилар.

Худди шунин билгани учун граммофон ҳам карнайини деразага

тираб, қирғоққа болаётган бўйилганга кичикларга овозини эшиттирмакчи бўлаётганга ухшарди.

— Хайрон бўлиб қолдингиз-а? — деб суради Жамол устадан. — Бирдангина ут ёқувчи айланиб қолганим сизга галати туюлган. Сизга тушунтиришга ҳаракат қиламан. Бироқ сиз олдин бунга саволимга жавоб беринг. Кейинги кунларда мен ҳечимда нималарни уйладимиз?

— Жавоб бераман, домуллажон. Сиз билан илк бор танишганимиздан то шу бугунга қадар сиз ҳақингизда нима уйлаганимни очик-ойдин гапириб бераман. Инги таниган кезларимда сизга мафтун бўлиб қолган дим. Ёш бўлиб аввал отасини, сунгра мактабдаги биринчи уқитувчинини дунёдан энг билимдон, энг яхши одам ҳисоблаганидек, мен ҳам сизни энг олижаноб, энг билимдон одам деб ҳисоблар эдим, домуллажон. Менга кун парсаларни ургатдингиз. Нимани сурадим шунга жавоб бердингиз. Назаримда, сиз жавоб топиб беролмайдиган савол оламда йўқдек туюлар эди. Ишнинг ёмон томони ҳам шу бўлди. Сизни ягона олим деб қабул қилганим ишнинг белгиси тевди. Чунки кун ўтган сари, кун саволларимни жавобсиз қолдиравердингиз. Шунда менинг тасаввуримдаги олимнинг кун нарсаларга қилиб етмаслигини англадим. Мана шу нарсаи тушунганимдан келиб нима бўлганини биласизми? Олий уқув юртыга кириш талабларинг, бошлангич синф уқитувчинини билимдон деб ҳисоблаганим уш хайрон бўлганидек, мен ҳам сизнинг узим уйлаганим кичик донишманд олим эмаслигингизни тан олдим. Гапларимга аччиқингиз чикмаяптими, домуллажон?

— Асло, давом эттираверинг.

— Кейини кун кулбағингизни сотиб, Тавфиқ Шамсининг саломхонасига борганимни мен бутулкий эсанкиратиб қўйдим. Сиз бизга дуэт эканингизни, бир кун билан жуда узоқлашиб кетганингизни англадим. Ёлгон гапириб нима қиламан, домуллажон, бу «биз» масаласи, мана шу масаланик» ҳисси менда кундан-кунга кучайиб бормокда. Шунга қарамай, бу уш кунга келиб ўт ёқувчи бўлиб иш бошлаганингиз менинг миямни телба-тескари қилиб юборди. Мен ҳам, хатто биз ҳам шу аҳволга тушиб қолишдан қўрқамиз. Шундай экан, домуллажон, сизни аввал Тавфиқ Шамсини пошхозоданинг саломхонасида, сунгра ут ёқувчи кибёфасида куриб хайрон бўлмалик мумкинми? Сизга тушунмай қолдим. Сиз ҳақингиздаги охириги фикрим шу. Шунинг и аоритидан мамнун бўлган кўрпачи Салимни, кўзини янада узоқларга тиккай Уста Алини, Аҳмадини, онамни, Тавфиқ Шамсини бейни тушунаман. Ҳар қалай тушунгандек буламан. Бироқ сизга орғиқ тушунолмай қолдим, домуллажон. Нимани уйлаясиз? Бундан кейини нима қилмоқчисиз? Булар менга қоронғи.

— Менинг узимга ҳам қоронғи, — деб хазилга бурнишга ҳаракат қилди Қофир Жамол домулла. — Миям ҳеч нарсага ишонмай-

ди. Чунки бугунги дунёнинг оқил эканига шубҳа билан қарайдиган бўлиб қолдим. Ақли бўлмаган ҳамма нарса менинг назаримда сафсатадир. Бироқ каминга назарий мулоҳазалардан нарига ўтолмайман. Менинг ожизлигим ҳам мана шуида. Сизга эллик минг марта айтдим. Ёлғизман. Тавфиқ Шаменининг саломхонаси менга маскан бўлмаслигини билганим ҳолда, тажриба учун бордим у ерга. Менга маскан бўлмаслиги тажрибада курилди. Шундан кейин бутун кўнотга перозинанк эълон қилиш учун, сиздан яшириб нима килдим, ўзимнинг ҳаммангиздан бақувват эканлигини исботлаш учун ўт ёқувчи бўлдим. Уч кундан бери ўт ёқувчман. Бироқ ўт ёқувчиларга қушилганим йўқ, қўшилмаслигимга ақлим етган.

Граммфонининг пластинкасини ўзгартириб қўйишди. Энди қувноқ куй эшитила башлади.

Жамол билан уста қаҳвахонани тарк эттиди. Бошлашиб кетаётганларида Жамол якка томли бир кемани кўрсатиб:

— Мана, — деди. — Мен тонган янги саломхона шун ер бўлади. Насиб қилса, эртага Трабзонга нўл оламиз. Хул, уста, сизни худога топширдим.

— Яна қуришайлик, домўллажон.

— Қуришамиз уста...

XVII

БИР ҚИШ КЕЧАСИ

Уста Нурининг онаси Бейларбейда турадиган бир ташишчикига ётадиган бўлиб кетган эди. Гулизор билан уста илк бор уйда ёлғиз қолди.

Тун. Ташқарида паға-паға қор ёганги. Турт ойлик Умар бешикда ухлаб ётипти.

Уста Гулизорга газета уқитмоқда. Гулизор ҳар бир сатрни ўқиб бўлганидан кейин, тушунганини устага гапириб бермоқда.

Хона уртасидаги мис маңқалдаги кўмир лаққа чўққа айланган. Хона илиққина. Уста узини негадир жуда бахтиёр ҳис қиларди.

Кучадан бузачининг овози эшитилди.

— Бўза олайинми? — суради уста Гулизордан.

— Ўзингиз биласиз, афандим...

Уста ярим ҳазил, ярим чини:

— И-у-уқ, Гулизорхоним, бу «ўзингиз биласиз»лар керагидан кун бўлиб кетди. Мен билан бир қаторда, сизнинг ҳам билшингиз керак булган кун нарсалар бор. Энди менга аниқ жавоб бериш: буза олайинми, йўқми?

— Олинг... — деди қизариб Гулизор.

Буза олинди. Уста Гулнзор ушатган стаканини ичиб тугатди.

— Бу кишинини бўзаси яқини булади, — деди уста. — Бултур ҳам ундан буза олар эк.

Шу пайтда Гулнзор Гулнзорнинг кўчалар билан буза ичганини эслади. Гулнзорнинг бузани кўчаларга олиб келишарди. Сайфи бўзаси ёқтирмасди. Хатто бир кунни катта хонимини: «Бу қора халқ ичадиган ичимликнинг сароёга яқини ангайманг!» деб уришиб берган эди. Хатто матан сароёнинг атаси, поёншо афандини ҳам ўтказиб турғизадиган катта хоним, Сайфибейнинг бир гавини икки қилмасди.

— Ивмани уйлаб келидингиз? — сўради уста Гулнзордан.

Кулнзада буза тулатилган стаканини ушлаб, хаёлан узоқ-узоқларга кетиб қолган Гулнзор сўзликни:

— Хеч парсани уйлаб танам бува, афандим... — деди у.

Уста яна ярим хази, ярим шив:

— Гулнзор хоним, — деди. — Нега мени донм «афандим», деб улуглансиз?... Келинг, шу бугундан эътиборан мен сизни «хоним» деб атамайини, сиз мени «афандим» деб атаманг... Мен сизни «Гулнзор», сиз эса мени «Нури» деб атаинг. Келиндикми?

Гулнзор яна: «Ўзингиз биласиз афандим», — демоқчи бўлди. Бирок узини вақтида тухтатди. Зурга тили калмага келиб:

— Келиндик, афандим, — деди. Келинг, яна сўзини тўғрилаб:

— Келиндик, — деб такрорлади.

Нури тоқ кузини Гулнзорга тиккан, узини маъқалани қовлаётган кўлларига қараб ўтираётди. Гулнзорнинг биллаги ошпоқ, думбоққина эди. У Шомдан келтирилган олтун биллагузук тақиб олган эди. Бу биллагузуқлари Гулнзор шу бугун таққанди. Саидиғидан олган, шекилли. Уста Гулнзорни Зубанда хониминикидан олиб келтирилган саидиғини хали кураётинди. Бироқ неча вақтдан бери турли масалалар юзасидан тўғра олинмайдиган бу саидиқ, устанинг асабини бузиб келарди. Гулнзордан келган, ичиди Гулнзордангиларининг нимасини, ир асраб боран саидиқнинг уйда тургани устанинг гавини келтирарди.

— Гулнзор, — деди уста. — Бу биллагузуқлар...

— Онангиз бердилар, афандим, — жавоб берди Гулнзор.

Уста енгил нафас олди. Кулнзага сўнграгина қилгандек:

— «Афандим», «хоним» демасликка қарор қилган эдик, шекилли, — деди. — Келинг, ичирингчи, бу биллагузуқни сизга онам берган эдиларми? Бўл, қолинг. «Ха, онангиз бердилар», деб айт...

— Ха, онангиз бердилар, — деб такрорлади Гулнзор.

Уста Гулнзорга яқин келди. Уста узини шу дамда ниҳоятда журъатли, учар йиғилде ҳис қиларди. У шу дамда ниҳоятда бахтиёр эди.

— Қани, бир кўрай,— деди уста.— Онамнинг шундай ажойиб билагузуги борлигини билмас эканман. Жудаям ажойиб парса экан...

Уста Гулизорнинг билагидан маҳкам ушлади. Юмшоқлигидан билагузукнинг нақши ботиб кетган оппоқ, думбоқ, олов тепасида обдон исingan билакни кафтида ушлаб турниши устанинг қанот билан беркитгандек елка силкиб яширилган оппоқ ва ҳароратли кўкракни ёдига туширди. Кафтидаги билакни борган сари қаттиқроқ сиқа бошлади.

Гулизор билагини устанинг қулига топшириб ҳаракатсиз, жимгина турар эди. Иссиқ ёз кунларининг бирида, ток сўрсен тагида бошқа бир эркак унинг билагини худди ҳозиргидек маҳкам сиқиб турган эди.

Уста индамай турипти. Унинг бармоқлари билакдаги олтин билагузукни айлантира бошлади, Уста кафтида оппоқ, юмшоқ патли қуш бўйнига ухшаб ётган билакни силашдан хузур қилар эди.

Гулизор ток сўрсен тагидаги эркакни ортиқ ўйламай қўйди. Унинг учун фақатгина билагини ушлаб турган уста Нурининг бармоқлари бор эди, холос. Унинг қуллари устанинг йўғон, сертук бармоқларининг орасига олинган эди.

Устанинг боши Гулизорнинг бошига тегай-тегай деб турарди. Гулизор тез-тез нафас ола бошлади.

Уста Гулизорнинг билагини қўйиб юборди. Юзини ёш жувлоннинг юзига янада яқинроқ келтирди ва дабдурустан кескин овозда:

— Гулизор, менинг кимим буласан? — деб сўради.

Гулизор устага қаради. Юзини олиб қочмади. Киприклари тез-тез пирпирай бошлади.

— Гапирсанг-чи!— деб қистади Нури.— Сен менинг кимим бўласан? Гапир. «Мен сизининг хотинингиз буламан», десанг-чи! Бул, менинг кимим бўласан?

Гулизор йиғламоқдан бери булиб турарди. Аргимчоқда жуда балаид ҳаволагандек унга ҳаво етишмай қолди.

— Бўлсанг-чи, Гулизор, гапирсанг-чи,— деб қистар эди уста.

Гулизор кўзларини чирт юмиб олди. Уялганидан хушини йуқотар даражага етиб:

— Мен... Сизининг... хотинингизман...— деб такрорлади.

Тун. Ташқарида наға-наға қор ёғмоқда. Бешикда тург ойлик Умар ухлаб ётипти.

Гулизор уста Нурининг ҳақиқий хотини булиб қолди.

Эртаси кун Бейларбейдан қайтган устанинг онаси кечани хонасида ёлғиз ўтказди.

ШАЙХ АБДУРАХМОН

Умар олти ойлик бўлди. Киши ҳам охиригаб қолди.

Салим курначи, уста Нури ва Шайх Абдурахмон Салимнинг дуқони устидаги болочикда гапни ичиб утирардилар.

Устани Салим айтиб келган эди.

— Сизни ақли ўтган, поэтик биат, чуқур мулоҳазали, фикрингизни ҳаммадан яхши тушунишган бир шайх билан таништириб қўяман,— деган эди Салим устага.— Ун беш кун аввал у киши дуқонимга келди. Ўзимга келиб урди. Қулини узатмасдан: «Берсанг оласан, угли» деди. Бир чорак бердим. Икки кундан кейин яна келди. «Берсангнинг эли» деб берган биру чорагимни қайтариб берди. «Утириб бир ишкит қаҳвамни ичиб кетинг, ота», дедим. «Мени сен уткизинг а жойим, ичиришга қаҳвам йўқда»,— деди. На утирди, на қаҳвамдан ичди. Орадан уч кун ўтказиб яна келди. Бу гал: «Дуқонингни еп, мен билан оламни томоша қилишга бор!» деди. Дуқонни ёпдим-да, шайхга эргашидим. Ахиркапанинг деворлари атрофида айландик. «Бирпас утирайлик»,— деди шайх. Девизга қараб утирдик. Шайх осмонга қаради, денгизга қаради. Ахиркапанинг деворларига қаради, суңгра менга қаради. Жуқуқур маънаги гаплардан гапирди. Тушунмасам ҳам гапларига шайх сел утирдим. Шайх гапига тушунганим учун аччиғи чаматди. Ана шу кундан бери дустимиз. Бу оламнинг гапига тушунмадиган олам бўлса, бечора бекорга кут кеткизмаса, дер эдим. Шунда «Кели» этиб сиз эсимга келиб қолдингиз. Сиз киши излаб гапирган эдим, у: «Кани мен бир курайничи», деди. Шундай қилиб, устажон, бизни янги дустим билан таништирай, деб келди...

Уста Нури ҳам ушунга шайх билан таниниб олишга не-так билдирди. Шундай қилиб бир кун кечқурун Салимнинг дуқониди учрашишга қарор қилишди.

Шайх Абдурахмон даст буйи кузлари хаёлчан, қора, узун соқолли одам эди.

Шайх эгинга ридога, устигаги либос кийиб олган эди. Секин-секин, ҳар бир сўзини меча марга такрорлаб, Анатулия шеваси билан, бироқ грамматик қоидага амал қилиб гапирар эди.

Уста жингалак соч, элкасинг қовок осиб олган шайх билан учрашувини хаёл қилган эди. Абдурахмоннинг эса на ойболтаси, на қулоҳи, на тушиси бор эди.

Шайх Абдурахмон, Салимнинг дуқонидagi тахта каравот устида, курпачада чордана кийиб утирарди. Худди бегона одамнинг қисфасини тушида кураганидек, ота Нурига қараб:

— Меломий¹лик, руфанй²лик, мевлевий³ликни тарғиб қилувчи устозларимизнинг ургатганларини дилмизга жойладик,— деди.— Биз меломийчи ҳам, руфанйчи ҳам, мевлевийчи ҳам эмасмиз, биз шуларнинг жумласимиз, биз бизмиз, болам. Ҳақнинг қаердалигини билиб олиш осон эмас. Ҳақни сенинг, меннинг қалбимиздан, ердан, учиб юрган қушдан, судралиб юрган пилондан қидир, деган бурунчилар. Қидирнинг ўғлим, қидиравернинг. Лекин топиб ололмайсиз. Чунки ҳозир ҳақ энда ҳам, менда ҳам, учиб юрган қушда ҳам, судралиб юрган пилонда ҳам бўлмайди. Ҳақ бу, бирдамликдир. Бирдамлик эса адолатдир. Ана шу адолатнинг узи қолмагандан кейин, ҳақни ҳам тополмайсан-да...

Кофир Жамолнинг бир чеккаси анархистлар, бир чеккаси энциклопедия ва ун саккизинчи аср француз материалистлари таълимотига бориб тақаладиган китобларидан «бахра» олган уста Нурига шайх Абдурахмоннинг сузлари мужмал ва юзага чиқмайдиган сувости тулқинига ухшаётгандек туюлди. Уста шайхнинг нима демоқчи эканини билишга қизиқар эди. Шайхнинг охириги сузларига, худди калаванинг учини топгандек ёпишиб олди:

— «Адолат қолмади», дедингиз,— деди уста.— «Адолат» деганда нимани тушунасиз?

Абдурахмон дабдурустдан берилган саволдан каловланиб қолди. Яна вақтгача қимирламай бир нуқтага тикилиб турди. Сўнгра бошини кутариб:

— Болам,— деди.— Сиримизни карвонсарой фаҳмладингизми? Ҳар бир йўловчининг кимлигини суриштирмай ичкарига киритаверамизми, болам?

Уста Нури бу йўл билан калаванинг учини тополмаслигига ақли етди. Сабр этишга қарор қилди.

Салим кўрпачи эса кулиб:

— Кўрдингизми, уста?— деди.— Бизнинг шайхимиз сизнинг Кофир Жамолнингизга ухшармиди? Унга ухшаб, булбулгўё бўлиб ҳар нарсани гапириб ташлайвермайди. Гапни ёғдириб ташлаш нуқ. Яна ҳам сиз бир-икки нарсани сўраб олдингиз. Мен бўлсам бир ҳафтадан бери гапига қулоқ солиб келаману бирон нарсани уз билганимча сураб олишга ақлим етманди.

Шайх худди хонанинг қоронғи бурчагида беркиниб турган одамга гапирётгандек аста-секин:

— Дарахт тепасидаги пишмаган олмани узманг. Етилишини кутинг,— деди.

Салим ҳайратланиб устага қаради. Уста кутиб тураверди. Абдурахмон яна боғидек, қоронғи бурчакка кўз тикканча суз бошлади.

¹ 1, 2, 3, меломий, руфанй, мевлевий — дарвеш ташкилотлари.

— Хақнинг тушиги билан бир дарахт ўсиб чиқибти. Халқинг дарахтнинг ҳар шохида ҳар хил мевалар осилиб турар эмиш. Бу дарахт қайси бандига талган? Ҳосилини ким термо олиши керак? Сизми? Ёки менми? Сиз терсангизу мен курут қолсам ёки мен терсаму сиз курут қолсангиз — ҳақ шунга рози бўладими? Маъна шунга жавоб беринг бўлач.

Уста Нури унинг қўлига талғонини тўраҳмонининг бу саволинини писанд қилмади. Шундан Абдурахмон ўйна қорғонин бурчакка тикилган кунти:

— Хақнинг дарахти сизга тегишлими ёки менга тегишлими? Шунга жавоб беринг, халим! — деб такрорлади.

— Дарахт кимнинг боғида дуган бўлса, ушанга тегишли бўлади, — деб жавоб берди Салим.

Абдурахмон секин-секин Нури томонга утирилди. Бу сафар икки қора қорғон кузди ва устанинг тоқ кузига тикиб:

— Сиз нима дейсангиз? — деб суради.

— Сизнинг айтишингизга курут дарахт бировнинг эмас, ҳақнинг боғидан ўсиб чиқибти. Шундан эҳсан, ҳосили ҳам бировники эмас, ҳалқники бўлади, — эҳтиётлик билан жавоб берди уста.

— Ҳақ ким? Ҳақ сизнинг, бизнинг калбимиз эмасми? Сизнинг боғингиз ҳақнинг ҳам боғи эмасми? Ҳақнинг боғи. Менинг боғимчи? У ҳам ҳақнинг боғи. Ҳақ битта. Шундай эҳсан сиз билан бизнинг бирлашмоғимиз лозим эмасми?.. — деди шайх.

Салим қурпачини ҳақда жиддийлик билан:

— Бу қанақаси бўлади, отажини? — деб эътироз билдирди. — Масалан, мен билан уста Нури, уста Нури билан газмол соғувчи Қаранг бир бўлиши мумкинми? Боғларнинг ҳаммаси халқники деб маҳалланинг боғларидан дерадан оғиб тушиб бировларнинг гилосини, шафтоленини тилиб ота зериними?

Абдурахмон чуқур нафас олди. Бармоқлари билан аста-секин соқолини таради. Биллар-биллармас тебраниб, қурнмайдиган одамларга мурожаат қилгандек:

Ори баган буювчакка,
Бир қадни лаззатга,
Бир хамки хавватга,
Ҳақ қамолни кўтормас... —

деб мингирлади.

Шу пайт тавақарда дўнма-ен турган, бироқ ҳар қайенсининг эшигига бошқа-бошқа кўчқур уриш ва дўконлар аро калтагани уйнаб қоровул улади.

УСТА АЛИ

Уста Нурининг уша кеча қаҳвахонага кириши байрамга айланиб кетди. Қаҳвахонада утирганлар устани узоқ сафардан қайтган жигаридек кутиб олишди. Гина, ичинг қилинди. Чой, сигарет билан сийлашди. Халқаро ахвол тугрисида унинг фикрини сурашди. Уста гапирди, утирганлар тинглашди. Утирганлар гапиршди, уста тинглади. То уста Али билан диний бошқарма котиби Нурибейлар келгунига қадар, мана шу зайлда гаплашиб утиришди.

Уста Али билан Нурибей останада «сиз кириш», «йўқ, сиз кириш», деб бирмунча вақт қўқон манзирати қилганларидан кейин ичкари киришди.

Гулизор ҳодисасидан бери уста Нури билан уста Алининг ораси бурунгидек эмасди. Салом-алиқдан бошқасига утнимасди. Нурибейни ҳар сафар учратганда, уста Нури юзини тескари угириб олар эди.

Уста Али билан Нурибей қаҳвахонадагилар билан бош қимирлатибгина сурашшди. Қарта олдириб келишди ва олтмиш оятга ўйнай бошлашди.

Уста Нури уста Алига қараб туршти. Уста Али қадимдан маҳси кийиб юрар эди. Ҳозир қора туфли кийиб олшти. Илгарилари сури кўйлак кияр эди. Энди булса ёқали оқ кўйлак кийиб олшти. Нимчасининг кўкрак чўнтагидан йўгон олтин занжир чиқиб туршти. Уста Али керак булса-булмаса соатини чиқариб қарар ва бошқатдан чўнтагига солиб, сариқ муйловларини сиғаб қуяр эди. Нурибей билан урталаридан қил утмайдиған уртоқ бўлиб олганлари сезилиб туршти. Уста Али қадимгидек, ютиб чиққани учун Нурибейни калақа қилаётгани йўқ. Ҳатто муомалалари ҳам узгарган. Уста Али адабий тилда гаплашишга тирешар эди. Ҳамма эшитиши учун овозини баралла қўйиб:

— Ишонинг, биродари азиз, — деди уста Али Нурибейга. — Тижоратни греклар билан арманларга чиқарган. Лаънатилар савдо-сотиқни оналарининг қоридан урганиб тушадилар. Шунга қарамай бизнинг турклар ҳам кўзларини очинга мажбурдилар. «Сабру сабот, азму қарор кишини мақсадига эриштиради». Саботли иш, азм қилиш керак. Ишонинг, азизим Нурибей, ўзини сизга тенглаштириш учун шу гапларни айтаётганим йўқ. Шунинг ҳам айтиб қўяйки, кеча яна битта станокка буюртма бердим. Бу ёнга луконим торлик қилипти. Тузукроқ бир жой қилдириб юрибман...

Уста Нурининг олдида бу оғиз кўпиртиришга қулоқ солиб, миёнида кулиб утирган Салим курпачи турган жойида:

— Маҳалладан кўчиб кетар эмишсиз, деб эшитдик. Шу гап ростми, уста Али? — деб сўради.

туёғи орасилан утказиб қўлогига олиб борадиган, тушунчаларининг бир томони зулматга қадар борадиган, осмон билан гаплашадиган бу ажойиб одам, устанинг рунарасига жуда кун муаммоларни рунара қилиб қўйган эди.

Уста шайх Абдурахмоннинг сўзларини пўчоғи чиройли қовунига ухшатар эди. Мана шу пучоқни арчиб ташлагандан кейингина ширин неъматга етишни мумкин эди. Пучоқ ичидаги лаззатли ва хузурбахш неъматни шайх ҳаддан ташқари қалин бир пучоққа ўрар эди. Уста унга ҳаммавақт:

— Шайхим, — дەر эди. — Сиз қоронғилнк ва ҳагто зулматни босиб утиб ёруғ бир майдонга етасиз. Сизининг эринган натижаингиз жуда яхши. Лекин бошлаган нуқтангиз емон. Дунёда адолатсизлик мавжуд, дейсиз. Бу ганингиз туғри. Фақат шуни тушунтириш учун «Раббиллоламин адолатдир, ҳақнинг энг олий инъоми адолатдир. Ҳақ бутун каромат кўрсатмагган экан, демак адолат йўқ», — деган сўзларни ишлагансиз. Бу сўзларингиз масалани чалкаштиришдан бошқа нарсегга ярамайди. Ундан кейин: «Нега инсон боласининг бир қисми кошоналарда, бир қисми харобаларда кун кечирини керак?» деб айтгансиз. Бу фикрингиз туғри. Бироқ буни: «Худо битта ва модомки худо одам фарзандини яратар экан, демак инсон боласи ҳам худо янглиг танҳо булиши керак», — деб неботламоқчи буласиз-да, масалани бутунлай чалкаштириб юборасиз. Ҳақни, бирдамликни, инъомни бир чеккага йиғиштириб туранг. Дунё ишларини дунё ишлари билан тўғрилашга ҳаракат қилайлик.

Уста Нуриининг эътирозларига Абдурахмон жавоб бермас эди. Устанинг сўзларини охиригача тинглар ва эртаси кунини сўзини ҳақининг кароматидан бошлар эди.

Эътирозларидан, қаршилик кўрсатишларидан қатъий назар уста Нури кундан-кунга Абдурахмоннинг таъсири остида қолаётган эди. Бу ҳол устанинг тажрибаси амалий ҳаётида «каромат» кўрсатгани учун ер юзиде саодатнинг ва адолатнинг, инсон фарзандлари ўртасидаги бирдамлик ва инзо масаласини фақат дуч ёқтиёжларини иезт даражага қайтариш йули билан ҳал қилиш мумкин, деган гапга ишонди. Узи ҳам сезмагани ҳолда, айём-бошига бефарқ қарайдиган, ҳар замонда бир соқол оладиган, фасини қолинига солишни эсига ҳам келтирмайдиган, рўзгорни тежаб-тергайдиган бўлиб қолди.

Ишнинг кундан-кунга орқага кетаётгани ҳам бу янги фалсафанинг амалда ғалаба қилишига ҳисса қўшмоқда эди.

Бир неча ойлик танаффусдан кейин бир кунини ҳамон ўт ёқувчилик қилаётган Кофир Жамол устанинг дўконига келиб қолди. Сўз орасида:

— Трабзўндан қайтаётган эдик, — деб хикоя қилди. — Бир кун олдин кечаси несиқ шамол кутарилиди. Павбатим келган, ўчоқ

олдидаман. Бир оқ тўтаседа, бир қатан тинмай чайқални, ичимни пишриб юборди. Эртдан куни эрталабга яқин пуртана турди. Тинмай самолёт эсаян! Нешиқатини босилган итга ўхшаймиз. Бир оз ҳаводан назаар олай, деганлу бага чикдим. Палубавини четига бориб нажарат суяпти. Девлиз вахта, пароходнинг тумшуги олдида кулик юиб иккита будинар эди. Очик денгизда тўққишлар худди шибиллаб тетаар экан, уста кой. Вақт-вақти билан чиккичиб Балэн, Балэнларга сакрашади, кейин бир-бирларини ит кетини кулис кетинини Хаёл суриб турган эдим. Бир пайт кичини оқ койи қатини ташлади. Утирилиб қарадим. Илкамга кудини тинган одамни тиндим. Бир журнал чикқан эди. Бу журналда барча министрларнинг расмлари бор эди. Уша журналда елкамга худди ташлаган одамнинг ҳам расми бор эди. Бир куришда эса қолдиган афийтоқли булганилан уни унутмаган эдим. Фақат кайин министр эканини эсалай олмадим. Имени хам билмасдим. Мухтарам министр бей:

— Мана шу олдидаман гулқинларни итма деб атайдилар? — деб суралди.

— Билмайман, министр бей афандим, — дедим.

Министр эканини билганим уни хурсанд қилиб юборди. Менга хурмаг, эътибор кўрсата бошлаган. Қарлик эканимни суради, жавобимни кутиб утир дедим: «Батачақангиз борми? Уйдагиларга менадан салом айтиб туйинг», — деди.

Шайтон ичимдан турткилай бошлади. Шу одамни бир бопламайманми, дедим ушим. Таитанатор оҳанда:

— Бей афандим, — дедим, — Саломнигини эгасига етказаман. Фақат мухтарам министр ижозат берсангиз сиз билан очикчасига гаплашиб олам.

Министр бей анрайиб келди. Юли кули қоп-қора кумир, усти боши бир ҳолатдаги, намоқсоқо. Ут ёқувчининг буидан гапирини министр жанобларини тоятла тжаблавтирган эди. Мен булсам тинмай гапирвердим. Маэриф иларини таикид қилдим. Аксарияти логин ибораларни ишлагдим. Министр жанобларига бир ярим соат лекция укиди. Охири.

— Рухсатингиз билан кетсам, навбатчилик қиладиган пайтим келди, — дедим-да, кайин министр ни эсанайраган ҳолада қолдириб наста тушиб келдим... Тунга келди, уста? Ишни қойилдлагдим, тутирини?

Уста ҳеч ҳам ишнинг қойилмаиб ташланган», деб ҳисобламас эди. Кофир Жамолиниг бу халаси кераксиз бир мақтанни эди. Нафсининг селтат оқликка тулган эҳтиёжи напжаси эди. Кофир Жамолиниг нафсини кетатиришдини олов ҳам куйдира олмаган, худбин иккитан кулгала олмагани эди.

Бу ҳодиса устани Кофир Жамолиниг буғундан созуғини билан

чеклашиб қолмади, Абдурахмонга яқинлигини яна ҳам мустаҳкамлади.

Жума кунин, пешинга яқин маҳаллани йиғи овози тугиб кетди. Уста Нури меҳмонхонада, бешикда ётган Умар билан ёлғиз эди. Гулнзор билан онаси ошхонада эдилар. Уста Нури деразани очиб ташқарига қаради. Қимсаеиз кучада кўзи кўр тиланчи турарди. Қайси тилда гаплашаётганини билиб бўлмас, Анатулия маҳалласида мавлуд ва қуръонни бир-бирига аралаштириб, худди йиғлаётгандек қуйламоқда эди. Тиланчининг белидан юқориси яланғоч эди. Битта қоп орқалаб, яланг оёқ кўча кезиб борарди.

Тиланчи, устанинг эшиги тагига келиб тўхтади. Устанинг назарида, кимдир деразани очиб ўзига тикилиб турганини кўр тиланчи сезгандек эди.

Устанинг икки жуфт туфлиси бор эди. Бир жуфти эски, бир жуфти янги. Янгисини қўлига олди. Бирини эски, бирини янги икки жакети бор эди, янгисини қўлига олди ва эшикни очиб ҳеч нарса демасдан қўлидаги нарсаларини кўр тиланчининг қучоғига тутқазди. Эшикни ёпиб зина томон йўл оларкан, онасига рўпара келди.

— Тиланчига нима бердинг, Нури? — деб сўради онаси.

— Ҳеч нарса... Камзулим билан туфлимни бердим, — деди уста.

— Яхши қилибсан ўғлим, лекин бир бурда пои берсанг ҳам бўлаверади. Қўша-қўша камзул ва туфлиларинг булганда ҳам майли эди...

— Бир эмас, иккита эди-ку, она. Биттадан бердим. У кийиниб олади, мен ҳам яланғоч қолманман.

Онаси устага хумрейиб қаради. Ўғлининг бир нимани бошлашнинг пайида юрганини кундан бери пайқаб юришти. Аччиги чиқди. Киноя билан кулиб:

— Эҳ ўғлим, — деди. — Сен билан мен битта камзул, бир жуфт туфли бериб, худонинг шунча яланғоч бандаларини кийинтириб қўяолармидик?

Уста «чурак» этмади. Қилган иши ўзига бирданга кераксиз, кулгилли бўлиб туюлди. Зинага оёқ қўйган жойида тўхтади:

— Габингиз тўғри, она, — деди. — Лекин нима қилиш керак? Нимадир қилиш керак-ку. Дунё расво, дунё адолатсиз, онажон! Шундай экан, нима қилиш керак?

Уста мана шу «нима қилиш керак?» деган саволин Абдурахмонга бермасди. Чунки шайх ҳам «нима қилиш керак»лигини билмас эди. Ҳар кимнинг фақат ўз нафсини қондириш учунгина ҳаракат қилгани, кўн сабр талаб қиладиган узоқ йўл эди. Ҳолбуки устанинг сабр кундан-кунга тугаб бормоқда эди. Абдурахмон уни қаноат қилишга ўргатарди. Вақти-вақти билан уста қаноат аталувчи лойқа кўл сувига боши билан шўйғиб кетиб, ором олар

эди. Бирок арзымаган иш билан бу калмакда ўлиб кетшин мумкинлигини уйлаб у ердан очиб кетээр эди.

Уета мана шундай келди ва келиб турган пайтда, аллакайден чиқиб юбордим, део уйлаб юрганида эски бир тапакчи очиниб, хаётини жаханнамга айлантириверди.

Бу тапак шундан иборат эди:

Бир кунни шундан эри қайтган уета, мана эчининини очиниб болганини курди. Дархондан келган эски давлатдан ёлхонага ўтди. Онаси хеч қаерда эринмади. Уета та куғарилиди. Меҳмонхонада Гулизор эчкика тарха ўниди. Эчкининг титарди. Сандиқ ёнида хар хил таули, лати иштата эчки б ўстарди.

Хона эчининини очганини сезиб, Гулизор сакраб уридан турди.

— Вой, сизмидиниз, такамни очиб кетингиз, Нури, — деди.

Гулизор онага эчкини эртта келишига б мурожаат қилинган ўзини даванга қилди.

— Онам қаққалар, Гулизор? Келди эчки хам очик юсини, — деди уета.

— Онам қулининг очикюк келди эчкилар, Нури, эчкини епини хаёллашди. — деди Гулизор.

— Сен нима қилиб урди эчкини?

— Сандиқнинг ечкини мана таули эди. Бу сандиқ кумирхонада ётган эди. Онани шундан эчки кўкка очиб чиқдик.

Уета жула таули бу б кетди. Бу эчки Гузтепада келган бўлини керди. Уета эчкига куз кириши таулиди. Кетган таулига қолганга бир тахта ечки. Ота томонига узун куруқдан, оч эчкиранги и халат кулининг расми ёзилганди.

Уета сандиқка яқин б эди. Тенкарига ичкариб қуйилган, очик туғунда бир халта б эди. Уета халтани кулига эди. Ичида ўт бўлса керак.

— Бу канақа халта, Гулизор? — суради уета.

— Ичида даванда гули бор. Юсин куриб, хиди куғарилаган, — деди Гулизор.

Гузтепада терилган таули! Уета Ичкини халтани тахта каравот уетига етиб юборди. Жаҳу билан қилган бу паракати Гулизорга таъсир қилди. Уетага сандиқдан б қаради. Уета қилган шундан пушаймон бўлди. Кечини мана:

— Сенга ерданлашиб юбора қолди, Гулизор, — деди ва сандиқ енига чуқ тушиб ўтирди.

Сандиқ деяр и ярини та бушатди. Ичкини. Сандиқнинг тагида, хар хил газламлардан кинга керек таули бор эди. Гузурининг уетида эса, тескери утариб қўйилган таули б ўстарди.

Уета расми кулига эди. Шу пайт Гулизор расмга енишиб: — Қўйиб юборинг, Нури, — дес эчкирди. — Худо хайрингизни берсин, қўйиб юборинг! Ялиниб сурайгани, қараманг унга!

Гулизорнинг раши бўздек оқариб кетди. Катта-катта очилган кузларни ешга тулди. Гулизорнинг ташвишига тушгани устага ҳамма сирини очиб берди. Бу Сайфибейнинг расми эди. Уста Гулизорнинг қўлидаги расмин шартта тортиб олди ва унгини угириб тамоша қилга бошлади. Расмдан илгичка, узун оёқли етолча устидаги уч-тўртта китобга суянган, сариқ муйловчи бошиланг бир йиғит қараб турар эди. Унинг орқасида, театр сахнасига ўхшаган, кенг сарой даҳлизи курилиб турар эди.

Уста расмга узоқ вақт тикилиб турди. Гулизор уридан туриб кетган эди. Уста эса ҳамон сандиқ олдига, чуқ тушиб утирарди. У бошини кутариб:

— Бу Сайфибейнинг расми эмасми? — деб суради. — Гапир! Демак, кумирхонага яшириб қўйилган сандиқда Сайфибей бор экан. Шундайми, гапир!..

Устанинг қўли титрарди. Гапиргани сари рашиқ қилар, рашиқ қилгани сари Салим курпачига, Ҳасан шогирдига айланиб борар эди.

— Гапир, — деб Гулизорга яна зугум қилди уста. — Сандиқни саранжомланган мақсад, расмга тўйиб қараш эди, шундайми?.. Сайфибей, Рустамни дostonдек йиғит. Менга ухшаган тоқ кўзли тавия эмас! Шунча пайтдан бери йиртиб ташлашга кузнинг қиймати!

Бешикда ётган Умар йиғлай бошлади.

Уста сакраб ўридан турди. Гулизор булса жиннига ухшаб югуриб бешикнинг олдига борди-да, шошиб-пишиб Умарни ечиб олди. Даҳнатли хатардан ҳимоя қилмоқчи булгандек болани бағрига босди. Қўллари билан Умарнинг бошини беркитиб олди.

Қилган ҳаракатидан уста Гулизорнинг нима демоқчи эканини англади. Устанинг нимадир дегиси: «Болани улдириб қўяди, деб ўйладингми?» — деб бақиргиси келди. Гулизорнинг қилган ҳаракатини ниҳоятда ноҳақ ва узини ниҳоятда бахтеиз ҳис қилди. Шу бонедан бирдангина ловуллаб ёна бошлаган рашиқ ўчди, совуқ сув сепилгандек бир онда учди қолди. Уста бошига мушт тушгандек эсанкираб қолди. Ҳамон йиғлаётган болани кучоқлаб, бир бурчақда турган Гулизорни ташлаб кўчага отилди. Уша кеча уйига қайтмади. Эртаси кун пешинга яқин, дуконига устанинг онаси келди. Онасининг биринчи марта дуконига оёқ қўйиши эди.

— Уғлим, — деди она. — Гулизор булган воқеани менга тушутириб берди. Тўғрисини айтсам, ҳайрон булиб қолдим...

— Агар булган воқеанинг ҳаммасини тушутирган булса, ҳайрон қолмаслигингиз керак эди, она, — деди уста. — Расм масаласида, эҳтимол, ноҳақдирман. Буни кейинроқ тушундим. Эҳтимол, Гулизор сандиқда Сайфибейнинг расми борлигини бутунлай унутиб ҳам қўйгандир. Бироқ мен нима қилай, она? Унинг қилганда ҳам эркак кишиман-ку. Рашиқ қилдим. Шу кунда бошим ўзи айланди

туринги. Узимни тутиб олганым. Бирок Умарга ёмонлик қилишим мумкинлигини етди. Та авдурга си шра ёлди.

— Умарга ёмонлик қилишимиз? — ҳайрат билан сўради она.

Гулизорнинг кийим-кўйибига рақатини оёнасига тушуштирмоқчи бўлди уста. Кейин бу фикрдан қайтди. Умида биринчи марта онасига ёлган гапирди:

— Гулизорни раник қилганим, эди қилганим Умар учун даҳшатли эмасди, а багга.

Онаси, углининг нима қилганини билмади. Уста бу гапни бунга аҳамият бермай:

— Нима бўлганда ҳам бугун унга қайтгин. Кўни-кушинлар эшитса айб булади, — деди.

Уста уша кунг уйига қайтди. Онасининг олдида Гулизор билан таллашгандек бўлди. Би чоқ ёлғиз қолишлари билан онага қулф солинди ва тоқ кузи ҳам Гулизорни ҳурмай қолди.

Уста Гулизорнинг Умарни узидан ҳимоя қилмоқчи бўлганини ҳеч кечиролмади.

XX

МАХАЛЛА

Уста Али маҳалладан кучиб кетди. Орадан кун вақт ўтмай котиб Нурибей ҳам кучиб кетди. Баққол маҳалладогиларнинг борган сари қарз узишдан бўйин товлейганлари борасида шикоят қилиб, қахва учоги олдидаги бур билан туширилган чизикларин ўчирмай, кундан-кунга соғини кўпайтирмоқда. Дераза ортидаги чироқлар борган сари эрга ўнадиган бўлиб қоляпти. Маҳалла болалари бўлса, қолвачи билан канлолатчини борган сари камроқ тўхтатадиган бўлишяпти.

Уста Нурининг маҳалласи борган сари хазинлашиб, кейин бирдан тўхтаб қоладиган қўшиққа ўхшарди. Маҳалладагиларнинг борган сари авзойи бузи япти. Хотинлар бир-бирлари билан тинмай уришиб, хафалашиб уришяпти. Мехмондорчиликка боришлар ҳам йўқ бўлиб кетди. Эрталар бўлганда икки гапнинг бирида куфр сўз ишлатишади ёки бўлмаса оғир хаблларга берилиб сукут сақлашади.

Уста Нурининг маҳалласи худди кулга ўхшайди. Кулга бозор майдонидаги чинмастардан чиқадиган сувлар оқиб кетди. Чашма суви лойқаланиб ёки бугундай кўриб қолгани учун кул суви қадямги тиниқлигини йўқотди. Айни ў, осини босилади.

Бозордан барака хўралиди, алақаланиб кувонч татқ этди, уйларининг файзи кетди, оғилларга сарибағ кўтмади. Чунки инсонларнинг умидларини, кувончларини, ахшират едиб турган қўрқувни баҳор шамоли билан сувларга унчириб кетмоқчи эди.

Маҳалладагилар билан ўчакишгандек, кундузлари порлаб, кечалари баъзан шафақ, баъзан ой ёруғида жимирлаб турадиган моёйи денгиз бўлса ёз яқинлашгани сари етилиб нишган қовундек тўлиб-тошиб бормоқда.

Ҳолбуки, Уста Нурининг маҳалласидагилар ёзининг келганидан беҳабар эдилар. Эркаклари ишнинг кунидан эмас, иш кам бўлганидан дўкондан яна ҳам кечроқ қайтардилар. Аёллар қозон-қозон овқат ишираётганлигидан эмас, жинчироқ ёшида тушни утқазиниша ошхонада қолиб кетишаётган, болалар эса, угри қочди, полиция қувлади уйинини уйнаб кунини кеч қилишаётган эди.

Маҳалла аёллари орасида биринчи бўлиб дурадгор Нурининг хотини кир ювиш учун асизодалариникига йул олди. Унинг кетидан пол ювишига, уй кўтаришига ёлланадиганлар кўпаяверди.

Маҳалла аҳолисининг кундан-кунга тубеиз жар ёқасига қараб юмалаб кетаётганини уста Нури куриб турар эди. Абдурахмонга:

— Маҳалламиз керосини тугаган чироқ пилигига ухшаб сўниб борапти, шайхим, — дер эди хурениб.

Худди қуёш фақат уста Али учун нур сочаётгандек. Худди худо фақат уста Алини бойитиб Шаҳзода бошига юборишига аҳд қилгандек... Икки юз хонадон истиқомат қиладиган бу катта маҳаллада фақат уста Алигина ёруғликка чиқолади...

Абдурахмон устанинг бу сўзларини тинглаб:

— Уста Алига ҳавас қилманг, болам, — деб жавоб берар эди. — У нафе балосини қондираман деб, бир кун ботқоққа ботиб кетади. Нафесини тия олмаган одамнинг уйи, албатта хонавайрон бўлади.

Уста мана шу тарзда узайиб кетадиган жавобларни тинглаб туриб:

«Иккаламиз ёнма-ён утириб гаплашамиз, шайхим. Сизнинг сўзларингиздан, ўзингиз ҳам тушуниб етмайдиган натижа чиқади. Мен мана шу натижага эришишни орзу қиламан. Бироқ олам ҳеч нарсани писанд қилмай, ўзи хоҳлаган томонига қараб айланяпти. Биз бўлсак унинг қаршисига чиқиб, «у томонга айланмасанг, бу томонга айлан», деб қаршилик қилишимиз. Гап билан сувда кема юрадими, шайхим?» — деб сурамоқчи булар эди.

Уста Нури билан Абдурахмон шайх бир кун яна баҳслашиб қолшди. Шунда шайх:

— Сиз бир қалбингизга қулоқ солиб кўринг-чи... — деган эди. — Бирликка олдин ўз қалбингизда эришинг. Уеги осонлашади...

Уста ўз қалбига қулоқ солишни жиддий уйлаб қолди.

Гулизор билан ҳали ярашганлари йўқ. Хотини Умарни бағрига олиб алоҳида урида ётипти. Уста хонада, қурпача устида чордона қуриб утирипти. Дераза пардаси юқорига кутарилган. Уста

кейинчалик иш яна жиддий тус олди, уста Нури шу фожна билан хазил оралигида иккиланиб турипти. Бирок вақти келиб устанинг даҳанидаги Жамолининг соколи сирғалиб тушади. Ана шунда уста, ўз куллари билан барбод қилган ҳукм ва ишонч маъбудасининг харобаси олдига ёлғиз ўзи қолади. Ана шунда уста хароба устида янги бино бунёд этганини, ашиқроғи, янги бишонинг ноёдворини қурганини тушунади. Вазият шунақа эди.

Ҳозир устанинг рўпарасида Гулизор турипти. Овози чиқмайдиган, итواتли, гўзал аёл турипти. Унинг қалбида хали ҳам Гўзтепа туриптими? Уста ниҳоятда гўзал, кумирдек қора сояли, нахтадек оқ баданли аёлга мафтун бўлган. Уни чин қалбдан севади. Дастурхон тепасида овқат еб утириб ҳам, Гулизорининг курна тагига яширинган ярим яланғоч баданини яққол кўриб турипти. Ҳозир шу ерининг узидаёқ қулини узатса унинг танасини қуча олади. Бир ойдан бери руйхушлик бермагани билан, Гулизорининг ҳеч эътироз билдирмай, еас-садо чиқармай, одатдаги итваткорлиги билан таслим бўлишига ишонади. Устанинг ич-этини кемираётган қурт ҳам шу эди. Гулизор ҳам уни севадими? Ўз маҳалласидаги хотинларининг ичида ўз эрини яхши кўрадигани борлигини уста эшитмаган эди. Борди-ю, яхши кўрганда ҳам билдирмаган бўлардилар.

Гулизор... Умар... Уста Умарни куриб турипти. Умарни Гулизор шундоққина бағрига босиб ётипти. Ҳозир устага бир оз алам қиляпти. Умарга атайлаб қарамасликка ҳаракат қилди. Бу боланинг юзига инебатан устанинг қалбида қарама-қарши туйғулар уйғонган эди. Умарни Гулизорининг бағрида кўрнини билан бир зумгина устанинг устки лабида курначи Салимининг илои мўйлови пайдо бўлди, лекин бу мўйлов тезда гойиб бўлди.

Гулизор билан Умар ҳам нари кетди. Ҳозир устанинг эғнида шайх Абдурахмонининг ридосини эслатадиган либоси пайдо бўлди. Бирдамлик — инеонлар бирдамлиги. Ҳақининг тупроғи. Ҳақининг тупроғида усиб-унган дарахтининг ҳосили сенки ҳам эмас, меники ҳам эмас, ҳаммамизники. Ботқоқдан узоқлашмоқ даркор.

Дунёвий эҳтижларини имкони борича камайтириш керак... Бирок шу пайтда устанинг эғнидаги ридоси эслатадиган либоси ҳам сирғалиб тушди. Уста энди энг кўрқиб юрган нарасига рўпара келиб қолди. Ўзини палуба панжарасига суянган ҳолда кўряпти. Юз-кўзи қон-қора кўмир. Кўлида ўт қонлайдиган узун темир таёғи бор. Кафтнинг орқаси билан терини артиб турипти...

Уста бир силкинди. Эшик тагида турган қоровул тепага қараб:

- Уйқунгиз қочипти-да, уста Нури... — деб бақирди.
- Шунақа. Соат неча бўлди?
- Беш...

ДАДА

Умар касал.

Уста умрида биринчи марта касал болани куриши. Бир яшар боланинг касал тортиши билан мушук боланинг касал тортиши уртасида ухшашлик борлигини уста пайкади. Мушук бола ҳам дардан азоб чекади, бироқ қарни огриб ашши айтиб беролмайди. Бор аламини ов зоти хошгаб иневлайди. Бир яшар бола ҳам худди шу кичкина қитлар экан.

Умар тинмай йнглайди. Бу юзи қизарган, сувсагандек кичкина, тишсиз огзини сачаётган висол бўлишига инебатан, устанинг калбида биринчи марта меҳр айғонди. Бир он бу йнглаб турган гўдак ўлиб қолгани мумкинлигини, нафас отмаслигини, бақириб-чақирмаслигини, чапгак бўлиб қолган кулселарини қимирлатмай, абадий уйкуга кетгани мумкинлигини йиқилди. Хифа бўлди. Хапто қурқиб ҳам кетди.

Умарнинг улишини уста ҳеч ҳисабмас эди. «Умар улиб қолгудай бўлса, бу меҳмонхонанинг файзи кетади, мазорга ўхшаб қоронги, жимжит бўлиб қолади...» деб ўйлади уста ва Умарга урганлиб қолганини тани олди.

Гулизориди кузларини била билан йўлган. Касал боласини дам кутарида, дам ётказида ўқиб боралдек устага қаранди. Унинг назарида уста дундаги яна бир оила ва кучини одамдек, агар хоҳласа болани касал кулидан олган бўлишига курбни етадигандек туюлади.

Устанинг оқини тинишгани ҳам, бефарҳ ҳам эмас. Фақатгина уз вазифасини орданги билан бажарганини одамга ўхшаб юрар эди.

Махалла хотинлари ва зиялилар дорилар ва онасининг тажрибаси ҳам фойда бермадилан кейин, уста мадрасали махалладаги Сулаймон доктормини айтаётганда, Доктор боланинг ўбгани, бўёгини угириб қурди. Дарига қорғов ёзиб берди. Устанинг узатган эллик қурушини олмади. Шундан сиқаётганда устага:

— Эҳтиёт бузини керек, — деди. — Бола касални кўтаролмаслигини мумкин. Бола зоти қундек енни, учиб кетади...

Докторнинг «қундек енни, учиб кетади...» деган сузи устага ёмон таъбир қилди. Умарнинг биринчи боласидек «шир-р» этиб кўздан гойиб бўлишини уйлаб сиқилди. Тонг отгунича Гулизор билан баравар боланинг тегасида угириб чиқди.

Дераза ортида салқин мусофифа шафақ куришини билан Гулизор:

— Сиз бирпас дам олинг, Нур... Ахир иншга бѳрасиз-ку... — деди.

Деразада шафақ туртари куриганидан палиги насайтирилган

чироқ нури аҳамиятини йуқотган эди. Уста ўридан туриб чироқни ўчирди.

Пешин, шом, тун ва тонг пайтларининг ўзига хос, бир-бирига ҳеч ухшамайдиган сукунати бор. Пешин пайтнинг сукунати чарчоқнинг бир оз нафасини ростлаб олишидир. Шом пайтида сукунат қайгули туюлади. Тун сукунатида қоронғиликнинг булини, кўрмасликнинг даҳшати ҳис этилади. Тонг пайтдагиси, аниққа ёзда дилрабо қўшиқ боиланмасдан олдини бир зумлик сукунатга ўхшайди. Бир оидан кейин олам қушиқда, нурга тўлиб кетади. Тонг сукунати оламга эзгулик, бировга яқинлик қилиш, тунроққа чигит ташлаб, мул ҳосил кутиш орзусини бахш этади.

Ҳозир хонага кириб келган нур ва сукунатда, Нури ўз қалбида касал Умарга инсбатан чексиз муҳаббат уйғонганини ҳис қилди ва уйқусизликдан кўзлари сузиллиб бораётган Гулизорни бағрига босиб келиб кетди.

— Уйқум келмаяпти, Гулизор, — деди уста мэхр билан.

Устанинг суз оҳангини эшитиб, Гулизор даҳшатли тундан уйғониб кетгандек бўлди. Умарни ётқизиб, ўридан турди. Ёноқлари лолалдек қизариб Нурига қараркан:

— Олов ёқиб Сизга бир финжонгина қаҳва қайнатиб келаман, Нури, — деди.

Уста Нури хотинининг кўнглидагини тунувди. Шу пайтда Гулизор эрига қаҳва пишириб келишни билан чексиз бахтиёр бўлар эди.

— Майли, пишириб кела қол. Фақат шираси ўткирроқ бўлсин, — деди уста.

Шу билан ярашиб олди.

Гулизор ошхонага тушиб кетди.

Хонада уста билан Умар ёлғиз қолишди. Уста болага яқинлашди. Бош томонга ўтиб юзига тикилди. Умар қўшининг полапон бўлган боласига ўхшар эди. Тез-тез нафас оларкан, худди қанотлари очилиб ёпилаётганига ўхшар эди. Терлапти. Уста эгилиб кўрасини тўғрилади.

Қаҳвали патиси кутарган Гулизор хонага кирганида, уста Умар тепасида термулиб утирар эди. Гулизор патисини кўрсининг устига қўйди, оёқ учига юриб устага яқинлашди. Эрининг олдига утирди.

— Нури... — деди пичирлаб.

Уста бошини кутариб Гулизорга қаради. Гулизор устанинг ҳамон Умарнинг кўрасини устида турган унги кулини олиб ўпди, сўнгра пешонасига босди-да, узини туюлмай хуиграб йиғлаб юборди.

Уста Гулизорнинг елкасини ентаб:

— Қуй, Гулизор, йиғлама, — деди... — Ўтиб кетди... Шиглама севгилим... Таҳлика утиб кетди.

Умар тузалди. Дини ва суви ялдин. Илмин пайтларида харорат чидаб бўлмаё даражга етпти. Умк, уум, қовун-тарвуз пинди.

Бир кунин ваққурул хатани элдин олдиди Гулизор карши олди. Ку... Умарин кута... олган эди.

Гулизор устата эди: ... б карадди. Ниманидир айтмоқчи, нимадир қиламачи билимдек б... эди. Унинг бу мълотини сезган эди:

-- Нима гади, Гулизо?

— Хеч гади.. Умарин... олган эди.

— Роегдан а?

— Ха...

Эр-хотин хотинида би-бирини... олган эди. Шу пайт Гулизор Умарин устата устат...

Бола худди шунини кутиб турган... олган эди. Гулизор кулида сакраб, тўтиқшидек:

-- Да-да... да-да... да-да... — деб такроўлар берди.

Уста шонини қолди. Илдиндаги Умарин баландга кугарди. Худди тун уйнагандек болани... олган эди. Тоқ кўзи ёнига тулди.

— Гулизор, — деди уста би... олган эди. — узини ургатиб қуйгандирсан, балки...

Гулизор куламенради... олган эди. Мухим бир вазифани бажарган шогирди боладек уялиб, турурланиб турар эди у...

Уста Умарининг ую... олган эди, бу... олган эди. Бола эса ҳамон:

— Да-да... да-да... да-да... — деб такроўлар эди.

Уста елкасиран тоғ... олган эди. Илдиндаги Умарин баландга кугарди.

— Углим... Умар... олган эди. — деб бақариб юборди.

XXII

САРОЙДА БУЛГАН ЗИЁФАТ ХАКИДА

Салим куриачи билан уста Нури Истамбул портига лангар ташлаган инглиз кемаларини кўриб келиш учун Саройбурунга боринди.

Инглиз кемалари худди несик кунда би-рини сувга бериб ётган кугосларга ухшаб, курадада ти... олган эди. Мухим бир вазифани бажарган шогирди боладек уялиб, турурланиб турар эди у...

Салим куриачи ургатади... олган эди. Илдиндаги Умарин баландга кугарди.

— Анави баҳайбатини... олган эди. Мухим бир вазифани бажарган шогирди боладек уялиб, турурланиб турар эди у... олган эди. Тоқ кўзи ёнига тулди.

қават темирни битта отганда тешар эмиш. Декни инглизларнинг бундан ҳам катта кемалари бор эмиш, устажон. Айтишларига қараганда, Чанаққаъла кўрфазидан кетма-кет утиб келишаётган эмиш. Мана бу томи учга булинган кемани куринг. Позани келиндек сузилиб туришти. Човуш «Кўз очиб-юмгунча бу ердан деңизнинг париги қиргоғига етиб олади», деб айтди. Бизнинг Тургут раис билан Барбаросемизни ҳеч курганмисиз? Ҳаҳ, уша қаҳвахона деворларига раиси осилган кемалар бор-ку. Кўз олдингизга келчимиз?

— Ҳа.

— Ана уша кемалар мана буларнинг олдида замонавий қайиқ ҳисобланар эмиш. Пазаримда-чи, уста, агар шулар Истамбулни уққа тутишса борми, икки соатда тен-текине қилиб юборишади...

Саройбурунда одам кун. Салим билан устанинг суҳбатига қулогини «динг» қилиб турган уч кишининг бири, оқ сариқдан келган қаҳрабо сотувчиси:

— Курқма, қузим, — деди. — Худо хоҳласа ҳеч нарса қила олишмайди. Шаҳримиз муқаддас жой. Соли Салим даврида ҳам ҳозиргига ухшаб курфаз инглиз кемаларига тузиб кетган эди. Яна тағни улар ҳозиргидек зиёрат мақсадида эмас, шаҳарни тунга тутиш, Истамбулнинг кулини кукка совориш мақсадида келинган бўлса ҳам худонинг қудрати билан битта уқ узман даф булишган эди.

Салим кулиб:

— Буларнинг бир жини кузиб қолса, уша ҳам даф бўлақалмас, отахон, — деди.

Оқ сариқдан келган қаҳрабо сотувчисининг ёнида турганлардан, сочига оқ оралаган бир афанди сўзга қушилди:

— Абдулазиз даврида кемаларимиз дунда иккинчи урнини эгаллар эди. Шунда ҳам инглизлар биринчи урнида турарди. Биз эса иккинчи эдик, — деди хурениш.

Ўжарлиги тутиб кетган Салим бу гапга ҳам жавоб топиб берди:

— Иккинчи булганингизда нимани қойил қилган эдингиз жуда? Ёки Қоф тоғини забт эта олдингизми?

Бахс чузилиб кетди. Уста Нури суҳбатга қушилмади. Атрофидогиларнинг сузини тинглаб, кечкурун унга қантганда Гулизор билан онасига инглиз кемалари хақида гапириб берди. «Нетасангиз, сиз ҳам эртага бориб томоша қилишингиз мумкин», — деди. Бирок Гулизор билан устанинг онасига, эртаси кун бориб инглиз кемаларини томоша қилиш насиб этмади. Чунки уша кеча, эрғабга яқин инглиз кемалари орқасига қайтиб кетган эди. Инглизларнинг бу қутилмаган ҳаракатининг сабабини ҳам Уста Нури Салим курпачидан эшитди.

Салимнинг сарой баковуллари орасида бир ошнаси бор эди. Уша баковулнинг айтишига кура, кеча кечаси Доламбохча саройида шох ҳазратлари инглиз адмирални шарафига зиёфат берган

эмни. Зисфратнинг айни туюк оёғига, Зах Эда қумондонлигидаги музикачилар ёқимли туйибди. Урш бир пайтда, бирданга музикани тухтатинга фармон берни бди. Хизмат қилиб юрганлар ҳайрон бўлишпти. Қўйиб билише. Австрия паллаҳди билан рафикасининг Венада сиб тилга танлиги ҳақидаги хабар шох хазратлари қулбига етиб кетган экан. Шох хазратлари шунинг учун музикани тухтатинга фармон берган эканлар. Ахволдан инглиз адмиралдан ҳам сиб тилга танлиги. Худди уша пайтда Салимнинг ойнаси бу мана беквот адмирал олдиданга қадаҳга шароб қўйиб турган экан. Қофирнинг киналагани учиб кетганги. Ажини боғган юзлари саргайганги. Ундай бўлса мен ҳам қайлиб кетаман, бу иш яхшиликдан ажаслат бўмайди, — депти-ю, эрталабта яқин жуфтани роеставити.

Уста Нури бу хабарга қувям ишона келмади, бироқ газеталар хабар ёзиб чиққанлигини айни ҳақиқат экани маълум бўлди.

Холди авар бунга келди. Сирин етиб буюқда эди.

Австрия, Мажаристон, Руня, Олмоня, Англия, Франция бири-бирига уруш эълон қилди. Душнинг шоб бурчагида тушлар етилиб турган бир ишди. Тистамбул дучаларида, чекка маҳалла-ларида хабар қилинганга сарбарбарик эълон қилиб, ноғоралар гум-бурлади. Ордадан кун вақти угмай Мустафани давлати ҳам Олмоня ва Австрия билан билан тушиб, урушга қушди.

Бу ишларнинг ҳаммаси рабдуриндан бошланиб шўҳада тез ривожланиб кетгани туфати уста Нури газета укнидан, бозор-дан, қаҳвахонадан уруш шўҳаги сирин уйида, мулоҳаза юри-лигида ҳақиқатдан қилиб билди.

Ишларнинг шўҳада қилинганлиги, авар уша уша келди. Уста Нури келди. Шўҳада қилинганлиги, авар уша уша келди.

Уста Нури: «Уша уша келди, ушми?» — деб сўради.

— Халқнинг халқини адеди, Шўҳада ҳам ушанақа келди-да, онажон — деди уста. — Харбин биликнинг олдига борган эдим. Мени харбин халқидан бу ушай олод қилиб, харбий завод ишчи каторига етиб қилишпти. Уқин срада чакириб оламиз, деб айнишди. Менича, шўҳада фабрикалардан бирига юбориша керак.

— Душнинг адеди бу били?

— Билмайман. Нима ҳам динга оладик...

— Нега уруш бошланипти, ушми?

Уста Нури ҳақиқатдан ҳам билмай эди «Нега уруш бошланиди?»

— Билмайман, онажон. — деди уста ҳорғини. — Урушчилари келиб қолгандир-да.

Ордадан бир ой утгач, Салим кўрпачи уста Нури билан видо-лашгани келди. Кучокланиб хайвотанишди. «Қавказ жангига кет-янимиз чамамда, — деди Салим. — Бирга туз-насиба баҳам кўрга-эдик. Розни булинг, устажон!»

Уша куни уста уйига қовоғи уюлиб келди. Уста ҳатто Гулизор билан аразланиб юрганларида ҳам бунчалик хафа, бунчалик паршонхаёл булмаган эди.

Эртаси куни ноғоралар уста ва унинг ҳамкасбларини ҳарбий бошлиқ олдига чорлади.

XXIII

ФАБРИКА

Уста Нури дуқонини, станогини ва асбоб-ускуналарининг ҳаммасини сотди. Биттагина эговини узига олиб қолди. Эговини нега олиб қолганини узи ҳам билмайди. Шундай олиб қолди-да...

Дуқон ва асбоб-ускунанинг пули рузгорин олти-етти ой тебратишга етар эди. Урушининг ҳам бор-йўғи турт ой давом этажагини, олмонларининг қўли устун келажаги ҳақида гап-сўз юрар эди.

Устани Қосимпошиодаги кemasозлик заводига юборишди...

Комбинезон кийиб завод остонасига илк бор қадам ташлаши, уста Нурининг ҳаётида бурлиши нуқтаси булганлиги учун, бу ҳақда гашириб утишимиз лозим булади.

Кеч куз. Кечаси билан ёмғир ёғиб, осмон юзини қора булутлар қоплаган кун бошланди. Қосимпошио билан устанинг маҳалласи ўртасидаги масофани энг узоғи билан уч ярим соатда босиб ўтиш мумкин эди. Шунга карамай, уста ҳужжатларини завод маъмурияти қўлига топширар экан, узини худди мингларча масофа узоқдаги мусофир юртига кетаётгандек хис қилар эди.

Уста завод цехичалик катта ишхонани шу пайтгача курмаган эди. Саноат мактабида ҳам цех бор эди, бироқ бу цех заводикига қараганда кичикроқ. Бундан ташқари мактаб цехи, ишхонадан кура кўпроқ дарс утадиган синфни эслатарди.

Цехининг шифтига ойналар урнатилганди. Фақат бу ойналар цехга ёруғ тушириш учун эмас, ёруғ туширмаслик учун хизмат қилар эди. Чунки ойналар чанг ва лой сачрайвериш ўзининг шаффофлик хусусиятини йўқотиб қуйган эди. Ичкарига фақат ойнаси синиб қолган катаклардангина ёруғ тушар эди.

Турли хил темирчилик станоклари цехнинг ховлисида қаторлашиб турар эди. Уста уларни санаб саноатга тез орада етолмаслигини англади. Цехда галвирлар, қайишлар, хуллас, ер юзидаги барча асбоб-ускуналарининг ҳаммасидан бузиб, уларининг ҳаммаси ҳаракатда эди. Бу ҳеч тинмайдингана ухшаган ҳаракат ва овозлар орасидаги турли хил кийим кийган одамлар... Одамларни, машиналарни, қайишларни, галвирларни бир-биридан ажратиш жуда қийин эди. Худди одамлар машиналарининг бир қисмига айлангандек туюларди.

Пешининг мастери, халбий унвони бош човун булган Хусан афанди, уста Нуриин синовдан утказди. Хусан афанди ишлаб чиқариш устаси, уста Нури билан санталкор уста эди. Синов шафқатсиз булди. Синов пайтиги уста ишбу ишларда ҳолига тушди. Битта тормоз даставининг оқибатида бу иш аста-аста терга тушиб, металл йунишда хисобдан кетди. Шунинг қарамаи Хусан афанди унга бир токарлик станогини берди:

— Маана шу ерда иш қилсанг, — деди.

Уста Нури станогдан иш бошлади. Машина ҳаргал темир кийридисини ажратиб иш қилганга уста узини худди қобини шилванатган темирга ухшатар, таълиға аста-аста билан узини станокка қўйиб текнеласанандек қилди.

Пешини пайтида худди худди турғига ухшаб увиллаб юборган эди, устанинг кўнраи бурилиб, йириаб юборишга сат қолди.

Ишчилар ҳақига чеҳраи Маана уйигаи егулик парса олиб келмаган эди. Заводда қили унга оқат ташиллашганича йўқ. Уста оқатланаётганлардан бича парса олиб келмаганин кимни устига омонатини утгиди.

Омонини аста-аста иш қиларакат қилаётгани, қора қарға янглиг қанот ёзган қора булутларга қоплаб қолган эди. Ерда занг босган пароход қозонлари, келганнинг синиқ таррақлари, халқаланган касил занжирлар ёғини. Маана шу миега темир-терсак буюмлар орасида, оғиз тулчиаб оқат еб утиргин, бир-бири билан муомала қилаётган инсонлар ҳам борди.

Уста дуқонин, бозор пайдони, Салим кўриачи, махалла қавваҳонаси, Абдурахмон ва Қорфир Жамол халида ушланди. Шуларни уйлар экан, назарида маана шу ҳовли ва ичкаридаги қех девлар подшоҳининг қурқиниди маконига тинмай ҳаракат қилаётган инсонлар эса ушн девлар подшоҳининг қўнралига ухшаб кетар эди.

Устанинг ток қуви иш қилгандаги бир бича ағдарилиб ётган қозонга тушди. Қозонининг ичя болари ишга ухшаб катак-катак эди. Ҳар бир катакка бичагаи қарий уриятилган. Уста ала шу катакларга тикилиб қолди. Худди уша ерда бир аломат парса қуриб қолгандек қараб турди. Шу пайт катаклардан бирини, қариянинг тағидан, қоронинг ёзгини билдан чиққандек бир митти одам пайдо булди. Унинг ар тўлдеккин буйи юз-қузи қоп-қора гумир, белидан юқорини янглиг эди. Қушида ут тов пайдиган темир тағин бор. Кафтининг орқаси билан белни қилиб ар тинги. Худди уста Қадикуй паролонда қилган ут қушига ухшайди. Митти одам оёқларини қозон ташқарисига осилтириб ўтирди. Худди шу пайтнинг узида унинг ёнидаи катакдан яна бир митти одам сакраб чиқди. Унинг ҳам юз-қузи қоп-қорон эди. Белидан юқорини янглиг, у қушидаги ут қушидининг темир тағин билан белидаги реза-реза терини ар тини эди. У Хусанга Хусандек, ёнидаги — оғини пастга осилтириб утириб одам а худди қилаб кетарди.

Кўп утман, қозоннинг болари шини эслатадиган катакларни митти одамлар билан тулиб кетди. Ҳаммаси обғини пахтага босилтириб олган, кафтлари билан пешона терини артаркан, ажойиб бир қўшиқ куйлашарди. Бироқ бу қайгули қўшиқнинг сўзларига уста тушунмае эди.

Устанинг юраги сиккилиб кетяпти. Бирдан тишлари орасидан ҳуштак чалиб бу қайгули қўшиққа жўр була бошлади.

Шу пайт устанинг елкасига кимнингдир қўли келиб тушди. Уста дабдурустдан уйғотилган навбатчи солдатдек сесканиб кетди.

— Роса ҳаёлга толибсан, Нури, — деди устанинг елкасига қўл ташлаган одам. — Сени узоқдан танидим. Бу ерга қачон келиб қолдинг?..

Устага бу гапларни айтган Саид эди. Ишлаб чиқариш устаси Саид. Нури билан Саид уч-тўрт йилдан бери бир-бирларини қурмаган эдилар.

Уста танишини қурганидан севиниб кетди. Худди ёш боладек Саиднинг буйидаги кучоқлагисин келиб қолди.

— Ишани томоша қилаётган эдинг? — суради яна Саид.

— Анави қозонни ..

— У қозонда нима бор экан?

— Қайдам... Ҳеч нарса... Қайдан билай, анави занжирлар, параклар, темирлар менга қорарангли денгиз ҳайвонларини эслатишти...

Саид кулиб устанинг сузини бўлди.

— Сенда фантазия юритиш хусусияти қадим вақтда ҳам бор эди, — деди Саид. — Бу ерга мен ҳам яқинда келдим. Заволдагиларнинг ўзлари чақиртириб олишди. Сен қайси цехда ишляяпсан?

— Аяввида...

— Э-ҳа!.. Ҳусанининг цехидами?

— Ҳа...

— Жуда ўжар одам... Сени ўзимизнинг цехга ўтказишга уриниб кўраман...

— Жуда яхши килар эдинг-да... — деб ялингандек гапирди уста Нури. — Қачон ўтказишаркин? Бугундан ўтсам бўлмасмикин?

— Ҳўп гапин гапирдинг-да, — кулди Саид. — Пулат қуювчиларга шогирд қидираётганимиз йўқ. Буёғи завод, буёғи уруш дегандек. Шунда ҳам бир иложини қидириб қурармиз...

Ишбоши ҳуштагини чалди.

Уста Нури «кечқурун учрашамиз», деб узоқлашган Саиднинг орқасидан, табибининг кетидан қараб турган беморга ухшаб бир зум тикилиб турди, сўнгра цехига кириб кетди.

Нурининг назарида вақт қимирламай турганга ухшар эди. Машиналарнинг ва одамларнинг орасида булатуриб унисига ҳам, бунисига ҳам аралашолмаётганини, кушиллолмаётганини куриб турган устанинг дақиқа сайини ташвиши ортиб бормоқда эди. Унинг

назарида узи шикламоқ и ёзиш маъна шу темирчилик станогин хам, аввалги дуқонданги станокни хеч ухшамас, бошқа бир маъдандан, бошқа бир ахшотдан чиқариши учун ясаган машинага ухшар эди.

Гудок чалиниб чиқиб кетган билан уста Нури узини кутиб турган Саидга дедик: — Чалишиб хову, тешикка қараб юришди.

Капта ховула билан тешикка келганга чиқариб кўйилган эди. Саид:

— Анавуни қара, — деди. — Станган чиқинни билан бор савлатини йўқотиб келишти.

— Уруш тезда тугармикми? — суреди уста Нури. — Мен дуқонимни ёдим. Станок ва бошқа бобларимни сошим. Тўғри қилбманми?

— Урушни тезда тугайди, дейишяпти. Станокни кимга сотдинг? — суреди Саид.

— Танийсавми, йўқми билмаган. Ани деган бир уста бор эди. Бурувиги дуқон қўшим. Кейини англарида ишини кенгайтириб юборгани, уша олди.

— У армияга кетмадинг?

— Шу тўлаб кутулди. Ишини қўйини жуда билгани.

Бирмунча вақт бирга юришди, шикралишаётганларида:

— Азизим Саид, — деди уста Нури. — Меннинг ишимни иложин борича тезроқ тугрилла.

Уша кўни устанинг ошан:

— Бошқа уйга кучайлик, ушга, — деди. — Ҳам арзон бўлсин, ҳам сенинг ниҳонанга ясин.

Уста индамади. Бироқ ҳасан билан хаё сўриб чиқди.

Бошқа маҳаллага, бошқа уйга кўчиб кетини керак. Лекин қаёққа кўчин керак? Қоел ишнинг. Иши Кўшимшошода-да. Ҳам уша ердаги уйлариини илҳи арзонроқ булаш.

Гулнзор ухлаб қолган эди. Уста уни уйга деди.

— Гулнзор, — деди уста хўлинига. — Онамнинг таклифига сен нима дейсан? Бошқа тамаллага кўчиб кетсак майлими?..

— Узингиз биласиз, Нури. Негизангиз кўчиб кетаверамиз, — деди Гулнзор.

— Ахир қалрдон маҳаллани, маъна шу уйни ташлаб кетини сиз сенинг ичинг ачимай кўчиб кетини? — суреди Гулнзор.

Гулнзор индамади. Гулнзор учун ҳамма жой бир хил эди. Ёнида Умар билан уста Саид билан уста Саид. Унинг учун бўлган дунё Нури билан Умардангина илҳи тан қилмас. Шунда бу дуненинги бир чеккасида мўлтираб қайини асирини ушга кўчиниш.

Эргалаб иша кетини уста Саидга деди:

— Она, бўлган Кўшимшошода кўчиб кетини бир уйга кўчиб кетини... — деди.

Уста кўчага чиққан вақтда баққол дўконини очаётган эди. Тўхтаб баққол билан уёқдан-буёқдан узоқ вақт гаплашиб турди.

Бироқ маҳалладан кучиб кетаётганлиги ҳақида ониз очмади. Мадрасали маҳаллага буриларкан, Али устаннинг шогирди Ҳасанга дуч келди. Ҳасан эгинга ҳарбий кийим кийиб олган эди. Устани кўриши билан олдига югуриб келди-да, қўлини ушиб:

— Сиз билан хайрлашгани келаётган эдим, устажон... Кетяман, яхши-ёмон гапирган булсам рози булинг...

Ҳасан сўзлашдан тўхтади. Нимадандир хижолат чекаётгандек тугила-тутила:

— Янга хонимга узримни етказинг, устажон, мендан рози бўлсинлар... — деди.

Биргалашиб анча жойгача боришди. Ажралашар экан:

— Ҳасан, — деди уста. — Биз ҳам маҳалладан кучиб кетяпмиз. Қосимпошио маҳалласига кетяпмиз... Ростини айтсам, Қосимпошиога кўчиб бораётганимиз, мен учун урушга кирган билан баравардек туюляпти... Шайтон ичимдан туртиб: «Тоқ кўзли экан, деб ўйламасдан мени ҳам Арабистонгами, Кавказгами, ишқилиб бирор урушга юборинлар», дегину «ўзинг кўнгилли бўлиб армияга жўнагин», деяпти...

— Ундай қилманг, устажон, — деди Ҳасан. — Бола-чақангиз бор. Насиб қилса бир кун яна дукон очасиз...

— Дукон очини бизга яна қайтиб насиб қилмасов, Ҳасан, — деб кулди уста. — Қосимпошиога кучиб кетяпмиз, деяман-ку... Булбулдан даре олгани кетяпмиз, ишим...

XXIV

ҚОСИМПОШИОДА УТКАЗИЛГАН БИРИНЧИ КЕЧА

Уста Нурининг хонадони Қосимпошиога кучиб келди. Маҳалла бир теналик атрофига қатор тизилган тахта уйлардан иборат эди. Маҳалланинг кучаларида кemasozлик заводининг ишчилари нетиқомағ қилинарди, яна у ерда қайиқчи лазлар ва истамбуллик ҳарбий човушлар тулланадиган бир қаҳвахонаси ва бир яҳудийларнинг баққоли бор эди.

Уста Нури янги уйларига кўчиб келишган кун ишдан жуда қайғули ҳолда қайтди. Онаси билан Гулизор янги уйни устаннинг кузига чиройлироқ кўрсатиш учун қўлларидан келганча ҳаракат қилишдилар.

Икки хотин бир-бирлари билан гаплашмасдан, сўзсиз иттифоқ тузгандек эдилар. Уйнинг эркагига азоб бермаслик, уни ҳаётларида ҳеч қандай ўзгартиш юз бермаганига ишонтириш учун ҳаракат қилган эдилар.

Майда олов ёкиб улгурмагаллари учун уша кеча пейипр¹ нон ва зайтун еги билан қайрат олишиб кунда ташгани. Оғаси углининг қай-гули юзига қараб:

— Сен анган тек буни, дегини, — деди. — «Бир косадан ортик овқат еганининг нима фойдаси бор, бир бош-оқимнинг нима фойдаси бор», — деган эди. Абдурахмо-нинг: «Одам бондорнинг уз кунга қаранги нимқон борича камай-тирганги, нафсини тийиб қолганга тилади, тилаба қозонгани булади», — қабилидаги гапларини ҳеҳа қилганда, узларда тугри деб тонар эди. Ҳагго унинг гапларини эшитиб, қўлга қўлини бошлаган эди. Бироқ уста уша тугрига қўлини қўймаганини эйдиганда, уз несаги билан буй-сулган эди. Хондорнинг гапларига қўли билан фақирона яшашга қўлини қўйиб, бондорнинг гапларини эшитиб, қўлини қўймаган эди.

Овқат еб бўлиб, оғаси эгани уста Нури Умарни нивасига утқадди. Ёшлар билан ниваси ҳам уста бошланди. Уста уларга ердан бермоқчи бўлган қонда ҳам қўлини қўймади. Ёрдни, Умар устанинг уида эмас. Гулизорга қарангани накинкор хонларидан бирида туғилган эди, худ хайити тоғаси Сайфибей» деб езилган бўлар эди. Шунда Умар устанинг нимқоронги айида бир кун ҳам нафас олмаган бўлар эди.

Ўринлар солилган гаҳни уста бошланди.

Ярим кечага Ёрғанда Гулизор

— Нега ухламаясан? — Нури? — деб айтди.

— Узинг нега ухламаясан?

— Сиз ухламасани, эмга уйқа келачими... Юрагингиз ёмон сиқилганми-а?

— Ҳа...

Гулизор Нурининг нивасини эйдиган эди.

— Нури, билеагиниз, — деди. — Қосимшошнинг ниваси ҳамини жуда ёкиб қолди, — деди.

— Қосимшошнинг ниваси ҳамини ёкиб қолди? — кулиб сура-ди уста.

— Хамма нарасен...

Гулизор уста Нурининг кўнглини кутариш учун шу ерларин айтдимки ёки росдан ҳам янги гапларни айтдириб қолдимми? Уста бу масаланинг аolini сурадиришга нивасида ҳам. Бироқ Гули-зорга нивабатан қалбида гаҳлик бир хондор эга эди.

¹ Пейипр — вишлоқ.

— Гулизор, — деб ичирлади уста. — Қарасам Умарнинг ботникалари жуда эскириб қолди. Эртага онам билан бозорга чиқиб болага бир жуфт ботника олиб келинглар...

XXV

ОЙЛАР, ОЙЛАР ҚЕТИДАН ЙИЛЛАР УТИБ БОРМОҚДА

Ойлар ўтмоқда. Расмий хабарларга ва сохта статистик маълумотларга суянган ҳолда газета ва журналлар душман талафотининг сонини ошириб, султон мамлакати талафотининг сонини камайтириб кўрсатар, ҳар кунин «зафар қозонинга санокли кунлар қолди», — деб жар солар эдилар. Олмония, Австрия ва усмонли қўшинлари енгилб борар ва газеталар бунини «вақтинча чеккини» деб изоҳлар, овозлик учун кураш олиб бораётган томонлар ҳужумга ўтишса, «душман тартибсиз равишда ўт очиб мағлубиятга учрайди», деб эълон қилишар эди.

Баъзан ҳарбий мактабни тугатганини ҳақида олган дипломи билан тушган расмини, баъзан ёш офицер углининг суратини қўлга олиб «қиз курарга» борган онанинг расмини ва жабҳадан ялангоч танасида милтик ўқини кутариб қайтган бош човуш расмини, журналлар «Абаллий яшайдиган ўликлар» рубрикаси остида босиб чиқаришар эди.

Бир кунин Санд шундай журналлардан бирини уста Нурига кўрсатган эди, уста:

— Бу журналнингиз христиан қабристонига ухшайди, — деди. — Христиан қабристонига ҳар бир мазор тепасидаги қабр тошига албатта марҳумнинг расми уриатилади. Бу журналда ҳам худди шунақа экан...

Жаҳон урушининг иккинчи йили вагонлар фақат қурол-яроғ билан ярадорлар ҳамда шакар халталарининг таший бошлади. Қурол-яроғни жабҳага олиб боришар, жабҳадан эса ярадорларни олиб қайтишар эди. Шакар баъзан нефть билан булгур¹га қўшилиб омборларга ботмонлаб тушар, у ердан эса мисқоллаб чиқар эди.

Истамбул шаҳри, жангда болалари ўлган ёки ўзлари яраланиб қайтган хонадонларга, шакар ва булгур жойланган омборларга, ҳашаматли саройларга лиқ тўла эди. Уруш чузилгани сари ўликлар сони кўпайиб борар, ўлганлар кўпайган сари янги пайдо бўлган «ватаншарвар» бойларнинг сони ҳам ортиб борар эди.

Уста Нурининг Қосимпошидаги уйи, онасининг ва Гулизор-

¹ Булгур — ёрма.

уйида ҳам чироқ бор. Нега биз қоронғида ўтирибмиз? — деб сўради бола устадан бир кун.

— Ақлнинг етмайдиган ишларга аралашма, — деб койиб берди Гулизор. Уста эса ниҳоятда жиддийлик билан:

— Уғлим, наstdаги катта-катта чироқлар ёниб турган уйда денгиз флоти министрлиги жойлашган. Ниёзнинг дадаси бўлса яхудий баққолнинг дўконига эга бўлиб олган, бой одам. Биз бўлсак, денгиз флоти министри ҳам эмасмиз, баққолчилик ҳам қилмаймиз. Бизнинг уйимиз оддий ишчининг уйи, Умаржон. Тўшуняпсанми? Сенинг даданг ишчи... Ишчиларнинг ҳаммаси ҳам шу кунда қоронғида ўтиришини... — деб жавоб берди.

Умар ужар бола эди. Дадасининг сўзлари унга вазиятни тўлатуки англатмади. Онаси томонга хумрайиб қаради-да:

— Дада, нега энди ишчилар чироқ ёқмай қуйишди? Нега биз ҳам бой эмасмиз? Нега биз уша катта-катта чироқ ёниб турган уйда яшамаймиз?.. — деган саволларни ёғдириб ташлади.

— Катта булганингда тушуниб оласан, уғлим, — деб кулди уста.

Бироқ шу «нега»ларнинг нега эканига устанинг ўзи ҳам тушуниб етолмас эди.

Ота-бола уртасида бўлиб утган суҳбатдан бир ҳафта кейин эндиликда эрталабдан кечгача кўчада уйнайдиган бўлиб қолган Умар уйга йнглаб кирди. Боланинг қулоқлари қизариб кетган эди.

Ташвишга тушган Гулизор болани уйга олиб кирди.

— Нима бўлди? Нега йнглаясан? — деб сўради у ўглидан.

Умар хўрсиниб, буршини тортди:

— Ниёзнинг дадаси мени урди... Қулоқларимдан чўзди... Онажон, онажонгинам, қулоқларим ёмон оғрияпти, — деб тушунтирди.

— Нима сабабдан урди? Нима қилиб қўйган эдинг?

— Мен ҳеч нарса қилганим йўқ, онажон... Ўзида-ўзи келиб мени ураверди... Мени угри, ҳароми деб айтди...

Гулизорнинг ҳушидан кетиб қолишига оз қолди. Умарни «ўғри» деб атаганлари эмас «ҳароми» деб атаганлари уни эсанкиратиб қўйди.

— Нега бундай деди, сен нима қилган эдинг? — деб суради фиғони ошиб Гулизор.

Умарнинг нима қилгани кейин маълум бўлди.

Маҳаллада Юсуф исмли саккиз-тўққиз ёшлардаги лаз бола булиб, у қайиқчи Солиҳнинг ўғли эди. Юсуфларшиқига яқинда отасидан «шаҳид кетди» деган хабар келган эди. Юсуф энди «шаҳид кетган»нинг ўғли бўлиб қолганди.

Мана шундай бахтга мушарраф булган эди. Бироқ бахтга эришгани ҳеч сезилмасди. Юзи сулиб, сарғайиб кетган эди. Боланинг рағби шаҳид кетган отаси учун қайгурганидан эмас, рузгор-

юнон донишмандлари ҳақида ҳеч қандай тасаввур ийуқ. Жан Жак Руссонинг номини ҳам эшитмаган.

«Бирдамлик», «нафени тийиш» ҳақидаги сўзларни булеа фақат кулиб эшитади. Бу парсаларнинг ҳам мағзини чақолмаслиги аниқ. Санд кам гаширади.

Биреқ бу нает буйли, кениг елкали одамда бир саловат борли, буши уста Нури унга шу сўзлар билан тушунтиради:

Санд биринчи навбатда узига ва узига ухшаганларга шима кераклигини жуда яхши билади. Санд ишчи булганлишидан хафа эмас. Аксинча, ишчи булмаганларини менемай уларга дарахт тепашидаги хом олмага қарагандек баланддан қарар эди.

Санд иккиланмайди ва шубҳа қилмайди. Мияси бйдинликда. Санднинг мияенда бир йул бор. Эҳтизол, Санд шу йулнинг қоқ уртасида тургандир, биреқ унинг шу йулнинг олмига етини муқаррар. Санд ҳам оламдаги адолатсизликдан шикоят қилади. Биреқ Санднинг «адолат» сўзи шайх Абдурахмониникига хеч ухшамайди. У адолатга ета олишига ишонади. Биреқ буша нафени тийиш куни билан эришмоқчи эмас...

Уста Нури Сандни хурмат қилади. Фақат бу туйгу Кофир Жамол билан шайх Абдурахмонга ишбатар булган бир вақтлардаги туйгусига ухшамасди. Улар негадир узларини ҳаминча устандан устуи қуярдилар. Санд бундай қилмасди. Холбуви Санд булганганда устаннинг узи ҳам, бола-чақаси ҳам алақачон оч қолган буларди. Кофир Жамол билан шайх Абдурахмон уста Нурига фақат гап-сўз берардилар. Санд булеа ош-нои ҳам товиб бероларди. Ишчиларга озик-овқат сотиш ишини ташкил қилди. Санднинг цешидаги ишчиларга бериладиган «таъминот» деб аталган бугдой ёрмаси, гуруч, ловия, баъзан керсени ва шакар «таъминот» деб аталганига қарамай, минг тежаб-тергасалар ҳам бир ойга деб бергани үн беш кунига етмас эди. Санд бу махсуслотнинг бир қисмини катта баққошларга пуллар, тушган пулни ишчилар уртасида булиб берганидан кейини бир қисминини сандиққа солиб қуярди. Сандиқда асраладиган умумий пулдан, касал булганларга, янги бола кўрганларга, ўлди-неттига ишлатишар эди.

Сўнгги пайтларда қушимча ҳақ олишди. Санднинг ташвиқоти билан бу пулдан ҳам бир қисмини умумий жамгармага ажралиб қўйишган эди...

Шу зайлда қушлар утиб тураркан, бир куни эрта билан уста Нурини мудир ўз ҳузурига чақиртириб қолди.

Уста мудир хонасига кирганида, креслода талтайиб ўтирган Али устанни кўрди.

— Алибей сиз билан гаплашмоқчилар, — деди мудир уста Нурига қараб.

Уста Нури қадимги уста Али ва ҳозирги Алибейга қараб турарди. Семирипти. Сарик муйловинини олмон офицерлариникига ўх-

шагиб қўйинти. Эгини кимматбаҳо зангори костюм кийган. Алибей уста Нурини оқиб келди ва утирган жойида:

— Уста Нури, — деди. — Бир зарур иш юзасидан келдим. Узимча қарор ҳам қабул қилиб қўйдим. Сизни ёнимга ишга оламан.

Уста Нури жавоб қайтармади. Ҳеч нарсага тушунмаган эди у. Алибей устанинг юзига салати қилиб қаради. Алибей тушуштириш лозимлигини сезді.

— Харбин ҳолати розилик тураб утирилмади. Шунга қарамай сизга тушуштириш куяман. Бошқарма бошлиғи ҳазратлари И. бекатингача трамвайнинг утқизынчилар. Бу ишни бизга ҳавола эдилар. Баъзи талми ташкил қилган лаш ишларини бажарувчи ҳалол бир устасига ҳуқуқ бўлиб қолдим. Шунда сиз эсимга тушиб қолтиривиз. Озиқ-овқатни бояги-бояги ишга тураверасиз. Ойликдан ташқари кунга чопша ҳам бериб тураман... Тушунарлими? — деб Алибей уста Нури билан қогоз утирди.

— Маана шу адресга эртага соат саккизга етиб келинг. Мен уша ерда бўлман, — деб Алибей уста «кетавер» ишорасини қилди.

Уста Нури эътирофий дидорини бўлди. Унинг истагини пайқарган завод муддирини қўноқлик билан:

— Гап талом, эйлик қили. Тегинчи ҳақининини кечқурун идорадан келиб оласиз, — деди.

Уста хайрлашиб, ҳолатини келиб чиқди...

Санд воқеадан ҳабар тоналган:

— Бу ерда ишладингиз нима, у ерда ишладингиз нима, ҳеч фарқи йўқ... — деди. — Жума кунлари учрашиб турамыз...

Лекин устанинг ҳуқуқини қўққан эди. Сандга, цехдаги уртоқларига жуда урганиб қолган эди. Санднинг бу ишга шунчалик бефарқ қарагани устани баъта хушоб қилди. Уста Санд билан ҳозирғидан ҳам яқинлашиб кетмади деб уйиб қолди.

Нурибей бошқармадаги жуда бўлимлардан бирига мудир бўлиб олган. Нотариус етиб берган ҳужжатга асосан Алибей билан шриқ булагарни ҳолати назари министрлигиндаги расмий ҳужжатда бир-бир партага қўйиб қандий моқалари йўқ эди.

И. бекатинг трамвайнинг ўзинини иш турли хил қонуи-қондаларга биноти Алибей эгоний иртгандек эди.

Алибей темир йўлдан бозика қуришларига керакли асбоб етказиб бериш учун Ускударда¹ бирта цех очди. Цехда ун беш кишига яқин хизматчи ва юздан ортик киши билар эди.

Уста Нурининг кўзига янги ишхонаси жуда кичкина қуриди. Бу ер қадимги дуконларга ҳам, амонавий заводга ҳам ухшамасди.

¹ Ускудар — Истамбулдаги мақалалардан бирининг номи.

Ҳафта охирига бориб, тегишли иш ҳақидан таниқари Алибейнинг чойчақасини ҳам оларкан, уста Нури қизариб кетди. Бу устанинг хўжайини қўлидан олаётган бирипчи чойчақа нули эди.

XXVII

УМАР

Умар турт ёшга тўлди. Нимжонгина бўлса ҳам кўчадаги болалар билан бўри боласидек ёқаланишга суяги йўқ. Тахи бузилмаган куфр сузларни кетма-кет қалаштириб ташлашда устаси фаранг бўлиб кетган.

Дадасини ҳар кун кечқурун тепалик олдида кутиб олар ва ҳар кун эрталаб тепаликкача кузатиб қўярди.

Бир кун эрталаб ота-бола уйдан чиқмоқчи бўлиб турганларида уста ўғлига:

— Сени Ускударга олиб бораймми, Умар? -- деб сўради.

Умар учун ёруғ жаҳон настдаги, денгиз флоти мишистрлигининг деворлари тагида тугагани учун, Ускударга бориш унинг назарида бувисидан эшитган эртақларда нақл этилган Қоф тоғининг орқасига ўтиш каби ҳаяжонли сафардек туюлди. Севиниб тепада, ўринларини йиғаетган онасига қараб:

— Она, мен Ускударга кетяман, — деди.

Қосимпошишодан куприккача, куприкдан Ускударгача бўлган пароход сафари Умарни лол қолдирди. Дадаси билан етаклашиб цехга кирганларида шу қадар куп ва гаройиб нарсаларни кўрдик, худди шу пайтнинг ўзидасёқ Қосимпошишого қайтгиси ва кўрган-билганларини ўртоқларига гапириб бергиси келди.

Умарни цехдагилар очиқ чеҳра билан кутиб олишди. Бу чанг-тўзонли, ярим коронги жойга боланинг кириб келиши, ишчиларга бир ёқимли қушиқдек таъсир этди. Тайёр қисмларга пардоз берувчи Шукур бобо билан-ку, жонажон дўст бўлиб олишди.

Тайёр қисмларга пардоз берувчи Шукур бобо харбий бўлимга алоқаси бўлмаган ягона ишчи. Эллик яшар, наст буйли одам эди у. Буришининг тепасига сим гардишли, қулоқнинг орқасига тақиллаган хотинларнинг каттакон кўзойнагини қўндириб юарди. Кўзойнак қўндирилган бурунининг устига бурун чақа бўлмаслиги учун пахта қисгириб қўйилган эди.

Умар Шукур бобога «кўзойнакли амаки» деб нем кўйди. Умар кўзойнакли амакининг ижозатини олгач, дуч келган ҳамма нарсани ковлаш учун цехдаги станоклар атрофини айланиб чиқди. Буришини чимчиллаган бир ишчининг юзига қараб, болохонадор қилиб сукди, сунгра кўзойнакли амаки топиб берган гахтага қозик қоқиш билан кўшини кеч қилди.

Ота-бола кечқурун уйга кайттиди. Уста Нури неча йилдан бери ишдан бундай кунгиле куш булиб кайтмаган эди. Уста эртаси куни хам Умарни ишга даъват қилди, лекин Умар оқиб кетди. Шуну Умарнинг уста билан ишга каттаги одатга қарши қилиб кириб қолди.

Бир кун иш куз ойида амалик билан Умар, уч кундан бери ясаган ишга тиравадан олиб келган уйичюк аравага тақабган. Ишарида, неча Алибейнинг ишга келди. Алибей Олмонияга килган киска мухлатан ешқилдан кундан кайтган эди. Алибейнинг ешида Нури билан бор эди.

Икки бей икка ош қилган и билан хона сув қуйгандек жимжи булиб келди. Уста Нури билан Нурибей уста Нурининг олдига қараб юриди. Куз ошқил кунда аравадан ушлаган ҳолда ҳондан юриб келди. Уста Нури хам бошини кутариб келгандарга қарани, сувга амалисининг ешгидан тортиб:

— Куз ошқил амалик булар нима? — деб суради.

— Хужайилар... бу ишчилари куз ошқил амалик.

— Хужайилар дегани нима булади, амалик?

Куз ошқил амалик беланинг саволига жавоб қайгаринга улгурмади. Чунки Алибей уста Нури билан сўзлагани тугатиб улар томонга келадган эди. Уста Нури хужайиларининг Шукур бобо билан Умар томонга келган. Икки куриб орқаларидан эрганиди.

— Бу кимнинг белиси, Шукур бобо? Унинг ишчилари нима? — деб суради Алибей.

— Меники... — деди уста Нури.

Алибей билан Нурибей куз ошқил ишчилари қайиб қуйишди. Нурибей:

— Мана, ошқил, на саволиси билан булишти, тайёр отасининг узи, — деди.

Қиноя билан айтадиган «тайёр отасининг узи» сўзини эшитиб уста Нури кизариб кетди. Руҳасида илжайиб турган олифганининг тумшугига мушг туширишдан узини зурга тийиб қолди.

Алибей Умарнинг белини сизиб туриб:

— Неча ишга кирди? — деб суради.

— Тўрт ишга кирдим... Ишчилар билан нима ишнинг бор? — деб жавоб қилди Умар куз ошқил ишчилари.

— Демак, тургил ишчиларида? — хайрон булиб суради Алибей. — Ошқил нима кийдиниз, уста Нури?

— Ушганининг оти Умар... — деди Уста сузларини чертиб-чертиб.

Ушга куни уйга кайтаётганларида Умарнинг қулида аравадан бор эди. Даласига:

— Дада, аравада сизни олиб юраман, ошқил, бузимни, куз ошқил амалик амалик хам олиб юраман, ҳаммани олиб юраман... Ашани икки кишини олиб юрмаймай... — дер эди Умар.

Орадан бир hafta утди. Алибей уста Нурига янги шерик-

ларининг цехин кўргани келишмоқчи эканини айтди. Уста Алибейнинг янги шериги ким эканлигини суриштириб ўтирмади. Бироқ пешиндан кейин Алибей билан Нурибей янги шерикларини бошлаб цехга кирганларида устанинг ранги буздек оқариб кетди. Уста янги хужайинини бир қарашдаёқ таниган эди. Бу Шамси пошхозоданинг саройи олдига дуч келган, Гулизорнинг сандигидан расми чиққан одам эди. Али ва Нурибейларнинг янги шериклари Сайфибей эди.

Сайфибей бир оз тўлнган эди. Уста унинг овозини биринчи марта эшитаётганди. Сайфибей йўгон, бир оз хириллаган овоз билан гаширар экан.

Уста кўзойнакли амакининг ёнига чуқка тушиб нималарнидир титаётган Умарга қаради. Умар янги келганларни пайқағач, бошини кутариб уларни назаридан утказғач, бироқ келганларнинг ҳаммаси ҳам унинг аравасига тушишдан маҳрум бўлган шахслар эканини англагани учун яна бошини қуйи осалтириб уз иши билан машғул бўлди. Сайфибейни ҳатто пайқагани ҳам йўқ.

Уста Нури хужайинларга цехни кўрсатиб юрди. Уста Нури ора-чора Умар билан Сайфибейга кўз қирни ташлаб, турли қисмларга взоҳ беради. Умарнинг Сайфибей билан ўхшашлиги бор эди. Буни тан олиши уста учун жаҳаннам азоби бўлди!

Хужайинлар кўзойнакли амакининг олдига келиб тухташди. Умар ўрнидан туриб кетди.

— Марҳабо, уста Умар, — деди Алибей кулиб.

— Марҳабо, — деди Умар хумрайганича.

Нурибей Сайфибейга Умарни кўрсатар экан:

— Нури устамизнинг ўгли, — деди. — Бир қаричлик пайтидан ишчилик касбини эгалляпти.

Сайфибей болага бепарволик билан назар ташлади-ю, узига ҳеч алоқаси йўқдек ундан кўзини олди. Шу билан хужайинлар цехни тарк этишди.

Уста Нури келга ёриб юрагини кемираётган туйғудан ақддан о. ар даражага етди. Нурибей билан Алибей, Сайфибей Умарнинг ўз отаси эканлигини билишмаса керак. Бироқ кизик гап айтгилари келиб Гулизор можаросини унга айтиб беришлари мумкин... Сайфибей Умарни тортиб олмоқчи булса-чи... Цехнинг эшиги ҳар сафар очилиб ёниганда, уста Нурининг юраги тухтаб-тухтаб қолар эди. Хужжатда: «Умарнинг отаси уста Нури», — деб ёзилган. Шундай экан, Умарни ундан тортиб олишга ҳеч кимнинг ҳаққи йўқ.

Устанинг ташвини асоссиз булиб чиқди. У ўзининг гап юртишига арзимайдиган бир одам эканини ҳисобга олмаган эди.

Умар билан кўйрикка етганларида уста:

— Умар, бугун ишхонага келган кишини ҳам аравангда олиб борасанми? — деб сурди.

— Қайси кичини, дада?

— Анави, дўжайни эр билан келган сариқ кишини-да...

— Йук, дада, эр билмайман.

— Нима учун?

— Олиб юрмайман, дедингми, олиб юрмайман. Мен сизга, кўз-ойнакли амаккимга, Со. х а, онамга, бувимга ухшаганларни аравамда олиб юраман дедим-ку... Ўзининг дадасини ҳам аравамга яқин йўлатмайман.

— Баракалло, углим, — деди кулиб уста. — Сен жуда ақли бөласан. Сени кечкурун Бейуглига уйнатгани олиб бораман.

Яна бир янги одамга сафар қилишди. Умар жуда севибди. Тушнелга киришди. Умар тушнелдан қурқмади.

Бейуглига чиқинди. Умар умрида бунақа гавжум кучани кўрмаган эди. Галасаройга кирибди.

— Дада, мен бу ердаги одамларни ҳам аравамга чиқармайман, — деди Умар.

Ширинликлар сони оддан дукон олдида борганларида, уста Умарни тухтага чиқарди. Дукондаги ширинликларга ниҳора қилиб:

— Анавиларни ёр, Умар, — деди.

— Булар нима, дада?

— Буларни ширин кулча, дейишди.

— Кичкина пошларга умрида келди... Лекин ошпоқ экан... Буларни еб буладимми, дада?

Умарнинг дукондаги нарсаларини сўйиш мумкинлигига ақли етиб, «Еса буладимми?» деб араванида ўзининг етисен келиб кетганини билдирган эди.

— Ха, углим, буларни еса булади, — деди уста. — Ўзи ҳам маза қиладиган ширин нарселар. Сен мази бунақа нарсанинг мазасини татиб кўрмагансан. Бир нарсани борадашта динни очиб утирма. Биз бу нарсаларни еб олмаймиз. Ширинликларни сен араваниг олдида яқин пулатмай диган олдидаги нарсанинг болалари еди.

Уста бу сузларни усти ҳам фўқига бормагани ҳолда, катъий бир ужарлик билан, Умарга зарар қилаётгандек гаширар эди. Ёнроқ охириги сузларни ақлиб бўлгани билан эси қаргандек бўлди. Бир зум уйланиб турган:

— Сен шириннинг бөласансан, Умар, — деб сузида давом этди. — Ширинларнинг уз бо алдинга ширин кулча олиб беришга қўрблари етмайди... Шунинг унутмагин... Хушим? Ойна орқасидаги ширин кулча-ю, қашду-новвот қатор-қатор савлат туқиб турганида, биз ота-бола уларни таниқаридан тувик юлиб томоша қилганимизни унутма, донмо ёдингга сақла... Унутмайсан-а, шундай эмасми, Умар?

Умар ширинлик ардин кўзини узмагани ҳолда:

— Яхши, унутмайман... — деб қавоб берди.

Токталиён отели томон юришишди. Шу пайт устанинг кузи отели,

эшигдиган чикқан Кофир Жамолга тушди. Агар соқоли бўлмаса уста уни танимаган булар эди. Жамол ҳам устани курди.

— Вон устажон, йўл бўлени энди? — деди Жамол ҳовлиқиб. — Қаерларда юрибсиз? Бу йиғитча ким бўлди?

— Уғлим... — деди уста.

Кофир Жамол эшига топ-тоза, қимматбаҳо костюм кийиб олганди. Оёғидаги туфлилари ярқирарди. Бошида укпарли фаси бор.

Кофир Жамол Умарни эркаламоқчи бўлган эди, бола хўмрайиб узини тортди.

— Бу нима қилганинг, Умар? — деб курди уста. — Нима, бу амакинг ҳам араванга миндирилмайдиганларданми?

Умар нидамди. Кофир Жамол:

— Канақа арава? — деб сўради.

— Ҳеч нарса... Бу мен билан уғлим уртасидаги, одамларни бир-бирдан ажратадиган белги... — деди уста.

Уста Жамолнинг бошидан-оёғигача текшириб чиқди-да:

— Олинтагарчилик зур-ку, домуллажон!.. — деди.

Жамол қизариб:

— Ҳа, энди, бир оз озода кийиндик, холос, — деди. — Вазифамиз шунинг тақозо қилади... Таъминот бошиқармасида ишляяпман-да...

— Ут ёқувчиликни ташладдингизми?

— Ҳа, анча бўлди... Ҳозирги ишимга узлари чақиришди... Узимни мақтамайману: «бизга номусли, ҳалол одам керак» — дейишди. Вагонлардан мол тушириляётганда кун нарсани талон-тарож қилишяётган эканлар. Менга уша молларни назорат қилишни юкланди. Сиз ўзингиз қаёқдасиз? Икки йил бурун дўконингизга ўтсам, эшик қулфлоглик экан.

— Мен Некударда, Алибейнинг қулида ишляяпман. Ҳам ҳарбий, ҳам ишчи ҳисобланамиз...

Жамол соқолини силаб:

— Алибей, Алибей, — дея тўрт-беш марта такрорлади... — Эсимга тушди. Бизга ҳам алоқаси бор унинг. Пурибейнинг шериги тўғрими?..

— Ҳа... Балки эсларсиз... Бурун бизнинг маҳалламизда турар эди. Менга дукон қўшини эди. Уша вақтда уста Али эди, ҳозир Алибей бўлган...

Кофир Жамол эшлагга ҳаракат қилаётгандек:

— Шунчаки, — деди. — Курсам эҳтимол танирман...

Бирмунча вақт биргалашиб юришди. Кун утмай гап-лашадиган гаплари қолмаганини ҳис қилишди-ю, хайрлашиб қўя қолишди...

Уша кунин уйга қайтганларидан кейин уста Пури Кофир Жамол тўғрисида ҳам, Сайфибей тўғрисида ҳам гап очиб утирмади. Фақат Гулизор Умарни уринга ётқизганидан кейин уста боланинг тепа-сига борди ва кузини унинг кўзига тикиб:

— Мени жуда яхши курасанми, Умар? — деб сўради.

— Яхши кураман, деди...

— Жуда ҳам яхши курасанми?

Умар қулларини кенг ёзиб:

— Мана шунда, яна шунча куп ихтидорман, доте. — деди.

Уста кафтининг тескариен билатликдан келди: — Мухаммадхан:

— Мен ҳам сени шунча яхши кураман, Умар... жудаям яхши кураман, ўғлим! — деди.

Алибей уста Шурини идорага оқартирди. Хонада иккаласидан бошқа ҳеч ким йўқ эди. Бей устага кўнглини сатино:

— Мана бу ёққа утирилмиш, устаним! — деди.

Уста утирганидан кейин Алибейни қарат ушатган эди, уста:

— Гашаккур бей, мен чекуаман, — сени ва бу давлатининг, бу иззатининг сабабининг олдин учун буни мен кула осилади.

— Уста, — деди Алибей, — буни мен билан қилди. — Хайт дегани шу эканда... Ҳар ким узига ярини бир йил қилди бу шу пайдаги кетаверад экан... Дунёда энг смотиарса, бундан кўнгли ва утган қулларни унуттидир... Худога шукру, мен инан қулларини ҳам, беки дусларинини ҳам унутганим эмс. Биласанми, бу пайдада сизни уйлаб утирган эдим... Шунча бил билди ҳаққимиз ала яшидик, шунча йил дўкон қушни булдик... Ўшундай қилди?

Уста нидолади. Алибей эса сукутда қолди.

— Ишингиздан ҳуранимиз: бар қиллар билан кетилиб қулдик. Кўшимча ҳақнингини қулларнинг қўлидан қилди. — д.б. сузидан тухтади Алибей. Сукутнинг устанимиз қилди давлат қўламаганини билсин учун унинг сўзи қўла қилди. Алибей яна сузидан давом этиб:

— Ошанги яхши қилингиз: қулларни қўла қилиб қўла қилди. Хали ҳам Қосимовнинг қулларини қўла қилди? — д.б. хол-ахвол сўраган будди.

— Ха, Қосимовнинг қулларини қўла қилди.

— Мана шу атрофда қулларни қўла қилиб қўла қилди қирасини ушимиз тулаймиз...

— Уйимдан ишқоя қилди. Бунинг устига пароход хақи туламаман...

— Пасонгиз борми.

— Пасом эгинманда... қуллар билан қилди.

Али уста тадбиркор бейини тескариен билди:

— Бу ишни яхши қилашини... — деди. — Демак, солдатлардан бидет пулни ошанга қилди. Баракани қўла қилиб қилди қилишини...

¹ Пасом — текин билет.

Бир зум бей ҳам, уста ҳам жим бўлиб қолишди. Бир махал Алибей:

— Уста Нури, — деди. — Сизнинг бир уртоғингиз бор эди. Қофир Жамол донулла, деб атар эдингиз янглишмасам... Шу кунларда уни учратганингиз йўқми, мабодо?

— Бир ҳафта олдин кўрган эдим. Нима қилди?

— Шу, ҳозир таъминот бошқармасида ишлаяпти, шундан хабарингиз борми?

— Хабарим бор...

— Ана ҳалос!..

Бу «ана ҳалос!» ибораси устани ҳайратга солди. У Алибейнинг юзига қаради. Шу пайт Алибей ишбилармон, савдогар одамга хос оҳангда:

-- Менга қаранг, уста Нури, — деди. — Менинг шу кунда таъминот бошқармасига ишим тушиб турипти. Арзимаган парса, битта вагон керак ҳалос. Қандай қилай, битта трамвай изи ётқизиш билан тирикчилик утмаяпти, — бир зум хаёл суриб турди. Сунгра қулиб: — Бунинг устига бизнинг пасомиз ҳам йўқ... Ватанпарварлик бурчинин ҳар ким ҳар йул билан бажарар экан. Мана сиз цехда ишлаяпсиз, бошқалар урушда жанг қиляпти, биз ҳам ишнинг тартиб-иттизомли кетишини назорат қиляпмиз. Шу Жамолнинг олди-га сиз билан бирга борсак деган эдим. Мени ҳам танийди-ю, сизнинг йуригингиз бир бошқа. Шу вагон масаласида ишқаллик чиқармаса дейман...

Уста масалага тушунди. Босиқ овозда гапирнига уриниб:

— Қофир Жамолнинг олди-га мен билан боришингиздан фойда чиқмайди, деб уйлайман, — деди. — Агар иш фақат вагон масаласидагина бўлса, эшини килса, туғрилаб беради. Агар қонунга хилоф иш бўлса, менинг эмас, отасининг сўзини ҳам инобатга олмайди. Негаки у ниҳоятда ҳалол одам...

Шу пайт Алибей хандон ташлаб қулиди:

- Хали ҳам болалигингиз қолманти, уста, — деди у. — Содласиз-да, содла... Ҳалолликнинг бу ишга нима алоқаси бор?.. Жамол хизмат ҳақи эвазига йулдини топиб, ҳамманинг ҳожатини чиқариб юради. Дуслик ҳурматини қилиб бизнинг ҳам ишимизни туғрилаб берени.

Уста қизариб кетди ва:

— Қофир Жамол тутуриксиз булиши мумкин. Лекин порахурлик қилмайди. Пул ҳам олмайди, ошна-огайнингарчилик ҳам қилмайди... — деди.

Уста янглишганини бир ҳафта утгандан кейин тушунди. Бир ҳафтадан кейин келган Алибей устага:

— Сиз ёрдам қилмасангиз ҳам ишимни туғриладим, — деди. — Жамол бу оқшом меникида булади...

Уша ҳафтанинг охирида устага қўшимча ҳақ беришмади. Фа-

қет тайынланган хакин олди, халос Алибей бўлса ҳатиб ишдан камчилик топалган бу ис қолди

Бир кунин Некудар пароходига утиришаркан, Умар дадасидан:

— Дада, нега биз бираходнинг факат шу хонасида ўтирамиз, нега ҳеч бошқаларига утмаймиз? Бу ер қуруқ тахта, авани хонанинг утирадиган жойларе юмшоқ, худди нарға ўхшайди, — деб суради.

— Бу ер иккинчи мавке, уёги биринчи мавке-да, ўғлим...

— Мавке нима дегани, дада?

Уста мавкени тушутиришда кийналинини аниглади:

— Бу ер иккинчи, бу ер биринчи дегани... Мен оддий аскарман, иккинчи мавкега кирсам бу тула жўман, биринчигега ўтсам бул тулаш керак булади. У ерге кириш туш кун бул тулавади... тушундингми? — деб қўй қолди.

— Тушундим, дада. Лекин менни ўша ховида ўтиргим келяпти...

— Киргазинмайди...

— Нега?

— «Нега»си борми? Сен аравада ҳаммане олиб юрмоқчи эмассан-ку, уларнинг хал биринчи мавкега ҳаммане киргизилари келмайди.

Бироқ Умар биринчи мавкега киришни кунганига тутиб қўйган эди. Эртаси кунин дада билан кузойнақди амаки иккинчи мавкеда гаплашиб утиргиларига, Умар найзани тошиб хонадан чиқди. Пароходда одам жуда ўт эди. Умар биринчи мавкенинг урдадаги салони эшигигача борди. Секин ичкарага мўралалди. Рунарада, кузойнақли киши билан салла утирган амаки орасида бўш жой бор экан. Унг томондаги кишини, кузойнақ таққани учун кузойнақли амакига ухшатди. Кузойнақли кишини кўришиб ветди. Саллалли кишининг олинда бир бола ҳам бор эди. Наз Солихга ўхшаган катта бола. Лекин эгинда келним Солихнига ухшамасди. Чиройли кийимлар кийиб олшпти. Бир нарға оё киринти.

Умар биринчи мавке салонидан ичкари кирди. Орка-унига қарамай, туғри бориб кузойнақли киши билан саллалли кишининг ўртасига чиройли киши кийган болаини ёнига утирди. Бола Умарга галати қилиб қаради. Кузойнақли киши нарво қилмади. Саллалли киши булса мураб утирган экан.

Умар умрида бунақа юмшоқ жойга утирмаган эди. Бу ерда утирган одамларнинг эвлари ҳалларини тарафда утирганларга

ҳеч ўхшамасдилар. Аравасига ўтқазишни истамаган одамларнинг ҳаммаси бу ерга туплангандек эди.

Умар ёнидаги чиройли кийим кийган боланинг қўлига қаради. У бола финдиқ¹ еб ўтирган экан. Умар ҳам финдиқни яхши кураар эди. Ниёзнинг дадаси ҳам финдиқ сотар эди. Лаз Солиҳ бир куни Ниёзни роса авради. Шунда Ниёз дадасига билдирмай, дўкондан финдиқ уғирлаб чиқди ва маҳалланинг ҳамма болаларига иккитадан, учтадан бўлиб берди. Ана шу кундан бери Умар тўйиб-тўйиб финдиқ ейишни орзу қиларди.

Маҳалла одатига амал қилиб, Умар болага қўлини узатиб:

— Менга ҳам бер, - - деди...

Бу сўзни Умар тилангандек қилиб эмас, қонуний ҳақини талаб қилгандек қилиб гапирди. Чунки маҳаллада, ҳамма болалар ҳам еб турган нарасани ёнидаги бола билан бахам куриши ёки сураб олиши одатдаги ҳол эди.

Чиройли кийим кийган бола Умарга хўмрайиб қаради-да:

— Нега берар эканман, — деди. -- Сендақа сурбетни караю...

Маҳаллада агар сўраганда яхшиликча берилмаса, тўртиб олиши усули ҳам бор эди. Умар бамисоли қалхатдек боланинг қўлидаги пакетга чап солти ва финдиқни юлиб олди.

Чиройли кийим кийган бола Солиҳдан катта бўлса ҳам, Солиҳга ухшаб ёқаланишни билмас эди. Финдиқ солинган пакет қўлидан кетганини куриб йиғиша тушди.

- Дада... Финдиғимни тўртиб олди... Дада...— деб саллалаи кешини тортқилай бошлади.

Сариқ киши кўзини очиб масалага тушунар-тушунмас, кўзойнакли кишига:

— Уғлинигиз ўғлимининг финдиғини уғирлаб олинпти, — деб тўйигиллаб ўғлининг финдиғини қайтариб олмоқчи булди, бироқ кўзойнакли киши угри бола билан ҳеч қандай алоқаси йўқлигини айтганидан кейин, саллалаи киши ҳайрон булди. Энди Умарнинг узига мурожаат этиб финдиқни қайтариб олмоқчи булди. Умар пакетни қайтаришни уйзамас эди. Финдиқли пакетни қўлигига қистириб олди.

Биринчи мавқедагиларининг ҳаммаси ишга аралашди. Ҳаммаси саллалаи киши билан чиройли кийим кийган боланинг ёнини олишди. Билет текширадиган келди. Умарнинг дадасини қидира бошладилар. Бироқ угри боланинг отаси бу салондан топилмади. Финдиқ пакетини маҳкам ушлаб турган Умарнинг жажжи қўлчаларидан, «бировнинг ҳалол мўлини» қайтариб олишга қўчлари етмаслигини тушунинди. Умарни билет текширувчининг ёрдамида иккинчи мавқе салонига чиқариб юбориш билан кифояланишди.

¹ Финдиқ — ёноқнинг бир тури.

Умар салондан чиқинчи билан дадаси ҳаерда ўтирганнинг айтиб берди. Билет текширувчи масалани уста Нурига тушунтирди. Куз-ойнакни амакининг кулавериб ичактари у илай деди. Уста Нури Умардан:

— Нега бундай қилдинг, Умар? --- деб суради.

Умар финдикларидан куз-ойнакни амакига ҳам узатди. Дадасининг саволига жавоб бермади.

XXVIII

ЯНА ОЙЛАР УТДИ

Бир маст, иккинчи бир мастни элдириб куйди. Мастларнинг иккови ҳам харбий касалхонадаги қиздагина чиқинган ва эртасига яна урушга қайтиб кетишлари керак бўлган навқирон йиғитлар эди. Уришиб қолган эрига бир хонини сўйиб бўлган эди. Газеталар шундай деб ёзиб чиқди. Қизқурун, қахвахонадагиларнинг оғзида фақат шу суз бўлди. Биров элганининг, биров элдирганининг ёнини оларди. Бирок саволи бўлган хонинини ҳамма бараварига сўкар эди.

Газеталарда, жиноят мақоладаги сабарнинг унгида, сулида, настида, юкориснда жананда татож бу тавиларнинг расмлари ҳам бор эди. Бирок қахвахонадагиларнинг расмлар мутлақо қизиқтирмас эди. Бир одамнинг бир одамни элдиргани, юз минг одамнинг юз минг одамни элдирганини ҳам қизиқроқ вақсатга айланиб қолган эди. Юз минг одамнинг юз минг одамни элдирганидан устириляшига қахвахонадагилар уришган эди. Уста Нурининг назарида расмлардаги улжқар ва қавилатларнинг панларинишга микдори, елдий етанетик маълумотларини билган эди.

Уста Нури муваини фўқни боғини ва профилдаги жиноят хақида бахсланаётганларни афеусетиб қарайди.

Жиноят хақидаги хабарларнинг афёсунлиги қарайди.

— Улган йиғитга қулақиниб қолган Нури. --- деди Гулизор.

Уста Нури хайрон бўлиб қарайди.

— Эх, Гулизор, --- деди уста. --- Шунантгача мангларча одам ярилиб кетди. Эшалар тўқиб қолган эрига ҳам танармаган эдинг...

— Уларни танимаган эдинг.

— Нима, улганини танмаган эдингми?

— Биздан нарида турганган Захро хонимнинг эри танир экан. Уша киши Захро хонимга айтиб берини. Захро хоним бизга айтди. Бечора йиғитнинг билганина энаси бор, халос. Отаси бултур терламадан улган. Урушдан елдин қосибчилик қилар экан.

Уста Гулизорни ҳақ деб билди. Нарига юз минглар фақат ракамлардагина либорат. Елга, оқлига, тўнга, милтиққа аралашиб кетган рақамлар... Гулизор уша юз мингларнинг бир вақтлар нима

билан шугулланганларинин, ота-оналарининг улган ўлмаганлигини билмас эди. Гулизор уларни танимас эди. Уагаан йиғит булса Заҳро хонимнинг эрининг уртоғи экан. Отаси терламадан улганмиш. Онаси бор дейдилар. Ўзи косиб булган экан. Бу рақам эмас, инсон эди.

Бу жипоят ҳақида уста Нури бутун ҳафта давомида ўйлаб юрди. Ўзини жанг майдонидаги юз мингларга ухшатди. Урушдан олдин шахсий дукони булиб, ўзига-ўзи хўжайини эди. «Уста Нури» эди. Ҳозир булса завод цехларидаги юз мингларининг бири булиб қолди.

Жума кунги учрашувида уста ўзининг мапа шу фикрларини Саидга гапириб берди. Саид бошини чайқаб:

— Ҳали ҳам одам бўлмабсан, Нури, — деди. Бироқ устанинг нега одам бўлолмаганини тушунтириб ўтирмай сўзини бошқа томонга буриб юборди.

Орадан ҳафталар утди. Уста бир кун кечқурун цехдан чиқиб келаётиб, шайх Абдурахмонга дуч келиб қолди. Шайх эғпига имом либоси, малларанг ридо кийган, бошига малларанг салла ўраган эди. Соқоли кукенини тулдириб турарди.

— Мирим, — деди Абдурахмон. — Сизни кута-кута кўзим тешилди. Пичкарига киргим келмади. Бу ерда ишлаётганингизни эшитиб, бир зиёрат қилиб келишга азму қарор қилдим. «Н...» касалхонасида имомлик вазифасини утаянман. Сиз ўзингиз қалайсиз?

Уста ёнида турган Умарга қаради.

- - Ўзингизми? - - суради шайх.

Абдурахмоннинг салласини Умар хуш курмаган эди. Парохолда булган фидиқ можаросидан кейин салла ўрайдиган одамларни ёмон кўриб қолган эди. Ҳатто маҳалла имомининг угли билан ҳам ўйнамай қуйганди.

— Ҳа, углим... — деди уста.

Уста бу имом либосини кийиб олган шайх олдида ўзини поқулай сеза бошлади. Зина томонга қараб юришди. Уста зимдан шайхни кузатар, касалхона имомининг қорин керағида ортқ катталашганди. Малла салласи билан таралган соқоли оралигидаги юзи тулинган, қин-қизил анордек тирекиллаб турарди.

Гаплаганча зинадан кутарилишиди. Пароход ҳали келмаган эди. Абдурахмон тусатдан гап бошлади:

— Мирим, олдингизга иш юзасидан келдим, — деди шайх ва Дурди Газанинг қаламига мансуб булган бир байтни ўқиди. Уста пихоятда ҳорганлиги учун байтнинг мазмунини чақинга уриниб ҳам курмади. Бироқ касалхона имоми:

— Ишим қуръони шариф оятларидан бир-иккисини ўқиганларда яхши булармиди... — деган эди, уста уйқудан уйғонгандек булди.

— Ким? Неге қуръон ўқилиши керак экан? — деб сўради уста шойиб.

— Узимизнинг Салим курпачи..

— Салим курпачига нима қилипти? — шайхнинг сўзини булиб сўради уста.

Салим жангда йиқилган юз мингларнинг қаторига қўшилган эди.

Ярадор булипти. А дураҳмон имомлик қилаётган касалхонада ётган эмиш. Иккала оёгининг тизасидан пастини кесиб ташлаптилар..

Устанинг ранги ертаниб кетди. Салим ёнган палатани сураб олди.

— Мирим, — деди Абдураҳмон — азбата боринг. Эртаю кеч сизни суриштириб ётипти.

Уста индаман. Шу дийг пароход ҳам келиб қолди. Уста Абдураҳмон билан айрилди. Шайх биринчи мавқе салонига, уста билан Умар эса иккинчи мавқе салонга кириб кетишди..

Эртаси куни уста Салимни курагани бормоқчи бўлди. Бироқ Азизбейдан руҳсат олиш осон булар қозғаш. Уста бир амаллаб пехдан чиқди-ю, икки кети аскар енгаретидан олиб, Умар билан бирга касалхонага йўл олди. Палатага қаюганларида уста Салимни дарров кура қолмади. Палата ярадорлар билан лик тўла эди. Ергача уриниб ётиб ташланган эди. Ярадорларнинг ҳаммаси бир-биринга ухшар эдилар. Устани Салимнинг узи куриб, олдига чақирди.

Салимнинг естиги бўлиди. Хитроа йиглаб юборишдан уста ўзини зурга тийиб туради. Умар олдинга қурқиб кетди. Кенни кушиқди. Суфрада дадилчи ни юзига қаради.

— Амакигнинг қилини уй, углим, — деди уста.

Умар Салим курпачининг аёл устида, қўна латтадек шалпаиб ётган қулини олиб эбига боғди. Онаси тайинлаган гапларни тақрорлаб:

— Хуто шифа берени, амакижон, — деди.

Уста аёл тагига минганган вужудга қараб гурипти. Бу вужуднинг оёкениз, яримта булиб қолгани шулоққива биллиниб турар эди.

Салимнинг сочиши қуниб таштанипти. Қўзлари ўприлган ўрага ўхшар эди. Қоқ суяк айланиб қонган юздан пастга боилиб турган мўйловлари, киши қонига дахиятлин булиб кўринар эди.

Уста Нури енгарет кунишни Салимнинг естиги тепасига қўйди.

— Раҳман, уста, — деди Салим — Оянгиз, яхши юриптиларми? Янгамнинг сўглини яхшими?

Уста жавоб қайтармас, умуман гапирмас эди. Эвози чиқини билан йиглаб юбориши мўкин эди.

— Бизнинг шайхимизда яна ҳам одамгарчиликдан бор

экан. Инма дедингиз, уста? Бир амаллаб сизни топди. Сизга хабар берди.

— Гапирма, Салим... Ўзингни уриштирма... — деди уста куз ёшнини ютиб.

Салим кулди. Кулганда кўринган сап-сарик тишлари олдида сарик мўйловлари янада қурқичлироқ манзара касб этди.

— Ёлгдик, — деди Салим. — Эрта билан бош доктор «шифо берсин» деди. Бир-икки ҳафта шу ерда бўламиз...

Умар атрофини кузатар эди. Бирданига дадасининг пинжигга кириб:

— Дада, қаранг, дада... — деб пичирлади у қўрқиб.

Уста ўзи ҳам сезмагани ҳолда Умар кўрсатган томонга қаради. Уста қараган уришда даҳани йўқ бир инсон қалласи етар эди.

— Шавкат човуш, — деб пичирлади Салим. — Уралган докаларни ўтган кунни олиб ташланди. Эртага жавоб беришди. Ўқ даҳанини учириб кетган экан. Лекин тузалди.

Уша кунни Умар тонг отгунча босниқираб қўрқиб чиқди. Тушига даҳани йўқ одамлар кириб чикди. Икки марта додлаб уйғонди. Эртаси кунни эрталаб болани ушандай жойларга олиб боргани учун устани онаси уришди.

Кейинги икки ҳафта давомида уста Умарни кўзойнакли амакнига қолдириб, ўзи Салимни кургани бориб турди. Ҳар сафар борганида бош докторнинг «шифо берсин» деган иборасини бир оз кенгайтириброқ қайгараётганини ҳис қилар эди. Чунки Салим ҳеч тузалмас эди. Уста туртинчи марта, жума кунни яна касалхонага борди. Палатага кирмасидан шайхга дуч келди. Нурини кўриши билан шайх:

— Тухтанг, мирям. Худо ҳаммамизни у дуёда ярлақасни... .. Салим раҳмати раҳмонга қовушди, — деди.

Уста бурунги шайх Абдурахмоннинг, ҳозирги касалхонанинг қориндор имоми юзига нафрат билан тикилди. Шайх ерга қарагани ҳолда:

— Дардв оғирлашиб кетган эди... Гангрена атааган бир ба-
ло... — деди.

Уста ортиқ шайхнинг гапларига қулоқ солиб утирмасдан:

— Абдурахмон, сизда ҳеч уят борми? — деди.

Бу сўзни уста шундай беозор қилиб айтган эдики, шайхнинг ҳайратдан оғзи ланг очилиб қолди.

Уста касалхона имомининг олдига яқинлашиб:

— Абдурахмон, — деди. — Сиз ёлгончи экансиз!.. Ҳақнинг боғи, бирдамлик, нафсини тийиш... Сизнингдек иккиюзламачини жуда кам учратганман... Салим ўлди, тугримми?.. Жойини топибди... Сизларнинг қўлингиздан қутулиб кетинги...

Қўш қиқиб турган эди, Абдурахмон кийган малла чакмоннинг кенг енгларига ингичка, зарли ҳошия тутилган эди.

Устанинг хаёлида, кўнги ёлди раб бўлган бу шигичка хошиялар бир-биринга қўшилиб устани тиниб кулаётгандек туюлди.

Уста яна бир марта хумрайган кўни Абдурахмоннинг юзига қаради, сунгра секин бунисини утди-да, кайфи охиб қолгандек гандираклай ичиги билан касалхона боғидан кучага чиқди.

Трамваининг айланиб келиши яна шунингдек устани хушига келтирди. Уста трамваинга қаради. Бир сабзавот дуконидан хашак-хушак селинган таштахта устига ёмалатиб куйилган тарвузларга кузи танди. Таши соғунисини ҳам курди. Унинг охиёқ соқоли бор. Уста трамваининг ичига асан аёлга суйилган тарвуздан бир тарвуз олиб кесиб узатаркан, зур бериб молини мақтар эди. Кучада одам йўри. Хаммаси уёқлан-буюққа юриб туринти. Яшил, кизил рангли болган трамвайлар ҳам одам билан як тулиб утар эди.

Уста олтин тўқма билан борин. Санинни ҳеч унутолмасди. Абдурахмондин нафратланган эди. Унинг арида Саниннинг узиниға биринчи давбага Абдурахмоннинг айбдор булгандек, фақат шайх гуноҳкорлай туюлар эди. Гуноҳларин диндорлар ва бошқалар устига юклан уста учун Санин тасалли эди, халос. Бу хиссетнинг тасалли эканлиги, яни Саниннинг арида эканлиги устанинг узи ҳам яхши билар эди. Бундан шунини аёл томони уста учун жуда қоронгинлиги, чалқанлиги устани устун тасаллиға узиди ахтиёж сезар эди.

Саниннинг аридаги устанидан шитган она:

— Худо раҳмат қилсин, — деди.

Гулизорнинг кулаги билан танди. Бақдиги бир манзара куз устида пайдо бўлди. «Қоғалдан чиқар соллона соллона...» — деб куйлаган шигичка билан янграгандек булди. Зубайда хонимға омонат қилиб берган олтин тоат билан занжирин Саниннинг кучоғиға ташлаганинг хоирлиди. Икки ташиниғ бирида куфр сузишлатадиган, бирида шайхнинг олтин устини, узиниғ кетидан эрганиб, ган отиб юришган билан, бир марта ҳам каттик гапирмаганини, ранжидиға ишлатилган устанидан хаёф булмаганини уйлади. Эхтимол, Гулизорнинг хоирлидида туюлган дид.

Панхонанинг, яни халқинилар билан мин Сайфибейнинг цехга биринчи ва охириги қоронги кетганидан анча ой утгач, уста Пури уша воклани бўлган айвонга буюбган пайтда, бир кўни эртадаб Лавбей ушди.

— Бугун Гулизорни Сергелга уста, — деб қолди. — Сайфибейнинг боғида кетган олтин шайайдиган тегирмон бор. Уша тегирмоннинг паррағини, боёққа нарсани сузалиб қолади эмниш. Шунини тузатиб қолсин.

Уста «боромайман, дед олтин устини бормас, икка хаққи йўқ эди.

Уста узи билан биринчи Умарни ҳам олиб кетди. Умар билан бир-

галликда Хайдарпошодан поезднинг учинчи мавқеига ўтириб Гўзтепа томон йўл олишди. Уста Умарнинг бошини сизлаб:

— Сени умрингда ҳеч кўрмаган бир боққа олиб бораман, Умар, — дер эди. — Борсанг баъзи одамларнинг қандай ажойиб боғларда яшаётганларини кўрасан.

Бу сўзларини ҳадеб такрорлайверган уста: «Қуш холларда тақдирин тасодифлар хал қилади. — деб ўйлаб кетарди. — Сербиялик йигит отган уқ тасодифан Австрия валиахдига тегиб, уни ҳалок қилмаганида уруш бошланмас эди. Салимнинг оёқлари тағида тасодифан бомба портлаб кетмаганида, навқирон йигит улиб кетмас эди. Тасодифан уруш булмаганида эди, Алибей билан Нурибей танишиб қолмаган, Сайфибей хўжайинлари билан шерикчилик қилмаган, уста Умарни онасининг хизматкор булгани туфайли, туғилиб ўсмаган бир боққа олиб бормаган булар эди».

Бу фикрларнинг бамисоли занжирдек уланиб кетини устага қаттиқ таъсир қилди. Шу пайтда Умар иккинсининг Сайфибейникига кетаётганлари устага ҳайратланарли даражадаги тасодифнинг буюк қудратидек кўриниб кетди ва Гузтепада, поезддан тушган вақтларида унинг хаёлида чигал туғун ечилиб кетгандек бўлди. Станциянинг зиналаридан юқори кутарилаётганларида, биринчи марта поездда сафар қилган Умар, атрофга завқ ва сипчқовлаб қарар экан, уста ниҳоятда жиддийлик билан, худди уни тенги одам билан гаплашаётгандек:

— Умар, толе деган нарса тасодифий булади. Хамма нарса тасодиф. Биз булсаек тасодифнинг уйинчоғимиз... Ҳаётнинг тасодифлари роман тасодифларидан хам мантиқсиздир. Бироқ мана шу мантиқсизликлар ҳаётнинг мантиқини яратиб беради...

Умар ҳеч нарсага тушунмади. Анграйиб дадасига қаради ва:

— Хуш, дада, — деди.

Сайфибейнинг саройини боёғиша тошиб олишди. Уста билан Умарни боғбон бошлаб тегирмонининг олдига олиб бёрди. Шамол билан ишлайдиган сув тегирмон, боғнинг орқа томонида, экинзор билан боғнинг уртасида эди. Уша кун саройда кир ювилган бўлиши керак. Чунки бошларига ёничиг урнига румол ташлаб олган хотинлар, дарахларнинг уртасига тортилган арқонларга ўринкурна жиатларини, лозим ва куйлакларни, дастурхонларини ёзаётган эдилар. Уста узини шунча мажбур қилса хам мана шу боғда, мана шу кир ёяётган хотинлар орасида Гулизорнинг куланкасини куролмади. Гулизорнинг бу ерга қайтолмаслигини, энди у бутунлай қосимпошодлик бўлиб қолганини англади.

Уста Нури тегирмон тузатини билан машгул бўлиб турганида, Умар кир юваётган хотинларнинг олдига кетиб қолди. Қир юваётган хотинлар Умарни очиқ чехра билан кўтиб олишди. Умар уларнинг ҳаммасига «хола» немини кўнди. Бироқ орадан ярим соат ушгач у уч хотинни бир-биридан ажратолмай қолди. Шунда ёши кат-

ташига, «семиз хола», урта ёшга «хоним хола» га ёши кичкига «чиройли хола» дегенларни и узгаптириб чиқди. Семиз хола жаҳлдор эди. Кенинги икки хотини тўқалоб уришаверар эди. Хоним хола жуда қизақчи эди. Чиройли хола булса қўшиқ айтишни яхши кўрар эди. Қир ёйиб туриб ҳам пает овозда тинмай қўшиқ айтар эди.

Умар уларга ёрдамлашди. Қир саватга ёйишиб ултрининг арқон олдига оборини арига к мақлашди. Чиройли хола Умарга бир бош узум олиб келиб берди. Ана шунда Умар умрида биринчи марта узумнинг мазасини тати оқурди.

Холалар билан обдор дўстлашган пайтида, унинг олдига Умардан уч-тўрт ёш кичкина бир қизча келиб қолди. Холалар бу қизчага худди катта хонимдек хурмат-ғизат кўрсатишди. Қиз семиз хотинини «энага» деб атади эди. Қизча Умарнинг кимлиги билан кизикди. Тегирмон тузатгани келган устанинг угли экасини билганидан кейин:

— Шошма, меннинг бир қўғирчоғим бор, оти Миловуш... Кули синиб қолган эди. Шунга олиб келаман, сен тузатиб берасан, — деди.

Умар кули синган қўғирчоқни куздан кечириб, ҳайрон қолди. Маҳалласидаги Ойи ани ҳам қўғирчоғи бор эди, лекин унинг қўғирчоғи латтадан эди. Буни кизча ушлаб олди, кузлари йўқ эди.

Умар қўғирчоқни хўш кўлиб айлаб праверган эди, қизчанинг ачинги чиқди:

— Тузатмайсанми? — деди. — Тузатганиннга пул бераман...

Умар қўғирчоқни чим оқурди:

— Мен буни тузатолмайман, — деди. — Лекин меннинг бир куз-ойнакли амаким бор. Илгасанг уш амакимга кўрсатаман. У киши бирнасада тузатиб берадизар.

Қизча қўғирчоқини Умарнинг кизидан ютиб олиб:

— Керак эмас. Миловуш саройдан ташқарига чиқмайди... — деди.

Узинг биласан... — деди Умар ҳам.

Шу билан жим бўлиб қўлишди. Умар кизининг бошидан оёғига назар ташлаб чиқди-да:

— Оғинг шма? — деб суради.

— Лайло... — деб жавоб берди қизча.

— Меники Умар... Кел, иккалимиз — тенки уйнаймиз... — деди Умар ва қизчанинг розилигини кутиб ўтермай ерга каттакон турт сўрчакли чизик чизди. Сўрчак — ўр-ўрчақ катта чизикни хоналарга бўлиб чиқди. Кўзига бир тош элди, Ланлога ҳам бир тош тут-қазди.

— Бошладик, — деди ва узни сакрай бошлади.

Лайло кичкина қўшчага уқиб синил сакраётган Умарга ҳайратланиб қарар эди. Гал қизчага келганда, Умар:

— Қани, сакра, — деди.

Лайло лабини чўччайтириб:

— Мен бунақа уйини билмайман... — деб жавоб берди.

— Мен ургатиб қўяман...

— Керак эмас...

Умарнинг ачиги чиқиб:

— Вой анавини... Тенки уйнашни билмайдиган одам ҳам булар эканми... Ургатаман, десаам «керак эмас» дейди, вой жинни-ей!.. — деди.

Лайло қизариб кетди ва:

— Одобсиз, уятсиз, орсиз... — деб бақирди.

Умар кўзларини ола-кула қилиб Лайлога қаради ва уша заҳоти ердаги тошни олиб қизга нўнса қилди:

— Бир соламан, биллиб қуй!..

Умар тошни тушириб қолшига улгурмади. Шу пайтда Семиз хола югуриб келиб, Умарнинг юзига бир тарсаки туширди. Ҳимоя килувчи товилиши билан Лайло бутун боғни бошига кутариб дод солди. Тениниб йиғлай бошлади.

Кичик хонимнинг қизи булган Лайлони овутини учун ҳамма холалар унинг тепаида нарвонадек айлана бошладилар. Унга Умарнинг ёмон бола эканини айтиши ва икки гапнинг бирида унинг адресига қарғиш йўллаб туршиди...

Умар Лайлонинг йиғисига нарво қилмади. Тарсаки еган сариқ яноғи ҳамон жизиллаб ачишар эди. Қўлидаги тошни ташламагани, иккинчи қўлига ҳам тош олиб хўмрайиб турганди.

Чиройли хола Умарнинг олтига келиб:

— Дарров бориб Лайло хонимнинг кулини уп. Шунда у сени кечиради, — деди.

Умар кечирини нима эканини билмас, Лайлонинг қулини нима учун униси кераклигига тушуинмасди.

Чиройли хола Умарнинг қўлидан ушлаб Лайло томонга судрай бошлади.

— Юр деяпман сенга... Бул тез... — деб зугум қилар эди чиройли хола.

Умар бир силтаб қўлини тортиб олмоқчи булди, ололмади. Шунда қорини мулжаллаб калла қўйди. Ёш жувон нима булганини билолмай Умарнинг қўлини қўйиб юборди. Шунда Умар:

— Дада... дада... — деб уста ишлаётган томонга жонқолатда қоча бошлади.

Сайфибейнинг боғида ота-бола бир-бирлари билан топшишган замон уста:

— Нима қилди, Умар? — деб сўради.

— Кетимдан қувлаб келишяпти, дада, — деди Умар ҳовлиқиб.

— Қим қувлаб келяпти? — ҳайрон бўлди уста.

— Чиройли хола...

Чиройли хола бу вақтда Умарни кузлаётган бўлмай узокдан туриб:

— Уятеиз, сурбет... Яна шу ерга бёйинини бёсанг нақ кумоқларининг узиб оламан... — деб пуниса қилмакда эди.

Умар булеа дадалининг ишанилиги бўлиб олиб, барча холаларни ва шулар қатори Лайло ва ҳам тилани чиқариб масхара қила бошлади.

— Нима криво кўйинг, угли... нега холаларининг аччигини чиқардинг? — деб суради уста.

Умар дадасига тизилди:

— Холаларининг аччигини чиқарганим йук, дэда, — деди.

— Ёлгон гапирма...

— Ёлгон гапирас гапим йук, дэда... Мен холаларга хоч нарса қилганим йук. Холаларининг ёдига бир киз бор... Ога Лайло экан... Уна кизни «Сенин дегини уйганини ургатиб қуяман», дедим. «Керак эмас», деди. Мен «Вой жинин-ей», дедим...

Бир ошдан кейин ога бола бошлашиб холаларининг ёнidan утиб кетаданлариди. Семиз бола устага олайтиб каради ва:

— Икканин олинингизта бола берганг триб келманг. Қилган ишдан кичик бошну билан Саиф бей хабар тоиниса кидмат қойим қилишадил... — деди.

Уста жавоб қайтармади. У тасоифнинг тажойиб кудратга эга эканини яна бир марта тан олди. Муна бир марта: «Хамма нарса тасодифдан иборатдир» — деб кўй.

Уна кунин кечқурун Умар бошдан ушан хангомани онасига гапириб берди.

— Касра бонинг ажаби? — деб суради Гуливор устандан.

Уста ошдий хабарини казасига тек хопиржаманк билан:

— Гуливорди, Саиф бейининг бошдиди... — деб жавоб берди.

Хона кўрғини эди. Умар Гуливорнинг бонинг курулмади. Хонага қиска муддатли сукуват йукди. Келишмай Гуливорнинг бёйинига овози эшитилди.

— Сени зур тасоифнинг ошдий хабарини келтиришга у... Нега ошди тош билан мияларини тугатди... — деди.

— Туширма деб келтиришга келди. Саиф бейининг бошдиди... — деди. Умар кўзидан тилди.

— Уни хам ургини эди.

Умар жавоб тоиниб бошлай қилди. Бир зум ушанб ургатган кейин узича қар қилди.

— Мена кўрғини бонинг саодар борганмга хаммасининг таъзирини ёрмам... — деди. Сунира даласининг ишанилиги кириб: — Дада, икенинчи боринингизда Юсуф лўзин хам олиб кетамиз... Шарифни хам олиб келгиз... Хупми. Анави кизининг кунир-чогини тортиб олиб, Ойшга берма. Хупми? — деди.

Эр-хотин Умарга ошдий хабарини бузвенга айтмаслигини тайинлаш-

ди. Уша кеча Гуллизорининг озиб-тўзиб кетган баданига титроқ кирди. У ҳеч қачон, хатто ёшлигида ҳам ҳис қилмаган бир эҳтирос билан устанинг пинжига кирди... Илк бор устага:

— Умаримнинг, ўғлимнинг даласи, эрим, — деди...

Эртаси кuni ишхонага борганда Умар Гузтепада бўлган ишлар ҳақида, ҳашаматли сарой, ажойиб боғ ва еган узуми ҳақида куз-ойнакли амакига гапириб берди. Бу гапларни эшитган мўсафид кузойнагини пешонасига кўтарди ва Умарнинг кузига тикилиб туриб:

— Сен ушандай саройда яшаб, ушандай боғда уйнаб, ушандай узумлардан еб юрishing истармидинг? — деб суралди.

Умар бошини чайқади ва:

— Йўқ, истамасдим... — деди қатъий.

— Уйлаб гапир... Гузтепадаги сарой сенинг Қосимшошодаги уйингдан яхши. Гузтепадаги боғ мана бу темир-терсак хонадан яхши. Шундай экан, нега «иштамайман», дейсан?.. Катта-катта уйларида ётиш, эрталабдан-кечгача соя-салқин боғда сайр қилиш, нэвветдек узумлардан еб юриш қандай яхши... — деди кузойнакли амаки.

Умар катталардек жиддийлик билан:

— Яхшиликка яхшику-я... — деди.

— Мен ҳам шунга айтияман... булмасам...

— Иштамайман дедимми, нега дейсан?..

— Нима учун?

— У ерда далам бўлмасалар, онам булмасалар, сиз булмасангиз, бўшим булмасам, Юсуф лаз булмасам...

— А... а... Борди-ю, биз ҳам бориб қолсак-чи?

— Унда иштамайман... Шунда ҳам анавилар булмасам...

Кузойнакли амаки хандон ташлаб кулди.

— Мана бунга қаранглар, — деди кузойнакли амаки кулгидан ўзини зўрга тўхтатиб. — Бировнинг саройига ҳаммамизни олиб боргани етмагандек, уй эгасини ҳайдаб чиқармоқчи ҳам булади-я...

Дам олиш кунинда уста Нурини кўргани келган Санд узоқдан туриб гапга қўшилди:

— Нега ҳайрон бўляпсиз? — деди у. — Пигитчанинг шундай қилишига ҳаққи бэр... Ҳам Сайфибей булса, ҳам ходалар булса, ҳам Лайло булса, ҳам сиз, ҳам Юсуф лаз, ҳам Умар булса, ҳаммангиз битта саройга қандай синасизлар? Сарой ҳам уларни, ҳам сизларни қабул қилмайди...

Кузойнакли амаки кузойнагини бичқатдан бурни устига қўндириб:

— Сен бошладимми, Санд? — деб мўсафидни суралди. — Майли, бир Сайфибейнинг авра-астарини ағдариб ташлагини.

Санд кулди. Секин юриб кузойнакли амакига яқинлашди-да, унинг елкасига уйиб:

— Меннинг қошим сеникига ўмиш бивиб ётгани йўқ... — деди.
Кўзойнакни амакининг зоинагини бошқалдан пешонасига қутариб қўйди ва Саидга яна ўнас Умарга жавоб қайтараётгандек, унга тикилиб:

— Бизнинг қошимиз бивиб қолди эмас. Умар, ҳўв, кимнинг қошимни янганганини ҳали кўриш... — деди.

— Албатта курашимиз... — деди Саид масхара қилгандек.

Умар кўзойнакни амаки ва Саиднинг мулоқотига диққат билан қўлоқ солиб турди. Хеч вазеага тўлиқ бўлмади, бироқ бир-бирини қалақа қилаётгандек гап-шунақаларни учун уришиб қўлишса керак деб ўйлади ва дарҳол кўзойнакни амакининг ёнидан жой олди. Лекин амакилар уриш қилишмади...

Саид бир дона аскари сigaretинини чўптанидан чиқариб кўзойнакни амакига узатди ва:

— Sigaretдан чекинг... — деди.

Кўзойнакни амаки сigaretини олди. Саид тугурт ёқиб кўзойнакни амакининг сigaretини тугатиб берди. Суңгра бар четга ятариб:

— Этовни менга берингда, бориб бир оз дамнингизни олинг... — деди.

Кўзойнакни амаки бар четда сigaretини чекиб булгангача, Саид муйсафизининг стаяоқда қолган тала яшнинг охирига етказиб қўйди...

Умар хайрон бўлиб турган эди. Кўзойнакни амаки боланинг хайрон бўлганини сезди ва стаяоқга яшилаб турган Саидга ишора қилиб:

— Қурайсанми, Умар? Мана шуни хеч унутмагин, углим... Катта булганни таъсирим йўқда қилгин... Тушудингми? Ҳа, ҳа, худди шундан тўғри деб такрорлаш...

Умар худди оғит янгандек:

— Хўп, кўзойнакни амаки, айтганингдек қиламан. — деди...

XXIX

БАЗМ КЕЧАСИ

Ҳилолақлар сайингоҳда бир кўча ташкил қилинган эди. Али, Нури ва Сайфибейлар ҳар базмин ташкил қилишда иштирок этган эдилар. Шў боъедадан ушбу кўчага айдоғхнинг чироқлари билан машғул бўлиш буюрди. Эди. Мана электр чироғининг ҳеч нарса-сига тушунмасди. Бироқ бу руққа суйеунмасликка унинг ҳаққи йўқ эди. Электрчи ишчи арестани ёлғиз татиб қўйишмади. Буйруқни эшитишлари билан улар ҳам келинди. Шундай қилиб уста Нурига ён-веридан халбардор бўлинидан бошқани қолмади.

Бир тарафда мўйини оз, бир тарафда харбий оркестр ва бир тарафда қўвинок кўйишлар эди.

Турк хонимлар чоршафга ўралиб олишганди. Кўпчилигининг юзидаги тур печлари орқага ташланган, елкаларига тегиб турарди. Олмон ва австриялик хотинлар, эрларини «бей» деб улуғлайдиган қадимий рум оилаларига мансуб булган мадамлар, фасли, шапкали эркактар ва офицерлар йиғилишган эди.

Уста Нури бу олаговурни бир четдан туриб томоша қиларди. Бу башанг кийинган меҳмонлар, худди тегиб кетса эгин кир бўлиб қоладигандек, устанинг ёнига етганда ўзларини четга олиб ўтишар эдилар.

Бир сафар уста Алибей билан Қофир Жамолни бир жойда кўргандек бўлди. Нималар ҳақидадир гаплаша-гаплаша дарахтлар орасидаги пастликка тушиб кетишди.

Уста Нуридан бошқа ҳамма меҳмонлар узларига жой топиб ўтирар эдилар. Ҳатто электрчилар ҳам узларига илиққина жой топиб олишганди. Буфетлардан бирида идиш-товоқ ювадиган бир хизматкор билан танишиб олишноти. Бир чеккада лимонад ичиб, ширинликлар еб ўтиришарди. Устани ҳам давраларига тортмоқчи бўлишган эди, у кунмади. Бир кунгли Умарга ширинликлардан унча-мунча олишни мулжаллади, бироқ бундай ҳам воз кечди.

Бир-биринга қушилиб кетган музика, саз, аёлларнинг қаҳқаҳалари, маст эркактарнинг овози орасида қоронғи тушди. Электр чироқлар ёқилди. Уста бўёғига иши қолмаганини уйлади ва фақат ой ёғдуси билангина ёритилиб турган йўлка буйлаб дарвоза томон йўл олди. Дарвозага етишига озгина қолганда, пастликдан чиқиб келаётган Қофир Жамолга дуч келди. Уста четга утиб турди. Жамол билан гаплашганин йўқ эди унинг. Лекин домўлла уни таниб қолди:

-- Шонманг, нега қочасиз? — деб ҳайқирди.

Жамол гандираклай-гандираклай устага яқинлашди. Уста Қофир Жамолнинг гирт маст эканини пайқади.

-- Қочаётганим йўқ, -- деди уста. -- Ишим тамом булгани учун кетяпман. Эртага азонда туриш керак.

Қофир Жамол қўлини ҳавода айлангириб:

-- Сиз ҳам одаменз-ку, -- деб қўзини сузди. -- Эртаги қушини ташвишини тортманг... Ҳзим руҳсат олиб бераман... Ишга бормаи кўя қоласиз... Ҳозир мен билан юринг...

Уста Нурини қўлтиқлаб олган Жамол уни юқорига қараб судрай бошлади. Бироқ Жамолнинг қўлини, худди сениб қолгани мумкин булган ишша идишдек эҳтиётлик билан уз қўлидан чиқараётган экан, уста:

-- Нима қилиасиз? -- деди. -- Бир ишчинин қўлтиқлаб юрини билан обруйингизга путур етказиб қуйинингиз мумкин-ку!

Қофир Жамол гандираклаб кетди, сунгра кекирди-да:

-- Кинояли гапларингизни ҳали ҳам ташламайсиз-да, уста, --

деди. — Лекин менга кинояли хўзларингиз ўтмайди. Қани кетдик.

Уста турган жойида жиммади, ток ҳзини ерга қадаб:

— Кинояли гап қўганим йўқ. Жамолбей, — деди. — Ундай деманг.

Жамол жаҳл билан устанинг ҳусидан тортди. Уни билан бирга устани ҳам ерга ағнатди.

— Устажон, — деб иша қилди Жамол, — мени «Жамолбей» деб атадингиз-а... Мени йиғлатмоқчи-чи-да?.. Менга жабр қилманг, устажон... Ғирт мастман... Менга раҳмин из келсин... Тамом бўлган бир одамман...

— Иншда бушатишими? — сурди уста.

Уста буни шундай кинояли оқингда айтдики, агар Жамол шу даражада маст бўлмаганда, яраганган заердай буқариб юборган булар эди. Ҳозир бўлса туғур билан:

— Кимнинг хадди сизга экан? Мени ҳам иншдан бушатар экан? Ҳаммасининг жиллови кўпинг қўлга таш... Машиқимни пини теб курсиллар-чи, ҳаммасини қайтди китоб уйи таман...

— Уруш қачон тамом бўлади? — деб сурди уста э йўқ, бе йўқ. Қофир Жамол, буришнинг унча қушган шира қанчалани хайдаётгандек ҳаракат қилди ва

— Мен қақдан билмаман?.. Биз тамом бўляммиз. Биз тамом бўлганимиздан кенга уруш ҳам тамом бўлса керак... Урушни қўяверинг... Қоринингиз оқм. Юринг, торани изин тўйиб қўяман... — деди.

Жамол уридан турганига ҳаракат қилди. Уста шу пайтга бу маст одамдан худда жим қана олган эди, турини учун ҳзи олдинроқ уридан турди ва, Жамолнинг туринига сўрам бермади. Унга қузини узатмади. Яна ҳам хўз бўлганда бу қўлиб олди. Икки тас, бир-биринга қараб турини... Жамол уста тамонга энгизилди, уста бўлса узини унча олиб қочди.

— Юринг эйги, бир эркатини б олдингиз. Юқорига... неласангиз ичинимиз ҳам муқдир. Антбей олқовининг ичинини туғрилаб бердим. Тузуккина тобизка бериб туриними у чуқда? Тузукроқ хақ туламай ҳам қурениш... Энди юринг, торинг, — деб яна судрамоқчи бўлган Жамол уридан икки б олқилди. Уста Нури кетиб қолган эди. Худди эр ёрилиб тағига қилдиб кетгандек, ой нурига қушилиб осмонга чиқиб кетгандек, бир зумда қўздан гойиб бўлган эди у.

— Нури!.. — деб бақирди Жамол. — Нури!.. — деб бақирди яна.

Жавоб бўлмади. Устанинг тўлмаганда гойиб бўлиши Жамолнинг жинини қузити қўйди.

— Иг! — деб миқғилди. — Нонкур қушак... — деб қузини сўзди Жамол.

Юқорида созанд нар Қармен операсидан нарча ижро этмоқ-

да эди. Кофир Жамол ўзини ниҳоятда бахтсиз ҳис этди. Ой нури, дарахтлар, «Қармен»... Бироқ дардини очадиган, машҳур соқолининг буталган дарахтга ухшаб қолишига сабабчи бўлган хотинини узоқдан кўрсатиши учун унинг бир уртоғи йўқ эди. Шунинг учун устани кўрганида севишиб кетган эди. Устанинг олдида энг катта сирини фош қилмоқчи, унга ҳозир тепада эрининг ёнида овқат еб утирган Гузидани кўрсатмоқчи эди. Бироқ уста Нури аталмиш ҳукиз, калласида икки мирилик билим бўлса, ушани ҳам Жамолнинг ўзидан олган нокур, уни энг мушкул дақиқасида ёлғиз ташлаб жунаб қолган эди...

Жамол яна ерга йиқилди. Бошини қўллари орасига олиб ухлаб қолди.

Уста Нури овозларини, электр чироқларини, Жамолни орқада қолдириб, сайилгоҳ дарвозасидан кўчага чиқини билан бир сесканиб тушди. Шундоққина дарвоза олдида деворга суяниб бир одам турган эди. Уста диққат қилиб қараган эди, унинг аскар эканини пайқайди. Яна диққат билан қараган эди, худди олдида Салим курпачи тургандек бўлди. Бўйи, қўзлари, муйлови худди Салим курпачининг узгираси эди... Салимга ухшаган одам деворга суяниб ичкаридан келаётган овозларга қўлоқ солиб турарди. Ичкаридан бир-биринга қоришиб кетган музика овозлари, эркак ва хотинларнинг қўлилари майини сөз овози баралла эшитилиб турарди...

Уста: «Қизиқ, Салимнинг укаси булганмикми?» — деб ўйлади. Салимнинг укаси булган эмасди. Агар Салимнинг адёл тагида ётган, тункага айланиб қолган ташасини уз кўзи билан кўрмаганида, агар Салимнинг улганини яхши билмаганида сайилгоҳ дарвозаси олдида турган одамнинг Салим эканига зарра шубҳа қилмаган булар эди.

Юраги эзилиб кетди. Аскарнинг ёнига яқинроқ борди... Аскар олдида кимнингдир яқинлашаётганини куриб олдинида чучиди. худди жиноят устида қўлга тушган одамдек эсанкираб қолди. Бироқ ёнига яқинлашаётган одамнинг узига ухшаган аскар эканини фаҳмлагач, қўнган хотиржам бўлиб, олдинги ҳолатига қайтди.

— Мархабо, ҳамшаҳар, — салом берди уста.

Дарвоза олдидаги одам устанинг саломига алик олмади.

— Нима қилиб турибсиз бу ерда? — суради уста яна.

У киши елкасини қўқиб кўйди, бироқ яна жавоб бермади.

— Тил-забонингиз йўқми, ҳамшаҳар, бундоқ гапирсангиз-чи, — деб қўлди уста Нури.

Салим курпачига ўхшаган, сайилгоҳнинг дарвозасига суяниб ичкаридан чиқаётган овозларга қўлоқ солиб турган одам оғзини очди. Шунда уста Нурининг кўзи тишдан нишона қолмаган қоролғи уяқонга тушди. Бу уяқондан бугизланган қўйнинг хириллашиги ухшаган овоз чиқди. Уяқон ёпилди. Салим курпачига ўхшаган одам қўли билан оғзини кўрсатиб қўлди.

Уста Нури хижолатдан қизариб кетди. Рўпарасида сиқилиб, кулимсираб турган соқовга нима дедишини билолмай қолди. Бир неча марта сузлашга урииб кўрди, бироқ гани ганига қовушмай тўхтаб қолаверди. Ниҳоят:

— Авф этнинг, хамшаҳар, — деди-ю, бошка сўз айтмасдан йўлга кетди.

Эртаси куни ниҳоятга кузойнакли амаки устага ҳазил қилиб: — Уста, кечаги баъзда бир мазза қилдингизда-а? Еган-ичганингиз ўзингизники, кургаларингизни таъириб беринг, — деди.

Уста қуруққина килиб:

— Сайилгоҳда бир масг тентак билан, сайилгоҳ дарвозаси олдида бир соқовин кўрдим. Ўзимизнинг Салим кўрначига ўхшаган бир аскарин кўрдим. Тонг отгувча мияла қоққанам йўқ, десам нишонаверинг... — деди.

УРУШ ТУГАДИ

Уруш тугади. Бу хабар устага на сечинч, на қангу бахш этди. Душман мамлакаларнинг қушинлари Истамбулга кирган куни Алибей цехга қангули, ширшонхаёт булиб кирди. Унинг ранги бир кунда саргайиб кетган эди. Ишчилар хужайинга қарашди. Хўжайин бугиқ бир овоз билан:

— Болалар -- деди. -- Зугудан эътиборан, Али, Нури ва Сайфибейларнинг ширкати таркатилади. Ремонт цехини ҳам бияпмиз. Душман Истамбулга кирди. Шарманда буддик. Бекорга шунча одам қурбон булиб кетди. Бекорга шунча қийинчилиени, очликни, нуққиникини бошимиздан кечирдик.

Шу пайт ишчилардан бари кулиб юборди. Алибей кулган ишчи томонга уғрилди ва хумий ю:

— Нега куласан? — деди... — Сенда ватанпарварлик хиссидан заррача ҳам йўқми?

Бояги кулган ишчи багал уюк вақт қах-қах уриб кулди. Сўнг-ра оғир-оғир юлиб Алибейга яқинлаштиди ва:

— Алибей, деди. Ухамини суяклари Кавказ тупроғида қолди. Ўзим булеам, бу ерда кетмасемдан олдин икки йил жангу жадалда юриб келдим. Икки марга яраландим. Сиз нима қилдингиз? Қариндон-жиггаларингиз орасида эруида улган борми? Ўйингиздагилар шакар, ет, керосиндан таққислик тортишдимиз? Энди рупарамизга келиб: «Очликка, қийинчиликка чндадик, қон гүкдик», — деб оғиз куйиргираемизми? Қани, аравагини торт!.. Ёас!.. Бўёғига сафар халавини елкашга осиб Европаларда айшинишрат килиб юравер!.. Жана... Ҳой, ҳалиям туришти-я!..

Алибей ўзининг олдига келаётган ишчидан қўрқиб секин-секин орқага тисарилди. Нажот излагандек атрофига қаради. Бироқ ишчилар жойларида қимир этмай туришарди. Алибейнинг афти аччиғ олма тишлагандек буришиб кетди. Орқасига ўгирилди-ю, тез-тез юриб цех эшигига етди. Остонага етганда тўхтади ва бир лаҳза пчида:

— Нонкўрлар, ҳаммангизни ўлимдан асраб қолдим. Ҳаммангизни боқдим... Йоп, туз ҳақини билмаган курнамаклар... — деб бақирди ва қочиб чиқиб кетди.

Алибей чиқиб кетганидан кейин, цехдаги сукунатни кузойнакли амакнинг овози бузди. Кузойнакли амаки Алибейнинг олдига келган ишчига қараб:

— Тугри қилмадинг, — деди. — Шўрлик хайрлашгани келган эди...

Кузойнакли амакнинг бу сўзлари цехда катта бир баҳсинг бошланишига сабаб бўлди. Баъзилар кузойнакли амакнинг фикрига қўшилди, баъзилар Алибейнинг олдига келган ишчининг ишини маъқуллади. Баъзилар:

— Хужайишлардан унча-мунча чойчақа ундириб олармидик. Энди тугри иш ҳақимизни ҳам беришмайди, — дейишди. Қимдир:

— Чойчақалари ҳам, иш ҳақлари ҳам ўзларига сийлов! — деб бақирди.

Уста икки гапнинг бирида куфр сўз ишлатиб турган ишчиларнинг бу баҳсга аралашман турди. Шовқин-сурон кўтарилиши билан қўрқиб пинжига тиқилган Умарнинг бошини силлаганча, станок тепасида тоқ кузини юмиб, худди тик оёқда ухлаётгандек турар эди.

Шу пайт, ҳамма овозларни босиб, Алибейнинг олдига келган ишчининг овози цех ичра янгради:

— Роса ишни чалкаштириб юбордингларку-а? Алибейнинг ковушини тўғрилаганим яхши бўлди. Бироқ бунинг иш ҳақимизга нима алоқаси бор? Тугрим, уста Нури?

Уста Нури чучиб тушди. Тоқ кузини очиб:

— Келишганимиздек иш ҳақини ҳамма олиши керак... Бургага аччиқ қилиб курнани куйдириш ярамайди... Мен бориб орани очиқ қилиб келаман... Ҳаммангизнинг номиниздан гапиршимга рухсат берасизларми? — деди.

Цехдагилар:

— Рухсат берамиз, -- дейишди бир овоздан. Катталарнинг овозидан кейин:

— Рухсат берамиз... — деган гўдак овози, Умарнинг овози янгради.

Ишчилар кулиб, Умарнинг атрофини ураб олишди ва:

— Яша, азамат! Демак, сен ҳам бизга қўшилдинг, шундайми? — деб сўрашди.

— Албатта! — дея жавоб берди Умар катталардек жиддийлик билан.

Уста Нури Алибейнинг хонасига кирмасдан эшик тагида туриб қолди. Ичкаридан галла-тевур овозлар эшитилар эди. Алибей, Нурибей ва Сайфибейлар таллашаётган эдилар. Инима ҳақдадир баҳслалар, тез-тез «ири», «кула», «фонда», «уруш», «душманлар», «Анвар», «Таллат», «Олтоғлар», «Бакс» лаби суҳбатини шиллатишарди улар.

Уста Нури эшикни таллатди. Ичкаридан:

— Кириш... — деган Алибейнинг овози эшитилди.

Уста Нури ичкари кирганда, Сайфибей креслода, Алибей стулда утирардилар. Нурибей булебин оёқда турган эди. Учалар бей уста Нурининг бош татаётганча қараб чиқивди Нурибей:

— Инима керак? — деб суради.

Уста Нури эҳтиётлик билан:

— Шартнома бўйича элалиган қўшимча ҳақимизни сураб келдим. Уртоқлар юб ринди, — деди.

Сайфибей Алибейга қаради. Ал эҳтиёт:

— Қўшимча ҳақни хармат ёзганидан бериб келган эдик, — деди. — Аслида ҳаммаси текарлик бурчининг адо қилинаётган эди, халос. Шу бугунги муомаладан кейин қўшимча ҳақ сураб келгани уялмадингизми? Шаъран эзингизнинг қўшимча ҳақинииз аллақачон йук булиб келган.

— Унисиши биланми. Мен ҳақимизнинг қўшимча килаётганим нук, — деди уста.

Нурибей бошнинг йиқили ва Сайфибейга қаради:

— Петамбул душман қўлида, виланнинг қўли қақнаанти-ю, булар булеа хақ таланишарди. Булеа булеанинг ичига кун нарса хақида гапирмоқчи эди, омак уста Сайфибейнинг омакми нишоҳи овозини ичига тушириб келарди. Уста Сайфибейга кетиб:

-- Бей афанди, — деди -- Сайфибейнинг деган бир йилги буларди. Эслай олганими? Бир кун буларнинг ичига пустанини қоқиб қўймоқчи оқлаган эди. Шундан кейин буларни ушлаб қонмай эдик... Шу пайтда, унинг униси овозини эшитиб берганимга жуда-жуда афсусланяшман.

Сайфибей ҳақ нарсага тушунмай Нурибейга қаради. Нурибейнинг ранги оқариб кетган эди. Ал эҳтиёт уста Нурига қаради:

— Сизни узимизга теги биллаб, «афанди афанди», — деб ҳурмат қилдик. Бирок сиз сизга муомалаини талдирга етмас экансиз... Қора ишчиларини талдирга талдирга келганемиз... Қани бир туғингизни ишқиллаётиб қолган чил... Жума деяман сенга!.. — деб дук урди.

Уста кулимсеираб:

-- Боя сени теҳданинг сизга билан далаб чиқарган эдик, — деди. — Энди айни суҳбат билан унинг даф килмоқчи булясанми?

Уринишнинг беҳуда... Ҳақимизни олмасдан бир қадам нарига сит- жимайман... Котибдан ҳисоб дафтарини олиб кел. Пулларни ҳи- соблаб бер...

Дадаси хужайинларнинг олдига кетганидан кейин, Умар цехда ҳамон давом этаётган баҳсга, ҳеч нарсага тушунмагани ҳолда қу- лоқ солиб тураверди. Кейин зеркиб кетди. Ҳеч кимга билдирмай цехдан чиқиб кетди.

Ҳовлига утди ва икки котиб катта-катта дафтар титиб утирган хонанинг очиқ эшигидан бошини тикди, тилани чиқариш билан уларга илтифот курсатди, сунигра рупарадаги эшик олдига бориб турди ва кулоқ сола бошлади. Хужайинларнинг эшиги олдига турган Умарни куриб котиблардан бири:

— Ҳа, Умар, даданга ёрдам бергани келдингми? — деб суради.

Умар дадасига ёрдам бергани келмаган эди, бироқ бу саволга:

— Ҳа, — деб жавоб берди...

Эшик орқасидан дадасининг овози эшитиларди. Бир кун Умар опасига куфр суз айтгани учун дадаси йўгон овоз билан танбех берган эди. Ҳозир дадаси худди ушандай овоз билан гапирётди. Умар олдиниға қурқди, қочиб қолмоқчи бўлди. Сунигра дадасининг овозидан бошқа овозларнинг ҳам бақираётганини пайқайди. Бир зум ўйланиб турди. Котибнинг: «Даданга ёрдам бергани келдинг- ми?» деганини эслади. Шунда бир кун кечқурун, пастки маҳалла- нинг болалари Юсуф лавин ёлғиз топиб, роса урганларини эслади. Дадаси ҳам ичкарида ёлғиз эди. Умар котиб томонга қараб:

— Дадамни нима қилишяпти? Уришяптими? — деб бақирди.

- Сен нима деб ўйлаган эдинг? — деб ҳазиллашди котиб. — Уруш ҳам гапми!.. Дунпосланияпти...

Умар усага қулоқ солиб утирмади. Худди пастки маҳалла- нинг ҳамма болалари бир бўлиб кетидан қувлаётгандек югуриб зинадан пастга тушди. Пулда икки марта йиқилиб турди. Ҳовли- дан цехгача:

- Дадамни каттакляптилар! — деб фарёд кутарганча утди.

Кузойнакли амаки ҳам, цехдаги ишчилар ҳам ҳайрон бўлишди. Уста Нурининг бошига ростдан ҳам кулфат тушипти, деб ҳаяжон- ланиб кетишди. Кузойнакли амаки:

- Қани кетдик, — деб буйруқ берди.

Цехдагилар ташқарига чиқишди.

Умар булеа додлаб йиғлаган кўни ишчилардан орқада қолмас- лик учун зур бериб югурар эди.

Тумонат одамни куриб котиблар ҳайрон бўлишди. Дафтарла- рини беркитиб бир бурчакка тиклиб олишди. Зиналардан кутари- либ коридорда юраётган оёқ товушларини бейлар ҳам, уста Нури ҳам эшитишган эди. Баҳсларининг ростакам жанжалга айланиб қолиши мумкинлигини тушуниб сузлашдан тўхташди. Сайфибей:

— Нима бўляпти? — деди. — Нима, тех инглизлар қуршовида қолдингми?

Алибей диванининг орақасига ушиб ётди. Нурибей йугалиб қўйди ва ичкарига ҳушум қўлмоқчи бўлган кушининг қумондонини муросага келтириш мақсадида яқини гапирининг пайида бўлди.

Уста Нури эшик томонга муъаннас бўлган эди, шу пайтда эшик очилди ва кузойнакни амаки бошчилигидаги бутун цех ишчилари хонага кириб келишди. Умар зич турган одамларнинг оёқлари тагидан, худди чакалакзордан ўтгандек, тик амаллаб дадасининг олдига етиб олди.

Хонада урши-жанжалдан дарҳол йўқ эди. Хамма нима қилганини билмай, тик туриб қолди.

Сайфибей цехга атрофи бир муртабга кирган эди. Бошликлар хонасидан настига тушиб олди. Гапирининг туби йўқ эди. Хозир бўлса биринчи бўлиб у сўз бошлади. Тулларга ўз вақтида сув бермай қовжиргани қулай овозига айбон бераётгандек, кузойнакни амакига тикишиб:

— Нима гап? Нима бўляпти? Нима ватайсиз? — деб дук урди.

Кузойнакни амакининг аятути:

— Хеч гап, бейим, — деди, — ҳади...

Сайфибей удугага боқиб муйсафидга овозини калта қилиб:

— Молхонга кирди ёларми? Бу қандай гап? — деб бақирди.

Кузойнакни амакининг орқаси одамлар турғиб қуйишди. Муйсафид устидан бир нақор сўзук сув селилгандек сиккилиди. Кузойнакнинг пешонасига кутарди. Оёқига уғирилди ва ишчиларга қараб:

Молхонга қирди ёларми? — деди. — Бу нима деган гап-а? Вой онасини мугур хўй йин-эй! Ҳали бизни хайвонга ҳам чиқариб қўйди!.. Ха, ха, ҳавонга чиқиб қўйди!..

Кузойнакни амаки охиқатан Сайфибей томонга уғирилди. Кузойнакнинг бурнининг устига қой эди. Энди тутилмайдиган бўлиб қолган эди у. Бутун алами бурнининг устига тўпланган эди.

— Хақимини олгани келдик, — деб бақирди Сайфибейнинг тўмшуги олдига келиб.

Муйсафиднинг овози титгарди. Хаммаслари кузойнакни амакини шу ҳолда ҳеч қумеган эдилар. Бомгина цехдан Алибейни хайдаб чиқарган ишчи:

— Яшаанг, амаки, иш дегани шана бундоқ бўлипти!.. — деб бақирди ва одамлар ораси ериб ушиб кузойнакни амакининг олдига келди.

Сайфибей рунараси турган ишнинг муноғлуғ бөгбонга ухшамасавқларини аниглади.

Нурибей ёрдамга чақирандек:

— Уста Нури!.. — деди.

— Нима дейсиз? — деб сўради уста Нури. — Мен билан эмас, ишчилар билан гаплашинг...

Алибей столга мушт уриб:

— Менга қаранг! — деб бақирди. — Мен чумчуқ «ширр» этса юраги «ширр» этадиганлардан эмасман... Мен пошшозода ҳам эмасман, диний назорат бошқармасининг вакили ҳам эмасман... Мени чоршикапиллик уста Али деб қўйишти... Билдингизми?..

Кўзойнакли амакиннинг олдида турган ишчи кулиб:

— Қандоқ қиламиз... Ким бўлсанг бўлавер... Боя цехда мендан тегишли ҳақ олган эдинг, у камлик қилдимми?.. Бўл... Қимирла... Айт, қушимча ҳақимизни чўзиб қўйишсин... — деди.

Кимдир орқадап туриб:

— Мукофотни ҳам берасиз... — деди.

Кўзойнакли амаки ҳам чидаб туролмади.

— Бўла қолинг, бей, ганин чўзишдан фойда йўқ, — деди кулиб. — Ҳақимизни олиб биз ҳам кета қолайлик... Яна бир оз ганин айлантирсангиз, ишчилар бир бош-оёқ кийим ҳам талаб қилиб қолишади...

Нурибей Сайфибейнинг қулоғига бир нарса деб ишчиларди. Сайфибей икки-уч қадам олдинга юрди. Байрам тонгида, хизматкорларнинг табригини қабул қилаётганда гапирадиган оҳангда:

— Яхши, яхши, — деди.

Нурибей кулимсерагандек:

— Бировнинг ҳақини еб кетмоқчи эмасмиз... — деди.

Шерикларнинг паст тушгани Алибейни ҳайрон қолдирди. Ҳайрат билан уларнинг юзига қаради. Нурибей унга кўз қисиб қўйди ва бу ҳаракатини ишчилар ишгоҳидан яшириш учун, уларга атайлаб балад овоз билан:

— Бекорга ташвишланияписизлар, — деб тишчитмоқчи бўлди. — Биз бировнинг ҳақини еб кетмоқчи эмасмиз, дедим-ку... Хозир буйруқ бераман... Қушимча ҳақин ҳисоблаб беришади... Кечқурун пулларни олишингиз мумкин... — Мукофот масаласини ҳам уйлаб кўрамиз... Тўғрими, Сайфибей?

Ғала-говур орасида Умарнинг хаёлини ёзув столининг ёнидаги токчада турган қутнча ўзига тортган эди. Токча пастаккина эди. Шунинг учун қутичанинг ичида қанд борлигини Умар куриб қолди. У секин-секин юриб токчага яқинлашди. Қутичани олмоқчи бўлиб қўлини чўзди-ю, шошиб қолиб уни ағдариб юборди. Қанд ёзув столи тагига сочилиб кетди. Умар стол тагига кириб қанд ейини билан машғул бўлди. Бейларнинг ваъдасига ишониб хонадан чиқиб кетган уста Нури ва унинг дустлари, Умарнинг стол тагида қолиб кетганини сезмай қолишди. Умарга эса қанд азбаройин тотли уннаганидан, хонада хужайинлардан бошқа ҳеч ким қолмаганини билмай ҳам қолди. Хужайинлар булса ўз ташвиши билан овоза булиб стол тагида кимдир утирганни пайқашмади.

Ишчилар ховидида утиб, ичига кириб кетганларидан кейин, Нурибей ховидида эшикни очиб:

— Биронташги келиб эшикни айдиди унинг. Бир-эр кимса келиб қолгудек булса бизга хабар бер, етди, — деди котиблардан бирига.

Котиблардан бири келиб эшик қорозулликка турди. Бу орада Сайфибей масалани шунга қўйиб куйди: Ишчиларни чиқариб юборганига келинлар бунга элтанни ораганига телефон қилишмоқчи булганини билди.

Нурибей: «...» деди шеник қўлинига келганидан кейин:

— Тезроқ телефонни кўрсатди.

— Мухофазат ораганини бөлгани Сайфибейнинг огаиниси булади. Шунинг учун Сайфибей телефонни кила қолсинлар, — деди, Алибей.

— Энци мен ичиринкини қабла-лар... — деди Нурибей. — Ҳаммасини қулатмай. Анки урта Нурибор-ку? Бутун сузни лойқалатган ушани.

Хонадаги оғонлар ораганини ва арабасига минини хуққидан махруқ булган оғонларнинг таширган таиллари, Умарнинг хушини жойига қилди, оғон куйди. Секундотининг тагидан чиқди. Бейлар телефонни ташириб туниганб олганига экан. Улар Умарга орқа утириб туринлар, оғонларнинг куржар, ҳам бу одамларнинг бир шумликни бөлганб оғонларнинг еер эди. Алибейнинг: «Уста Нурибор-ку? Бу бутун сузни лойқалатган ушани» деган суздан таласинг бөлганб қилишмоқчи эканларини билган эди.

Сайфибей телефонни кўрсатди:

Телефон таласидаги таширган оғон одамнинг соласган даҳшаги Умар учун чиғаб тула таширган аражага егди. Умар телефоннинг нима эканини билмасди. Сайфибейнинг олдинтагилар билан эмас, кузга куринмайтган тақимлар билан таилашгани Умарни жинни қилиб қуяв деди. Бунга бор оғонда:

— Дада-а-а! Дада-а-а! — деб бикирди ва додлаб йинлаи бошлади.

Телефон таласидаги таширган оғонларга таширилди. Алибейнинг жонини ташириб қўйган оғонларга караб қўймоқчи булган Умарнинг ёнига билан таширилган оғонларнинг ёқасидан бузиб:

— Харомиди. Бу уқонинг таширилган оғонларга кила бошлади.

Уч киши, бузинг учта тақимлардек тавапирдек одамларнинг бир гудакин уртага оғонларнинг таширилган, кейин, уч кишининг қўлидан бир бөланини кўриб қўғу, шунга булай булмай қолар экан.

Умар ҳам мааниш қўлини арде қўйдаланди ва уч кишининг қўлидан сирте қўлини Оқратни муштин таширган Сайфибей булади. Умар фак Сайфибейнинг оғонларнинг ними билан жакетини курар эди. Энци нининг бас қилган эди у. Кичкина ву-

жудининг бор қувватини тишларига жамлади. Шимадир қилмоқчи булар эди. Бир зумда оч кулранг костюм одамга ташиланди ва гуручдек майда, пичоқдек уткир тишларини кулранг майин матога ботирди. Тишлари майин матодан ўтиб чандир этга санчилди. Умарнинг тиши ботган жойдан сизиб кон чиқди.

Сайфибей чиқириб юборди. Сайфибейнинг сонига ёпишган Умарни нариги икки бей зурга тортиб олишди. Бу көпониғич кучук болаин, онасининг етти пуштини қушиб сукадиган бу куча болаин турткилай-турткилай эшикка улоқтиришди.

Бу можарони бошидан кечирган пайтда Умар олти ёшга тулган эди...

XXXI

СУЛҲ

Сулҳ тузилганлиги ҳақида эълон қилингандан тўрт ой утгач, Нури устаннинг хонадонидагилардан, ҳатто Умардан ҳам:

— Сулҳ дегани нима бўлади? — деб суралса:

— Сулҳ, бу аскар ризқининг кесилгани демакдир, — деб жавоб олган булар эди.

Уста Нури заводдаги ишдан кетганидан кейин иш қидира бошлади.

Иш қидиришнинг нима эканини билмаганлар, бу жаҳаннам азобини тушутиришга минг уришсам ҳам барибир тушумайди. Иш қидиришни билганларга эса буни тушутиришнинг кераги ҳам йўқ. Урушдан, асоратдан қайтиб келганлар тула-туду бўлиб, Истамбул кучаларида иш қидириб юрардилар.

Умрида очлик азобини тортмаган бир одамдан: «Очлик нима?» — деб сурани-а... У одам сизга очлик нима эканини дарҳол тушутира бошлайди. Таъриф қилади, тасаввур қилиб куради...

Оч қолган одамдан: «Очлик нима?» деб сурасангиз: «Билмадим, очлик бир нарса... Очликни тушутириб бўлмайдим-да. Очлик, ўз оти билан очлик-да». — деди.

Эҳтимол шу сўзларни ҳам айтиб утирмас. Жавоб қайтармай юзингизга тикилганча қолаверини ҳам мумкин.

Уста Нурининг онаси уруш йилларда оч эди. Яна ҳам аниқроғи ўзларини оч қолган деб ҳисоблар эди. Уста Нури баъзи пайтларда миёсида очликни тасаввур қилиб курар, Гулизор билан очлик ҳақида узундан-узоқ баҳс қилар эди.

Уста Нурининг онаси сулҳ тузилгандан кейин тўрт ой утгач ростаканига оч қолди. Шунга қарамай ҳеч ким очликдан оғиз очмади.

Ишсизлик бир кунда йиғирма тўрт соат давом этади. Ишлов-

чилар ўзлари сезмаган ҳолда буюртми тоғ, пешин, номозгар, оқшом, кеча, ёшанинг эвомига янги орти булакка булади. Ишенишнинг қуни бунилай бутанга табулиб утирмайди. Ишенишнинг қуни бир-бирдан нечоқ учра билан унга булиган булади. Биринчиси эрта тоғ. Ишениш эрта тоғда ушан чиқаркан, ёмир ёғаяптими, қор ёғаяптими, хавонинга бора буру қоплиб олганми, будан қатъи назар, унинг қунига фақат ёруғлиги қуривати... Кечқурун ишениш остонадан ичкари кираркан, ташқарида қуши, ҳар ёқда чироқлар ёғду сочиб турган, айродан қуши - овози эшитилиб турган вақтда ботса ҳамки, ишенишнинг бу иккинчи дунёга қоронни, шамол ва ёмирли булади. Ишенишнинг учинчи дунёга булиши кеча эса, бир оғиз суз айтиши имконида тил руҳ булган соқовлар улқаси булади.

Бир вақтлар Қоғир ёшамол эди. Нурига:

— Америкали ёзувчиларнинг бир романини ўқиб чиқдим, — деган эди. — Унинг қилган «Қамоқхона» икки хил булади. Биринчи ҳолда ишон ичкарида, ёшамолхонада ушарди ёруғ жаҳоннинг неъматлари эса онқда бевадалар булган эрта тоғга қарагандай туради... Иккинчи ҳолда эса ишон онқда, нимга қарагандай ибери ўзида, бироқ ёруғ жаҳоннинг неъматлари ичкарида, қамоқда булади... Қамоқнинг иккинчиси, биринчисида, кура ёмироқлиги, деган сузлар ёзилган. Қалай жуда ажойиб сузларнинг ёйишми?

Қоғир Жамол буни жойиб суз, деб атаган эди. Уста Нури уни муҳим суз деб билган эди. Бу оқшом ёмир тақдирларда, боққолчилик дуқонларида, магазинларда, онқоналарда қамаб қўйилган ёруғ жаҳон неъматлари билан ушанинг орасидаги ойнадан, панижарадан ва бағиш иккинчи дунёга масофадангина иборат булган хитон деворидан, баланд оқшомхона деворларининг кўрган сари бу сузнинг муҳимлиги билан билиша яна қавдидир сифати борлигини хис қилар эди.

Цехдаги хитонларни хитон ёмироқлиги билан кетилиди. Саид ҳам бу орада кўришмай келди. Уста бир қуни ёшамол устида кўзойнакли амакига дуч келди. Амки кўзойнагини пешонасига кутариб қўйиб, уста Нури оғиз ойнаш қилурмасидан:

— Ишенишнинг юзи не эз, дугриш?.. — деди. — Мен ҳам ишениш қилурмай... Сиз хали ишенишнинг боғида... Ишенишнинг бир эшқанимиз аллақачон иштат чиқиб булди... Иштатининг эшқак билан денгизнинг уёғига утолганини, аҳқи, буни худо билади... Майли, худо омадингизни берсин... Ушарингизга салом айтинг.

Уста кўзойнагини боғидан ёшамолнинг устига жойлаштириб ўшдан узоқлашган кўзойнақни ёшамолнинг кетида қараб қоларди. Кўзойнақни ағаси ёшамолга кетди... Ёшамол ҳам олиб қолганди. Ораси ҳам, Умар ҳам бир ҳолатда булиб қолди. Ёшамолнинг аҳволини уста билмасди, чунки уйда ойна йук эди. Бир қуни ишениш қилуриб булган ёшамол сари ишенишнинг каватидаги чағи боғиб кетган ойнада ўз қили қуни булди. Саргайиб кетган юзидан

ги ток кўзи ниҳоятда кулгили, тўхтаб томоша қиладиган даражада галаги эди.

Пастки маҳаллада ҳарбий мингбоши турар эди. Гулизор ушаниккига кир ювгани қатнардди. Уи беш кунда биру емиш беш қуруш оларди... Мингбошиникидан бошқа яна Перепалас отелнинг орқа томонидаги бадавлат грек онласи ҳам ҳафтада бир марта кир ювдирар эди. Гулизор улардан ҳам ҳафтасига элликтадан, ойига икки қогоз олар эди. Неча ойлардан бери уста Нурининг онласи Гулизор тонган уч ярим лира билан кун кечирарди. Фақат пону ора-чора мавсумнинг энг арзон сабзавотидан татиб турардилар. Баъзи вақтларда кетма-кет икки кунлаб ичларига туз кирмасди. Уйнинг ижара ҳақини тўрт ойдан бери тўлаганлари йўқ. Уй эгаси булмиш кекса аёл, ҳар кунни эшик тагига келиб қиёмат-қойим қиларди.

Уста Нури Гулизорнинг кир ювиб тонган пулидан кўприк ҳақини тўлаш учун биринчи марта қирқпул олганида йиғлаб юборай деди. Кейин-кейин урганиб кетди. Бир кунни ҳагто:

— Қандай қилай, Гулизор, бир гал пирдан, бир гал муриддан, дегандек, шу кунда бөқиб тур-чи, уёғи бир гаи булиб қолар, — деб ҳаёқлашиб ҳам кўйдди...

Ўқчиликнинг азобини онлада энг мардонавор кутиб олган устанинг онаси булди. Уста иш тополмай умидсизликка тушгани сари, кекса аёл бардамлашиб борар эди. Умарга турли хикоялар гапқиб берар, Гулизорни «болам» деб ҳурмат қилар эди.

Бир кунни кечқурун қаннона-келни устани эшик тагида кутиб олишди. Гулизор:

— Нури, — деди. Энди у қайнонасининг олдида ҳам эрини тортинмай Нури деб чақирадиган булиб қолган эди. — Умар йўқолиб қолди... Қидирмаган жойимиз қолмади. Пастки маҳаллагача бориб келдик. Ҳеч қаерда йўқ. Эрталаб азонда сиз билан кетма-кет чиқиб кетган эди... Шурум қурсин... Бошимизга... — «Бошимизга тушмаган битта шу ташвини ҳам бормиди?» демоқчи бўлди-ю, сўзини охирига етказолмай йиғлаб юборди.

Устанинг онаси уғлининг юзига тикилди. Она умрида биринчи марта ҳориган, бўшашган назар билан нажот кутиб ўғлига қаради.

Устанинг хаёлига дастлаб: «Умарни угирлаб кетишди!» деган фикр келди. Кейин «денгизга тушиб кетганмикин?» деб қўрқди. Кетидан: «Балки бола очликка чидай олмай қочиб кетгандир», деган хаёлга борди. Кейинроқ бориб уша кунларда Истамбулда турли миш-миш гаплар тарқалган эди. Гуё сенегаллик зайжи аскарлар фоҳишахоналарга бостириб кириб хотинларни сўйиб, гўштларини еб қўяётган эмишлар. Уста ҳозир бир зумгина шу ўйдирмага нишонди. Умарнинг бош-оёғи кесилиб, бўлақларга булинганини кўргандек бўлди.

дайдир хид кўтариларди. Знанинг ёнида тунука ва тахталардан бунёд этилган бир қаҳвахонанинг иккала деразасидан сарғиш хира нур тушиб турар, нисон соялари уёқдан-буёққа ўтиб юрарди. Уста эшикни очиб ичкарига назар ташлади. Ичкарида Қора денгиз гушираётган эди.

Уста қайтиб зинага чиқди. Сув ёғли, қоп-қора эди. Рўпарадаги соҳилга қаради. «Умар! Умар!» деб бақиргиси келди. Орқасига қайтди. Қасерга боришини, нима қилишини билмай қолди. Шу пайт: «Умар уйга қайтиб келган бўлса-чи?» деб ўйлади. Умарнинг уйга келган бўлишини шундай етар эдики, ўзининг хаёлидан ўтган гапга чиппа-чин ишонди. Уста чопачопа ҳарбий министрлик жойлашган майдондан ўтиб, маҳалласи олдида тепаликка кўтарилди.

Тепалик анча-мушча қоронғи эди. Биттагина фонарь ҳам ёнамасди. Уста муюлишдан бурилди ва ўздан ўттиз-қирқ одим нариданки боланинг гаплашиб кетаётганини курди. Улардан кичикнинг овози Умарникига ухшар эди. Уста:

— Умар!.. Умар!.. — деб чақирди, болалар тўхташди. Кичикниси орқасига қайтди ва йул-йўлакай нималарнидир гапириб уста томон югуриб келаверди.

Уста ўглини, Умарни бағрига босди. Умар отасининг қучоғида питирлар ва қувонч билан нималарнидир отасига тушунтирар эди. Унгача Юсуф лаз ҳам етиб келди. Уста ўглини куйиб юборди. Севинганидан устанинг бутун оламини бошига кутариб қулгиси келарди. Ўзини зўрға тутиб жаҳл қилгандек:

— Қасерда эдинг? — деб суради. — Шу пайтгача қаёқларда қўлиб кетдинг? Ҳали сен ишмай тургани...

Умарни дадасининг дуқи чўчитмади. Устанинг рўпарасида тебраниб тураверди. Шундагина уста унинг қўлида бир нарса ушлаб турганини пайқади.

— Қулингдаги нима, Умар? — деб суради.

Умар ниҳоятда жиддийлик билан:

— Нон! — деб жавоб берди. Сунгра Юсуф лазга қараб: — Зайтундан ҳам бер эдинг, — деди.

Юсуф лазнинг қўлидаги қоғозда зайтун бор экан. Юсуф қоронғида бир тош топиб устига утирди. Умар ҳам унинг рўпарасига чўккалади. Зайтун солинган қоғозни ерга ёзинди. Юсуф:

— Битта сенга, битта менга, битта сенга, битта менга... — деб такрор-такрор санаб, қоғоздаги зайтуларни иккига бўлди, сунгра қоғозни ҳам тенг иккига бўлди, икки уюм зайтуни икки қоғозга уради ва биттасини Умарга берди.

Бу ишларга уста эс-ҳушидан айрилган одамдек қараб турарди.

Умар билан Юсуф ўринларидан туршди.

— Раҳмат, — деди Юсуф.

— Эртага яна бирамиз, — деди Умар.

— Булади, — деб жавоб берди Юсуф ва уйига қараб кетди. Умар дада ва нағарларни ва билан бир курсатмоқчи булди, бироқ уста:

— Буларни қаердан толовчи? Бу нарсалар қаердан келди?... — деб бақирди.

Умар бу савфар қурқиб кетди.

— Худо урени, нон урени, дада, мен буларни угирлаб олганим йўқ... — деди бир қалам орқага чекиниб бола.

— Сенга угирладим, дедимми? Қаердан олдинг, деб сурадим...

— Тониб олганим ҳам йўқ, дадажон, сотиб олдим... Пулимга...

Юсуф иккимиз куриққа тахта ташдик... Куриқда, дада... Юсуфнинг бир урғочи бор, нариги маҳаллада туради. Уша бизни ишлаган жойига боғлас бордин... уни беш қуруш ишладим, дада...

Уста Нурининг уйини танилаб ёборганига сал қолди. Нима қилаётганини ани ҳам билмай Умар узаган ноини олди. Бола пайтида нон ушани ериб тушиб кетса, кур булиб қолишдан қурқиб дарҳоз куларни олар ва ушо пешонасига теккизиб қуяр эди. Ҳозир эса ишдан ситилиб чиқсагил фарёдга йул бермаслик учун бола ва ушани ноини олиб унди ва пешонасига теккиздди.

— Барака оид, удинг, раҳмат, — деди. — Олти ёшингда менга нон едирганингни ҳам улуғини билмайтмайман... Бироқ эртага Юсуф билан ушанига борм... У ҳам бормасин... Хўшаб юринлар... Мен иккалангиз зул хал қилтайман, иккалангиз тонган пулни мен бир мааиб оларман...

Эртаси кунинг кеси Нури Балел бозорига ҳаммоллик килиши учун йул олди. Неча бироқ шу нарсани ушлаб қурмагани учун ҳайрон бўлмастди. Чунки Умар билан Юсуфнинг курсатган жасорати эмас, курсатган ҳусн бўлганда, эҳтимол уста очидан улиб кетса ҳамми олам ҳаммоллик касби борлигини билмаган булар эди.

Таниши учун биргани оқ тоғини киниб булди. Алламахалгача: «Хоним афанди, — афанди кинитгани олиб бориб берайинки?» деб анига олмайдди. Жуда уялар эди уста. Рақиблар орасида фақат бу воқеаларни эма, ошпоқ соқолли мўйсафидлар ва Юсуф билан Умар билан гунаҳлар ҳам борлигини кўриб, олдинга роса хайрон бўлди. Ушани болаларнинг ва мўйсафидларнинг кучи етмаслигига оқ юлқидира бошлади. Унинг савати йўқ эди. Унинг сирини ишарига шу ҳам хисса қўшарди.

Уста ёғ дуқони олди. Уни кутиб турган эди, ичкаридан чиққан қориндор бироқ афанди:

— Хой ҳамми, менга шу иддини Бўғочи зинасига неча пулга олиб борасан? — деб колди. Агар бироқ мурожаат қилмаганида уста тоғ кувини ишариниб, тўриқ-туман юк қўтариб уёқдан-

буёққа, буёқдан-уёққа юриб турган бахтли ҳамкасбларига тикилиб кунни кеч қилган булар эди.

— Берганингизни-да, бей афанди, — деди уста семиз боққолга ва худди қўлидан биров тортиб оладигандек шошиб, Умарни кўтариб олгандек авайлаб туңука идишни қучоғига олди.

Семиз афанди уч қуруш берди. Уста ҳозир Умар учун ҳам, Юсуф учун ҳам ишлаётган эди... Кечқурун уйига қирқ қуруш билан қайтди. Уйига кирмасдан тугри Юсуфлариникига борди ва йиғирма қурушни боланинг қўлига берди...

Уста ҳаммолликни фақат Балиқ бозоридагина эмас, бошқа жойларда ҳам қилиш мумкинлигини билиб олган, ўзига биға саваб ҳам сотиб олган эди. Умрининг охиригача шу касб билан ўтсам керак, деб ўзини ишонтирган пайтда, Гулизор кир ювган жойидан:

- Нури, сизнинг ишсиз юрганингизни мингбоши бейнинг хотинига айтган эдим. У киши мингбоши бейга гашириптилар. Мингбоши бейнинг портда таниши бор экан. Истасангиз ўша ерга жойлаштириб қўйишлари мумкин экан, — деган хабарни топиб келди.

Уста илдамди. Орадан бир ҳафта утгач портда, пароходларнинг бирига кунда эллик қуруш оладиган ўт ёқувчи булиб ишга кирди.

Ўша кун кечқурун уйда байрам бўлди. Куп йил бундан мукаддам, Қофир Жамол билан Қадикўй парохотида дуч келган ўт ёқувчини ҳам, уруш бошланган йили ҳарбий заводига борган кун, биришчи марта ёлланма ишчи бўлиб овқатланишга чиққанида, чиқитга чиққан кема қозонининг катакларига ўтириб, мўнгли кўшиқ куйлаган, бармоқ бўйи келадиган, митти ўт ёқувчиларни ҳам уста аллақачон унутиб юборган эди. Ўзи ўт ёқувчи бўлиб ёлланган кун ҳам уларни эсламади.

XXXII

САИДНИНГ ДУСТИ

Уста кундан бери ўкимай, ўйламай қўйди. Худди бир ҳайвондек, қўш ҳайдайдиган ҳўкиз каби куп кўрмоқда. Учоққа кўмир ташлаш, таниланган кўмирни ковлаш, қора терга ботиш, терини қотириш, овқат ейиш, ухлаш, нафас олиш ва ҳар замонда, борган сари озиб-тўзиб бораётган Гулизорнинг аёллик хислатидан баҳраманд булиш билан ҳаёт кечирмоқда.

Атрофдагиларга ишбатан бўлган муҳаббати борган сари текислашиб кетяпти, кириши, чиқиши, чуқурлиги, қоронгулиги ва ойдинлиги бузмаган текис чизиққа ўхшаб қоляпти.

Икки нарсани, чарчоқ ва уйқуга эҳтиёжни жуда яхши сезар эди уста.

Азбаройи чарчагандан, уяқ истагининг зуридан хаётдан мамнуу булган-булмаганини ҳақ суриб юрмасди. Энди уста учун хақ ва ҳақсизлик, туғри ва янглиш, яхши ва ёмон нарсанинг ўзи йўқ эди.

Изтиробнинг, парқининг, ярим ош, ярим туқлининг битта чизиги бор, шу чизик аниқ дундан келин инсонларни ўз кий-фасидан чиқариб қоя.

Уша чизик таг та тушганида кейин инсон на инсон кутарини ни уилайди, на ушга ухшатавирининг ҳам инсон эканлигини кура олади. Фақатгина хил туғусез, инсонга а ут қуримайдиған чулга тушиб қолган ҳудуд хайвондек, тилвириб турган оёқларида ўз ҳолича айланиб туради.

Уста Нури ҳам чулга тушган думон хайвонига ухшаб қолган эди. Бу чул устани ҳеч улармайдиған, ҳаммаси бир-бирига ухшаган манзараларни, чанкашга урғатилан чанққин, ёлғизликдан ва чарчадан бошига ҳамма нарсани фақат чарчаш билан йўқотишга ҳаракат қилиб турган бир вақтда, Ўсиғун сунгги сафаридан қантганда Саидга дўт келиб қолди. Яна ҳам аниқроғи, пароходга чиқаётган Саид, учёқ бўлимидаги устани чаққириб қолди.

Уста Нурига Саид:

— Уйингга борган эдим, онинг пароходда ишлаётганингни айтдилар. Лекин жуда физик олатинг бор-да, Нури, уйдагиларга қайси пароходда ишлаётганингни аниқ килиб айтмансан ҳам. Топгунимча роса сарсон булди, — деди. Саиднинг «сарсон бўлдим» деб такрор-такрор тағирганини эшитган устанинг тоқ кўзида «ийилт» этган учкут пайде булмади. Сунгра тўғри, қоронғилик, ёруғлик, кизилниш, қизилмаслик, сезилмаган тўппа-тўғри оҳангда:

— Нима керак? — деди...

Саид анграйиб қолди. Уста Нурини ҳеч қачон шу ҳолатда учратмаган эди у.

— Касалмасан? — деб суради хаёли ушга келган Саид.

Уста Нури худди боғга оҳангда:

— Йўқ... — деди.

— Қаттиқ чарчадингми? Тағирсан-чи, қаеринг оғрияпти?..

— Ҳеч қаерим оғрийётгани йўқ... — Уста Нури шундай деди-ю, хайрлашгандек кўлини икки-уч марта бошига теккизди, сунгра орқасини ўгириб учоқдонасига тушиб кетди.

Саид турган жойида қотиб қолган эди. У уйлаб-уйлаб бир қарорга келди. Қосимпошшога борди ва устанинг маҳалласига буриладиган муолишида устанинг йўлини поллаб турди.

Рўпарадан уста кўриган вақтда, Саид туртинчи синаретасини

чекиб тугатганди. Устанниг бир қулида тугун бор эди. Устанниг ўнг томони тугунниг огирлигидан бир томонга қийшайиб келарди. Ўзини уёққа, буюққа ташлаб одимларди. Саид унинг олдниси кесиб чиқди. Уста юршидан тухтаб:

— А-а!.. Сизмидингиз? Ха, нима гап?.. — деди худди бояги парохолда курган одами Саид эмасдек. Саид кулди ва:

— Бу қандай парижонхаёллик, уста?.. Сенга айтадиган гапларим бор... Тугунни буюкка бер... — деди.

Уста тугунни Саидга берди. Бошлашиб кетишди. Эшикни тақиллатгач уста Саидга:

— Марҳамат! — деди.

Саид қулидаги тугунни устага қайтариб:

— Сен бемалол овқатингни еб ол... — деди. — Мен насда, зина олдидаги қаҳвахонада кутиб тураман... Тагин келмай қолма-а!..

— Хуп... — деди уста.

Нури ҳориган тоқ кузини фишонга тикиб қаҳва ҳўлаб турганида Саид қайтиб келди.

— Мени масхара қиляпсанми?.. — сўради Саид жаҳл билан.

— Пуқ, — деб жавоб берди уста Нури мутлақо хотиржамлик билан.

— Уста, мана шу «йуқ» деганинда ҳам мени масхара қилгандек бўляпсан...

— Пуқ... Мен сизни масхара қилаётганим йуқ...

Саид уста Нурининг юзига бу сафар яхшилаб разм солди. Шундоққина чироқ тагида утиришар эди. Ёруғ устанниг юзига юқоридан тушиб турарди. Саиднинг назарида устанниг иккинчи кўзи ҳам кур булиб қолгандек туюлди. Нурининг сояси даҳани устига бир чизиқ булиб тушиб турарди. Юз суягининг усти ёруғ, пасти қоронни, кўз унгида эса, иккита қурқичли чуқурча бор эди. Уста гапираркан юзининг ҳеч бир жойи қимирламас, биронта соя ўз ўрнини алмаштирмасди.

— Қунига неча пулдан топясан, уста? — деб сўради Саид узоқ вақт дўстининг юзига тикилиб ўтиргач.

— Қулимга ойига ўн қоғоз тегади... Баъзан ўн беш оламан.

— Неча соат ишлайсизлар?

— Билмайман... Ишқилиб, эрталабдан-кечгача ўша ерданиз...

— Ишингдан хурсандмисан?

Уста индамади.

Саид курсенини устага яқинроқ суриб:

— Менга қара, Нури, — деди. — Сенга битта иш топиб қўйдим.

Қунига бир лирадан ҳақ олсан... Иш куни тўққиз, жуда нари борса ун соат булади... Ўша ишга утасанми?

Уста яна индамади.

— Нима дейсан? — қайта суради Саид.

— Утаман... — деди Уста қисқа қилиб.

Санд кулиб.

-- Иш жойим касога? -- деб ҳам сурамайсан-а... Ёки янги иш сени қизиқтирмаймишми?

-- Қизиқтиради... Стаман...

-- Фақат бир оз узоқлиги бор... Трамвай депосида таъмирхонада... Усталик хунаришини унутиб юбормагандирсан ку, ҳар қалай...

Уста боядан бери кляб энди уйғошган одамдек бир силкинди. Юзидаги соялар илк бор жойларини алмаштирдилар. Овозига жон кирди. Росмана севиниб:

-- Пуқ, унутганим йўқ... -- деди. -- Бир вақтлар «санъаткор уста» деган номим бор эди... Темирчилик станогинда ишлашни, темирга пардоз беришни биламен. Мактабда ўқиган пайтимизда темирга пардоз бериш да менга стадингана йўқ эди... Станокда ҳам ишлай оламан...

Уста кунига туққин соат ишлаб бир лирадан ҳақ оляпти. Цехнинг шифти ойнадан булганлиги учун хона жуда ёруғ. Устанинг ўзинга бириктирилган алаҳида станогин бор.

Қўллари биринчи кўзданоқ ишга қовушиб кетди. Мияси кун нарсаларни унутган, мўлаҳи қўбиллятини йўқотган бўлса-да, қўллари орттирган хунаришни йўқотмаган эди. Қўллар ўз хунаришни йўқотмаганлари учун, станокда фақатгина чуяи, мис, темир асбобларни синиғини, кайиғини тузатиб уларга пардоз берибгина қолмай, устанинг иялини ҳам таращалаётган эди. Устанинг қўллари бир цехда, кун станоклар даторида турган бир станокда устани бошқатдан яратдилар.

Уста янги ишга ушган онинчаск алақачонлар унут бўлиб келган эҳтиёжин бошқатдан сезди. Эрталаб ишга кети туриб битта газета сотиб олди ва қий боллади. Шунда Анатолийнинг турли жойларида намойиш бўлаётганидан биринчи марта хабардор бўлди. Олдинлари ҳам шундай хабарлар кўзюнгга чалингандек булган эди. Бироқ бу хабарлар унга тушишга эшитилгандек туюлганди. Ҳозир биринчи марта олдинда ватандошларига ҳамдардик туйғуни уйғонди. Шу фикрларини Санга айтайки кунига туғиб қўйди.

Газета ўқиган кунини эч ҳурув унда:

-- Уғлим... -- деди... -- Стаман... -- олди... мис... бга... ёздириб қўяман.

Эртаси кун жума эди. Уста билан олдин ушганлар. Анатолийда булаётган вақтга ҳақни атайиб келди. Мис кун уста олдининг олган илк бор: «История» мисини олдилик ҳаққати» деган сўзларни олди.

Саид Анатулия ҳаракатининг тарафдори эди. Уста Саиднинг гапларига қунам тушуна қолмади, бироқ «Жаҳон империализмининг ларзага келтирган озодлик ҳаракати, ишчилар синфи кутарган уруш демакдир», — деган жумласини ёд олди.

Бу жумладаги: «империализм», «ишчилар синфи кутарган уруш» деган нарсаларнинг нима эканлигини Саиддан сўраб ўқди. Уста бу сузларининг мазмунига тушунмасди. Бурунги вақтларда Қофир Жамол домўла билан ҳам, шайх Абдурахмон билан ҳам бунақа нарсалар ҳақида гаплашмаган эдилар.

— Нури — деди Саид. — Сен бир вақтлар француз тилини унча-мунча билар эдинг. Ҳозирги кунда французча китоблардан ўқисанг мазмунига тушунармикисан?

— Тушунсам керагов, — деди уста.

— Булмаса сенга билмаган сузларингни тушунтириб берадиган французча китоблардан олиб келаман. Борди-ю, китобларда тушунмайдиган сўзлар учраб қолса, бир билимли огайиним бор, уша билан ҳам таништириб қўяман, тушунмаганингни ундан сўраб оларсан

Кейинги жума Саид ваъда қилган китобларни олиб келди. Бу китоблар кичкина, ўттиз-ўттиз икки саҳифадангина иборат эди. Уша кеча уста лугатини очди ва тонг отгунча ўқиб чиқди. Ўқишда анча қийналди. Француз тилини анча унутиб қўйган эди. Бироқ қалбида китоб мазмунини тушунингга эҳтиёж жуда катта. Билимга бўлган чанқоқлик таъбирида китоблардан бирининг ўн беш саҳифасини ўрмонда утмас болта билан эман дарахтини асдарган унтинчидек, қора терга ботиб ўқиб чиқди.

Кейинги хафта, учрашганларида Саид:

— Қалай, ўқиб чиқдингми? — деб суради.

— Ўқидим, бироқ... Елгон гапирганимдан фойда йўқ, калималарга эмас, калималарининг нима демоқчи булганларига тушунмадим. Биров билан таништириб қўймоқчи эдингиз-ку. Тезроқ таништирсангиз балки тушуниб кетар эдим.

Саид кулиб:

— Бўлади, — деди. — Бир оз сабр қиласан. Ўн беш кундан кейин таништириб қўяман. Саид бир зум уйланиб турди ва тўсатдан:

— Қурқоқмисан, уста? — деб сўради.

Бу дабдурустдан берилган галати савол уста Нурини ҳайратга солади.

— Нега сураяпенс?

— Ўзим... Тугренини айтавер... Еш бола давридан ўтгансан... Одам ўзини яхши биледи. Хуш, қурқоқмисан?

Уста ўйланиб қолди, сўнгра секингина худди пичирлаётгандек:

— Йўқ... — деб жавоб берди.

— «Йўқ», деб юмшоқроқ гапирдинг, бироқ...

Уста кулиб:

— Куркок эмаслигига аминман, шунинг учун... оёғина бўлса ҳам шубҳаланганимда «йуқ» дес бақирган бўлар эдим, — деди.

XXIII

СТОЯН

Умар алафбени устиб туратди. Тулпар узида йуқ хурсанд. Устанинг опаси Умарни эмама сулини эшитишга ургатар эди.

Устанинг билани диконага кучиб ушди. Саид узининг оёғини ет билан устани таништирди. Умар Юсуф лаз билан йиғилб хайрлашди. Кейинги пайтларда Юсуф лаз мактабга катта боншлагаан Умарни калака қилатган булиб қолган эди. Шунга карамай, Умар Юсуф лаздан хафа эмасди.

Тулхонага кучинлардан биз хафта кейин Саид уста Нурига: — Сенга айтади мотинини шу бугун кечаси олиб келаман. Шунчаки бир утириб ташлашамиз, — деди.

Уша кеча, махалани фахвахонаси элиниб, кучада одам камайганидан кейин, Саид билан яна бир кичи устанинг эшинини тақиллатди.

Хонага киринди. Ораштанг билан кичини мехмол уздаги ягона курсенга, Саид билан уста Нури орға, шу-юққина пол тахта устига утиришди. Саид мехмолга ишора қилиб:

— Уста, таниш, биз киши Стоян буладилар, — деди. Сунгра уста Нурини Стоянга ургатиб:

— Уста Нурини таниб қуйинг, — деди.

Шундай қилиб Стоян билан уста Нури танишиб олашди.

Стоян болгариялик эди. Баланд буйли, юзи картошкани эсла-тадиган, сочларига оқ оралаган, йуғон ва калта бармоқли, чап оёғи ўнг оёғидан калла, оқсаб орадиган бир одам эди ул. Турк тилида, грекча шева билан гаплашар эди.

Стоян керосин чирюг эругида ёноқ суякларни соя солиб, рангининг қанақалигини сездирмаган кузларини уста Нурининг юзига қаратиб:

— Хилми деган бир одам бор, — деди. Ишчилар жамиятининг ташкил қилган ул. Сиз буни қандай қарайсиз?

Уста кейинги кунларда Хилми отини куп бор эшитган эди. Трамвай ишчилари орасида ҳам Хилмининг жамиятига аъзо бўлган одамлар борлигини билган эди. Унинг чет эл босқинчилари билан алоқаси борлигини эшитган эди.

— Хилмининг яхши, бизга фойдаси нима тадиган одам деб ҳисобламайман, — деди уста.

— Нима сабабдан?

— Бу ердаги чет эл империалистлари вакиллари билан алоқаси бор эмиси, — деди уста. У энди «империализм», «вакил» сўзларини осонлик билан, тез-тез ишлатадиган бўлиб қолган эди.

— Тугри, — деди Стоян. — Бироқ ишчиларни ўша хавфли одам таъсиридан қутқариб қолишимиз керак эмасми?

— Қутқаришимиз керак...

Савд сўзга қўшилмай Стоян билан устанинг суҳбатини тинглаб ўтирар эди.

Шу пайт эшик овоз чиқармай очилди ва хонага мушук боладек эҳтиётлик билан Умар кириб келди. Унинг қўлидаги патинида уч финжон қаҳва бор эди. Саид уридан турди ва Умарнинг қўлидаги патинини олатуриб:

— Анча овора бўлибсизлар, Нури, — деди. — Бу бола, қаҳва... даҳшат...

Стоян Умарни олдига чақириб:

— Олдимга кел-чи, йиғитча, — деди.

Умар Стоянга қаради... Бошидан-оёғигача сиичиклаб текшириб чиқди, сунгра секин-секин яқинлашди.

Стоян Умарни тиззасига ўтқазиб:

— Ёшинг нечада? — деб сўради.

— Еттида...

— Мактабга қатнайсанми?

— Қатнайман... — деди Умар сиқилиб.

— Подшонинг оти нима?..

Умар дадасига қаради. Подшо деган кимдир борлигини эшитган эди. Буви си айтиб берган эртақларда парилар подшоси, девлар подшоси булар эди. Бироқ уларнинг отларини билмас эди. Дадаси ҳадеганда ёрдамга келавермагач, Умар бу аҳволдан ўз кучи билан қутулишга қарор қилди.

— Қайси подшонинг? — деди. — Девлар подшосининг отиними? Унинг оти йўқ, тугри девлар подшоси дейилаверади...

Стоян ҳузур қилиб кулди ва:

— Ажойиб гапларни топиб гапирар экансан, йиғитча... — деди. — Дунёдаги подшоларнинг ҳаммаси девлар подшоси бўлади. Мен сендан сизнинг подшонингизнинг отини сўраган эдим, лекин...

— Билмайман... — деди Умар шошиб. Кейин яна дадасига қаради-да: — Дада, бизда подшо борми? — деб сўради.

— Истамбулда бир подшо бор, Умар, — деб жавоб берди Саид устанинг ўринга. — Бизга, ўша сизнинг подшонингиз бўлади, деб тушунтиришади... Бироқ биз учун подшо йўқ, тушундингми? Биз подшо ни танмаймиз.

Умар Истамбулда ҳам подшо бор эканини эшитганидан кейин, унинг исмини билди олгиси келди.

-- Майли, бизнинг подшоғимиз булмаса бўлмасин... Лекин унинг исми бордир-ку? -- деб суради.

— Исми бор.

— Нима?

— Воҳиддин.

Умар қотино-қотиб эди.

— Нега куляеми, йигитча? -- деб суради Стоян.

Умар куляидан ўзини зурга тўхтатиб:

-- Махалламиздаги қоровулнинг исми Воҳиддин, -- деди. -- Истамбулнинг подшоғи ўнчам...

Санд кулядан келинча солдарок қилиб, қоровул билан подшо орасидаги фарқни ва ухшашликни Умарга тушунтирди.

Умар махалла қоровули билан подшо орасидаги фарқ ва ўхшашлик устида бош қотира бшлади. Бу орада Стоян уста Нурига Санд берган китобда ёзилган тарих, икки қарама-қарши синфнинг кураши жар ени алайдо бўлганлигини тушунтиришга ҳаракат қиларди. У сузлаганда кўпроқ диалектик калималарни ишлатар эди. Унга бу калималарнинг кўнига тушунмасди.

Санд устага диалектикани масолалар билан тушунтиришга ҳаракат қилди. Аллавақатгача гапдашиб утиришди.

Умар Стояннинг тазасига бошини қўйиб ухлаб қолган эди.

— Умарга ёкиб қолдингиз, Стоян, -- деди уста Нури.

— Мен болаларни жуда яхши кураман, шунинг учун болалар ҳам мени яхши куришарди, -- деди Стоян гурур билан.

* * *

Истамбулни ишғол қилган ҳар қайси давлатнинг бу шаҳарда банклари, компаниялари, амтиёзлари, черковлари ва мактаблари бор эди.

Ҳамма давлатларнинг офицерлари Ўзбекистондаги барларда биргалликда ошпек рус хўжинларини кучоқлаб, биргалликда майхўрлик қилиб, голийо чиққан душман давлатлари узаро дуэт экаликларини исбот қилишга уришардилар. Шу пайвда сармоялари эса уларга чоғ қазимекда эди.

Отевлар янги ёл қилган ёлларни кўриб хайратланган душман кўшинининг амалдорлари, ёкориди, хўжаларида уларини кутиб турган ерди халқ закиллари бўлмиш мусулмонлар, христианлар, турклар, греклар, венгларга катта-катта пул ва муҳим тошириқлар беринарди.

Хилми деганлари машҳур бир отевла мана шундай муҳим тошириқ оладиганларда -- бўли эди. Ўнган сармояден эвалига француз сармоясининг тағдир қил қилини ва ифасини бўлишга олган эди.

Хилми француз иркектари аги ишқарини ишқарини полиция-

сининг рухсати билан галаёнга чақириб француз сармоясини бевозта қилиши керак эди. Шундай қилиб нестамбуллик ишчи, икки империалист сармоясининг курашувида унисига ҳам, бунисига ҳам қурол вазифасини ўташи шарт.

Уста Нури, Стоян ва Саид буни яхши тушунардилар. Бу аҳволи тушунадиганлар яна кўплаб тоғиларди.

Уста Нури дарҳол ҳаракатга ўтди. Трамвай деносида Хвямга қарши уруш эълон қилди. Уста француз, инглиз, олмон, япон байрогини кўтариб юришларидан қатъи назар, империализм ва капиталга қарши кураш олиб борилиши керак, — деган шioriни ўртага ташлаган эди.

Хвямни узинга қарши уруш очинганини дарҳол сездди. Инглиз полицияси аҳволдан хабардор қилинди. Инглиз полицияси ўз навбатида Истамбул ҳукумати полициясига буйруқ берди. Шундай қилиб уста Нури ва унинг дустларига қарши, бутун бошлиқ ҳукумат аниқрати оёққа турди. Бошқа-бошқа байроқ остида ишлайдиган ширкатлар уртасидаги рақобат, бир муддат четга чиқиб қолди. Трамвай деносига, трамвайлардаги билетчилар, трамвай ҳайдовчилар, ҳатто билет текширувчилар орасига ҳам чет эл полиция булимига қарашли одамлар суқилиб кирди. Уста ҳар куни ишга кетаётганида орқасидан битта сояни эргаштириб борар эди. Ишхонада эса уни назорат қилиб турувчи бошқа бир соя бор эди. Ҳар куни кечқурун битта сояни эргаштириб уйига қантарди.

Мана шундай кунларнинг бирида, устани кучада бир қўли йўқ Аҳмад кутиб олди. Болалигидан бирга усаган дустини куриб уста жуда хурсанд бўлди, ҳатто кечқурун уйига таклиф қилди.

— Бир мириқиб гаплашамиз, — деди уста.

«Мириқиб гаплашмиш» пайида устаникига келган Аҳмад, у ерда Стоян билан Саидни учратди.

Аҳмаднинг эгини инҳоятда ораста эди.

Устанинг дуқонидан кетганидан кейинги ҳаётини гапириб берди. Бир неча ой оғ қўлини, планчилик қилишни, ҳатто тухматга учраб, чунтақ кесувчиликда айбланиб, қамоққа ҳам тушпти. Уруш пайтида қамоқдан чиқитти. Дин назорати бошқармасининг мудирига хизматкор бўлиб ёлланниги. Беш-ун танга туғлаб ўзинга тамаки дуқони соғиб олнитти... Бироқ утган ҳафта дуқонини соғинишга тўғри келитти. Шу кунда ишсиз эмиш. Ўзинга муносиб бирини қидириб юрган эмиш.

Аҳмаднинг ҳикоясини уста Нури ҳаяжонланиб, Саид ерга боқиб, Стоян эса ўзини курсидан йиқитиб юбормоқчи бўлган Умар билан олиниб тингташди.

Ҳикоя тамом бўлиши билан Саид:

— Дуқонни нега сотдингиз?.. — деб суради.

Аҳмад худди: «Шу ҳам савол бўлдими?», — дегандек, Саиднинг сўзига тикилиб:

— Нега буларди, — деди: — Ҳозир олиб сотарлик қилнига имкон борми? Бўёқдан қалдиқлар боғданячи келиб тамаки суради, уёқдан шанқали полицияга келиб: «Декончил тоза эмас. Пулдан қузмасанг, ақт ёзмадан» деб иттириди. Сомоямиз уни маълум дурсанг... Борн-йўғимдан агар илғизни қўйиб пулдиб куя қолдэй, шунда полициячи халқни қўйиб кетди, тинчийман, дедим...

Уста Нури омади ёрқатган Аҳмаднинг кулганнинг ишини маъқулдиаб:

— Тугри айтаверд. Аҳмаднинг Раҳимот... Бирок Фарид бошино билан лорд Гугузоннинг бошино исидат ункалангандан кура, ўша иблисларни бошино иди ба... билан туғумдан ункаланнинг...

Тузум...

Уста Нури туғумнинг нима эканини кулган Аҳмадга тушунтира бошлади.

Аҳмад икки тапнинг бирини келтиган қулни ҳавода уйнатиб улагини сузини маъқулдиаб эди. Бир вақт туғумни қоралаётган Аҳмаднинг жазаваси қулни бақира бошлаган эди, Стоян:

— Секкироқ... — деди. — Сал секкироқ таширинг...

Шунда илк бор Аҳмад билан Стоянинг қўзлари туқнанди... Уч кундан кейин учрашимизга қарор қилиб эшик тагида хайрлашаркан, Аҳмад:

— Анани кофиринини хуштаманим, — деди. — Нега бунақа одамларни ишингизга араштириб ёрибсиз?

Уста анграйиб қолди ва ўзини қулни келиб:

— Қанақа ишимизга?.. Туғуммадем, — деди...

Аҳмад:

— Ҳалиги... Бояги... — деб дудугланди. — Нима қилиб бу тайридинини уйингизга киргизиб утирибсиз?.. Мени туғри тушунинг, эҳтимол у яхши одамдир. Яхши одам эканлигини билганиб туришти. Бирок мнинг қилганда ҳам кофир-да... Кофирдан яхшилик кутиб бўлармикни?..

Гулизор ниҳоятда ҳаяжонлана эди. Бугун у умрида биринчи марта эридан бошқа яна икки эркак билан дастурхон агрофида утириб овқатланиши.

Устанинг онаси бу ишга оқоғликча рози булмади. Угли:

— Кечқурунги овқатни ёни ва Стоян билан баҳам кураимиз... Сиз ҳам, Гулизор ҳам биз билан бирга утирасизлар, — деб айтганида, у хумрайиб:

— Бу нима килиқ? — деди. — Мен-ку, оналарни катори бир одамман, бошимни ураб-чиқмаб олдиларингда ўтиравераман... Бирок ёш хотинингини...

— Гулизор ҳам уларнинг сивигилларидек бир одам, онажон,— деб дарҳол жавоб топиб берган эди уста.

— Ишма, «сивигилдек», деб ўзининг хотинини бегона эркаклар орасига киргизаверар экан-да?

Иври кулимсираб:

— Бегонанинг олдига эмас, она, — деди.

Она жавоб қайтармади. Ойхонага пул олар экан:

— Ўзинг биласан... Хотин сеники... Суз тегса сенга тегади...— деб миширлаб қўйди.

Дастурхон атрофида Умар Стояннинг ёнига утирди. Гулизор уста билан Саиднинг ўртасига утирди. Умарнинг ёнига устанинг онаси утирди.

Саид гапирмай, ён-верига карамай овқатини еб ўтиришти. Аёл билан эркак ўртасида ҳуқуқ тенг бўлиши керак, деган ақидага бўйсингани холда дустанинг хотини, бегона аёл билан биринчи марта ёнма-ён утириб овқат егани учун, у ниҳоятда сиқилар эди: «Сабри деган бир тамакичи уста бор. Беш вақт номозини қанда қилмайди. Бироқ тамаки фабрикасида хотинлар билан бирга ишлайди. Агар меннинг уримда Сабри уста ўтирган бўлса асло сиқилмас эди», деб уйлар эди у. Хонага устанинг онаси кирганида, Саидга ухшаб Стоян ҳам ўрнидан туриб кекса аёлнинг қулини ўйиб, пемонасига теккизиб қўйди. Булғор йигитининг ҳаракати устанинг онасида узига инсбатан меҳр уйғотди. Дастурхон ёнида она фақат Стоян билан гаплашиб утирди. Стоян устанинг онаси ҳақида суради. Ишма касалдан вафот этгани билан қизиқди.

Овқатдан кейин кам-кам Саид ҳам очилди. Чунтагидан битта китоб олиб Гулизорга узатаркан:

— Янга, бу китобни сизга олиб келдим,— деди.— «Она» номли роман. Кечалари ўқирсиз...

— Гулизор, — деб гапга қушилди уста.— «Она» китобини онамга ўқиб бергини, у киши ёқтирадиларми. Йўқми, кўрамиз.

Устанинг онаси ҳеч қанақа китоб тинглашга тоби йўқлигини айтди. Бироқ бу нинга Стоян ҳам:

— Нега истамайсиз, онажон?.. Сиз ҳаммамиздан ёшсиз, бақувватсиз...— деб гапга аралашганидан кейин рози бўлди. Она узига инсбатан «онажон» деб мурожаат қилган кофир боласига меҳр билан тикилди ва:

— Ҳа, майли,— деди.— Келишим ўқиб бера қолсин...

Умар ҳам китоб тинглашга талабгор бўлиб:

— Мен ҳам эшитсам майлими, Стоян амаки? Эшитсам майлими?— деб хиралик қилди.

Умарнинг ҳам «Стоян амаки, Стоян амаки», деб эркаланиши Стояннинг унга кўрсатган самимий муомаласи онани бутунлай ром қилиб қўйди.

Кун ўтмай Стоян йўгон овоз билан Болқон Румели қушиқла-

риши куйлай бошлади. Бу ёқимли қушиқларни эшитган она, Гулизорининг хонада бегона эркакка билан бирга утирганини ҳам унутиб юборди. Чунки устанинг отаси ҳам Румелидан булиб, раҳматлик баъзи кеталари манча шу қушиқларни куйлар эди.

Стоян кушик айтаётган тўхтаганда устанинг онаси йиглаб утирган эди.

— Нега йиғлаяпсиз, онажон?— деб сўради Саид.

— Утминим ёнуга танди, углим...

Нури худди син боладек онасига суйкачиб:

— Утмин узоқда қол оқетди, онажон — деди.— Энди сиз янги, ёруғ кунларни кураёсиз...

Устанинг онаси хурекчиб:

— Юртимизни кофирлар эгаллаб олишди, энди ёруғ кун қайда дейсан...

Она сўзини охирига тазаволмади. «Кофирлар» сўзини Стояннинг олдида ишлатганидан уялиб кетди.

Саид кулиб Стоянга қаради, сўнгра устанинг онасига:

— Хеч тортинмай гапараверинг, холажон,— деди.— Стоян кофир эмас.

Устанинг онаси хайраманчиб:

— Ростдан-а?.. Мусулмонми?— деб сўради.

— Кофир ҳам эмасман, мусулмон ҳам эмасман, онажон,— деди Стоян.— Мамлакатни босиб олган кофирларни мен ҳам ёмон кураман. Агар қўлдан келса ҳозирнинг узидаёқ ҳаммасини тўнга тутар эдим... Бироқ кофирнинг кофири булгандек, мусулмоннинг ҳам кофири булади, шундай эмасми, онажон?

Устанинг онаси Стояннинг: «Кофир ҳам, мусулмон ҳам эмасман»,— деганига тушунмади. Лекин охириги сўзларини маъқуллади.

Уеқдан, буюкдан гап ичиб утвиб ярим кеча қилишди. Меҳмонлар кетганидан кўнине уста онасидан:

— Қалай, она?— деб сўради.

Онаси бошини тебратиб:

— Саид ҳам, наригиси ҳам одобли болалар экан,— деди.— Иккаласини ҳам яхши кўрдим... Лекин шу қилган ишимизни маҳалладагилар билиб қолмаса берми...

Хол қолган пайтларида Гулизорнинг андиша билан:

— Нури, сиздан бир нарса сурамоқчиман,— деди.

— Сурай қол,— деди она.

— Мени билмайди,— деб уйламинг... Сизлар бир иш қилиб юрибсизлар. Баъзи вақтларда гапларингизни эшитиб қоламан. Бироқ ҳеч нарсага тушу майман... Шундай булса ҳам назаримда нимадир қилмоқчи булиб юрибсизлар...

Уста хотинининг кўзига так б. қи? :

— Тугри уйлабсан...— деди.

— Нима қилмоқчисизлар?

Гулизор бу саволни қўрқа-писа сўрагани учун уста:

— Қурқма, Гулизор, — деди. — Емон иш қилмоқчи эмасмиз. Уғрилар тудасини йиғмадик. Аксинча, уғриларга қарши...

— Полициячи бўлдингларми?

Уста қотиб-қотиб кулди. Гулизор хафа бўлгандек:

— Нега куласиз?— деди.

— Йўқ, Гулизор, — деди. — Полициячи булганимиз йўқ... Сенга қандай тушуитирсам экан... Айтмоқчи, Санд сенга битта китоб берди-ку. Ушани уқи. Бир марта ўқиб чиққин. кейин гаплашамиз...

* * *

«Она» романини ҳар кун и кечқурун ўқир эдилар. Китобнинг туркча таржимаси луғат талаб бўлиб чиққанди. Устанинг онаси билан Гулизор куп сузларга тушунай устадан сўраб турардилар. Бироқ, араб ва озарбайжон калималари билан тўлиб-тошган бу китобда шилдираб тиниқ сув оқар эди, устанинг онасидагилар, шу сувни курар, овозини эшитарди. Романдаги одамлар билан дустрлашиб олишди. Баъзи вақтлар Гулизорнинг назарида, худди эшик очилиб, роман қаҳрамонларидан бири кириб келаётгандек туюларди. Устанинг онасини ҳаммадан куп она қизиқтириб қолган эди. У кофир кампирни узига яқин тутарди. Гулизор роман қаҳрамонларидан ҳали уненини, ҳали буниени Нурига ўхшатар эди.

Уйда уларни «Она» романи — ишқилоб кутарди.

Олдинлари устанинг онаси ҳам, Гулизор ҳам Севастополдан, Кримдан, Одессадан қочиб кетган русларга ачиниб юрардилар. Устанинг онаси куча-қуйда кўкрагини орден, медаллар билан тўлдириб тиланчилик қилиб юрган москвалик пошисларни кўрганида ачиниб:

-- Эй, қодир худо, азм Московнинг вазир-взаросига мунча жабр қилмасанг, — дер эди.

Эндилликда ачинмайдиган булиб қолди. Қурганида:

— Ажаб бўлипти, хўп булипти, — дер эди. — Чувалчангдек судралиб юришени. Московнинг фуқаросига қилган жабр-зулмлари энди ўзларига қайтаётгандир-да...

Бир кун и уста уйидан чиқаётганида Гулизорга:

— Бугун кечқурун, соат еттида мени Кадикуй пароходининг зинасида кутиб тургин, — деди. — Бироқ эҳтиғ булгин, мени кўриниши билан олдимга келма... Менга узоқдан қараб тур. Мени кўзатганингни атрофдагиларга сездирма... тушундингми?... Сулгра олдимга яқин келма, қирқ-эллик қадам наридан юргин... Тушундингми? Юзининги, пешанангини яхшилаб урагин... Ҳеч очмагин... Ту-

шундигми? Мен битта сират тутатишим билан сен орқанга қайтасан, трамвайга ўтишиб чиқариласан.. Тушундигми?..

Гулизор ҳам тушунгандек, ҳам тушунмагандек бўлди. Бироқ: — Ҳаши..— д.б жавоб берди.— Айтамангиздек қиламан.

Хаккиятдан ҳам ҳаётанг айтишга тидек келди. Нима сабабдан шундай қиласангини уйғурмасдан, орқини Боязидгача таъқиб қилиб борди.

Нури Боязидда битта сират дўконининг олдига бориб тухтади. Дўкондан сират олиди. Яна юз қатамна юрди. Кейин орқасига қайтди. Шундан кейин сират олиб чиқиб утатди..

Уста икки соғадан келиб уйғурча кайнаганда, Гулизор аллақачон келган, ошқонада тилин-тўзон юз берган эди.

— Қоринингиз олма?— деб суради Гулизор.

— Пуқ.. Юқорига чиқма..— д.ди уста ва узи тепага чиқиб кетди.

Хошага қарғандаридаг ксйин уста:

— Битта дўкондан сират олдим, найқадигми?— деб суради.

— Ҳа..

— Қайтиб борсанг ушунга эсин топа олмасанми?

— Топа оламан..

Гулизорнинг билгичи келиб, юраги кайнаб тошса ҳам, ҳеч нарсаин сураш мумкин эмаслигини сөзәр эди.

Уша кеча «Она» романини уқиб тاپтлариди, Гулизор ўзини романдаги қахрамон аёллардаги бирига ухшатди.

Эртаси кунин кечкурун уста Гулизорга жиддий оҳангда:

— Эртага пенинга яқин тамаки сотаётганининг олдига боргин,— деди.— Юз пенинга олма.. Фақат жуда эҳтиёт бўлишинг керак. Дўкон олдида селтан болма, одам қолмасин. Гапларимга тушуяйсанми?

— Тушуяйман..

— Ҳуш.. Тамаки сотувчига: «Сизда Ҳасанбейнинг омонати бор экан, шунин олиб келгани келдим»,— деб айтасан.. Тушундигми? Тамаки сотувчиси сизга тушунга ухшаган бир нарса беради, ушани олсан.. Қалтиришигда пароходга ўтирасан.. Фонарь боғчада тушасан.. Шўшай тур.. Печанчи пароходга чиқишинг керак эди?.. Ҳа.. кузридан уч яримда жунайдиған пароходга ўтирасан.. Фонарь боғчага аравага боргин.. Катта фонарнинг олдида аргимчоқ учадиган жой бор. Аргимчоқнинг танига ўтиргин. Енинга Умарин ҳаз олгин. Онам ҳам бирга борсинлар.. Онамга айтиб куйганман.. Ҳайда кайтув эгин билан дулма шшириб қўйинлар.. Бироқ Умар билан онам тамаки сотувчисиининг олдига боршимасин.. Сиз пароходда кутиб ўтиришин.. Тушундигми?

— Тушундим..

— Худди Фонарь боғчага сайит гилиш учун боргандек бўласиз-

лар... Кейин у ерга Стоян боради... Сизнинг олдингиздан ўтиб кетади... Бир жой топиб ўтиради... Стоян ўтириши билан, тамаки сотувчисидан олган тугунни Умарга тутқазасан... Атрофдагиларнинг диққатини ўзингга жалб эттирмай, Умарни Стоянинг олди-га юборасан... Ха, айтмоқчи, мен бугун уйга қайтмайман... Тушундингми?

— Тушундим,— деди Гулизор хиёл бушаниб.

Гулизорнинг ушбу икк яхши тушунимаганини сезган уста:

— Қани, айтга: таримни такрорлади-чи, — деди. — Ишма қилишни такрор.

Гулизор устанинг тайинлаган сўзларини такрорлади. Бир-икки жабҳани уста бошқатдан тушунтирди...

Гулизор билан уста уртасида булган бу суҳбатдан икки кун кейин, чет эл қуrollи кўчаларининг офицерлари ва аскарлари қурган, Фонарь боғча билан Пендик ўртасидаги чодирлари атрофида: «Негамбулдин эмас, ўз мамлакатларини ишғол этган империянинг давлатларга қарши ҳаракати», ишори остида намойиш бўлиб ўтди.

Ишорлар мустамлакачи давлатларининг ушбу тилларида, инглиз ва француз тилида ёзилган эди.

XXXIV

ЯНА ҚЎЛСИЗ АҲМАД

Эшикнинг тақиллагани устани қўчитиб юборди. Чунки вақт алламаҳал бўлиб қолган эди, эшикни ё Санд, ёки Стоян тақиллатиши мумкин эди. Намойишдан кейин атроф хиёл тинчиб олгунинга қадар, бир ҳафта учрашмасликка қарор қилинган эдилар.

Хонада уста, онаси ва Гулизор утириб «Она» романининг иккинчи бўлимини ўқир эдилар. Умар курпача устида ухлаб қолган эди.

Эшик яна тақиллади. Уста хотинларга:

— Сизлар Умарни олиб ичкарига киришлар, мен бориб эшикни очаман,— деди...

Келган одам қўли йўқ Аҳмад экан, Стоянлар борнда келган бўйи «уч кундан кейин келаман», деб қорасини курсатмай кетган қўлсиз Аҳмад келган эди.

Уста, қўлсиз Аҳмадни уйга олиб кириб рўпарасига ўтқазганида унинг маст эканини пайқади.

Қўлсиз Аҳмад маст эди, бироқ мастлигини сездирмасликка ҳаракат қиларди.

— Авф этинг, уста, келолмай қолдим. Ишим чиқиб қолди, — деди.

— Демак, иш тошибен-да?..

— Ҳозирча тошганим йўқ, бироқ қидариб юрибман... Иш қидирини ишлардан куй вақти олади...

Уста жавоб қайтармади. Хаёт сўриб қолди. Аҳмад бирдан ур-видан туриб кетди.

— Шу пайтда эсим узушиб кетди, уста, — деди ва бориб деразаларини сиди.

Яна жим бўлишди. Бироқ уста несикдан терлаб турган Аҳмаднинг бирдан совуқ сезинга лайқон бўлди. «Маст» деб уйлади уста.

Ғаплашмай, жим туришнинг. Аҳмад:

— Бугун уртоқлар келмадимиз дўшман-а? — деб сўз қотди.

— Қанақа уртоқлар?

— Уш... Хаҳ, оти нима эди, шу пайтда эсимга келмай турипти. Болгар билан... оти нима эди? — деди Аҳмад ва жавоб кутиб жим бўлди. Уста жавоб бермади. Аҳмад:

— Ушга болгар уртоқлиғиз келмадимиз?.. Хаҳ, эсим кўрсин, ҳеч отини эслаш олмайсизми... Иккинчисининг оти Саид эди шекилли?..

— Ха...

— Саид қаерда ишлаган, уста?

Уста сўнг гапирди. Ёлғон гапирини, Саиднинг иш жойини Аҳмаддан яширини келмаганини уста хаёс қилиб:

— Ҳеч қаерда ишлагани. Ҳозир у ҳам иш қидириб юрипти... — деди.

— Олдин қаерда ишлаган эди?

Хонага кирганида уста бирон ерга қўйган эди. Эсидан чиқиб ушга жойта қолиб қетишти. Чироқ нурида Аҳмаднинг сояси катта ургимчакдек девонарда урулаб турар эди. Устанинг кўзига фақат катта ургимчак куринар эди, ҳалос. Ҳзи ҳам сезмагани ҳолда тоқ кўзини пропратиб Аҳмадга:

— Нега сўрайсиз? — деди. — Саиднинг олдинги иш жойини билдингизми, сизга нима қилиши бор?

Аҳмад кутиб:

— Ҳзим, — деди. — Шунчаки қавқимизми... Бўлмаса нега сўрайман... Шунчаки қавқимизми, ҳа?..

Яна жим бўлиб қолди.

Уста Нури Аҳмадга дузи билан таъқиб қила бошлади. Диққат билан разм солган Нурининг боши, навкирэн, касалхонада ётган, кейинчалик дуконига ишлаган Аҳмад билан рўнарасида ўтирган одам ўртасида ет битан омондек фарқ бор, деган фикрга келди.

Бола Аҳмад кувноқ тошини рожа узокқа ота олар, гурурли эди. Навкирэн Аҳмад шах маҳалладаги қизларнинг кўзларини ўйнатган шаддоқ эди. Дукондан Аҳмад кувноқлигини, шухлагини

ни йўқотган эди, ичкиликка ружу қилган, лекин гурури эди. Яна ҳам аниқроғи, олдинги Аҳмадлардаги ҳиссиёт гурури эмас, ажойиб иззат-нафе ҳислати эди. Ҳозирги Аҳмад қувноқлигини йўқотган эди, яна ҳам аниқроғи, ўзини зўрлаб қувноқдек кўрсатмоқчи бўларди. Бироқ ҳаммадан Аҳмаднинг олдинги гурури билан иззат-нафесидан заррача ҳам қолмагани ёмон эди.

Ҳозирги Аҳмад қувлик, шумлик қилмоқчи буларди Қузларидан ёпишқоқ сувга ўхшаган нарса сачраётганга ўхшарди... Уста бу кўзларга тикилар экан, юзига, қуллерига ёпишқоқ сувга ўхшаган нарса сачрагандек ҳис қилди...

Қоплондан қочаётган кийик қимирлаган шарпа орқасига яшириниб душманидан қутулмоқчи бўлади. Бировдан қочаётган одам ҳам худди шундай қилади.

Уста Нури ҳам қочиб юрган одамга айланиб қолган эди.

Қочаётган одамда шубҳаланиш одат тусига кириб қолади.

Шу пайтда уста, боядан бери Аҳмаддан шубҳаланиб утирганини ҳис қилди.

Сабаб?

Пуқ!

Яна ҳам аниқроғи, шубҳалар кун, бироқ ниҳоятда майда ва аҳамиятсиз булганидан қушилганда ҳам сабаб була олмасди. Ҳаммаси қушилган тақдирда ҳам, кўз билан курадиган, қул билан ушлайдиган даражага ета олмасди. Фақат шубҳали муҳит яратардилар, холос...

— Нима хаёлга бордингиз, устажон?— деб сўради Аҳмад.

Уста бир сиккиди ва:

— Пуқ... Ҳеч қандай хаёлга борганим йўқ... Сўзларингизни тинглаб утирибман... Гапираверинг... Ҳа... Айтмоқчи... Иш қидириб юрибсиз-а? — деб сўради.

— Ҳа...

Уста, Аҳмаднинг сўзларига ёпишмасликка ҳаракат қилиб, ҳазиллашгандек:

— Қасрларга учрашдингиз?— деб суради.

Аҳмаднинг бирдан дами ичига тушиб кетди.

Уста бошқатдан:

— Тўғри, ҳамма иш ҳам қўлингиздан келавермайди, бунинг билан. Шундай ҳам булса қасрларга бориб кўрддингиз?

— Шу... жума кун жойларга...

— Масалан...

— Масалан... Шу... Хайрият ширкатига...

— Хайрият ширкатига?... У ерда нима иш бор экан?

— Қоровулликми, бошқами...

— А-а-а? Демак, пароходларда, завод, фабрикаларда эмас, обрўйи таъкилотларда ишламоқчисиз... Шундайми?

Аҳмаднинг юзи ёришиб:

— Ҳа,— деди.— Хуш гапни айгдингиз-да, уста... Бир қўлли одамга завод, фабрикада иш қилмайди... Ташкилотлардан кидириб курдим. Денгиз бўлган бошқармасига ҳам бордим... Ундан кейин...

Аҳмад борган жойларининг номларини санаб ташлади... Жуда кўп ташкилотларнинг номлари олтинма-кечги устанинг олдилан утаверди... Аҳмад дўшанинг ичкиседа:

— Хозирча иш тоғаним йўқ,— деб жим бўлди. Кенин ескиниги:

— Сандингиз билан гаригегининг ситини ма эди, хах, уша булгор йиғит менга бонга иш тоғиб бермасмикилар? Сиз чуқуларда узарни курдмасангиз керах. Деч булмаса булгорнинг адресини берсангиз ондига бон уриб борган булар эдим... Нима дедингиз?— деди.

— Булади,— деди уста ва Аҳмадининг юзига қилди. Устанинг кузига Аҳмад сезиниб баканиб юборишдан унинг зурга тиғиб тургандек куриди...

— Булади,— деб фикрорлади уста Пури.— Бироқ сиз кофирдан одамга фойда тоғмайди деб юрган эдингиз... Ҳатто уйимга келтирганимни ҳам қуратаган эдингиз... Фикрингиз жуда тез ўзгарипти...

Аҳмад бир нарса ситмоқчи, эътироз билдирмоқчи бўлган эди уста ўрндан туриб унинг рупарасига келди ва:

— Аҳмад,— деди.— Битта мактабда укидик, битта маҳаллада яшадик, бир вақтлар дўшонда шерикчилик ҳам қилдик... Мен буни мактанниш учун айтганим йўқ Хар қалай, уша пайтда қўлимдан келганича дусллик бузчимиз адо этишга харакат қилган эдим... Энди бука сиз билан дусл булишни негамайман... Сабабини мендан сураманг... Эҳтимол янглишаётгандирман... Эҳтимол бу сўзларни юзингизга айтиб номардик қилаётгандирман, шунга қарамай сиздан шубҳаланыяман... Шу бугун, тун яримда уйимга келиб айтган сўзларингиздан шубҳаланиб қолдим...

Аҳмад ловлагандай кизариб ўрндан гурди ва:

— Мендан шубҳаланишсизми-а? — деб бақирди. — Мендан-а... Менга ухшаган бир ишсиздан-а?... Уз дуслингиздан-а?

— Бақирма, Аҳмад... Бақирсанг шубҳаларим ортади халос... Тушуниясанми? Энди сендан кўпроқ шубҳаланыяман... Айтнинг-чи... Боя деразани нега очиб қўйдингиз?

— Очик ҳаводан нафас олиш учун,— деди Аҳмад дудуғланиб.

— Нега булмаса яна ёпиб қўйдингиз?

— Совуқ еганим учун...

— Елгон гапирясан, Аҳмад... Елгон гапирясан... Пастда, кўчада бировлар турипти. Ушаларни аҳволдан хабардор қилдингиз, тўғрими?

Аҳмад яна овозини иқариб:

— Пуқ... Худо урсин, пон урсин, ҳеч кимни хабардор қилганим йўқ... Нимадан хабардор қилақолардим?..— деб бақира бошлади.

Уста Нури бир зум уйлашиб турди, суиғра ўзи билан ўзи гап-лашгандек.

— Сани билан уша, сиз вемини унутиб қўйган бўлгориинг бу ерда бор ёки йўқлиқларини, бизнинг бу ерда нима нш билан шуғуллаваётганимизни билгани келгансиз...— деди.— Бекорга босқинчилик қилиб бизни ҳуркитиб қўйишдан кура, олдин сизни юбориш, ҳаммамиз бир ерда эканимизга ишонч ҳосил қилгандан кейин ичкарига бостириб кириш тўғрироқ бўлади-да... Ичкарида ҳеч ким йўқлигини кургандан кейини...

Уста сўзини тухтатди.

Аҳмадининг ранги узгариб кетди.

— Даф бул, — деди уста. — Қани энди сени қай кўйга солганларини тушуна олсанг... Бир қўлинг кесилди, тиланчилик қилдинг, ёш боладек чунтак-кесар булдинг, лекин буларнинг ҳаммаси сени шу кўйга солиш учун қилинганди. Энди даф бул!.. Яна қайтиб бу жойларга қадам босма...

Қўлсиз Аҳмадининг девордаги галати ўргимчакка ухшайдиган сояси ғойиб бўлди. Пастда кўча эшиги очилиб ёпилди.

Уста ҳамон турган жойида хаёл суларди.

Эшик аста очилиб ичкарига Гулизор кирди.

— Нима гап, Нури?— сўради у.

Уста Нури силкинди ва:

— Худонинг қаҳрига йўлиқсени,— деди.— Шу Жамол домулла худонинг қаҳрига йўлиқсени... Ҳали ҳам ушанинг таъсири остидаман... Ханузгача менда амалий нш қилишдан кўра, чиройли сўзларни гапирриш одати устуи келиб юради... Бир одамнинг жосус эканини биллиб, куриб тургани-да, кейин унинг кимлигини ўзига тушунтиргини... Бунинг устига бир қанча вақт мулозамат ҳам қилиб ўтир... Йўқ, мен ҳеч қачон одам булмайман...

Гулизор ҳеч нарсага тушунмади. Бироқ сўрашга журъат этмади...

— Бизнинг Аҳмадимиз бор-ку, Гулизор,— деди.— Уша қипқизил жосуснинг ўзи булиб қолган... Тиланчи бўлгани, қамоққа тушгани эҳтимол тўғридир, лекин дўкон очиб, кейин уни сотгани гирт ёлгон...

Қўрқиб кетган Гулизор:

— Аҳмад жосусми? — деб сўради.

— Ҳа...— ишонч билан жавоб берди уста.

— Шунга аминмесиз?..

— Ҳа...

— Энди Аҳмадни нима қиласизлар?..

— Қайдам... Калтафаҳмлиқ қилиб қўлдан чиқариб юбордик...

Эрта саҳарта Умар денгиз бўйига бориб Стоян амакини топди. Дадам тайинлагачиндек, атрофни яхшилаб куздан кечиргач, қўш қуриниши билан Стоян амакига яқинланди. Энди саккиз яшар бош яланг бола билан бошига шапка кийган бир одамнинг етаклашиб денгиз бўйидан кўчга чикканлари гайригабиний кўринмас эди.

Стоян билан Умар ҳир-ғоқ бўлаб юриб кетишди.

Умар:

— Дадам келмадилар,— деди.— «Ўз холимга қўйишмаяпти», деб айтдилар. Стоян амаки, сенинг турган жойингизни ҳам кидириб юришган эмишлар.. Аҳмад дегат киши бор экан, бир қўли йуқ. Уша киши ҳам жосу экан. Стоян амаки, мен кинога бордим. Сиз ҳеч кинога борганисиз?

— Борганман, нима эди?

— Кинода бир жосу бор.. Уғрилар кетидан қувиб юради.. Дадамга шуни айтиб берган эдим, «Аҳмад ушақалардан эмас», дедилар. Аҳмад жуда хазфли жосу эмиш.. У уғриларнинг эмас, бизнинг пайғамизга тушган эмиш.. Биз ҳеч қандай жосу-посеулардан қўрқиб угирмагимиз дугримиз, Стоян амаки?..

— Қўрқмаймиз дегу йингича,— деб қудди Стоян.— Қўрқмаймиз. Бироқ элтиёт бўлишимиз шарт.. Сен анави киши Фонарь болчага борганингни, у ерта менга бир тугун берганингни, бугун бу ерга келганингни ҳеч нимга айтган эмасли, шундайми?

Умар юрешдан тухтади. Стоянини юзига жиддий боқиб:

— Нуқ.. Дадам: «Одзимиз буйинга қилми келганда ҳам сирни ошқора килмаслини жер-ак», деганлар.. Бугун борган жойимни ҳатто онамга ҳам айтмайман..

Катта кўчага чиқинди. Бир кичкина сўт дуконига киришди. Эндигина ўчоқдан туширилган лозондан сўтнинг олақ буғи кутарилиб, мисли, бу тулук хонага ёйшлар эди. Оваллик шкафда юмалоқ қулчалар, ой шаклидаги ширин воцлар бор эди. Мармар столта қалик солинган қосалар, қалич стаканлар турарди.

Умар олдига қўйилган сесик сўтга ой шаклидаги ширини учини боғириб ея бошлади. У қўқ-ак сўтга назарда тутмаганда, умрида биринчи марта сўтнинг мазасини тағиб қураётган эди. Бу орада дукончи билан Стоян амаки алтанималар ҳақида гаплашиб олинди. Сўтга Стоян амаки битта қосага қўғиқ кўтариб келди ва Умарнинг ёнига ўтирар экан:

— Сўтнингта қандай мазаси бор, Умар? Қандай соғиб берайинми?— деб суради.

— Соғиб берингиз, амаки..

Стоян Умарнинг сўтга тағиб чакмок сўтдилади.

Гаплашмасдан, ширини учиниб Умар сўтга, Стоян қаличнинг аяиб бўлиниди. Ширинлардан туриб сўтга сўғиқ бўлиб тур-

гапларида, дўкон хўжайини Стоян амакига бир даста қогоз берди. Стоян қогозларни Умарга узатаркан:

— Буларни қўлингда маҳкам ушла, Умар,— деди.— Саид амакинига олиб бориб беришниг керак... Саид амакиниги пароходга утирадиган зина олдида топасан... Менинг боролмаганимни айтасан... Қогозларни қўлига топширасан...

— Хуш бўлади...

Стоян амаки ўйлашиб қолди. Сўнгра дабдуретдан:

— Пулниги тўсиб қўлингдагиларни тортиб олмоқчи бўласлар-чи?— деб сўради.

— Бермайман...

Стоян амаки кулиб:

— Қандай қилиб бермайсан, йиғитча?! Бир қаричгина буйнинг бор... Бир уриб тортиб олишадн...

Умар хомуш тортиб қолди.

Стоян амаки:

— Пуқ,— деди.— Олмоқчи бўласлар бергин... Бироқ буларни сенга ким берди, деб сурашса...

— Ҳеч ким бергани йўқ... Пулдан топиб олдим, дейман...

— Баракалло!.. Пулдан топдим, дегин... Варрак ясайман, дегин... Ўзини ушлаб олиб кетсалар, калтакласалар-чи?..

— Мен ҳам уларни ураман...

— Эҳ, қани энди уролсанг!.. «Даданининг оти нима, онаининг оти нима?»— деб сурасалар-чи?..

— Айтмайман...

— Айтмай бўладими?

Умар яна хомуш тортиб қолди.

Стоян амаки яна кўмакка келди.

— Бир нарса деб йўлини топгин-да,— деди.— Ҳасанининг ўғлиман,— деб қўя қолгин... Назаримда сендан шубҳаланишмаса керак... Тагин ким билади дейсан... Қандай бўлмасин бу қогозлар шу бугун Саид амакининг қўлига тегиши лозим. Қани, йиғитча, бир ҳаракат қилиб кургин...

— Бу қогозлар нимага керак? — қизиқиб сўради Умар.

Стоян амаки хурениб қўйди. Сўнгра ниҳоятда жиддийлик билан:

— Деворларга ёпиштирилади,— деб тушунтирди.— Эртага албатта ёпиштирилган бўлиши керак... Эрта саҳарда... Ҳеч кимга сездирмасдан яна бошлаб ҳаммаёққа ёпиштириб ташлаймиз!..

Стоян амакининг кўтаринки руҳ билан «яна бошлаб ҳаммаёққа ёпиштириб ташлаймиз!» деб айтган сўзларини эшитган Умарнинг қалбида бир фикр тугилди. У қогозлардан уч донасини олиб қолди, қолганларини эса Саид амакига берди. Бу муҳим вазифани бажаришида ўзининг ҳам ҳиссасини қўшилишини истади.

Кечаси ётаётганда учта қогозини ёстигининг тагига қўйди, кў-

зи яншиганича уларга қандай ва қаерга ёништириши лозимлиги ҳақида уйлади.

Қандай ёништириши мумкинлигини уйлаб толиди, лекин қаерга ёништириши лозимлигини билиб қолди, бу масалани ҳал қилишни эртанги кунга қолдирди.

Эртаси кунги Умарнинг янги қилинган захарлаб мактабга отланганини кўрган Гулнорнинг бир одамчилиги чиведи. Ойхонага кириб уни келишининг олди вақтида тиниб қолганини кўрди. Битта виднида хамир қориб қўйилган эди. Гулнор буларни кўриб:

— Бу шумтақа ва вақоқ селитра ва ёки қандай хамир ҳес-небуд қилинган-я!.. — деб ўрindi.

Умар бир шумтақа вақоқ ва ёки селитра ва ёки қандай қорилган хамирни соғитди. Хамир қилинган сурқилаб кетганидан Умар хар гади қулинишига вақоқ ва ёки селитра ва ёки қандай қориб қуриди.

Умар орқали полицияга селитра ва ёки қандай қуриди. Хамир вақоқ жуда эрта эди. Умар маҳаллада вақоқ ва ёки селитра ва ёки қандай қориб қуриди. Умар маҳаллада вақоқ ва ёки селитра ва ёки қандай қориб қуриди.

Умар қатта кутубхонада вақоқ ва ёки селитра ва ёки қандай қориб қуриди. Бу ҳақида вақоқ ва ёки селитра ва ёки қандай қориб қуриди.

Умар хуштак чалиб боряпти. Кинода кўрган бир одамга тақлид қилишни. Кинода вақоқ ва ёки селитра ва ёки қандай қориб қуриди. Деразалардан бирида хамир широк вақоқ ва ёки селитра ва ёки қандай қориб қуриди.

Умар полицияга бу хамирнинг олдига келди. Деразалардан бирида хамир широк вақоқ ва ёки селитра ва ёки қандай қориб қуриди. Умарнинг унутинган булсалар керак. Эшикда навбатчи айланаб юришти...

Умар ругарадаги хамирнинг ичида навбатчининг юзига тикилди. Навбатчи ичкўянда вақоқ ва ёки селитра ва ёки қандай қориб қуриди. Умарнинг ўзига тикилиб турганини сезмади ҳам...

Умар зинанинг устунга утириб олди.

Шу пайтда навбатчини ичкарига чақириб қолишди. У хонага кириб кетди.

Умар утирган жойидан сакраб турди. Яна хуштагини чалиб полицияга бу хамирнинг ичида келди. Варрак ясаёйвериб унга бўлиб кетган куллар билан селитра ва ёки қандай қориб қуриди. Умарнинг унутинган булсалар керак. Эшикда навбатчи айланаб юришти...

Хуштак чалишдан сўхтамагани холда аста-есткин юриб зинадан пастга тушди. Орқасига қайрилиб қаради. Устунга ёништирилган қозонни кўрди. Бирдагина ичига қўқув ўрмалаб кирди-ю, қадамни тизлатди. Сўнгра орқа-олдинга қарамай, бор кучини тўплаб қоча бошлади. Муюлишида утиб тепаликка яқинлашгандагина тўхтади. Кетма-кет дўконлар очилмоқда эди. Хизматкор белалар дўкон олдинга сураёлиб сураётмоқда эдилар.

Умар яна хуштак чалиб теналикка кўтарила бошлади. Чўнтагида ёпиштирилиши лозим булган яна икки дона қогози бор. Қогозлардан биттасини ҳали очилмаган бир дўконнинг эшигига ёпиштирди. Битта қогозин олиб қолди. Шу пайтда унинг хаёлига бир фикр келиб қолган эди. Хуштак чалишини йиғиштириб, чопганича маҳаллага тушди.

Қоровул кулбасининг эшигини ичидан қулфлаб уйқуга толганди. Хуррак отгани ташқарига яққол эшитилиб турар эди. Умар Истамбул पोшшоев деб атаган Воҳиддин қоровулнинг эшигига ҳам битта қогозини ёпиштирди.

Уша куни кечқурун уста Нури Умарни ўзи билан маҳалла қаҳвахонасига олиб чиқди. Кейинги пайтларда уста Нури маҳалла қаҳвахонасига чиқишини одат қилиб олган эди.

Умар ширин кулчасини еб утирар экан, тавла ва карта уйнаётганларнинг шовқини орасида айтилган узук-юлуқ жумлалар устанинг қулоғига чалиниб турар эди. Устанинг рупарасида утирган боққол Назиф афанди бўлса, ниҳоятда қизик қилиб ҳаммаши ҳайратга солган минималлар ҳақида муфассал маълумот бера бошлади:

— Афандим, — деди боққол. — Айтишларига қараганда, шаҳарнинг турли жойларига чақирик қогозлари ёпиштириб ташланган эмиш. Хатто полиция бўлими деворига ҳам ёпиштирган эмишлар... Қоровулнимизни айтмайсизми, у ҳам эшигидан ушандай қогозини толган эмиш...

— Тушунолмадим... Бизнинг қоровулнинг эшигиданми? — деб сўради уста.

— Ҳа-да... Қоровулнимизнинг кулбаси эшигига ҳам ёпиштириб кетиптилар...

Уста ҳайрон булиб қолди.

Полиция булими ҳовлисига қогоз ёпиштирилганини тушунса булар эди. Бирок маҳалла қоровулнинг кулбаси эшигига қогоз ёпиштиришдан қандай маъно чиқиши мумкин? Буни ким қилди экан? Уста ҳам, Саид билан Стоян ҳам бундай иш қилмаган, қилиши мумкин ҳам эмасди. Бошқаларга ҳам бундай курсатма берилмаган эди. Тузилган планда ўз маҳалласи курсатилмаган эди.

Боққол Назиф афандининг сўзларига Умар ҳам қулоғини динг қилиб утирган эди. Оғзидаги луқмасини еб булганди, қўрққанидан унинг тиқилиб қолишига оз қолди.

— Назиф афанди, сиз нима деб уйлайсиз, бу ишни ким қилиши мумкин, қоровул кулбаси эшигига ким қогоз ёпиштирипти, буни ҳеч ким билмаптимиз? — деб сўради уста.

— Йўқ... — деди боққол.

Умар сизил тўртиб оғзидаги луқмасини ютди...

Ота бола қаҳвахонадан чиқиб уйларига қайтган пайтларида

ҳам уста ҳаёл оғушида эди. Бу ноҳуя ҳаракат қилганининг ким эканлигини билиши ваётар эди у.

Умар отасининг бешидан-оқсигача қараб чиқди: «Айтсаммикин, айтмасаммикин? Уришиб олармикин, уришмасаммикин?»— деб ўйлар эди у ичида...

Ниҳоят, Умарнинг сабри тугиди. Ўйларни эшикка етганларида у ескикигина отасининг ҳамзулидан тортиди. Уста тухтаб Умарга қаради ва:

— Нима гап? Нима дейсан?— деб сўради.

Умар дудуқлашиб:

— Дада, халини... Олга ёки парса айтсам майлими?— деди.

— Айта қол...

— Айтсам... Аччикигаз чиқмайдими?..

— Қайдан билай... Қани айтасанмикин...

— Пуқ, отдин: «аччим чиқмайдим», деб айтмиг. Кейин айтиб бераман...

— Ха, майли, аччим чиқмайди. Гашира қол...

— Анави... Анави, тоғ сувининг кулбаси бор-ку?

— Хуш, булса нима қилишди?

— Ўша ерга битта қогоз ёпиштиришталар, а?

— Ха...

— Ўша қогозин мет ёпиштирми эдим...

Уста умрида бундай ҳайратланганини эслай олмас эди.

— Сен ёпиштирдимми? -- деб сўради ўзини қўлга олиб уста.

— Ха-да. Полиция бўлимига ҳам мет ёпиштирдим... Ундан кейин битта дуқонини эшикка ҳам ёпиштирдим...

Уста хандон ташлаб кўчди. Умарга даст кўтариб бағрига босди.

— Ўғлим, -- деди уста туққиллашиб. -- Ўзимнинг иёл болагинам!..

Умар дадасининг қўлидан маҳкам қучоқлаб, хаётида биринчи марта унинг юз-кузидан ўтди.

— Дада... Уйимизнинг эшикка ҳам ёпиштирмоқчи бўлган эдим, бироқ...

Уста даҳшат ичиде туғоғидеги болағини қўйиб тоборди. Бола «гап» этиб ерга тушди.

— Нима, уйимизнинг эшикка ҳам ёпиштирмоқчи булддингми? Ана шунда ишини билиб тегардинг-да...-- деди уста.

Умар ноҳуя ҳаётига туғайи тахдал маҳрум бўлган қиролдек нушаймон бўлди.

Уста ниҳоят, жиддийлик билан:

— Менга қара. Умар, -- деди -- Уллабўрса йиғил бўлганингни дебталадинг. Бироқ келиши сифатида сизга бир тикла бажарайлик... Хўшми?

Умар қошларини чимирди. Унда бояги пушаймонликдан дарақ ҳам қолмаган эди.

— Хўп булади, уста Нури!..— деб жавоб берди бола гурур билан.

XXXV

ЯНА КЎЗОЙНАКЛИ АМАКИ

Хилмийнинг обрўйи обдан тушиб бўлган эди. Шунинг учун уста ҳадемай цехдаги ишлари юришиб кетишини сезар эди. Ҳарф терувчилар кутарган кўзғолон ҳам ишнинг оsonланувига ҳисса қўшди. Устанинг эндиликда барча завод, фабрикалардаги ишчилар орасида дўстлари бор. Мажлис ҳайъатини сайлаётганларида кутариладиган жанжал жуда устанинг жонига тегарди бироқ: «Қандай қилайлик?— дер эди.— Шу ҳам керак бўлганидан кейин чидаймиз-да».

«Она» романи ўқиб тугатилди. Неча кундан бери Гулизор:

— Тамаки фабрикасида ишлагим келяпти. У ерда жуда кўп хотинлар ишлар экан...— деб эрини қистайди.

Устанинг онаси «Она» романидаги она даражасидаги жасур аёл эмасди. Яна ҳам аниқроғи, романдаги онанинг хочга, бутга қарши чиққанини, хочни, бутни йўқотиб пайига тушганини ҳам қилолмасди..

Бир кун кечкурун Умар уйга йнглаб келди. Эшикдан кириши билан онасининг этагига ёпишиб:

— Тез бўлинг, она, тез чоршафнингизни ўраб олинг... Тез бўлинг. Юринг тезроқ...— деб доллайверди.

Гулизор эсанкираб қолди.

— Нима қилди сенга, Умар? Нима гап ўзи?— деб суриштиришга ҳаракат қилди. Шу пайтда устанинг онаси ҳам пастга тушган эди. Умар унинг ҳам этагига ёпишди.

— Юринг, буви, сиз ҳам юринг... Кийининг... Бўлинг тезроқ... Бўлмаса кўзойнакли амакини тополмай қоламиз. Балки кетиб қолар. Бўла қолинг... онажон... Бувижон, тезроқ буллаглар...— деб йнглайверди.

Бувиси ҳам Умарнинг нима демоқчи эканига тушулмади. Шунга қарамай боланинг дод-войини куриб, унинг сўзига киришдан бошқа чора толмади..

Устанинг онаси Гулизорга:

— Сен кийиниб бора қол,— деди.

Гулизор наридан-бери чоршафини ёпишди ва этагидан торга ётган Умарнинг кетидан эрганиб кучага чикди..

Бола ҳеч нарса гапирмасдан югуриб борар ва орқасидан ке-

лаётган онасини ҳам юзуринга сажбур киларди. Энди чироклар ёна бошлаганда она-бала катта кўчага чикишди.

Бурчакка етганларидан Умар онасининг эгагини қуйиб юборди ва «Трамвайнинг тегини тушиб кетсини мумкин!» деб ўпкаси оғзига тикилган онасини қолдариб, бакирганича узи чошиб кетди. Илдининг нариги юзига узиб кундан тейиб булди.

Гулизор қотил қотилда электр чирғи билан ёририлган сартарош дукони олдинда тилини куйиб тураверди. Утган-кетганлар унга қараб-қараб ўтишарди. Гулизор анча вақт кулди, бироқ Умардан дараб бўлавермади. Гулизор Умарнинг бир фалокатга пулқишиндан ташвили тормади. Боласи уззуқун кўчада юарти...

Нихоят, Умар ҳам келди қотил.

Боланинг лаблағи икки дерахди: титрарди. Буринини торта-торта:

— Пуқ, она... Келиб қолдишлар... Шунча «кутиб туринг», деб ялинган эдим-а? Тўри бир кутиб турмасликларини билган эдим... — деб гапирди.

Она-бала орқаларига қайингди. Умар хунибийролик билан:

— Мактабдан олдинда янги келин болалар «балиқ ови-га борамиз»,— дейишди. Наждининг қармоғи бор экан. Узи эски қармоқ... Хеч балона қарамайдиган... Нажи қармоқни денгизга ташлади. Биз унинг тепсида томонга кириб турдик... Чувалчанг-дек келадиган балиқ ҳам илтимасди... Ушандай қармоққа балиқ яллармиди? — Мен кетдим — дедим... Болаларни уша ерда қолдириб катта кўчага чиқдим... Кук дуконининг бурчагига етганим-да кимни куриб қолдим денг-а, оғи? Кузойнакли амакини... Кук дуконининг бурчагига сузиб турган эканлар. Югуриб олдиларига бордим. «Амаки, — дедим. — Салом, кузойнакли амаки!» Мени танимадилар, онажон... Кузойнакли амаки кўр булиб қолган эканлар. Гадоиларга ухшаб қолдишлар. Оёқ кийимлари йиртилиб кетипти. Битта қўлларига гукука идиш ушлаб олган эканлар, онажон... «Узимни кузойнакли амакижоним, мен Умар бўламан»,— дедим... Кузойнакли амаки иккинчи қўлидаги таёғини менга узатдилар. Мен таёғини ушлаб: «Бизинкига юринг, кузойнакли амаки», дедим. «Бормайсан»,— дедилар... Кенин таёғини қўлимдан тортди олдилар. Рўес ялинди-ёлвордим, кузойнакли амаки йинглаб юбордилар. Мен ҳам йинладим... Кейин, балки сиз келиб илтимос қилсангиз борарлар, деб ўйладим-да, олдингизга борандим. Бирок келгунимизча қочиб кетиптилар... Йўқ... Кузойнакли амаки йўқ... — Умар яна юм-юм йинглай бошлади.

Умар уша кеча тоғ олгунча хурениб-хурениб йинглаб чиқди.

— Мен уни албатта оламай, унга олиб келаман... Сен ташвинш торгма,— деб уста шунча овутса ҳам Умар:

— Келмайдилар... Ҳеч ким энди уни қидириб тополмади... Кузойнакли амаки энди гадоё бўлиб қолдиғилар. Ох, дадажон, амакигниам кўр бўлиб қолдиғилар...— деб айтиб-айтиб йнглай-верди.

Умарининг айтгани рост бўлиб чиқди. Уста кузойнакли амакини астойдил қидирди, бироқ тополмади. Бир ҳафталик беҳуда уришишлардан кейин уста кузойнакли амакини эмас, Кофир Жамол демуллаани топиб олди.

Кутилмаганда, трамвайнинг иккинчи мавқе вагоннда учрашиб қолинди. Кофир Жамолнинг соқоли яна тузғинган, фасининг қолини бузилган, жакетининг ёқасини ёғ босиб кетган, шими дазмолсиз, туфлилари буюқсиз эди.

Уста бу ўзгаришни бир зумдаёқ пайқадн ва Кофир Жамолни эркалаб қўйинда олиб юрган денгиз тулқини уни яна қумлик соқалга улоқтириб ташлаганини англади.

Жамолнинг узи ҳам кўриб қолиб, қувонч билан трамвайдан одамлар орасини ёриб уста томон иштилмаганда, Нури овозини чиқармай, биринчи бекатдаёқ тушиб кетмоқчи эди.

Уста Нурининг кулларига ёпишиб олган Жамол тинмай жаврар эди.

— Сизни курганимдан жуда хурсандман... Қаерларда юрибсиз?. Қайси оламга тушиб қолдингиз?..— деб саволларни қалаштириб ташлади Жамол.

— Трамвайда ишляяпман.

— Билет сотасизми?

— Йўқ, депода, цехда ишляяпман...

Жамолнинг қистови билан биринчи бекатда трамвайдан тушди. Яна Жамолнинг қистови билан бир майхонага киришди. Уста бир қадаҳ май ичди. Жамол бўлса кетма-кет ичар, ичгани сари очилиб борарди.

— Арақнинг олдида бошқа ичимликлар утаверсин-да, устажон... Биз сунъий замонда яшляяпмиз. Замонасизга яраша узимизда сунъий ҳаяжонга, сунъий нашьбага, сунъий қайғуга эҳтиёж сезамиз. Арақ жуда муҳим нарса... Башарият икки буюк нарсани кашф этган. Бу кашфиётнинг бири ури, иккинчиси арақ ишлаб чиқарадиган машинадир... Биттаси уйқу машинаси, яъни унуттиш деган нарсани ишлаб чиқаради. Иккинчиси эса ушанга ёрдамчи вазифасини ўтайди...

Уста Кофир Жамолга лоқайдлик билан тикилиб турарди. Фақат ҳар замонда кунглидан: «Қаёқданам бу телбага дучор бўлиб қолдим-а?» деган фикр утарди...

Жамол сўзини бошқа ёққа буриб:

— Биз яна олдинги маслагимизга қайтдик...— деди.— Бир мактабда француз тилидан дарс бераман. Анатолига утиб кетсам, деб турибман... У тараф жуда ажойиб жой-да...

Шу сузлардан кейин Жамол яна бир кадаҳ арақ ичди. Суни-ра хаёл суриб қолди. Көз и бошини сарак-сарак қилиб:

— Сиз нямаянесиз-да, уста,— деди.— Худо хайригизни бер-сиз, ича қолни эиди. Хали хам Сиздан ҳафамисиз? Еки бўлма-са... Фельни кенг қилаверинг, уста жон... Утган куни хужайинни-гизни, Нурни куриб қолдим. Яна Али билан бирга ишлаётган эмишлар. Сигарета коғоз тайёрлаётган экашлар... Жуда қизиқ одам-лар-да... Коғознинг устидой билан юлдузнинг шақлини туширган эмишлар. Апатлига жўлатиб ётган эмишлар... «Миллий армия коғоз» деб ҳамма талашиб олаётган эмиш... Қолбуки, шериклар-дан бири бўлгани уша машҳур Христото хам...

Уста машҳур Христото тавиқасиди. Нурни, Алини, ҳатто Жа-молнинг узини хам яллакочон унутиб юборган эди. Узиди суни-во қайтуга ва суний санида эмиб сизмагани учун, Жамол-нинг қулидан кўтулиб кетишига фурсат кутиб утирар эди. Бу фурсат кутнама анда келтиб қолди.

Майхонанин граммофонда четинган бир марш юзасидан жанжал чиқиб қолди. Марсельезани куйлаётган граммофонда, ииглиз харбий қовушлар узларининг мариларини чалдирмоқчи бўлишди. Граммофон телисида турган французлар бунга рози бўлишмади. Шундай қилиб икки хуртада жанжал кутарилди.

— Юрни, кетамиз,— деди уста Нури Жамолга.

Ташқарига чиқини, и. Уста Нури Жамол домукланни:

— Бундоқ куришиб турайлик эиди,— деган таклифига:

— Ҳа, куришиб тураминиз,— деган жавоб билан қўтулиб кетди.

Уйига келар экан, уста кул бузи, уз юридан миниларча ча-қирим узоқдаги шаҳарининг майхонасида, бир марш сабабдан бир-бирлари билан қиринчөө булган харбий форма кийган фран-цуз ва ииглиз денгизчиларчи хақида хаёл суриб борди.

XXXVI

ЯНА ЭШИК ТАКИЛЛАДИ

Гулизор эрта табга яқин таклиб қолган эшикни очини учун чиқиб кетди. Уста уйига анда кеч, обдан чарчаб кайтган эди... Гулизор устани безовга келишини истамади. Баъзи кунлари мана шундай эрта азонда кимдир эшикни тақиллатиб келар ва устага қандайдир хабарин айтиб кетар эди.

Бирок бу сафар эшик очган Гулизор бир одамга эмас, бир неча одамга дуч келди. Эшик тагини қоровул, оксоқол, икки по-лициячи ва учта беформа одам турар эди...

Эшик очилган заҳоти икки полициячи билан уч беформа одам ҳовлига кириб олишди. Қоровул эшикди қолди.

— Бошингизни ёнинг, хоним, — деди оқсоқол.

Уста бу чақирилмаган меҳмонларни зина тагида кутиб олди. Уйнинг ичтин бир зумда шовқин-сурон босиб кетди. Шовқиндан уйғошиб кетган устанинг онаси ёнидаги Умарни ҳам уйғотиб хонасидан олиб чиқди.

Беформалардан бири, паст буйли, қунгиз муйловли, рави-рўйи калтакесакин эслатадигани, устага қараб:

-- Уйни тинтув қилиб чиқишимиз керак, — деди.

— Марҳамат, — деди уста кулиб.

Ярим соат ичида бутун уйни остин-устун қилиб юборишди. Биргина устанинг онаси қаршилик курсатди. Сандигини титмоқчи бўлган қунгиз муйловли пакана кишига қараб:

— Бировларнинг сандигини титишга уялмайсанми? — деди. — Қани, бир қўлингни тегизиб кургин-чи...

Оқсоқол устанинг онасига «буйруққа қарши чиқин мумкин эмаслигини» тушунтирмоқчи булди. Бироқ устанинг онаси унинг сўзларини тинглашни ҳам истамасди.

— Истамбулдек азм шаҳар қон қақшаб турипти. Сиз бўлсангиз хотинларнинг сандигини титиб утиришни, кўча-кўйда кофир аскарлари билан оғиз-бурун ўпишиб юришининга биласиз... Сиз ҳам, сизга буйруқ берганлар ҳам худонинг қахрига йулиқсин, — деб бор овози билан бақирар эди она.

Фақат устанинг ёрдами билангина сандик очилиб, келганларнинг назаридан ўтказилди.

Уйда бўлаётган ишларга, эндигина ўридан турган Умар, уйқусираган кўзларини катта-катта очиб қараб турар эди.

Хаёлига яқиндагина томоша қилган бир кино келаверди. Уша кинода ҳам худди ҳозиргидек полициячилар бир уйни босишган эди. Бироқ кинодаги уй эгалари қўлига тўппонча олиб полициячиларга қарши чиққан эдилар... Икки тарафдан ҳам одам ўлган эди.

Умар, ҳозир тўппонча отилади, деб кутиб турарди. Бироқ тўппончани ким отиши мумкин? Дадаси қаршилик курсатишни хаёлига ҳам келтирмасди. Худди уйда ҳеч узгарини булмагандек, уйнинг бир бурчагида жилмайганча қилинаётган ишларини томоша қилиб турар эди.

Умар онасига назар ташлади. Гулизорнинг раши саргайиб кетган, қўллари титраб турарди. Эҳ, уйдагиларнинг ичида энг кўп ташвиш тортаётган Умарнинг онаси эди.

Умар яна кинони эслай бошлади. Кинода босқинчилар қуршовида қолганлардан бири деразадан сакраб пастга тушган ва дўстларини ёрдамга чақиргани чоғиб кетган эди.

Умар аста-секин деразага яқинлашди. Дераза берк экан. Буенинг устига темир панжара ҳам тутилган эди. Милан ташқари деразадан пастга сакраш мумкин эмасди. Одамнинг сўги синиши

мумкин. Бироқ қандай булмади Стоян амаки билан Саид амакини ёрдамга чақирди дегизми эди. . . . Лекин уларни қасрдан топиш мумкин?

Шу пайт Умар суғутчининг эслаб қолди. Унинг олдига боринга қарор қилди...

Ҳеч кимнинг дидқоғини унинг торма-тўшадан насна тушди. Куча эшик охиқ экаи. Бироқ эшик тагида Истамбул пошшоси қорувул Воҳиддин турар эди. Нима қилиш керак?

Умар югуриб олихатага кирди. Бирта товоқни қўлига олди. Оёқ узида юриб яна куча эшикка яқинлашди ва қўлидаги товоқни бёр кучини тушга бичуцага талоқтирди.

Тев қ рунарадаги кучага бориб тушди. Куча тошига тевбó чил-чил сингал товоқнинг шовқидидан Истамбул пошшоси, қорувул Воҳиддин чучиб талди. «Нима буляпти?» деб товоқ синган томонга қаради. Хатто эшик томонга бир-икки қадам ҳам ташлади. Умар ана шу фурқатдан фотдаланди. Секкигина кучага чиқиб олди...

Умар суғутчининг дуконига кириши билан:

— Стоян амаки қасрда?— дед суради. Суғутча: — Тезде Стоян амакини топиб келинг. — деб буйруқ берди...

Умар несиз суғутчининг стаканга кулча ботириб егунига қадар дукон хужайини Стоян амакини топиб келгани кетди. Умар стакандаги суғутчи ечиб булиши билан Стоян амаки ҳам ечиб келди.

— Ха, йингича, нима гап?— деди Стоян амаки.— Қаллаи саҳарлаб йуқлаб келибсан...

Умар аҳволни Стоян амакинига тушунтирди. Бироқ гапини тугатган Умар ҳайрон бўлиб қолди. Стоян амакини дарҳол тушпонча уқталиб уйларни бориб йринга Умарнинг ёнига ўтирди ва:

— Биз бу воқеанин содир булишига ҳозир эдик,— деди.— Даданг хафа булдимми?

Умарнинг тарвузи келтигидаи тушган эди. У гинахонлик билан:

— Пуқ,— деди.— Даданг кузиб туриптилар. Хатто онам ҳам унчалик хафа булмадилар.

Умар кура-била туриб елгон гапирди. Чунки онасининг қайтуга ботганини уз кузи билан кургани эди.

— Шу пайтда сенини уйга қайтишининг туғри булмайд,— деди Стоян амаки. — Бироқ Сормасанг ҳам шубҳаланишлари мумкин. Нима қилсак булар экаи а? .

Ёрдамдан умидини уган Умар

— Мен уйга қайтиб кетаман.— деди. — Нима буларди? Кучага чиқдим, деб айгаман. Эҳтимол, босқинчилар кетиб ҳам қолишгандир... Мен бу ерга ёрдам суғутиб келган эдим...

Стоян амаки бундай вазиятга тушганлар учун энг яхши ёрдам, ваҳимага тушмаслик эканлини Умарга тушунтиришга ҳаракат қилди. Шундан кейин, кечқурун яна шу ерда учрашишга келишиб ажралишди...

Умар уйга қайтганида, полициячиларнинг дадасини узлари билан олиб кетганликларини эшитди. Опаси йиғларди. Бувиси бир бурчақда ўтирарди: бошини рўмол билан ўраб-чирмаб, ичига нарсалари ағдар-тўнтар қилиб ташланган сандиғига ҳар замон-ҳар замонда ҳумрайиб қараб қўярди.

Умар ҳам битта курсига омонатгина ўтирди...

Бу пайт опасининг йиғиси авжига чиқиб кетган эди, бувиси: — Нега мунча ўзингни қийнайсан, болам?— деди.— Ахир осгани олиб кетишгани йўқ-ку... Худо хоҳласа, келиб қолар... У сенин эринг булса, менинг углим. Шунчақа ишларга араланиб юрганида бошига бало орттираётганини билмаганмидинг? Була қол, она қизим, чоршафингни ура, полиция бошлиғининг олдига борамиз...

Бошлиқнинг эшиги тагида турган навбатчига қараб устанинг опаси:

— Бугун эрталаб бу ерга уста Нури деган кимсани олиб келишди... Уша кишини кўргани келдик,— деди.

Навбатчи қўли билан ичкарига ишора қилди.

Гулизор, Умар ва устанинг опаси ичкари киришди. Хонанинг ерига тахта тушалган эди. Йўлакдан йўлакка ўтилар эди. Йўлакларнинг ҳаммаси қоронғи, ҳаммаси папирос тутуши билан тўла. Одамлар шошиб-пишиб уёқдан-буёққа ўтиб туришарди. Бироқ бу одамларнинг ҳаммаси юмшоқ шиппак кийиб олганга, ҳаммаси томоғ оғриғига йўлиққанга ўхшардилар... Уларнинг ҳеч биридан сас-садо чиқмасди. Фақат ичирлашибгина гаплашардилар. Устанинг опаси, қўлигига папка қистириб, девор тағидан бир соя янглиғ ўтиб кетаётган кимсани тухтатди-да, ўғли ҳақида сўриштирди. Сояга ўхшаган одам қўли билан ҳавола номатлум шакллар чизди-да, йулида давом этди.

Гулизор, Умар, устанинг опаси қоронғи йўлакларини ва сояга ўхшаган одамларни ортда қолдириб, ёруққина зина олдига келиб тўхташди. Зина тепасида полиция формаси кийган бир одам турарди. Устанинг опаси ундан ҳам суриштирганидан кейин Гулизор билан Умарни пастда қолдириб зинадан юқорига кўтаришди ва иккинчи қаватдаги эшиклардан бирининг олдига тўхтади.

Она тўхтаган эшик олдига бир одам турган эди. У онанинг сузларини тинглагач:

— Сиз шу ерда туринг,— деди-да, хонага кириб кетди. Кўп ўтмай қайтиб чиқди ва:

— Уста Нурини бугун кўрсатишмас экан,— деди.

Устанинг снаси иложе борича овозини юмшатишга ҳаракат қилиб:

-- Качон келсак булар экан?— деб суради.

— Билмадим...

-- Иеча кун олиб беришар экан углимни?

— Билмадим...

— Хеч бўлмаса урчи-курча олиб келан, деган эдим, рухсат беришармикин?

— Рухсат берилади.— деди чанк тагида турган кимса.—

Эшик тагида ташлаётган авераси: Узимиз эгасига бериб қуямиз.

Устанинг снаси руиврасидаги одамга узоқ тикилиб турди. Сунгра жуда олаяти олинди:

— Мени кечиргин углим, — деди.— Сендан бир нарсани су-

раб олмакчи эдим. Нийсанганмисан?

Дабдурустдан берилган савол навбатчини шошириб қўйди. Шундай бўлса ҳам:

-- Хал,— деб жавоб берди у.

-- Болаларнинг борми?

-- Бор...

— Болаи неча ёшга кирди?

-- Саккиз ёшга... Нега суриштириб келдингиз, холапоиша?..

— Нуримнинг бир тилчаси бор. У ҳам саккиздан утиб тўқ-қизга тўлай дегани...

Она сузлашдан тухмади. Кун урмай яна уша оҳангда:

— Нурини нима сабабдан бу ерга олиб келинди? У одам ўлдиришми? Ўлди угиллик қилиб қулга тунидими? Нега настидан углишини кузни ёбди, ўлдириб куттиряптилар?— деди.

Навбатчи снанинг саволарини жавоб бермади. «Қилт» этиб юттиди. Сунгра юзига руштири

— Буни етмайдеган дорга олидингиз,— деди.— Бола-чақасининг олдида тилчича, бир бурда повили ёб утириш уринган... Давлатга қарши қўтганининг кесмиши шу булади, ховини афандим...

Устанинг снаси кулди.

— Нега куласиз?— деб суради навбатчи.

— Болам, сени бир ерга ухшадим. Шунча кузим қистади...

— Кимга ухшатдингиз?

— Уни танимайсан... Лекин роса ухшар экансан, уни танимайсан... Сенга ухшаган одам ҳақида китобда ёзилган...

Навбатчи устанинг снасига оташиб қаради ва:

-- Қани бу ерин бушатиб-чи, жуда мириқиб гаплашдингиз... — деди.

Устанинг снаси зиннат настига тушди. Кузлари қанидан чиқиб кетай деб турган Гулшор, зинни кекса аёлнинг қучаёшига ташлаб:

- Нима бўлипти, опаюн? — деб сўради.
- Курпа-тушак олиб келишимизга рухсат беришди.
- Курсатинмас эканларми?
- Пуқ...

Умар эшикдан чиққуларига қадар орқасига қараб-қараб кетди. Кечқурун Стоян амакиси билан учрашганларида курпан-кечирганларининг ҳаммасини унга гапириб берди...

Стоян амакининг ёнида Саид амаки ҳам бор эди. Уйдагиларининг хавотир олмасликларини Умардан тайинлаб юборишди... «Яқин орада чиқариб юборишад», — деб айтишди, Саид амаки Умарга беш лира пул берди.

— Мабодо пулдан яна керак бўлиб қолса уйга боргин. Ё менадан ёки Стоян амакишдан олгин, — деди Саид амакисп.

Уста Нури уч кундан кейин уйига қайтиб келди... Қандай кулиб чиқиб кетган бўлса, шундай кулиб уйга кирди. Фақат бир оз оқсар эди. Ундан ташқари унг қошининг устида яра пайдо бўлган эди.

Кутилмаганда углининг уйига кириб келишини, опасп тинмай уқиб утирган қуръон сураларининг курсатган каромати деб билди. Бироқ уста опасининг бу фикрига кушилмади.

-- Гашима аччиингиз чиқмасин, опаюн, — деди у. — Уйда ҳеч нарса тона олмаганлари, товоиларим калтак зарбига, кўзларим эса уйқуеизликка чидамли бўлганлиги учунгина улардан қутулиб чиқолдим.

Умар дадасини бир бурчакка тортиб, Стоян билан Саид амакисини қандай тошганини, улардан пул олганини муҳим сирдек, секин-секин гапириб берди.

— Саид амакимдан пул олганимни буйимга ҳам, онамга ҳам айтмадим, — деди Умар. — Суриштиришган эдилар: «Пулдан тошиб олдим» дедим...

— Шу гапингга ишониндимми?

— Билмадим... Ҳар ким уз ишини узп билиши керак, туғрими, дада? Бошқаларининг ишига аралашмаслиги керак...

Уша кеча Гулизор узини эрига ошиқи беқарордек ҳис қилди...

XXXVII

БИР СУҲБАТ

Нима десаиғиз деяверниг, лекин мен тасодиф катта куч, дейман...

Шивалаб ёмғир ёғмоқда. Уста Нури, Стоян ва Саид Буюк дарага олиб борадиган йулда кетишяпти. Ҳаммаёқ чилп-чилп лой. Саид хуштак чалиб бормоқда. У қуёш чиқиб турган кундан кура ёмғирли кунни хуш куради. Унинг фикрича қуёш, ой,

ёмғир, тоғ, деңгиз ва ғолов табиатни ташкил қилар эмиш. Табиат унсурлари ишиш... ғолов табиатларига гузал ва фойдалли булар эмишлар. «Иши қийинлаштарганларида эса зарарли ва хунук булар эмишлар». Күеш нур сошиб турганда кучалар гавжум булади. Бунда фойдаллиган «мавилар» булар оёқ остида уралашиб қолишади. Отамини ўз ҳолига қуйинмайди. Ёмғир ёшиб турганда эса инсонни таъкиб қилиб қолмайди... Хаммининг хам жонини пулга қолмаган... Уяттиз лира маош тулаб шундай фидойилик талаб қилмиш иш. Ўзи нотути албатта.

Ёмғирли кунларда ҳастлар бир-бирларининг осонликча тонно олишади, хо иржма қилмиш иш, маош талабашади.

Уста яна кайтармиш:

— Стоян, инмиш таангиз даяверини, лекин мен тасодиф катта куч, дейман,— деб тавкорлади.— Мамадан, меннинг хаётимда тасодифларнинг тутанган жерде катта булган.

Стоян эдинг жавоб беринге хозирланган эдинг, Санад хуштак чалишдан тухтаб авайи аралашини:

— Тасодиф, негага сен тасодифни тушунасан?— деб сўради у устадан.

— Сиз нимани билдиратингиз мен хам худди ушани тушунаман..

— Яъни...

— Яъни, шу, мен қолмаган, ҳеч қутилмаган бир ҳодисанинг тусатдан руй бериши та хамма нарсани ўз истаганидек остин-устин қилиб юз беришини ислод келтириш мумкин.

— Мисол учун бир шу дарахтлардан бирининг шохин тасодифан сениб кетса, тасодифан келиб бошимга тушса, тасодифан кўзимни янтарса, шунга мен ҳам тасодифан сизга ўхшаб тоқ кузали булиб қоламан, шундайми?

— Албатта...

— Шуқ, ундай эмиш...

— Нега эдинг ундай булмаган эдинг?..

— Тасодиф нега эканини биласизми? Тасодиф, бу сабабларни олдиндан маълум булмаган воқеанинг содир булишидир. Сабабларни олдиндан маълум булган ҳодиса руй берса, буни тасодиф деб булмайди... Мисол учун мен манга шу бошимга келиб тушадиган шохининг қандан кучига та эканигини олдиндан билсам, унинг эсаётган шамолга қанга икктага қаршилик кўрсата олмиш маълум булса ва шохининг қандан сарида уша шох сениб бошимга тушишини, тушаб авайи тагининг бир бутоғи келиб кўзимга қадалишини билсам, у ҳолда кўзимнинг қур булиши мен учун тасодиф булмас эдинг, шундайми?..

Бахче чузиллиб келди. Санад қониотти ва қониоттининг бир парчаси булмиш жамията сабаб та натижанинг мисли занжир бўлиб, бир-бирига беғдиллиш айланади ан бир қонунининг мавжуд-

лигини, ҳар сабабнинг айни замонда бир натижаси борлигини ва ҳар натижанинг узи бир сабаб эканлигини устага тушунтиришга ҳаракат қилди. Олдинда Буюк дара куришган пайтда ёмғир тинган эди. Дўстлар: «Уста Нури кейинги кунларда уқшишга зур берди. Бундан кейин ҳам ўқини билан узоқ вақт ва жуда жиддий шуғулланиши керак»,— деган қарорга келишди.

Трамвай депосида кутарилган қузғолондан кейин уста Нури-ни бошқа саккиз ишчи қатори нивдан бушатишди. Бу нарса Гулизорнинг тамаки фабрикасига ишга киришига сабаб бўлди.

Уста газлама туқийдиган фабрикага ишга кирганидан кейин ҳам, Гулизор тамаки фабрикасидаги ишнинг ташламади.

Гулизор кўз очиб юмгунча утган вақт ичида узғариб кетди. Энди у тап тортмайдиган, ўз сузини утказадиган бўлиб қолди. Ҳар бир ҳаракатидан истиқбол сари интилаётгани сезилиб турипти. Ҳатто бир кеча уста билан алламаҳалгача бахслашиб утирди. Уқияпти. Ниҳоят, бир кун:

— Нури, мен ҳам сизлар билан бирга ишламоқчиман,— деб қолди.— Бироқ ҳозиргидек нима қилаётганидан беҳабар бир ёрдамчи сифатида эмас. Худди сизларга ухшаб ишлаш ниятидаман. Мени ҳам сафийгизга қабул қилингизлар...

Гулизорнинг бу истагини уста ўз уртқаларига етказди. Гулизор уз орзусига эришди.

Умар туққиз ёшга тулиб ўн ёшга қадам куйган пайтда бувиси оғриб қолди. Курна-ёстиқ қилиб ётиб олди. Гулизор бир ҳафта ишга бормай қайнонасини боқиб утирди. Умар мактабдан овоз булиши билан ўйга чопиб келар ва бувисининг олдида утирарди. Уста Нури доктор чақириб келди. Доктор беморнинг ховасидан чиқиб зина тепасида устадан хизмат ҳақи ола туриб унга:

— Чиқмаган жондан умид, деганлар. Бироқ ҳар нарсага ҳозир бўлиб туришингизни маслаҳат қулардим,— деди.

Она оғирлашиб қолганида уста Нури, Гулизор ва Умар унинг тепасида термулиб утирардилар. Уста қуларини онасининг юзига қуйган, Умар бувисининг оёқ томонида қўйиниб ўтирар, рафти сомондек сарғайган, Гулизор бўлса тик оёқда, қайнонасида кўзини узмай турарди.

Эрталабга яқин бемор ўзини ўнглаб олиш нияти борлигини билдирди. Гулизор беморнинг орқасига ёстиқ тиради. Уста онасининг ёшига келди.

Бемор сув суради. Унга дарҳол сув тутишди.

Ташқарида тонг отмоқда эди. Устанинг онаси маъсум гудакдек кулимсиради. Таёқ кутарган қоровул билан лабига ҳуштак қистирган полициячи кучани охириги марта айланмишди-ю, гойиб булишди.

Устанинг онаси:

— Пури,— деди — Омснатиг эгасига топирадиган пайтим келди... Сендан ҳам, Гулизордан ҳам, Гулизорнамдан ҳам мингдан минг розиман, сизлар ҳам рози бўлинглар.

Она майини, беозор оҳангда:

— Баъзи нарсаларга ақлинг етмайди, углим,— деди,— сизларга ухшаб кўзим ёшларни қайиладан очилди. Анави китобда ёши мен билан тенг бир хали беради. Уша хотинга уммаган доно, хаёда фойдали була олмадим. Сандга, Стоянга салом айтгин... Мен ишонадиган кун нарсаларга сизлар ишонамайсизлар, лекин мен сизнинг кун ишларингизга ишонаман.

Она жам бўлди. Қўдал булганидан бери хина тегмаган сочлари устидан туёққилат туррача тиниб олган эди. Тамирлари уйиб келган қолдурак қўллари билан дуррачасини тузати. Сўнгра:

— Умарни адвокатликка ўқитинглар,— деди.

Шундан кейин она икки кизин икке ёшига узатди-да, секин кузларини юмди. Тук-визил дуррачаеи олдига раинининг заъфаронлиги яққол кузга шилтаётди. Пенюасини маржон-маржон тер босди...

Жанозага нилояда кун одам туланди. Бошига янги фас кийган Стоян. Санд билан бирга тобут қутариб бёрди. Уста хунг хунг ишлар эди.

Бувисининг яна қачон уйга келмаслигига Умар узоқ вақт куниколмай юрди.

Онанинг вафот этишида бир хафта бўлди. Бир кун кеккурун уста:

— Умар, сени адвокатликка ўқитмоқчимиз,— деди.

— Мен сизга ухшаб темирчи бўламан, дада, адвокат бўлмайман...

— Лекин буни «Умарни адвокатликка ўқитинглар» деб васият қилган эдиларди...

Умар хурениб:

— Яхши, дада,— деди.— Модерки, бувим шундай васият қилган эканлар, мен алоқасиз бўлиб буламан...

Бувисига бўлган сўмоқатини Умар мана шу сўзлар билан тасдиқлади.

Стоян Умарнинг адвокат бўлишга қарор қилганини эшитганди:

— Яхши фикр,— деди.— Бироз она нима сабабдан набирасини фақат адвокатликка ўқитини васият қилдилар экан-а?

— Бир кун онам «бўшлигимизнинг» маслаги ҳақида Гулизордан суринтирган эканлар. Шунда Гулизор: «Адвокатлик мактабида ўқиган экан»,— деб айттиги... Ўзингизга маълум у кишини онам ниҳоятда ҳурмат қилар эдилар... Донм: «Умарнинг катта булганида унга ухшаган аялди, унга ухшаган яхши одам булади»,— дер эдилар. Бир йўқ сабаб шун...— деб тушунтирди уста.

Иккинчи қисм

I

ДАДА

Ишлар угди. Бу орада Санд икки марта «ичкарига» кириб чиқди. Уста эса уч ой «ётиб» чиқди. Булгористонга қайтган Стоянин у ердагилар бел суягини синдириш усули билан ҳалок қилишди.

Ункасига тамаки чанги ўтириб қолган Гулизор тонг отгулча ухлай олмай чиқади. Устанинг сочига оқ оралади. Ўн олти ёниг тулган Умар, лицейда таҳсил олмақда.

Бир минг туққиз юз йиғирма саккизинчи иш.

Уста муҳим бир қарор қабул қилди. Уни бу муҳим қарорни қабул қилишга олдийгина бир ҳодиса мажбур қилган эди.

Умар ўқиётган лицейга Қофир Жамол домулла француз тили ўқитувчиси қилиб тайинланганди.

Қофир Жамол домулла яна сул булиб олган эди. Яна ҳам ашкроғи, сул эканига узини нишонтирган эди. Ўзининг сул эканини неботлаш учун, у синфга кириши биланоқ барча талабаларни оёққа турғизиб, ҳар бирининг ота-оналарининг исмини, нима иш билан шуғулланишини урганишдан бошлади. Ота-оналари фақир булган болаларнинг исми, фамилиясини алоҳида дафтарчасига ёзиб олар ва имтиҳон пайтларида энг қинни саволлар берар, шу йул билан иқтилобчилик вазифасини яхши утаганига узини ўзи нишонтирарди.

Янги таиниланган лицейда ҳам шу принципини тадбиқ этди. Умарни оёққа гургазганида у:

— Мен уста Пурнининг углиман,— деган эди. Умар ёнида ўтирган муътабар савдогар Хуснибейининг болаларига кинояли назар ташлаб, ишчи фарзанди эканини гурур билан тап олган эди. Буни курган Жамол домулла, курсидан сакраб туриб Умарнинг пешонасидан унишдан узини зурга тийиб қолди.

Жамол домулла танаффусда Умарни ёнига чакириб, турар жойларини суриштирди ва:

— Сен мени эслай олмайсан, йигитча, — деди. — Лекин далам менинг неча йилни сўтган бўлди. Сени бир қаричлигингдан танийман. Кўнимизда атта булгансан.

Умар уша куни кечкурун адасига француз тили ўқитувчиси Жамолбей ҳақида сўраиб берди. Уста беозоргина кулимсиради: — Домуллангиз маида буржуа зиёлиларидан, — деди. — Қандимдан таниш қайми тугади. Менга анча-мунча фойдаси теккан, бироқ зарарини ҳам курганман.

Эртаси куни кечдугун маида суўжуа зиёлиларидан» бери бўлмиш Кофир Жамол устанини эшигини тақиллатди.

Уста Нури Кофир Жамолни очиб чехра билан кутиб олди. Анча вақтгача олағали яшилликлардан гаплашиб утиришди. Кофир Жамол баъзи масалаларда узини устандан устун, яъни «сўла» деб ҳисоблади. Бу фикрини очик эътироф этганда уста:

Сўзлагингизнинг бир учи бориб унглаarga бирлашади, — деди. — Сизга ухлагачи маида буржуа зиёлиларининг ҳалокати ҳам аслида шу нарсадир. Оғзида сўла булганлари ҳолда, аммо сўз унгла билан ҳамжиҳат булиб кетадилар... Бирок узлари маида шундай машавотни икнинг қурбони булганларини сезмайди. Э. а. батта...

— Бу фикрларингизнинг асл сабаби зиёлиларни хуш кўрмадигингизда... — деб бешлаган Жамолнинг:

— Ҳамма зиёлиларни хал бирдек смон кўравермайман, — деди сўзини бўлиб усти. — Мен барча зиёлиларнинг душмани эмасман... Қур-қарона душманлигим маида буржуа суўлиги ҳисобланади. Маида менинг углим ҳам уқиб зиёли булади, адвокат булади, бироқ у заҳматқаш халққа фойдали одам булади...

Шундай қилиб боре Умарга келиб тақалган эди, Кофир Жамол:

— Умарга масалани аниқладингизми? — деб сураб қолди.

— Қандай масалами? — қайроҳ бўлиб уста.

— Унинг асл отаси Сайфибей эканини-да...

Уста кутилмагандай сирагига ничоқ санчилган одамдек энтикиб кетди. Бу масала устидан у ҳеч қачон ўйлаб курмаган экан. Умарга шу нарсани аниқлаш юзимлигини ҳақинга ҳам келтирмаган эди.

— Нима, курқан эдингизми? — деб қолди Кофир Жамол. — Агар асл отаси Сайфибей эканини билиб қолгудек булса сиздан тониб кетно фойдаси тегмай қалади, деб хавотир оляпенсизми?

Шўк... Шунчаки — Ёшарни да шу нарсани Умардан сир суўтиш фойдали ҳам, зарарли ҳам эмасдек туюлади. Шувнинг узуни гаширсам ҳам булади, гаширмасам ҳам...

— Ундай булса гаширини... Хар қалай олижаноблик қилган буласиз... Узингиз аниқдум, халқ бичини шаҳардаги энг йирик бойлардан бири деб ҳисоблаш мумкин. Иккита туқимачилик

фабрикаси бор... Банкда мажлисни идора қилиш комиссиясининг аъзоси... Эҳтимол бола-фақирин, фарзанд деб гап олар... Болани бу ерда, шундай қашшоқликда олиб утиришга ҳаққингиз бор-микин? Мана, ёши ун олтига тулиб Рустамдек йиғит буяпти... Энди унинг ҳаётда уз йўлини топиб олишига ҳаққи бор, — деди Жамол. Бу аччиқ сўзларни у қалбда қавариб чиққан яширин алам таъсирида сўзлаб ташлади. Уста «майда буржуа зиёлиси» деб уни наст ургани учун қасдини олмоқда эди... Устани муҳим қарор қабул қилишга мажбур қилган, кутилмаганда руи берган ҳодиса ана шундан иборат эди.

Кофир Жамол кетганидан кейин ишдан кеч қайтган Гулизорга уста ҳеч нарса айтмади.

Кечқурун, овқат еб утирганларида, маҳалладаги спорт клубининг капитани бўлган Умар даласига яқинда буладиган бир уйин ҳақида гапириб бераркан, уста худди умрида биринчи марта кураётгандек унинг юзига разм солиб ўтирди.

Умар бўлса... Баланд бўйли... Оқ сариқдан келган, тиниқ мовий кўзли йиғит бўлган эди. Орасидан кура кўпроқ анавига ўхшар эди. Уста неча йилдан бери илк бор анавининг юзини куз олдига келтиришга ҳаракат қилди... Ҳа, Умарнинг юзи шу пайтдан унинг юзига ухшаб кетарди.

Умар, буладиган уйида улар албатта ғалаба қозонажаклари ҳақида гапираркан:

- Бизнинг клубимизга чаққон болалар туплавишган. Формаларимиз унча яхши эмас, ундаи ташқари ёғлиқ палов еб катта бўлмаганимиз учун илк қарашда шимжонга ўхшаб туюламиз... Наринги командадагиларнинг ҳаммаси бадавлат одамларнинг болалари. Тўқмоқдек, тўқмоқдек болалар... Ҳаммасининг формаси ян янги... Бироқ шуринг кўрғурларда юракдан заррача йўқ-да... Уларни қандай тирқиратишимизни томоша қиласиз, дада... яна...

— Умар,— деб бирданга боланинг сузини булди уста.— Сенга бир нарсани гапириб бермоқчиман. Лекин жуда муҳим нарса у... Муқаддимага тобим йўқлигини биласан, аниқроғи, бунинг удасидан чиқолмайман ҳам... Ҳозир бўлса муқаддимага зарурат тугилиб қолди...

Гулизор ҳайратдан катта-катта очилган кўзларини устага тикиб турарди.

Уста Гулизорнинг ҳайратланганини сезиб турарди. Бироқ хотини томонга қиё боқмасдан сузини давом эттираварди.

— Умар, сен... Ҳалиги... яъни... Мен онаининг иккинчи эриман...

Гулизор шояғомдек қизариб кетди. Умар бўлса:

— Биламаи, дада,— деб кулди.

Бу сафар тер тўкишдан тўхтаб ҳайратланиш гали устага ет-

ган эди. У уғирлиб хатинини юзига тикилди. Гулнзор бошини ҳам қилиб тўрарди. Умар бўлса кузиб туриб:

— Биламан, дада — деди,— сиз онамнинг иккинчи турмуши- сиз... Яна ҳам аниқроғи, сиз билан қовушганига қадар, онамнинг қандай савдоларга дучор бўлганларини яхши биламан. Бироқ жуда кўнглидагидек иш бўлган экан... «Баъзан бахтсизлик ҳам кишига бахт келтиради» деган Тавфик Фикрат. Мен у кишини жуда яхши кураман...

Уста шовиб қолган эди.

— Ҳалиги, ундай... Дада! У... — деб тўқ қўлга бошлади.

— Сиз менин дадамнинг қизини биласизми? — Устанинг сўзини бўлди Умар.— Биламан, улар расул даданг анави, мен эса ўғай отангман», демокчи келтирди... Умар бир зум алам бўлиб қолди. Сунгра яна кўнми-праган кўни:

— Онамнинг биринча боғи ясади бор, уша боғи эга сиз бўласиз,— деди.— Анави билан нима алоқам бор? Нима алоқамиз бўлиши мумкин? Шундай эмасми, дада?

Уста анча узини кўтиб олган эди. Гулнзор бўлса елкасидан тоғ ағдарилгандек, ени агафас олди...

— Буларнинг барисини биласизми? — деди.— Сиз билан эшикга эдинг? — деб сўради уста.

— Буларнинг барисини аздакчон билиб оламан, дада,— деди Умар.— Уш яша энгимда эшикга-ман... Бир куни Стоян амакига қадимги тарзини галириб берган эдингиз... Мен ёнингизда етган эдим... Менг ухлаб қолган деб уйладингиз... Ушанда эшикга олдингиз, онадан ҳам сурингирдим... Аниси бир мартагина сурингирганман... Олти йил бурун. Онам ҳамма нарсани тушунтириб бердилар. Сиздан булак отам бөрлигинга ишонмадим. Ҳанузгача ишонма ман. Ишонга тавман ҳам...

— Яхши, бироқ, халр у киши нима иш билан шугулланаётганини, қаерда яшәётганини биласанми?

— Йўқ... Менга нима?.. Сизни шу масала, яхши унинг нима иш билан шугуллашганини қизиқтирадими?..

— Йўқ...

— Сизни азиқтирмоқчи нарсанинг менга нима алоқаси бор?..

Умар шу ерда ёнига тавирди. Икки йил бурун, газеталарнинг бирида Сайфибейнинг расмини куриб қолган эди. Расмдаги одам «уша» бўливи халқнинг и унлаган ва онасига кўрсатган эди. Уша-уша газетани эъланларда халиг фабрикалари номларини учратар ва бир хят нарсига кузи ташгандек қизариб кетарди. Ўз отасига инебатга муносибати мана шу даражада эди. Қалбида бирон он бўлса ҳам «анавининг» олдида бўлиш истаги уйғонмаган, бу ҳақда ййлаб қурчаган эди... Ҳагто Умарнинг назарида бирон келиб ени эди уста. Шурининг угли эмассан, лаш-лувинини олиб ўз отанг олдига жунаб қол», деса ҳам бор-

майдигандек, жуда зўрлашса ўзини денгизга гарқ қилиб юбориши мумкиндек туюлар эди... Ўз отасини ёмон кураб эди. Онаси билан узига бевафалик қилгани учун эмас, унинг уста Нури, Стоян, Саид бўлмагани учун ёмон кураб эди...

Умарнинг назарида жаҳонда энг мукаммал одам уста Нури эди. Устани онасидан ҳам яхши кураб эди. Ҳозиргина устага ҳар нарсадан хабардор эканини кулиб гапирганда, ичининг бир қўрқув кемириб турган эди. Устанинг синовидан жуда қўрққан эди...

Фотиҳа ўқилгандан кейин ўрнидан тураркан, уста:

— Ундай бўлса ҳеч қандай муҳим масала йўқ,— деди ва кулиб туриб,— бу масалада сен мендан жуда ҳам узиб кетган экансан... Илоҳим ҳамма масалада мана шундай узиб кетгин... деб илова қилди.

Овқатдан кейин ота-бола Тавфиқ Фикрат ҳақида гаплашиб ўтиришди. Умар нима сабабдан Тавфиқ Фикратни яхши курганини отасига тушутирди.

— Тавфиқ Фикратдан кейинги шоирлар унга қараганда соф туркий сўзларини купроқ ишлатишган, дада,— деди Умар.— Бироқ уларнинг барчаси ҳам хотинларни, қизларни мадҳ этишган. Бундай шеърларнинг ишқивозлари куп бўлади. Мен узим ҳам Фикратнинг баъзи калималарини фақат лўғат ёрдамидагина тушунаман... Бироқ жуда гузал шеърлар битган-да... «Балиқчилар» ёмонми, дада? Кунинг кеча Фикратнинг «Қадимий тарих» деган бир шеъри қўлимга тушиб қолди. Сиз уша шеърни ўқиганмиёиз, дада? Ўзимизга ниҳоятда яқин одам у...

Уста узининг Фикрат ҳақидаги мулоҳазаларини углига гапириб берди. Шу билан бирга биринчи марта углининг мактаб программасидан ташқари яна қандай китоблар ўқигани билан кизиқди. Умарнинг фикр-мулоҳазасига қараб, болалар ўқини мумкин бўлган китобларнинг турк тилида ниҳоятда кам чоп этилганига яна бир карра иқрор бўлди.

— Жамолга тайинлаб қўяман,— деди уста.— Ўйга келиб сенга француз тилидан кунимча дарс бериб турени...

Орадан икки кун утгач Ғофир Жамол домўлла билан учрашганларида шу масала хусусида гаплашиб олишди. Уста:

— Билиб қўйинг, углимга фақат француз тилини ургатасиз, халос,— деди.— Бошқа фикрларингиз узингизга сийлов... Ўзим текшириб бораман-а.

II

УМАРНИНГ РОМАНИ

Фақатгина хотинлар ва қизларни мадҳ этиб шеър бигадиган шоирлар ҳақидаги фикрини Умар ўн саккиз ёшга кирганда ўзгартирди. Аниқроқ қилиб айтганда, бу ҳолни фикрнинг ўзгариши

деб баҳоламасан ҳам бўлади. Умар овоз чиқариб, хатто ёлғиз ўзи олдида ҳам эи проф эи таган уш шонрларнинг шеърларини қадимгидек маъносиз деб билмасди. Уша китоблардан бирини Умар уртоғидан узи тур олди. Ўшкни кечадан бери уқиб ётипти. Емон бир ниш алаётган эди. Эйда тларнинг куриб қолишларидан куркиб-курқно экиятти. Эи мушкел уқияпти.

Маҳалланин бон шиндаги эйда гурадиган, юстиция министрлиги хизматчиси Фароидибеванин кизи Умарнинг фикрини узгартираган аючди бул. Шини бир ойдан бери Суҳайлони куриб юрибди. Суҳайло хар кели эрта тонгда, қизлар колледжига бориш учун Умар тушги бекаат рўпарасида трамвай кутади.

Баъзи пайтларда маҳалланин эидима-келини юриб, катта куцага чиқинади. Баъан Умар ези эида туриб кизининг куцадан уғиниш кутарти. Суҳайло шини сояси куриниши билан ушини куцага стар эди. Шиндай пайтларда иккаласи ҳам карама-карини бекаатларда эиш. колиб дикчидлар давомида карама-карини тарафларга эидиладиган трамвайларини кутардилар.

Бордию, Умарни гиламволи эиш колиб қолса, йинги узи утказиб юборади. Бирок Суҳайло бир маррида ҳам бундай марҳаматли булмади. Ушини трамвайи келиши билан сакраб зинасига чиқиб олади ва ушкати Умарни ениз колдириб кетади. Ҳагто дераза ойнаси ортидан ҳам бир илтифот куратмайди.

Суҳайлонинг ёши Умарники билан тенга-тенг. Сарик сочларини кестирган. Куз ашкати катта-катта. Сёнига спортсменларининг туфлисидан кийиб, катта ош портфелини калликлаб юради.

Умар бу манда буржуа эишги кизидан аччикланиб юрипти. «Ўзига бию куйганлардин эирт. Ҳудо билсин миёси булмагур нарсалар билан дикчидир. Киндан бошқа нарсани уйламаса ҳам керак. Агар отаси негелфолди кикмаганида ва турган уйлари маҳалладаги эиш шивам уй булмаганида, эхтимол биз турган маҳаллага кучно ҳам келмасидилар», – деб уйларди йинги.

Умар фурсат тонсоби майда буржуа эишлисининг кизини бир қошиқ сувга чактириб борган ботар эди. Шиндай таинозининг ортидан эргашиб юрганин учун узидан нафратларди. Ушнга ухшаган, бутун хёетини буюк иниларга сарфлашга бел боғлаган бир йингитининг, эчи эеси ган холича кетидан эвиренб юриниши олчоклик деб билларди.

Бир кун эралаб ян бон ортида, иккинчиси олдинда юрб маҳалладан катта куцага чиқингди. Умар тез-тез юриб Суҳайлодан олдинга угли ва ушн туралган бекаатга бориб тухтади-да, рўпарасидаги бекаатга қолди. Бонга ошкнида келаётган Суҳайло куринмади. Умар таш шила тунди. Шёиниб ўшнга, сулига қаради ва Суҳайлонинг ёнида турганини курди. Киз индамай рўпарасида тикилиб турарди. Умар билан шининг уртасида устун

Юор эди. «Бугун мактабга бормаса керак. Шахарга бормоқчи иеккили»,— деб уйлади Умар. Шу пайтда устунигиң нариги ёнида узи, бериги ёнида қизини тургани Умариниң қонини купиртириб юборди. Ҳозир трамвай келади-ю, иккиси ҳам бир вагонга чиқишади, эҳтимол ёнма-ён утириб қолишар...

Трамвай келди, бироқ бир вагонга утиришмади. Чунки келган трамвай икки вагонли эди. Бир вагон олдинида, иккинчиси орқада, бириниң ранги кизил, иккинчисииниң ранги яшил, биринчи ва иккинчи мавқе эди...

Умар орқадаги, яшил, иккинчи мавқе вагонга чиқди.

Сухайло олдинидаги, кизил, биринчи мавқе вагонга утирди.

Умариниң кундан бери олдиниги вағониниң қизил, орқадаги вағониниң яшил рангга бўялганига гани келиб юарди. Бу сафар фақат икки хил рангга бўялганигагина эмас, улариниң уртасидаги тафовутгагина эмас, биринчи мавқе вагонга утирадиган бир қизга олдиқи беқарор булиб қолганига ҳам узидан яна бир қарра нафратланди.

Сухайло Коракуйда¹ трамвайдан тушди.

Умар мактабга бормасликка қарор қилди. У қизиниң кетидан сакраб настга тушди.

Қиз икки одим юрмасидан қайрилиб орқасига қаради. Ҳарқалай Умарга назари тушган булса керакки, тезлик билан олдинига қараб юриб кетди.

Умар тухтади. Қизиниң орқасидан анча вақтгача қараб турди, суңгра болохонадор қилиб сукинди. Кичик хониминиң хусенига угани унга алам қилди.

Сухайло муюлишига етганида куздан гойиб булди. Шунда Умар:

— Аҳмоқ калла туфайли оёқ ароб чекар экан,— деди ўзига-узи.— Энди мактабга пиёда жунайсан, аҳмоқ Умар... Трамвай ҳақини тулаб ярим йилда тушганидан кейин азобиши торта-сан-да...

Умар куприкдан утди ва мактабгача яёв юриб борди.

* * *

Умариниң мактабда Исмат ва Хайри исмли икки дўсти бор эди. Исматииниң отаси ҳарф терувчи булиб ишларди, Хайри булса Анатулидан келган, давлат ҳисобига уқир эди. Хайри билан Исматдан бошқа уқувчилар билан Умар ё урунган, ёхуд бутунлай дўстлашмаган эди.

Умар мактабдан ташқарида, клубдаги дўстларидан бошқа

¹ Қ о р а к у й — Истамбулдаги бекатлардан бириниң номи.

Ўзидан икки ёш катга, исфەر ёрдамчиси бўлиб ишлайдиган Карим ва тамаки фабрикадаги беш-олти нафар ёш йигит билан дуст эди.

Сухайлонинг қилинган Умар пихоят, а нлтифотсизлик деб қабул қилди. Бу нарса йигитнинг тазат-неченга қаттиқ тегди. Эртаси куни эрталаб Умар ҳар қачонгидан ҳам вақтли турди ва мактабга борганидан кейин бир оз уялиб, бир оз тортиниб масалани Немат билан Хайрига гапириб берди.

Хайри севги тарихини мароқ билан, кула кула тинглади. Немат узини укучининг тазобини билдирган домўлладек тутарди. Умар:

— Ўзимдан ўзим уялиб кетаян, пихотки мендек бир йигит шундай қулгани ахвол а тушиб кетирса? — деб сўзини тугатган эди. Хайрининг унга раҳми келди. Немат бўлса:

— Бекорга куйиб юрибсан. Умар, — деди.— Шунчалик бушаңглигини билмаган эканман. Қиз майда буржуа зидлисининг хонадонидан эмиси. Сен бўлсанг ишнинг угли бўлсанг... Хўш, нима қилипти? Мана мен ҳам проишода эмасман. Оддий харф терувчининг фарзандиман... Бир оз ўзимдан имтиҳон оладиган домўлланинг қизига хунтоо бўлиб қолдим-ку... Оталаримиз ишга деб энди севинга ҳам ҳақимиз йукми?... Қизнинг уруг-аймоғи билан сенинг нима ишини бор?..

— Немат турри айтаяпти,— унинг сўзини қувватлади Хайри.— Қизнинг ҳам дунгли севга мўни бўлса отасининг танини ким инобатга оларди?... Олиб қоламиз...

— Шошманлар, болалар,— деди Умар Хайрининг сўзини бўлиб.— Қиз билан учрайдиган, унга уйланадиган ким уни? Ҳали замон «шикоҳ укитамиз», ҳам б коларенлар?

Умарнинг гапига нарво ҳам қилмаган Хайри:

-- Отасининг олдига севчи бобер... — деди.— Унаштириб қўйишени... Қиз севса уқилнинг тугатунча кутади.

Бу сафар Немат ҳам ширин эгироз билдирди:

-- Жуда тани олиб қолдингиз,— деди у.

— Ҳали унаштиришни, уйлантиришни бир чеккага қуйиб тур... Умар қизни кураб, сениб қолшти...

— Хўш, кейин нима бўлипти?..

— Ҳамма ҳам биринчи севиненга уйланаверадими?... Мен шу пайтгача турт марта ошқ бўлганман... Агар хаммасига ҳам уйланаверганимиз...

Анатулидан келган Хайри билан негамбуллик Немат бу масалада турри маслаҳат бера олмади. Шунинг учун йигитлар баҳсланар экан, Умарнинг оқимига ташлаб қуйишдан бошқа чора йўқ, деган қарорга келди ва:

-- Болалар,— деди,— кейин бу баҳса барҳам берайлик. Ўз қалбимнинг овозини учун ишга тургим етади...

Бироқ Умарнинг қалб овозини ўчиршига қурбн етмади.

Бир жума оқшоми Умар Бейуглидаги кино-театрлардан бирида, даҳлиздаги зинадан тушиб келар экан, бошига гипс қоринмаси қўйилган одамдек таққа тўхтаб қолди. Ёнида Нemat ҳам бор эди. Умар Нematнинг қўлидан тортиди. У ҳам юривидан тухтади ва ён-верига алаанглаб қарай бошлади. Кўп ўтмай масалага тушунди. Қурдошларидан Ҳуснибейнинг катта ўгли ёнида икки ёш қиз билан кино-театр эшигига ёпиштирилган расмларни томоша қилиб турарди. Қизлардан бири Ҳуснибейнинг ўғлига жуда ухшар эди... Синглиси булса керак... Иккинчиси эса Умарнинг оромини бузган Сухайло эди...

Умар бейзода билан гаплашмасди. Бироқ ҳамма билан тил топишиб кетадиган Нemat билан бейзоданинг ўзаро муносабатлари яхши эди.

Нemat тезлик билан қарор қабул қилди. Умарнинг қўлидан ушлаб судрагандан баттар қилиб, Сухайло томонга бошлаб кетди. Бейзоданинг елкасига бир шапати тушириб:

— Марҳабо, дўстим, — деди. — Чамамда, кинога кирмоқчи бўлиб турибсизлар... Биз ҳозиргина кинодан чиқяпмиз. Яхши кино экан... Бироқ сенга бунақа кинолар ёқадими, йўқми, билмайман... Манзаралари кишини мафтун қиладиган даражада эмас... Қушиқ-пушиқ деган нарсая ҳам йўқ... Фақир-фуқаро ҳаёти тасвирланган...

Сунгра акасига жуда ўхшаб кетган ёш қиз томонга ўғрилиб: — Янглишмасам, дўстимиз Рашиднинг синглиси бўласиз, — деди.

Акасига қўйиб қўйгандек ўхшаган хонимча:

-- Ҳа... — деб жавоб берди қошини чимириб.

Бейзода Рашид анча наст тушиб қолди. Нemat берухсат синглисининг қўлидан ушлаганидан кейин, даврадагиларни бирма-бир таништириш лозимлигини фаҳмлади.

— Синглим Мажидая,— деди Рашид.— Қурдошларим Умар билан Нemat...

Қип-қизариб кетган Умар Мажиданинг қўлини сиқиб куришди.

— Синглимининг қурдоши Сухайло хоним,— дея таништиришда давом этди Рашид.

Умар Сухайлонинг нозик қўлини ушлаган заҳоти, бошидаги гипс қўлини эриб, тушиб кетгандек бўлди.

— Умарбей билан бир маҳаллада турамиз, шекклан, — деди Сухайло.

Умар ерга қараб олди. Жавоб қайтаришига унда мажол йўқ эди... Сухайлонинг қип-қизил, қалин лабларида истеҳзоли кулги ўйнарди.

Рашидбейзоданинг синглиси Мажидая Нematга қараб:

— Демак, кино унча кичик эмас экан-тал! — деди.

— Нуқ... Киноки хоним... Биз бирно чиқдик... Бизга ёқди, бироқ сизга унчалик қизиқ бўлмайди, — деди Нemat гап орасида ярим ҳазил, ярим ҳини билан француз калималарини ишлатаркан. Кофир Жамол дому авани тарбиясини олгани учун унда француз тилига ишбатан хай дурмат, ҳам пезеҳзога ухшаган тунгу бор эди.

— Кеч кириб қолди, — деди Суҳайло. — Легида кинога тушини нестатимиз ҳам йук эди...

Шундай қилиб чироқ тилман аралашган кеч эттирадиган киноларнинг Суҳайлога ёқиб қолмасинини Умар билдирмай қолди.

— Шундайми... — деди арҳоланга қушлади Нemat. — Булмасеа тушнелгача сизни қутатиб қуямиз... Кетдик... Нemat ака-синигилини қутиқлаб олди. Умар билан Суҳайло ордада қолшиди... Нидамасдан олдинда икки киши таъқиро қилиб кетавришди...

Тушнелга етиб келганларида, Нemat алакачон билет олиб қўнган эди.

— Умар, — деди у есагинча. — Суҳайло хонимни сизга ишониб топширдик...

Суҳайло ака-синигилини биланга келтиришкер экан, Нemat яна:

— Кузининг ёч, бирлар, — деди. — Мана бу билетларни ушла... Тагини хонимки юртинини, иккила билет ҳам биринчи мавзе вагонинки... Трамвайни икки ҳам биринчи мавзегинга утиргини... Мен авани чирган олмаларга даф қилиб келаман... Эртанги кунни қувонч билан кўтиб олайик...

Умар билан Суҳайло доронини тушнеланга тапшамай утиб кетшиди... Трамвайни узок қутиб қолшимади. Яна қизил ва яшил рангли икки вагон келди.

Умар биринчи вагонга мана юрмоқчи бўлган эди, Суҳайло:

— Нуқ, — деди. — Иккинчи вагонга чиқамиз...

Умар билет самоқни олган эди, қиз яна:

— Нуқ, узининг билетини узим оламни, — деб туриб олди...

Трамвайда одам кўп эди. Орқа эшик олдидагилар тик оёқда турардилар. Трамвай қарилганда тухтаб, яна юриб кетганда, одамлар бир-биринга дуқаниб келардилар... Шундай пайларда Умар узр сурагандек ҳаргал ниҳадир теб мингирлаб қуярди. Суҳайло булса унга жавобан кулган сирагинда қуя қоларди.

Финдиқли белитини етказарида Суҳайло:

— Сиз кўп тапиранишларга етказилган эсиз, шекилли, — деди. — Дўстнингиз Нematбейнинг кечтиказил...

Умар шу пайтда тапаниб утинини лозимлигини хис қиларди... Қизнинг боғини билан билан лекин ҳам оғзига талқон солгандек, нидамай туғаверет бўлмас...

Мен ҳам тапанишга утирини, яхши кураман, Суҳайло хоним, — деди. — Фақат олчани олган одам билан эмас...

— Ростдан-а? Шунинг учун мен билан гаплашмай ўтирган экансиз-да?..

Умар катта хатога пул қўйганини англади. Бу майда буржуа зиёлисининг қизи унинг анча-мунча жигита тегади шеклили... Умар нима маънода гапирди-ю, у нима маънода тушунинти.

— Бояги гапирганимда сизни назарда тутганим йўқ эди, Суҳайло. Умуман, ҳамма билан гаплашиб кетаверишни ёқтирмаганимни айтган эдим,— деди Умар узини оқлаб.

— Ҳарҳолда мен ҳам уша «ҳамма»нинг қаторига кирсам керак, туғрими?

Умар таваккал қилишга қасд қилди. Бу кичик хоним нетаса лафа бўлсин, нетаса ёнидаи ҳайдаб юборсин...

— Сизнинг туғрингизда ҳозирча ҳеч қандай фикрга келганим йўқ... «Ҳамма»нинг қаторига кирасизми, кирмайенсизми, буни мен ҳали билмайман... Ижтимоий келиб чиқишингизни назарда тутганда...

— Уш, уш,— деб йиғитнинг сўзини булди Суҳайло.— Ижтимоий келиб чиқишини назарда тутганингизда қандай ҳукм чиқарасиз?

Умар энди узини тутиб олган эди. Инҳоятда, жиддийлик билан:

— Майда буржуа зиёлиси...— деб гап бошлаган эди, Суҳайло шўшиб қолиб:

— Тушунолмадим...— деди.

— Бир бюрократ одамнинг қизи...

Суҳайлонинг бир бюрократ одамнинг қизи сифатида Умарга қандай таъсир кўрсатаётгани қизиқтирар эди.

— Жуда кизиқ гапларни айтдингиз... Сизнингча бир бюрократ одамнинг қизи бўлиш яхшими, ёмонми?.. Шундай одамнинг қизи билан гаплашармидингиз, йўқми?— деб сурди Суҳайло Умарга тик қараб.

— Гаплашиб турганимни кўряенсиз-ку!— жавоб берди Умар тишлари орасидан.

Суҳайло йиғитнинг гижиниб гапирганини сезди ва:

— Бироқ гаплашганингиздан жуда мамнуи эмасиз... Сизни бўёгига безовта қилмай қуя қолай,— деди ва уз бекатига етмасдан, Долаббоғчада трамвайдан тушди...

Эртаси кун бу воқеани Умар Нemat билан Хайрига гапириб берди. Хайри «чурқ» этмади. Nemat бўлса:

— Сен одам бўлмайсан, Умар,— деди.— Бунақанги китоб саҳифасига ухшаган миянж билан хаётда ҳеч нарсага эришолмайсан... Бу қилигинг қип-қизил олифтагарчиликдан бошқа нарса эмас...

Умар узини ҳимоя қилиб:

— Миямдаги фикрга тушунмайдиган қизни севиб қолдим. деб бошимни қурбон қилсам керакми? — деди.

Умарнинг бу сўзига Ҳавобан:

— Миямдаги фикрни тушунмаслигини қаёқдан билди қолдинг? — деди Нemat.— Жуда ҳам хомхал одамсан-да... Бир чеккаси ўз фикрингга ишонгани йўқ экан... Агар ўз фикрингга ишонганинг каттиги билганида Сухайло билан тил тоғиниб кетаман, деб уйлаган бўлардинг... Билди, муҳитга яшаб, бугундай бошқача фикр келтирган одамми? — Сўбаними?.. Нeга энди Сухайло шундай одамларга бериб бермаслигини керак?

Ҳеч қандай натижа ашкармаган Саҳе ач қунига чўзилиб кетди. Уч кунгача Умар Сухайлонинг тўғати. Ниҳоят, тўғтинчи куни трамвай бекатида учрашиб қолди. Сухайло биринчи бўлиб салом берди. Умар қизиб-бузадигиб униг саломига алик олди.

III

РОМЕО ВА ЖУЛЬЕТТА

Умар Шекспир асарини ўқимокда.

Бунга Саид сабаб шунки. Бир кунги кетга Нурига:

Қўлимга ингичка қизини ҳўётага доир бир китоб тушиб қолди, — деди. — Шекспир немали инглиз ўзвучисининг асарларини ҳалқи жуда яхши қураб экан. Болаларни ёшлиқдан Шекспир асарларини ёлганга ўрнатар эканлар... Умарда ҳам адабиётга еизикни катта, деб юрасен. Назаримда француз тилини ҳам мукаммал урганлиб олди. Энди Шекспирни ўқисен...

Шундан қилиб, Умар Шекспир билан таниша бошлади.

Абдулла Жавдат таржима қилган туркча нусхаси билан французча нусхасини баъвар ўқимокда. Баъзан Абдулла Жавдат таржимаси маъқул келса, баъзан французча нусхаси маъқул бўларди.

«Ҳамлет» пьесасида Умарга жуда ёққани шаҳзода қўлига ўлиқнинг бош суягини аштаб пуқ сузлагани эмас, гурковлар билан суҳбат қурган пани булди.

Умар «Ҳамлет», «Отло»даг кейин «Ромео ва Жульетта»ни ўқий бошлади. Асарини: биринчи пардасини ўқиб тугатган пайтида Сухайло билан ярашиб олгиди... Яна ҳам аниқроғи, ўзи аразлаб кетган Сухайло ўзи келиб ярашди. Ярашини учун биринчи қадамни Сухайло таплаган бўлса-да, бу ярашувга шароитни Умар яратиб берган эди.

Пешиндан кейин дар сулмади. Умар трамвайдан Бешиктошда эмас, Бобак бекатида учини.

Соат бир ярим. Иссиқ авжига чиққан маҳал. Денгиз тинч. Бобакдаги кафеелардан бирнда музика чалишни эрта саҳардан бошлаган оркестр ҳанузгача тухтамаган. Нафас қайтадиган иссиқда камон, пнанино ва сивизга овозларни, қизиб турган товага ташланган ёгдек эриб, атрофга ёйилмоқда эди. Трамвай бекатида қатор-қатор таксилар турарди. Куча ва майдонларда жимжитлик ҳукм сурмоқда. Умар эгиндаги жакетни ечиб қўлига олди ва кафенинг девори тағнига бориб утирди. У ер исбатан салқинроқ эди... Улкан, ям-яшил бир дарахт Умар бошига соя ташлаб турарди...

Умар «Ромео ва Жульетта»ни очиб бир саҳифасини ўқиб чиқди. Уёғига китоб ҳам кунлига сизмади. Уни ёниб кута бошлади. Чўнтагида эллик қуруш пули бор эди. Олдиндан ҳар замонда бир ўғиб қоладиган қайиқчиларга ва оқ шим кийган йиғитларга қараб туриб жиддийроқ бир масала устида ўйлагиси келарди. Бироқ ҳеч иложини қилолмади. Фикри-зикрини фақат «у» эгаллаб олган эди...

Шу пайт рунарадаги кўчада Суҳайлоннинг пайдо булганини кўриб қолди. Ёнида икки қиз ва бир йиғит ҳам бор эди. Суҳайлоннинг олдидаги йиғитни кўриб Умар, «Отелло»дан бир-икки жумлани эслади...

Суҳайло билан уртоқлари колледждан қайтаётганилар. Улар трамвай бекатига қараб юришди. Умар шартта уридан турди. «Нега энди бу ерга келиб қолдим?.. Ўлгудек продасиз одам эканман»,— деб ўзидан-ўзи хафа бўлди.

Суҳайло ҳам Умарни кўриб қолди.

Трамвай уридан қўзғалай деб турипти...

Суҳайло уртоқларини трамвайга чиқарди.

Қизлар кетишди...

Суҳайло кулменраган куйи Умарга яқинлашди.

— Буёқларда нима қилиб юрибсиз? — деди қиз. — Ёки биринингиз чиқиб қолдингиз? Бировни кутиб турганингиз йўқми, иш-қилиб?

Умар Суҳайлоннинг қўлини сиқаркан, унинг катта-катта кўзларига тик қараб:

— Ҳа, топдингиз, бировни кутиб турибман... Сизни кутиб турибман...— деб кескин жавоб берди.

Суҳайло ўзини ҳайратланганга солиб:

— Меними?— деб сўради.

— Ҳа, сизни... Нега сизни бу нарса ҳайратлантиряпти?..

Суҳайло жуда кўп нарса ҳақида гапирмоқчи бўлди, бироқ бу фикридан қайтди ва:

— Шундайми? Унда энди нима қиламиз?— деб қўя қолди.

Умар Бобакка келиб Суҳайлоннинг йўлини тўсишдан олдин, биринчи навбатда бу кичик хошим билан қандай муомалада бў-

хаяжонланмаганман деганим эмас, албатта... Кўп маротаба ҳаяжондан ҳам кучлироқ туйғуни сезганман... Қурққан пайтларимни ҳам эслаймаи... Бироқ буларнинг барчасини мен қидириб топмаганман, ўзлари меннинг йўлимга кўндалаи келиши ва мен уларни енгиб утдим, халос...

Суҳайло ҳайратланиб, Умарга караб турарди. Юзининг ифодаси уятчанлигидан, уjarлигидан далолат бериб турган, айнан шу хислатлари билан уни ўзига ром қилган бу болаининг ҳозир шу ҳизда эркин ва ишонч билан гапириши Суҳайлонни бир оз эсанкиратиб қуйган эди.

— Хавфли ахлоқ эгаси экансиз ҳисоб, Умарбей,— деди қиз ҳаялчанлик билан.

— «Ҳисоб» сузини қайси маънода ишлатганингизга тушунмадим. Борди-ю, одам ҳар қадамни шахсий манфаати йулида ташлаганини ҳисоблаш маъносида ишлатган булсангиз... Унда аяғлишасиз... Йўқ, мен ҳамма нарсани ҳисоблайдиган одам эмасман... Бироқ инсон катта жанг майдонида булса, у рақибининг кучларини албатта ҳисобга олиши керак. Инсон биринчи навбатда реалитет бўлиши лозим. Агар сузингиз шу маънони аяғлатса... Унда, ҳа, ҳисоб-китоб қилиб юрадиган одамман.

Орқага қайтишаётган эдилар. Суҳайлоннинг бирдан авзон бузилди, овозида гина ва пичинг билан:

— Мени кутиб турганингизда ҳам ҳисоб-китоб қилмоқчи эдингизми?— деб сўради.

Умарнинг ҳам бир зум таъби хиралашди. Эсанкиради. Бироқ тезда узини унглаб олди.

— Ҳам ҳа, ҳам йўқ... — деди. — Сизни кўриш истаги, аввалдан бор эди, шунинг учун...

Суҳайло кулиб юборди.

— Кулманг,— деди Умар.— Сиз билан гаплашиб олишим, бир натижага эришмоғим лозим эди. Гаплашсам майлими?

— Марҳамат... Шу пайтгача гаплашмаётган эдикми?

— Гаплашаётган эдик, бироқ мен гапиришни истаган нарсалар ҳақида эмас.

Умар бир зумгина ташлаб қуйиб, кейин яна бошқатдан эша бошлаган эшакларга бор кучини сарфлаб ҳаракат қилди-да, суңгра қайиқни яна уз ҳолига қуйиб юборди. Ўзи ҳам сезмаган ҳолда, уста Нурининг овозига таҳлид қилиб:

— Муқаддимага сира тобим йўқ.— деди.— Буни уддалай олмаймаи ҳам...

Суҳайло яна кулиб:

— Гапни ҳам қийиб юборасиз-да...— деди.

Умар бу эътирозни эшитмагандек сўзида давом этиб:

— Сизни севаман,— деди.

«Сизни севаман»,— деган сўзин Умар худди: «Қайиқ муво-

ванатини йўқотяпти, нёл чап томонга сурилдинг»,— дегандек қилиб гапирган эди.

Суҳайло шонин қолди. Повча, озғин Умарнинг олдида ундан бир-икки ёш кичкинага ухшагани билан, йиғитдан бир ёш катга эди. У уш туққиз синга тўлган эди. Шу пайтгача уч-тўрт кишидан: «Сизни севаман»,— дегат халимани эшитган эди. Баъзилари хазил тариқасида, баъзилари овози титраб, баъзилари инҳоятда, жиддийлик билан гапиргати эдилар. Бироқ ҳеч ким Умарга ўхшаб томдан таранга тушгандек қилиб айтмаган эди.

Суҳайло жавоб қайтармади. Шайиб қолганини сездирадиган ҳеч қандай харака қилмади.

— Эҳтимол, бу маъна сиз учун равшандир, менга эса қоронғи,— деб сўзида давом этди Умар. Масаланинг нима сабабдан узи учун равшан эмаслигини Суҳайло яхши тушунмайдиган сўзлар билан иб, чиклар билан дириб тушунтиришига ҳаракат қилди. Нематинини эътирофларига жавоб бўладиган ташвишчаларини такрорлади. Инҳоятда:

— Севимга жавоб берасизми, йўқми, буни фақат сиз билан гаплашганим ва кейин билганим мумкин эди... Олдингизга боришимнинг нолоқи йўқ, биз менни олдимга келсангиз масала ҳал бўлиб қўйиб қарайди. Фавқибини фақат келажак беришни мумкин...

Кечки нафис унча айтган Умарнинг боши узоқ вақт офтоб тили остида еки узоқ вақт шамолда қўлиб кетган одамнинг боши каби гир-гир айталарди. Аяойиб манзара, ажойиб суҳбат, юққа матодан тикилган сўйлак, дудек ярқираб турган тишлар, катта-катта кузлар, юмшаккина қўлиниг илқлини, буларнинг барчаси Умарнинг миёнада чарх қарди.

Қайиқдан тушганларидан кейин Арнавут кишидонига қадар шёда келишиди. Теъдидларга тиомашиб чикниди. Каттақон бир дарахт тағида бирданга кутаришган шамолга куқрак тутиб туршиди. Пастга тушаётган пайтларда ёрдам бериш баҳонасида Умар Суҳайлонинг сўзларига мақкам ушшо олган эди.

Трамвайда ёйма-ёй утиришиди. Маҳаллага кириб бораётганлариди Суҳайло сирин олинган:

— Сиз шу ерда туринг, мен бир оз олдинга бориб олай, иккимизни бирга кўрмай қўй қўлишенига деди.

Уш саккиз йиллик мўтида кула қўй марта яширини ва таҳликали ишларни кўрган Умарни, сир саклашини билган навқирон йиғитни, Суҳайлонинг актифи шу пайтгача ҳеч бошидан кечирмаган бир ҳаяжонга сойиб қўйди.

Уш қўйи кечки оққатни Саид амакисин билан баҳам қўришиди.

Дастурхон устидаги гап-сўзлар Умарнинг қулогига худди қалли нарда орқасидан эшитилаётгандек туюларди.

Овқатни еб ўринларидан турганларида, Саид амакиси:

— Жуда кизиқ булди-да, Нури,— деди.— Шу бугун сизларнингга келаётганимда кимга дуч келдим дег-а. Беш йил аввал мени қамашга ҳукм чиқарган суд раисига... У мени танимади албатта... Чуқки у олдинда кетаётган эди. Мен уни орқасидан кўриб танидим. Олдиндан кўрганымда эҳтимол мен ҳам танимаган булардим. У эсимда шундоққина сақланиб қолган экан... Ҳукмини ўқиб бўлганидан кейин орқасини угриб суд залини тарк этган одамни унутмаган эканман. Тез-тез юриб ундап ўзиб кетдим... Орадан атиги беш йил ўтган бўлса-да, у роса қариб кетипти... Бошидан-оёнгача разм солиб чиқдим. Юришдан бошқа ҳаммаёғи ўзгариб кетган... Юзи худди сен билан меннинг юзимга ухшаган, овқат ейдиган, ухлайдиган одамникига ўхшайди... Маҳкамада эса олдин ҳаётдан узоқ бўлишга интилгани, узини оламда танҳо шахсдек тутган эди... Маҳаллангизнинг бошланишидаги катта бинода турар экан... Истеъфога чиқарилганини олдинроқ эшитган эдим...

Умарнинг қулогини тусиб турган қалли нарда бирдан кутарилгандек булди.

Саид амакиси Суҳайлоннинг отаси ҳақида гапирётган эди. Демак, Истанбул қамал қилиниб турган пайтда, Саид амакини қамоқ жазосига маҳкум қилган Суҳайлоннинг отаси экан-да... Эҳтимол, Стоян амакини мамлакат таниқарисига бадарга қилишга ҳам ўша киши ҳукм чиқаргандир. Эҳтимол, Стоян амакининг сизга бел суяги устига тушган калтакларда унинг ҳам бармоқ изи бордир.

Ажойиб манзара, ажойиб суҳбат, шамоч, қуён, дурдек оппоқ тишлар, юпқа матодан тикилган кўйлақ, юмшоқ қулниң тафти ҳаммаси, ҳаммаси бир зумда гойиб бўлди.

Умар уч хоналик уйдаги узига ажратилган хонага кирганида, отир гуноҳ иш қилиб қўйганига амин эди. Бу гуноҳнинг энг катта қисмини Нематнинг устига ағдармоқчи булди. Бироқ ноҳақ эканини англади. «Юрак сиримни мактаб муҳитида айниб кетган Исметга айтмай, тамаки фабрикасида ишлайдиган оғайинларимга айтганимда ҳар қалай шу балога гирифтор булишимдан аераб қолшарди»,— деб ўйлади у. Умар чироқни ёқди. Ёстиги устида бутун кун денгиз қуёсини ва Суҳайлоннинг қули билан етилтириб пиширилган қовунга ухшаб «Ромео ва Жульетта» китоби ётарди.

Умар китобга қаради. Ўзини Ромеога ва Суҳайлони Жульеттага ўхшатди. Умарнинг хаёлида уни билан Суҳайло орасидаги девор, Ромеони Жульеттадан ажратадиган девордан ҳам баланд эди.

Умар билан Суҳайло бир лафта кўришмади. Аниқроғи, Суҳайлони кўрмастек уй Умар кулдан келган барча гадбонли ишладди. Суҳайло ҳамда сўриштирмөкчи булган Цемаг билан уришиб қолди. Унинг айтган гаплари айтаганда «қалб овозини учиршига» имкон борича ҳаракат қилди. Бироқ қалб овозини бугиб, ушн кураб я м турини мажбур қилгани билан юрагин ёмон сиқилар эди. Ёмдан-кунга қовоғи осилиб бораётган углини бир кун Гулнзор савоғига гуно:

— Умар,— деди она,— Сенга бир гап борга ухшайди. Даданг билан мендан нимани нэ яшиқ то юрибсан... Бу ишнинг нисофдан эмас...

Онасинини кунлидаги турини шўбқаларини таркатиш учун Умар ҳамма гапини унга айтиб берди. Унинг ерга уриб, ожизлигини хақорат қилиб, ушн Нурнинг хатидеган номини кутариб юришига нолошиқ «хавфни ташриб», юрагиндаги бор дарднинг онасига очиб ташлади ва:

— Ташвишланма дасна, менин ҳаммаси утиб кетди... Бундай ишларини хал қилиш менга ҳеч гап эмас...

Гулнзор «Ромео» ақшунга китобини уқимаган эди. Хатто шундай китоб борлигини ҳам билмасди.

— Ҳадеб шун китобини номини тилга олсан, нима ҳаққа ёзилган уни? — деб сўради у ушндан.

Умар китобинини мазмунини ташриб берган эди. Гулнзор роса уришиб берди.

— Элибурундан, бонка ишн йўқдек ёш бола нарса ошнқ ҳам бўлиб қолибсан. Бу яхши эмас... Сенга койинд қолмадим... Бироқ, модомики, булар зин бўлиб бўлин сивган экан, ҳамма нарсаини аралаш-қурашаш қилнб юборма... Ушн киздан сенга, бизга бир фойда тегадими, тегу йидими, бнш бн займан, бирок бунақанги аллақачон утиб кетган ишларини х зирзотга аралаштириб утирма... Қиз билан тил тилиша олсини, нур устига аяло нур... Ушннг отаси билан неча нулдик ишннг бор?.. Қиз сенинг ота-онанг кимлигини биладими?

— Йўқ... У сўрамади... Мен ҳам таниқ гашим йўқ...

— Кимнинг фарзанди эканини унга ташриб берсин... Кейин дарров айлашнни ҳаракатига тилиб қолмагин... Олдин уқинини билириб олсини... Қиз билади дейсан, эхтимол бир фойдаси тегиб қолар...

Ушн кун бу масала бил Гулнзор устата ҳам тушунтириб қўйди. Ушн Нур:

Углимизнинг савдобиллиги менга жуда ёқади,— деди.— Хали болалиги ҳам бор албатта, бирок ақлдан томони ҳам йўқ эмас... Ҳозирги даври хайжонли, жушнги даври бўлиши билан

бирга савдойилик даври ҳамдир... Пшши оқимига ташлаб кўйиш керак... Ҳа, ташлаб қўйиш керак, токи қоқилсин, қийилсин. Бу томондан ҳам пшшиқ булиши лозим... Бироқ йиқилиб кетишдан ушн эҳтиёт қилишимиз керак... Пиқилай деб қолганда қулидан ушлаб қоламиз...

* * *

Суҳайло Умарнинг йулини тўсди.

Умар Немат билан хайрлашиб, Сиркачи бекатида трамвай кутиб турарди. Суҳайло кутилмаганда рупарасида найдо бўлди.

— Куттиш гали бу сафар менга келди, — деди қиз жилмайиб. — Сиз мени Бобакда кутиб турган эдингиз, мен эса Сиркачида кутдим...

Умарнинг илк бор сезган туйғуси катта бир ташвиш ва илқ қувонч бўлди.

Суҳайло Умарни Эминён томонга бошлаб кетаркан, тинмай гапирарди.

— Менга китоб олиб келишни ваъда қилган эдингиз... Мен билан бир қанча муҳим масалалар юзасида гаплашмоқчи эдингиз... Дўст бўлмоқчи эдик... Буларнинг барчаси қўшили кунда бирдан кутарилган шамолга қушилиб учиб кетган эдимиз? Ёки мендан хафа булдингизми?

Куприкдан утишди. Қоракуйдаги бир қандолатчининг дўконига киришди. Устки қаватига кутарилди. «Юқорида салонимиз бор» номи билан аталадиган, турт-беш стол сифадиган жойда Умар билан Суҳайлодан бошқа яна бир аёл билан бир киши бор эди. Аёл билан эркак бир-бирларининг пинжига кириб олишган, бутун жаҳондан яширган сирларидан бир-бирларини огоҳ қилардилар.

Бошига шапка кийган кишининг соч-соқоли бир оз ушиб қолган эди. Енидаги аёл эса бошига қора румол ураган, бармоқлари сиёҳга ботирилганга ўхшар эди.

Умар: «Бу ёш аёл туқимачилик фабрикасида ишласа керак», — деб уйлади ва бир лаҳзада: «Менга фақат шунақаси муносиб эди», — деган фикр миясидан ўтди.

Рупарадаги киши жуда семиз, кийимлари ҳам инҳоятда башанг эди. Аёл бўлса инҳолдек, нозикқушдек енгил, лаблари ва тирноқлари буялганди.

Суҳайло Умарни туртиб:

— Бошлиқ билан секретарь, — деди. — Ишхонада арзимаган баҳона билан тумшугига мушт туширишдан тоймайди, бу ерда бўлса эркалаб ўтирипти...

Умарни бу ерга Суҳайло бошлаб келган эди.

— Бу ерга биринчи келишингизми? — деб сўради Умар қиздан.

— Нега сураяпмиз?
— Шунчаки, қизиқяман-да...
— «Бу ерга мовдан бошқа отам билан ҳам келганмидингиз?» демоқчисиз, тугрими?

— Ҳа...
— Аншқроғи, хаётида жазманим булганми, йўқми, шунин билмоқчисиз...

— Ҳа...
— Ҳа... Уч жазманим булган... Бирок ҳеч қайсиен билан бу ерларга келиш эмасман...

Умар: «Нега булмади мен билан келдингиз?» деб сурамоқчи бўлди, бирок илдамлади. Бу ёрилмаган саволга Сухайлоннинг узи жавоб қайтарди.

— Менга севги измир қизгалардан бири угил болалар колледжиди ўқир эди. Маътабимизда бир одит бор. Мисол учун, угил болалар колледжидининг бешинчи синф ўқувчилари қизлар колледжидининг бешинчи синф ўқувчилари билан «ўртоқ» тутинади. Ҳар замонда бир-бирларини тойгани, бошқагани, таклиф қилиб туришади. Менга ошиқ бўлган одам билан мана шундай йиғинларда учрашиб урартиқ. Иккинчи синф ўртоқларимдан бирининг акаси. Измирлик бир фабрикантининг ўғли, учинчиси...

Умар Сухайлоннинг узини бир оз қуволлик билан булди:

— Тушунарли, -- деди. -- Бир синфдон дустингиз, бири дустингизнинг акаси, яъни ҳаммаси уз муҳитингиз одамлари булган. Муҳитингиздаги йиғинлар Улар билан мурашмоқ учун қандолатчининг дуқонини илдам қилиш шарт эмасди... Лекин мен сизнинг доиранингиздаги шунинг мазмаси... Ораминда қандай юксак, қорли тоғлар турганини урартизмиз? Ким билади дейсиз, эхтимол менга булган мувосабатининг узини «наст» одамлар доирасидаги йиғинга кўрсатилаётган шунчаки илтифотдир. Бошқа муҳитда ўсган эркак билан таърифли иштирокидир... Шунга ухшаган ҳолини бир кинода кўриш эдим. Хаётида иккита кино менга қаттиқ таъсир этган. Шунда бирини кўрган пайтимда хаши ёш бола эдим. Ўрни билан поляниядаги қандайдиги кино... Ана шу кино хаётида энг зарур бирининг қилинишга сабабчи булган эди. Иккинчисини кўрганимда биринчи кино. Бу кинода бир миллионернинг қизи илти пароходнинг угил оқувчисига ошиқ бўлиб қолади. Яна дам аниқроғи миллионернинг илти пароходнинг қизига букиб қолган кумада одамдек зайтун ёғининг ҳам мазасини татиб кўриш орзусига мушган...

Кузлари жик-жик ёрига тулган Сухайло Умарнинг юзига тикилиб:

-- Жуда шафқатев. жанасиз, Умар, -- деди.

— Нега, қизил илти утган одамнинг юзингизга айтганим учунми?

Суҳайло шартта ўрнидан турди.

Умар қизнинг билтагидан маҳкам ушлади ва:

— Утир,— деди...

Суҳайло утирди. Рупарадаги столда утирганлар улар томонга уғрилди қарашди. Семиз киши инҳолдек нозик қизга бир нарсга деди, сувира иккаласи кулишди.

Қора румол ураган аёл шапқа кийган кишига:

— У ҳам сенга ўхшаб қупол экан,— деди пичирлаб.

Умар ҳар бир гапнинг чертиб-чертиб:

— Эҳтимол менга ишбатаи булган туйгуларнинг оддий қизини эмасдир... Эҳтимол мен муболага қилаётгандирман. Ҳа майли, нима бўлса булар... Ҳозир утирасан, ҳеч қаёққа кетмайсан... Мен фикрларимни гапириб бераман. Сен эшитиб утирасан,— деди.

Суҳайло хайратини яшира олмай:

— Зўрлик қиласизми?— деди.

— Қерак бўлса зўрлик ҳам қиламан...

— Яхши, лекин уёғи нима бўлади?

— Ё бир-биримизни тушуниб оламиз, ё тушунолмаймиз... Сенга олдин ҳам айтган эдим-ку... Агар бир-биримизнинг фикримизга тушуниб оласан масала ҳал бўлади... Агар тушуниб етмасан... Эҳтимол бирга булармиз, эҳтимол ажралиб кетармиз.

— Буларнинг ҳаммасини биламан...

— Сен билмаган яна бир нарсга бор... Мен уста Нурнинг ўғлиман... Сенинг отанг...

— Уста Нурнинг ўғли эканингни ҳам биламан...

— Ростдан-а?..

— Ҳа... Бошқа-бошқа муҳит одамлари эканимизни ҳам биламан...

Умар қизни қисиб:

— Сен билмайдиган яна бир нарсга бор,— деди.— Икки хил муҳит одамлари булганимиз етмаганидек, сенинг отанг дўстларимдан бирини, Санд амакнинг қамоқ жазосига маҳкум қилган одам экан.

Суҳайло олқасини қисиб:

— Булиши мумкин...— деди.— Судья булганидан кейин ўз вазифасини ўтайди-да...

Умар кулди, «вазифа» аталмиш мавҳум нарсга ҳақидаги фикрларини ўжарлик билан баён қилди.

Суҳайло ҳар сафаргидек, бу гал ҳам Умарнинг фикрларига яхши тушунмади. У шу пайтгача Умарнинг фикрларини уқитган китобларининг ҳеч бирида учратган эмасди. Шундай бўлса ҳам Суҳайло Умарнинг ўжарлигига, фикрларини очик эътироф этишига қарамай, муносабатларига тушунчаларнинг ҳеч бир аҳамияти йўқ, деб ўйлар эди. Эҳтимол, Умар ҳақдир. Эҳтимол, йиғит-

га инебатан бўлган туйғун унинг қиз шу пайтгача таниган йиштлирига ухшаматадиган афанди навро бўлгандир. Бироқ бу ухшамаслик Умарнинг ашуулчалари маҳалли эканини Сухайло англамас эди.

Семиз афанди билан нисолдек еттик қиз урииларидан туришди. Улар эшик томон йуналдилари ва Умар етти нафас олди ва:

— Энди бемалол утирамиз,— деди. — Анзи семиз афандининг олдида сиқилиб кетдим.

— Аёл олдида сиқилдингизми? — деб суради Сухайло.

-- Узимизники...

— Танишми?..

— Таниш деса ҳам бу таверади...

— Тушуволмадим...

-- Аёлининг ҳам, эркакнинг ҳам исмини билмайман... Уларни биринчи кўришим. Шунга қарамэй иккисини ҳам танишман... Уларни хар кун кураман.

— Яхши адвокат бўлганингиз билкиб туришди,— деб кулди Сухайло.— Энг мантқиқево сузларни катта бир ишонч билан гапирарсиз...

— Ҳа, бахтга қарши адвокат бўлман, - деди Умар.— Бироқ шу пайтда мантқиқево бир нўз айтдим деб уқлаётганим йўқ.

Шундан кейин Умар сузлари нима учун мантқиқли эканини тушуштира кетди.

Шу зайлда бир соат таланиб утиришди. Яна ҳам аниқроғи, Умар қизининг эшиттисини келиб турган сузлардан бошқа ҳамма нарсани гапирди. Шапка қизини билан қора румолли аёл кетиб бўлишди.

Бу сафар Сухайло есинганини замонини қилиб енгил нафас олди ва:

— Энди яна ҳам бемалолроқ утирамиз,— деди. — Саволга тутиш навбати меники. Қани айтишчи, қачик бей...

— Мени «қичик бей» деб атама.

— Булмаса «бей афанди» дейини?

— Пуқ, туғри Умар, явор... Сизларини ҳам йиғиштириб ташлаймиз. Жўда қизиқ бўлади.

— Ҳа, майли... Ошғири айтчи Умар, шу пайтгача нечта қизга ошиқ бўлгансан?

Умар қизариб кетди.

-- Шу пайтгача ҳеч қандаш ошиқ бўлган эмасман.

— Ростдан-а?

— Неча ёлғон гапирини мени қара?

— Ҳеч ёлғон ишлатмагансанми?

— Шахсий муносаба вақтда ёлғон ишлатмаганман. Ёлғон гапиринини ёмон кураман. Бироқ бугун зарурат туғилиб қолса ишлатаман...

Ташқарида трамвай қўнғироғи, автомобиль сигналлари, одамларнинг шовқини орасида аста-секин қоронғилик тушмоқда.

Ғира-ширада Суҳайлоннинг юзи курниарди.

Ичкарида бўш стол қолмагач, кучанинг шовқини шундоққина эшитилиб турса ҳам Умар ўзини Суҳайло билан кимсасиз оролга тушиб қолгандек ҳис қиларди. Бу жуда кизиқ ёлғизлик эди. Қайиқда сузганларида ҳам, Арнаут қишлоғидаги тешаликка чиққанларида ҳам Умар бундай тунгу сезмаган эди. Ғира-шира ҳолида Умар баданига, асабига, қонига таъсир қиладиган ёлғизликни ҳис қиларди.

Суҳайлоннинг унг қўли стол устида турган ишша стакан олдида туради.

Умарнинг чап қўли даҳанига тиралган... Кўзлари эса Суҳайлоннинг стол устидаги қўлига қадалган. Суҳайлоннинг стол устидаги қўли қимирлади.

Умарнинг даҳанига тиралган қўли аста сирғалиб қизнинг қўли олдига тушди.

Умар бу ҳаракатни тақиқланган бир иш қилдэгандек эҳтиётлик билан, ҳатто ўзидан ҳам яшираётгандек қилди.

Ҳозир стол устида икки қўл ёнма-ён туринти.

Умар бошини кутарди. Қиз билан йиғитнинг кўзлари тўқнашди.

Умарнинг қўли Суҳайлоннинг қўлига тегди-ю, йиғит шартта қизнинг қўлини ушлаб олди ва бор кучи билан сиқди.

— Қўлимни оғритясан, Умар...

Умар уйқудан уйғонгандек бир сиккинди.

— Кетайлик...— деди қизнинг қўлини қўйиб юбормасдан. Суҳайло ўриндан турди. Қўл ушлашиб зинадан пастга тушдилар. Суҳайлоннинг қўлини қўйиб юбормасдан, Умар қандолатчининг хаёлини тулади. Кучага чиқинди.

* * *

— Ўзини тушмас экансиз-да?

— Пўқ...— деди Умар. У жуда сиқилиб утиринти. Умарнинг назарида бу ердаги йиғит ва қизлар кўчалардаги расмларга ўхшар эди. Бироқ улар қўла бошлаганларидагина тирик одам эканларини фаҳмлар ва баттар сиқиларди.

Умарни бу ерга Суҳайло зурлаб олиб келди.

— Ўртоқларим, даврам билан танишмоқчи бўлсанг борсан, яна ҳам аниқроғи мени одам қилишни уз олдинга мақсад қилиб қўйган бўлсанг, менинг муҳитим билан танишиб олишнинг лозим... Мен билан бирга борсан...— деб туриб олган эди у.

Суҳайлоннинг таниш-билиши аслида Умар ёқтирмайдиган одам-

лар эди. Шунинг учун уларнинг даврасига тушиб қолгачидан асаби бузиларди.

Хуснибейнинг ўғли ҳам бу ерда узини мактабдагидан бошқача тутаяпти.

Хонада ўн пикки киши бор. Сал ва стуллар худди кино афишасидагига ухшайди.

Умар атрофдаги арзанинг таг-сизни а кулоқ солиб утиришти.

Семиз бир қиз спорт ҳақида гапирарди. Бутун Европа ва Америкадаги рекорд кўрсатган хатинларнинг немини билар экан. У билимини мақтан юрак билан астойини қиларди... Граммофондан музика овози эшитилди. Умардан бошқа ҳамма танца туша бошлади.

Сухайло билан танца тушгётган йилни тахминан йигирма тўрт ёшда эди. Сухайлонинг кураб бўстган сари Умарнинг қони қайнаб кетарди. Сухайло Умарнинг ахволдан хабардор. Орачора йилнинг елкаси яна Умарга қараб-қараб кулименраб қуяди.

Музика тухташи билан Сухайло Умарнинг олдига келди. Умар буниқ овозда:

— Бу ердан кетайлик, — деди. Шунча урганганим ҳам етади. Сен ҳам энди бундай жойларга уйланиб борасан...

Сухайло кулименраб қуяпти:

— Уят булади. Умар, — деди. Яна бирмас утирайлик... Ҳозир чойга таклиф қилинган...

Чой ичиш маросимининг бундай бало эканини Умар билмаган эди. Ироқийларнинг, ширин куччаларни қаерга қўйишни билмай эсанкираб қолди. Ўзларда ҳамма уни калака қилаётгандек эди...

Боя Сухайло билан танца тушган ва ёш қизни ҳадеб бағрига босиб Умарнинг қонини қайнатган йилниг ҳозир дунёдан ҳафсаласиз бир булган одамдек эсини овозда гапирарди...

— Ҳаёт бир оёқлик дунга ўхшайди, — деди у. — Қуни кеча... бейшикка борган эдим. Хетаз олинган ва киришчилар. Олгини йил давомида курган тўриларнинг. Ёздим, гапирдим, олиндим, талабидим, шикат қилдим, кўрашмадим дейсан. Бирок шу ёшга етиб бехудага уланганимни пайғалим. Ҳаёт орзуларимиздан ташқарида оқиб экан. Беторга узимни койиғиб юрган эканман!» деган чуқур мазмунли жумлалар билан ифода қилдилар.

Атрофдагилар, аниқ а спорт ишқивози булган семиз қиз бу гапларнинг мазмунига кўтулгандек кулоқ солиб утирарди. Бирок йилниг яна сўзини тафом эттирадиган бўлса ҳамма зеркииб кетишни аниқ эди.

Сухайло Умарнинг олдида утиришти. У журттага баланд овоз билан:

— Умар, сен бу фикрга кандай қарайсан?..— деб сўради.

— ...бейнинг фикрига оддий бир бойваччанинг фикри деб қарайман,— деди Умар.

...бейнинг фикрининг муҳлиси бўлган ёш йигит, кичригини асабий пириратиб Умарга қаради.

— Ҳа,— деди Умар.— Синфимизда Саъдий исмли бир йигит бор эди. Бир нуқта атрофида айлангани айланган эди. Бир синфда албатта икки йилдан уқини керак эди. Ёши ун туққиз-йигирмага бориб қолган денг... Уша йигит ҳам худди... бейга ўхшаб фикр юритарди. Айтмоқчиманки: бу сўзларни гапириш учун овсра бўлиб олтмиш ёшга кириш шарт эмас,— Умарга қараб турган Суҳайлоннинг кузлари порлаб кетди.

Умарнинг ичқинги уёқ-буёғидан ўтиб кетган ёш йигит бир чертиб сигаретининг кулини туширди ва жоҳилнинг жоҳиллигини юзига солишга мажбур бўлган олим тусига кириб:

— Яхши, кичик бей,— деди.— Бироқ бу сўзларнингиз, мактабдош уртоғингизнинг ноёб истеъдод эгаси эканини исбот қилишдан бошқа нарса эмас...

Умар ёш йигит томонга хиёл энгашиб:

— Йўқ,— деди.— Бу ерда гап истеъдод устида эмас. Шу хилдаги фалсафий фикрлар оқими бор. Бундай оқимга аксарият кичка ўйлайдиган ёшлар билан кексалар қўшилади. «Ҳаёт бу сароб. Қилган ишларимизнинг ҳеч фойдаси йўқ. Фалон, писмадон» деган фикрлар мағлуб бўлганлардан чиқади. Имтиҳондан ўта олмаган лицей ўқувчиси билан енгилгича сиеъатчи шундай гапирарди. Қизиги шундаки, бу гапларни гапириб бўлиб яшайверинишди. Пул тониш, шухрат қозониш пайида минг кучага кириб чиқишарди.

Суҳайло илк бор Умар билан танишганидан фахрланиб юрганини тан олди. Умар гапираркан қизнинг юзи ҳаяжондан қизариб борарди. Баҳс чўзилиб кетди. Ёш йигит ниҳоятда Умарга қараб:

— Бошингиз сув устида сузиб юрипти, йигитча,— деди.— Сувнинг тағига етиб олиши учун ҳали анча-мунча оғирлашуви лозим...

— Сиз айтгандек була қолсин,— деди кулиб Умар.— Буяб, беаиб гапирилса ҳам таҳқир таҳқирлигича қолаверади. Бироқ мени таҳқирлашга интилангиз ҳам ғоят табиий. Ўз кунглингизда баҳсга чек қўйдингиз. Бу қилиғингиз учун ё юзингизга бир шапалоқ тортиб юборишим керак, ёки бўлмаса кулиб қўя қолишим керак. Мен шу пайтда кулиб қўя қолишни афзал билдим.

Грамофонга янги пластинка кўйилган эди, Умар ўридан турди ва:

— Суҳайло, мен кетяпман,— деди.— Хонадон сохибларига миннатдорчилигини айтиб қуярсан...

Сухайло Умарнинг янги кетишини нетамади. Иккаласи биргаликда чиқиб кетишди.

Уша кеча Умар булган воқеани онасига тушунтирди. Онаси унга Нурига гапириб берди, унга Нури:

— Менинг бошимда ҳам бир марта шунга ухшаган иш ўтган эди,— деди.— Бунга қўйиб бўлди. Қофир Жамол домудла билан Кизилтувроқдан бир-биринга борган эдик. Сайфибейни ҳам биринчи марта уш эрда учратганимиз. Бойваччаларнинг ҳаммаси шунақа, уқимини олар олдига мол булибса дарҳол таҳқирлашга тушиб кетишадди. Бироқ айб узимизда, нима қилиб оқсуяклар ишига суқилиб юрамиз? Умар ҳам уз тегинини олишти. Бундан мамнунман.

Сухайло билан Умарнинг дуст булишганига уч ой бўлди. Қиз Умар берган китобларнинг ҳаммасини уқийди. Тўртинчи ҳам утирмай Умарнинг барги фикрларига қўшилганига булиб қолган. Умар уни тамаки фабрикасидаги тайинлари билан таништирди. Ҳатто тамаки фабрикасида ишлайдиган бир киз билан яқин ўртоқ ҳам булиб олтиди. Тамаки фабрикасининг ишчиси Захро билан ҳафтада ўзги марта учрашиб туришадди. Умар берган китобларни биргаликда уқинишди. Сухайлонинг билми Захрошиқидан чуқур эди. Китобларнинг мазмунига Сухайло тезда тушуниб оларди. Бирон Захро китобда уқиган ҳар бир сатрига ҳаётдан бир нисол тона оларди. Китоблар Сухайло учун ҳауш бир эрмак бўлиб келгани ҳолда, Захро учун ҳаёт эди.

Захронинг Жавот илҳами сезиши ниги бор. Жавот туқимачилик фабрикасида ишлайди. Ёши йигирма тўрт, йигирма бешларда.

Бир куни Жавот:

— Болалар, келмигиз, тўрт ой миз биргаликда бир жума куни сайрга чиқайлик. Нетамаднинг Саэердаги сувга боришимиз мумкин,— деб тақлиф қилди олдди.

Тақлиф қабул қилишди ва келинчи жума эрта тошдан Умар, Сухайло, Захро, Жавот ва Саэер мингидан Чирчир сувига қараб йўл олишди.

Ҳаво сачкич. Келмишда ёта қабрга будутлар сузиб юришти. Кечаси ёмғир егиб ушани учун нам туғроқдан миё хиди аниқиб туришти.

Захро билан Жавот яқинга ушиб кетишди.

Жавот қулини Захронинг беидан утказиб олган. Улар, Сухайло шу пайтгача эвентмаган, гузал ва ёруғ қунлар ҳақидаги кўниқни кўлиб берди. Захронинг овози нугон эди. Агар Сухайло узидан-узи уялмаганид ва Умарга айтиб уни ҳам қизаришга мажбур қилишини уш мизанда Захронинг овозини машхур бир артистнинг овозига ўхшаганлигини эътироф этган буларди.

— Қалай, кушик сенга ёқлими, Сухайло?— деб суради Умар.

— Жуда ҳам ёқли. Сўзларини менга ёзиб бер. Хўйми?

— Хув.

Олдинда кетаётган Жавот Заҳрони узига яна ҳам яқинлаштириб олган эди. Унинг қули ёш қизининг белидан янада маҳкамроқ қучиб олган эди. Ҳавонинг салқинлигига қарамай Жавот жакетини ечиб кўйлагининг енглариини шимариб олган, тукдор ва йўғон қуларининг туртиб чиққан томирлари тирсагидан билагига қадар қуришиб турарди.

Сухайло олдинда кетаётган қиз билан йиғитга қараб турди-да:

— Бир-бирларини жуда яхши куришар экан-а, Умар,— деди.— Жавотнинг Заҳрони бағрига босишини кур.

— Муносабатлари самимий ва пок, тутрими?— суради Умар.

Сухайло бошини қимирлатди. Сухайло билан Умар борган сари қадамларини секинлаштирардилар. Олдиндагилар билан ора-лари анча узоқлашди. Умар қўлини Сухайлонинг елкасига ташлади. Шу зайлда гаплашмасдан бирмунча вақт йул босишди. Умар қўлини Сухайлонинг елкасидан белига туширди ва ёш қизни бор кучи билан узига тортди. Сухайло юришдан тухтади ва йиғитнинг кучоғида бир айланди. Юзма-юз келишди. Қизнинг бўйи йиғитникига қараганда хиёл пастроқ эди. Бир-бирларига тикилишганча жим қолишди.

Дабдурустдан қулиб юборган Умар:

— Вой падарига лаънат,— деди.— Худди кинолардагига ухшаб кетяпти. Сени ўпгим келиб қолди. Ростдан, астойдил ўпгим келди. Вой пад...

Сухайло қули билан Умарнинг оғзини беркитиб сўзлашга имкон бермади. Сунгра худди кинода, биринчи планга олинган пайтдагидек оёқ учига кутарилади. Қўлини йиғитнинг оғзидан олди, йиғит билан қизнинг лаблари рушара келиб қолишди.

Умар баланд коя устидан ўзини денгизга отган одамдек кузларини юмди ва эҳтирос билан қизининг лабига лабини босди.

Лаблари бир-бирдан айрилган пайтда Умар ортиқ кинолардаги биринчи планга олинган картиналар ҳақида уйламади. У Сухайлонинг кузларига тикилди, сунгра яна бир марта тўйиб ўпди. Кейин яна, яна ўпди... Сўнгра шиддатли жангда голиб чиққан одамдек бошини тик тутди. Сухайлонинг белини қўйиб юборди-да, ун қулини чап қўли билан ушлаб бармоқларини бармоқлари орасига олди.

Олдиндагилар тухтаб уларнинг қилиғини томоша қилаётган эдилар. Жавот:

— Тоғларининг музи эрипти, минг шўкур,— деб бақирди.

— Узоқ вақт кўйнади, лекин эриди,— деб жавоб берди Умар.— Эҳ, шундай пайтда ҳам фикр юритиб утирамиз-а, йирик зибиллик балоси устимиздан ҳукм утказиб туради-да.

Олдиндагилар кейингиларини етиб келишини кутиб туринди. Тургановлон бир-бирларини кутиб лаб — видди. Бир киз бир йи- гитдан... Сухайло:

— Боя куйлаган килигини да менга ҳам ургатиб куйинг,— деди.

Захро кунинки сарма сар Сухайлога ургата бошади.

— Ердам қилинга ҳеч ким ж тоғолмайман. Овозим йук. Қаргадек канидай ан қолд,— деди Умар.

— Яхши, бироқ уш тарғатқизга ухшанган оғозинг билан ҳо- зиргина Сухайлонинг килиги — бу ёқдек сайраётган эдинг-ку... — деб куади Жавот.

Сухайло кунинки ямиди доғлариб:

— И-йук,— деб эъдиро — би кирин,— Бек қиза — бола-фақирин айбламанглар... Шу палатача атин бир марта, у ҳам булса уч ой бурун, янлишмасан: иккинчи утракувимизда, менга «Сизин севаман», деб айтган эди. Шу калмаани иккинчи марта қайтарди, ҳолос.

— Умар танинам... Қизин севаман,— деб айттин-ку,— деди Захро. — Жавот менга нуни ҳам айтма анда... Танишганимиздан кейин бир ҳафта ҳам танишмадик. Ҳазилинидан кайтаётганимизда...

— Менинг назариячи эмаслигимни олдиндан антиб куйган эдим-ку... — деб Жавот Захронинг кунини булди.

Умар дарҳол баҳсага киринди.

— Ҳазилини йиғитинг,— Жавот,— деди у,— Сенинг назарияга душман эканлигининг сиз сиз эмасангиздагина эмас, бонқча соҳада ҳам намойиши килишини ямиди болади. Қачон қараса: «Биз назарияга тушунмайми», деб турганинг турган. Хато қилсан огайини. Назария ҳаётин, амалий индан, сибсагдан, курашдан ажрасиб қолса бир тилинга кимхат булади. Назария билан ку- ролланмаган турани ҳам мағлубиятга мағлумдир. Назария ҳаёт- га, амалий нинга тadbир қилингизда эса сиғилмас кучга айла- нади. Каерни оғриётганини касалатинг узичалик ҳеч ким яхши би- ла олмади. Бироқ оғракин доктор даф этди. Сен касалсан, бироқ изтироб чекки юрaversан. Изтироб чекканинг алам ки- лади. Бироқ бу изтиробдан қутулиш учун айни замонда доктор булишга ҳам мажбурсан... Қитобсиз кураш, курашсиз қитоб бул- манли...

Захро Умарнинг фикрига қушилди. Сухайло баҳса аралаш- мади. Узини ҳали бундай баҳсаларга аралашмоққа ҳаққи йукдек ҳис қиларди. Узини назарияда боҳса аралашадиган булса ким- дир: «Шошма, сен ушн қабқдан келиб қолдинг?» деб калака қи- ладигандек тувларди. Умар ҳам кизини бу рухий ҳолатини ан- чадан бери найқаб эртин. Ҳозир фурсатин фойдаланиб унинг дәрдина даво тоғмоғини — деди.

— Суҳайло, сен бу масалага қандай қарансан?— деб суради.— Менинг фикрим тўғрими? Сенга бир ҳафта олдин берган китобларимда бу ҳақда нима ёзилган экан?

Суҳайло истамайгина:

— Ҳа, тўғри... ҳалиги...

— «Ҳалиги» деганинг нимаси? Бу масалада ўз фикринг йўқми?

— Бор!

— Гапир!

Суҳайло Жавотнинг юзига қаради. Жавот ҳам худди келишиб олгандек:

— Гапирвермайсиэми!— деди.— Нима қилиб юзимга тикилиб турибсиз? Сизга бир ҳафта олдин берилган китобларида нима ёзилган экан?

— Қисқа қилиб айтганда, Умарнинг ҳозирги айтган сўзлари ёзилган экан...

Жавот бу сафар мулоҳимлик билан:

— Бу эмас нега боядан бери тугилиб утирибсиз?.. Одам деган уйлаган нарсасини дангал айтавериши керак...— деди.

Ўнчирга етиб келишди. У ердаги қаҳвахонада ҳеч ким йўқ экан.

Жавот билан Умар икки дона стол кутариб келишди. Сунгра стуллар ҳам топиб келишди. Стол-стуллارни бир ерга жойлаштиришди. Заҳро билан Суҳайло пакетларни очишди. Стол устига газета ёзилди. Пейнир, нон, балиқ консерваси ва тарвузлар стол устига қўйилди. Суҳайло хиёл уяливиқираб:

— Уйда ўз қўлим билан кекە пиширган эдим,— деди.

— Пазада бека экаплигинг маълум-ку,— деб тегажоглик қилди Умар.— Мактабингизда қизларга фақат ўқини, ёзиш, теннис уйнашининг эмас, мана шундай кекە ва пирожний пиширишга ўхшаган шидоатда муҳим, ҳаётини зарур ишларни ҳам ўргатишади.

Ҳали вақт эрта эди. Шунга қарамай Жавот:

— Олинглар,— деди.— Шу ишни бир зумгина булса ҳам олдироқ бажаранлик.

Заҳро жуда эҳтиёткор қиз эди. Пейнир, нон ва кекенинг бир қисминини кечқурувга олиб қўйди.

Жавот Умарга тегиниб:

— Суҳайлони калака қилган эдинг, кекени булса ҳаммадан кўп туширдинг. Назария билан амалий ҳаётнинг бирлиги шуми?— деди.

Уша ерда бир чашма бор эди. Қафтларига таяниб тўйиб-тўйиб сув ичинди.

Суҳайло тоққа чиқишни таклиф қилди. Шундан кейин тирманиб теналикка чиқа бошладилар. Баланд теналик устида қоя-

лар бор эди. Чарчаган ёшлар дам олгани уша қоялар устида утиришди.

Жавот ёш бошини Захронинг тиззасига қўйди.

Суҳайло Умарга тараб:

-- Сен ҳам чарчадингми, Умар? -- деди.

Умар кулиб:

— Албатта!.. Менга яқинроқ кел-чи, — деди. Суҳайло Умар томонга сурди. Умарга ҳам қой ошди. У ҳам етиб бошини Суҳайлонинг тиззасига қўйди.

Пастдаги чақалақорлар, йиллар, даралар ва узоқдаги курфазнинг бир киёми ташта ташта шидди.

Эрталабки рутубалин булутлар тарқалганди.

Жавот «Чоршамбени сел босди» номли қушиқни куйлай бошлади. Қушиқ тугагач, Умар:

— Халқ куйларини жуда яхши кураман, — деди. — Табиатдан, севгидан гинирса ҳам, жабрдийда халқ уз куйларида яшаб турган жамиятда ниҳоятда эзилганидан шикоят қила олади.

Захро ҳам туркона қушиқларини жуда яхши курганини айтган эди, Умар:

-- Туркона қушиқ билан халқ куйларини бир-биринга аралаштирманг, — деди. — Хитто баъзи оммаланиб кетган қушиқлар ҳам тинглашига арзимайди. Туркона қушиқ деб аталадиган нарсая бу космополитликдир... Ерлик халқ куйлари, бу бошқа масала. Космополитлик эса мутлаво бошқа нарсая. Интернационаллик ерлийликни, миллийликни иккер оймайди. Ерликлик ва миллийликнинг якуни интернационал булади. Космополитлик эса кууроқ ёстиққа ухшайди.

Пастга тушиш тундизларида ҳам қаҳвахонада ҳеч ким йуқ эди. Қоринлари роса оқган эди. Захронинг «эхтиёт киёми» жонларига ора шидди.

— Қани, болалар, — деди Жавот. — Энди орқамизга қайтайлик.

Зиналардан тинч тўлга оқиб олдиларидан кейин кимдир орқаларидан:

-- Ҳой, қабкка келдингизлар? -- деб қолди.

Умар орқасенга утирилиб:

— Айбга бўлганми сен, уйини эга қалтирмиш... -- жавоб берди.

— Пул-чи, пулни нима бўлди?

-- Қанақая пул? -- дурди Жавот ҳам гапга қушилиб.

Қаҳвахонадан ушбу бағираган одам пастга тушиб:

— Қанақая пул буларди, деб дўж ура бошлади. -- Единиш, ичдиниш, пулни тўлмишеним. Еки бу ер оивангизнинг махрияти тушганмиди?

Жавот шапқасини кизининг устига бостарди-ла, қошларини чимириб, бақирас ташта одамнинг нақ бурни олдига суқилиб:

— Онамизининг маҳрига тушмаган,— деди.— Бироқ сенинг неча пуллик ишининг бор?— деб суради.

— Мен шу қаҳвахонанинг эгасиман... Стол-стул пулини талаб қилганиман.

— Яхши, ота, бироқ стол-стулларни биз кучадан топиб келдик. Булоқдаги сув ҳам худо йулига оқиб ётган экан, ушандан ичдик... Сиз ҳеч қасрда қорангинин кўрсатмадингиз, стол-стулларни олиб келишга ёрдам бермадингиз,— деб Умар ҳам эътироз билдирди.

Қаҳвахонанинг эгаси Умарнинг сўзини инобатга олман:

— Кун гап эшакка юк...— деб бақирди.— Икки стол билан тўртта стулнинг хақи йигирмадан бир юз олтинни қуруш булади... Устига қирқ қуруш сув пули... Хаммаси булиб икки лира булади, ана шу пулни чузиб қўйишлар-чи...

Уруш чиқинишга ақли етган Захро кулиб тураверди.

Бу аҳволдан номус қилган Суҳайло эса Умарнинг қулогига:

— Менда икки лира бор. Шунин олиб чакагини учира қолсин,— деб пичирлади.

Умар Суҳайлонинг сўзига қулоқ ҳам солмади. Қаҳвахона эгасига йигирма беш қуруш узатиб:

— Бас, ҳадеб бекорга бақиравермай мана буни ол...— деди.— Икки стол, тўрт стул ва оқиб турган сувнинг нархи Америкада ҳам бундан ортиқ бўлмайди...

Қаҳвахона эгаси пулни олишдан бош тортиб:

— Хотинларни қўлтиқлаб юришин биласиз. Чунтагида хемирен булмаган одам курпасига қараб оёқ узатади...— деб йигитларни ерга урган эди, Жавотга имкон бермай Умар бир сакраб унинг олдига борди ва оғзи-бурни демай қўлининг тескариси билан бир туширди.

Қаҳвахона эгаси ҳам бой, ҳам зўравон эди. Бойлигининг бир қисmini уткир пичоғи ёрдамида толган эди. Шу пайтда мўйлови чиқмаган бир йигитдан калтак еганидан миясига қон урилди. Қўли қора нимчасен тагидаги белбоғига югурди. Буни кўрган Жавот:

— Бос, Умар...— деб бақирди.— Бос, Умар...— деб такрорлади ва бу сафар Умардан олдин ўзи қаҳвахонанининг устига ташланди... Ерга юмалатилган одамнинг яхшилаб тазьирини бериб қўйиш икки йигит учун унчалик қийин булмади.

Захронинг қўлига ёпишиб олган Суҳайло, уришни қурқиб эмас, уялиниқираб томоша қилди.

Умар ўришдан туриб уёқ-бўғини қоққан бўлди. Сунгра хиёл нарида сочилиб ётган йигирма беш қурушнинг олиб, ҳануз ерда чузилиб ётган кишига қаради ва:

— Энди шунин ҳам бермайман сенга,— деди.

Киларни билиб алганга киришиди. Пароходга утириладиган зина еддига етганларга

— Жуда яхши ердигинг, — деди Умар Жавот. — ливани жуда калтакбонни киддик.

Умар шикимлади. Умарга эриб борди. Пароходда ҳам очилмади. Маҳаллага етди. Умарни киддик. Сухайлога:

— зарар етти. Бу парадни киддик. Бу харакатни ута дахрамонликни киддик. — деди.

Сариярага етди. Сухайло жейин бир ҳафта етган Сухайло Захро билан суҳбат қилди. Сухайло тасида талати ушгани юз берганини хвираниди. Сухайло тасидики суҳбатни қийб куришиди.

Захро ҳафтадан бери суҳбат қилди. Сухайло тасидики курган Сухайло келди. Сухайло тасидики суҳбатни кам қилди. Сухайло

чи табдил қилди. Сухайло тасидики суҳбатни кам қилди. Сухайло

Умарга суҳбат қилди. Сухайло тасидики суҳбатни кам қилди. Сухайло

Хеч қандай суҳбат қилди. Сухайло тасидики суҳбатни кам қилди. Сухайло

Сулаймон билан суҳбат қилди. Сухайло тасидики суҳбатни кам қилди. Сухайло

Сулаймон билан суҳбат қилди. Сухайло тасидики суҳбатни кам қилди. Сухайло

Сулаймон билан суҳбат қилди. Сухайло тасидики суҳбатни кам қилди. Сухайло

Сулаймон билан суҳбат қилди. Сухайло тасидики суҳбатни кам қилди. Сухайло

Сулаймон билан суҳбат қилди. Сухайло тасидики суҳбатни кам қилди. Сухайло

Сулаймон билан суҳбат қилди. Сухайло тасидики суҳбатни кам қилди. Сухайло

Сулаймон билан суҳбат қилди. Сухайло тасидики суҳбатни кам қилди. Сухайло

Сулаймон билан суҳбат қилди. Сухайло тасидики суҳбатни кам қилди. Сухайло

Сулаймон билан суҳбат қилди. Сухайло тасидики суҳбатни кам қилди. Сухайло

Сулаймон билан суҳбат қилди. Сухайло тасидики суҳбатни кам қилди. Сухайло

Сулаймон билан суҳбат қилди. Сухайло тасидики суҳбатни кам қилди. Сухайло

Сулаймон билан суҳбат қилди. Сухайло тасидики суҳбатни кам қилди. Сухайло

Сулаймон билан суҳбат қилди. Сухайло тасидики суҳбатни кам қилди. Сухайло

Сулаймон билан суҳбат қилди. Сухайло тасидики суҳбатни кам қилди. Сухайло

нинг фикримга кўра унисен ҳам, бунисен ҳам эмас, тўнша-тўғри бир юз йиғирманчи моддага биноан ҳукм чиқарилмоғи лозим эди. Қораловчи эса бир юз ўн саккизинчи моддага биноан ҳукм чиқаришни талаб қилар эди.

Сулаймонбей товоғига тўлатиб сузилган паловни иштаха билан тушираркан, моддаларини ҳам эсда сақлаб қолнишга ҳаракат қилмоқда эди. Моддаларини санаб саногига етолмаслигини фаҳмлагач, паловни тинчгина еб олиш ниятида:

— Охири қандай қарорга келдингиз?— деб сўради.

Қарор чиқарадиган маҳкама ранси:

— Оедик,— деди қисқача қилиб.

Қарор чиқарадиган маҳкама ранси бу сўзни шундай оҳангда айтдики, Сухайлонинг кузига бир зумда дорда тебраниб турган Умарнинг танаси курингандек бўлди. Қиз узини тутолмай:

— Дада,— деб қичқириб юборди.

Дадаси кузойнағи тагидан Сухайлога қаради ва:

— Иима гап, қизим?— деб сўради.

Сухайлонинг «Умарни қайси моддага биноан жазолашадим» деб сўрашига сал қолди. Бироқ бир онда, бундай саволни берини, Умар ва Жавот билан булган муносабатларини суниестемол қилишдир, деган фикр миёсидан утди. Шунинг учун:

— Ҳеч гап,— деди.— Қандай гуноҳи учун оединглар, деб сўрамоқчи эдим...

— Билиб, куриб туриб қотиллик қилгани учун...—деб жавоб берди дадаси ниҳоятда жиддийлик билан.

Умар эртаси куни кечқурун ҳам куринмади. Бундан хавотирга туниган Сухайло Заҳроникига йўл олди. Бироқ Заҳронинг ҳам ҳеч гапдан хабари йўқ эди.

Иднинга эрталаб ҳам, кечқурун ҳам Умардан дарак бўлавермагач Сухайло бир қарорга келди ва бориб Умарларининг зингини тақиллатди. Эшикни Гулизор очди. У Сухайлони унча яхши танимас эди. Бир куни Сухайло деразалари тагидан ўтиб кетаётганида Умар онасига куреатган эди. Қим эканини тахминан фаҳмлаган Гулизор:

— Марҳамат... Ичкарига киринг, қизим...— деди.

Ранг-руйи бир ҳолатда бўлиб қолган Сухайло йулакка кириб Гулизорнинг қулини унди. Тутила-тутила:

— Хола,— деди.— Сиз Умарининг онаси буласиз, туғрими?

— Ҳа, қизим...

Танқи куринишидан Гулизор унчалик қайғули эмасди. Сухайло шунинг фарқига борди ва бир оз тинчланди.

— Юқорига чиқайлик, қизим...— деди Гулизор.

— Заҳмат чекманг, холажон, мен бир нарсани сўрашга келган эдим..

Гулизор кулимсирашга ҳаракат қилиб:

— Майли, қилам, — деди. — Ушга ирганини юқорида сурай қоларинг...

Юқорига кута, илтиди. Сухайло агрофига разм. солди. Уз уйи билан Умарнинг уйи т таккас анга урнинг курди. Еюнда кекса бобоси яшар эди. Умарнинг уйи худди бобосининг уйига ўхшарди. Пол тахталари тоға бироқ чириб, лиқиллаб турарди. Дераза ойналари артилган, сороқ парча урннга қороз ёпиштирилган эди.

— Умарни суриштириб келтирингиз, туғрими қизим?— деб биричи бўлиб суз бошлади Гулнзор.

Сухайло олдинга тикилган кунин:

— Ха, хола,— деб жавоб берди.— Хавотир олиб келдим...

— Хавотир олманг, қизим... Икки уч кундан кейин келади.

Сухайлонинг кузлари ёшга тулди. Гулнзор меър билан қизиниң юзига тикилди. Уч кундан бери у ҳам қаттиқ ташвишда эди. Уста Нурунинг ташвиши узиникидан кам эмаслигини ҳам биларди. Бироқ иккаласи бунара бўлақларида ташвишларини бир-бирларига билдирмасдилар, билдиришни истамасдилар. Сухайлонинг булеа биров тегиб кетса йнглаб юборгудек холи бор эди. Гулнзорда худди Сухайлога ушаган тегиб кетса йнглайдиган ҳамдард одамга эътиож қатта эди...

— Эртага Умарни қургани бораман... Ушга келганинирози айтарман...

— Мен ҳам борсам буларчинни, хола?..

— Пуқ, қизим... Баришингиз угри келмайди...

Сухайло Гулнзорга тикилиб қолди. Унинг уйи кекса бобосиникига ўхшаса ҳам уни ҳеч ушламасди... Гулнзор Сухайлонинг онасига ҳам ухшамасди. Гаплаида, узини гутинида Захрога ўхшайдиган томонлари бор эди.

— Умар менинг туғримда сизга гаширган эдимми?— суради гулнз.

— Ха, қизим, гаширган...

Сухайлонин Умар онасига узиниң хақида ишхлар гаширмоқни қизақтириб қолди. Кунлик билан:

— Менин учалт қилибурмаси у...— деди.

— Нега эди хали? Дрмас экан?

— Қайдам... Хали ҳам халида буржуа зиндонин даражасидан қутулмадики. Сизга ҳам тулганга ақидор эди хадеб.

— Сиз бу гаширмоқтарво қилманг, қизим. Нега одам буларга экансиз... Одам у ишхларинида кейин жойлага тушганидан кейин... Бир чеккаев, ушга эди ўқини боилди... Мактаб хали хин бир оз айнигирилди... Бизни боилганидан мағрурландиған сизга ти бор. Туғрими?

Сухайло илтиди

Гулнзор сездиме: иккаласиниң, аста-аста Сухайлонинг сизволга тулди. Қандай қилсаблар ўқиганини, ишма хақида ушга

юрганни қизга гапиришни истарди. Қизни яхши куриб қолди. Уни чиройли, ақлли деб топди. Бироқ «ҳали жуда гўра» деб ўйлади.

Умар бир ҳафтадан кейин келди. Ота-бола узоқ гаплашиб утиришди. Саид амакиси ҳам уларникида эди. Пури билан Саид Умарни анча-мунча койишди. Саид:

— Ҳаракат қиладиган одамнинг хатога йул қуйиши маълумку-я, уғлим,— деди.— Иш қилмаган одамгина хато қилмайди. Бироқ масала йул қуйилган хатонинг сабабини тушуниб олишда ва уни яна такрорламасликда.

Гулизор уша куни Умарнинг келгани шарафига палов дамлади.

Эртаси куни эрталаб, Сухайло билан Умар учрашдилар. Сухайло кучанинг уртасидаёқ Умарнинг кучоғига ташлашдан узини базур тўхтатиб қолди. Қизнинг кетма-кет берган саволларига Умар қисқагина қилиб:

— Уша гапларни қўйгин,— деди.— Бир вақти келиб ўзим тушунтираман... Сенда нима янгилик бор, шундан гапир.

— Жавотнинг аҳволи қандай?

— Яхши. Кечагина шу ерда ажралишган эдик... Захро қаттиқ хафами?..

IV

ҲИЖРОН

Осуда кунлар ўтиб кетди!

Бир куни кечкурун Умар учрашувга келган Сухайлонинг ранги саргайиб кетганини кўрди.

— Умар,— деди қиз.— Биз Измирга кучиб кетяпмиз.

— Измирга кетяпсизларми? Нима муносабат билан?

— Дадам уша ердаги ажнабий ширкатга юрист маслаҳатчиси лавозимига тайинландилар. Бу ердаги уйни сотадиган бўлишди. Мен ҳам Измирдаги колледжини тамомлар эмишман.

Бешиктошдан Каъбатоти томонга юриб кетишди. Умар қаттиқ хаёлга толди. Сунгра қутилмаганда:

— Сен кетмай қўя қолсанг бўлмайдими?— деб суради.

— Қандай қилиб кетмайман?

— Бу ерда қариндошларинг йўқми? Ушаларникида туриб ўқисанг бўлмайдими? Дадангга: «Шу ердаги мактабда ўқиш менга қулайроқ»,— деб айтасан...

— Йўқ. Умар, ҳеч қачон мени бу ерда қолдириб кетишмайди...

Умар сўзасини қисиб:

— Ундай бўлса нима ҳам дердим? Пулингни берени... — деди.

Учинчи қисм

I

1931 йил

— Хусан, сен Чарли Чаплинга ухшайсан. Битта муззов еттишмайди, холос. Сенчи, Салим, ҳуқуқшуносликдан дарс берадиган домулланинг худди узгинасан. Сўқол кўй, овозингни бир парда кутар-да, шундан кейин илдамай аудиторияга киргин-у, лекцияни уқийвергин, - деди Нemat.

-- Мен кимга ухшайман? - суради Ниёзий.

-- Сенми? Сен Франц де Гюлга ухшайсан...

— Умар бўлса Сайфибейга ухшайди, - деб Nematнинг сўзини булади Ниёзий. Бир дақққа билан қаранглар-а, болалар. Шунчалик ҳам одам одамга ухшайдики, э? Шонима «...» журнали ходими Сайфибей билан суҳбат утказинти. «Қандай қилиб бойиб кетини мумкин?» — деб сурайти журнал ходими... Журнал муқовасига бўлса бойини раемини ёшиштириб қўйинтилар...

Умар кулидети газетадан кузини узмай утраверди. Асабийланди.

Баязитдаги қахвақоналардан бирда кuredош дустлар, Салим, Хусайин, Nemat, Ниёзий ва Умар шу хилда суҳбатлашиб Утирардилар.

Nemat чунтагидан «...» журналини чиқарди ва унинг муқовасини Умарнинг юзига яқинлаштириб:

— Мана бунга қаранглар-а, — деди. — Кичик Сайфибейнинг худди узгинаси эмасми?. Агар у одам Умарнинг уз отаси булганда ҳам шунчалик ухшамаган бўларди...

Умар кулидаги газетани стол устига қўйди ва юзига яқинлаштирилган журнални жаҳд билан нари итариб:

-- Нима, майнавозчиликдан бошқа ишингиз йўқми? — деб уришиб берди.

Бироқ Умар икки соатдан кейин уйга қайтаркан, дукондан «...» журналнинг охириги сонини сотиб олди ва муқовасидаги

расмга тикилиб қолди. Шиккатдаги ҳам Умар Сайфибейга ниҳоятда ухшар эди...

Умар қаҳл билан жўралини тўриб ташлади. Негадир унга келганида дили хира бўлиб кетди. Неча йил бурун унут қилиб юборган одамни такрор эслаганга ташқи дуринишда узининг унга ухшаганилигини таниди... Шу ҳақ журнал муқовасига расми тўширилган одам билан шунга унда ҳеч қандай яқинлик йук. Ташқи дуринини билан узига ниҳоятда ухшаганилиги учун танини келтираётган, эҳтиросига шиман сулган дунёнинг одами билан унинг ҳеч қандай боғланиши мумкин эмас...

Умар йиғирма бир ёнга тушди. Омирти кўрсатди. Уқияти. Уқияти дунёсига неки оғинади. Сунгра практика... Шундан кейин адвокат бўлади.

Нури кечқурун уйига очилди чехра билан кириб келди. Дастурхон устида:

— Санд амакни танишар келди. Умар.— деди. — Тинч экан. Ундай жойларда «тинчлик» қай даражада бўлиши маълум-ку... Инглиз тилини урганганми. денги: Хафса тилини курдингми?.. Узиям қариганга қармоққа қилинганми... Декни урганга олади, буна аминмен... Қурасан, у неки йилдан кейин инглиз тилида бўлбўлдек сайрандиган олади.

— Бил юборган тўри тилини олиганими?— суради Гулнор.

— Олигани...

— Ураш, тунолон йулганими?

— Ушенинг бичиқ ёзувлари... Шунга қармай уриш борга ухшайди... Ниша ҳам дейди, танида жўни, томирида кунирлиб турган қони бўлган бир тўри одам инглиз билан сўтирилиб, хаёдан ажратилиб турди девор олдига таплагандан кейин ҳар замонда бир-бирлари билан ёқилиб туришадилар... Бекорчиликдан бемаъниг, ривалик шикат...

Дастурхон ичинга тўри гандан кейин ҳам фақат Санд амаки хақида гапланиб утбори... Гап орасида қадимги вақтларни эслашди. Стоян амакни таниш олишди.

— Назаримла у хақи ҳам тизинка ухшайди, дада.— деди Умар.— Юзидан ҳар бир ажнингга шикатқилина куз унгида туринти. Жуда ҳам нурувий чехраси бор эди, туғрами?

— Оббо уларим-ей, жуда ҳам олириб юбординг,— кулди Гулнор.— Стоян Рустамде барваста бўлганда, илчиллик чиройли йиғит эмедил...

— Ҳақикий йиғит эди у,— деб ўтирғиз билдирди Умар.— Қани энди уша ухшасам.

— Дорилафунуидаги кичик хонлар сени назар-писанд қилмайдиларми, дейман-да,— қазиллашди Нури.

— Ҳазилни куйинг, дада...

— Ундай хонимларим деб углинанининг бир марта оғзи куй-

ди,— сүзга аралашди Гулизор.— Бироқ сен ноҳақсан, Умар... Суҳайло яхши қиз эди. Тақдирда бори шу экан-да. Аслида бизга ёмонликни раво курмасди.

— Суҳайлонни ҳеч ким эслаётгани йўқ, она... Ёшликда...

Шу пайтда уста Нури сўзини бошқа ёққа буриб:

— Бугун кимни учратганимни биласизларми? — деб қолди.— Ҳазимизнинг Қофир Жамол домуллани учратдим... Анча-мунча эс-хушини йиғиб олдингиз... «...»да човушлик қилаётган эмиш.

— Уйга таклиф қилмадингизми, дадаси,— суради Гулизор.

— Рост-а, дада,— деди Умар ҳам.— Нега уйга таклиф қилмадингиз?

— Уйга таклиф қилмай қуярмидим? Эртага кечқурун келадиган бўлди.

Эртаси куни кечқурун уста Нуришикига Қофир Жамол домулла таширф бўюрди. Домулла Гулизорни узгармаган, Умарни жуда усиб кетган, деб топди ва шу фикрини овоз чиқариб эътироф этганидан кейин:

— Мен туғримда қандай фикрдасиз?— деб суради.

— Қадимгидек,— деб жавоб берди уста.— Дастанда кўрганымда қандай бўлсангиз ҳозир ҳам айнан ушандайсиз... Нима бало, соқолни бўяб турасизми дейман-а? Лоақал битта туки оқармаган-а. Илк бор курган йилларимда қандай бўлсангиз ҳали ҳам уша-ушасиз... Назаримда қалбингиз, кайфиятингиздан ташқари миянгиздаги фикр-мулоҳазаларингиз ҳам айланиб, ургилиб яна асл ҳолига қайтипти.

— Буни қаердан билдингиз?— суради домулла ҳайратланиб.

— Буни тушуниб олиш учун фолбин булиш шарт эмас, домуллажон. Бир пайтларда тутдек тукилиб турган бир хоналик кулбангизда китобларингиз билан ёлғиз яшар эдингиз... Ут ёқувчи бўлдингиз... Шунда ҳам ёлғиз эдингиз... Тақдир тақозоси билан бадавлат ҳам бўлиб кўрдингиз, бироқ шунда ҳам ёлғизлигингизча қолавердингиз... Мактабда дарс бердингиз, шунда ҳам аҳволингиз узгармади... Ҳозир ҳам худди ушандайсиз, ёки ганим нотуғримми?

— Ганингиз тўғри,— чуқур нафас олиб эътироф этди Жамол.— Бироқ ҳозир ўқиниш ҳам ташлаб юборганман... Бутунлай ташлаб юбордим. Китоб билан алоқани уздим...

— Аслида китоб билан ҳеч қачон алоқангиз бўлган эмасди...

— Тўғри айтасиз. Маана шу юзимни тўтиб кетган пахмоқ соқолимни жуда куй нарса ваъда қиладиган жарангдор сузлардан ўзимни тўсиб турадиган баланд бир деворга айлаштирганман... Маана шу деворнинг ҳеч булмаса бир доини тошини¹ қўзғатиб

¹ Тошини — Туркияда ҳам Кавказдаги каби аксарияти имератларни тошдан қуришади. (Таржимондан.)

ёруг дунёни руйиреет кўришга ҳеч қачон астойдил ҳаракат қилган эмасман. Бу девор менинг қабрим бўлиб қолади... Шу девор орасида янайдим... Шу девор орасида улиб кетаман. Мени шу куйга солган замонга унинг даъват!..

Кофир Жамол дамудан бирдан жим бўлиб қолди. Сунгра Умар томонга ўтиришиб:

— Шундай бўлса ҳам илтиҳа, — деди. — Мана шу деворимни доридфунунингдан олинуларнинг ўлдирмаларига алиштирмаймман... Зиёлилар ут хил бўлади. Бир хилни сенга ухшайди, бир хилни менга ухшайди, бир хилни эса уламога ухшайди. Сенга ухшайдиганлар мумтоз кишилардир. Зиёлиларнинг шури қургани, шунга қарамай номусини йўқотмагани менга ухшаган бўлади. Авазилар бўлса...

Шу пайтда Гулнор олдига таклиф қилди ва шу билан баҳс тугади.

II

ТАСОДИФ

Қун ниҳоятда иссиқ. Умар охири илтиҳонни топширди-да, уйга жунаб кетди. Илтиҳондан музаффақиятли утганига унинг ишончи қомил эди. Умар унда йўқ хурсанд... Кофир Жамолнинг Камронбей деган адвокат даъвати бор эди. Умар практикасини Камронбейнинг илорасидан откасини берди.

Умар кунриқдан утга тўғиб жакетини счиб олди. Қадикуй зинасига кутарибди. У ерда газета, китоб ва журналлар созиладиган дўкондан битта «Француз» журналлат олди ва уша ернинг ўзидаёқ журнални варақлаш бошлади. Ўзига: «Бу, дадамнинг пули билан сотиб олинган энгги журнал бўлади. Кейинги ҳафтада Камронбейдан иш хақи оламан!» деб уйлади.

Умар Камронбейдан кичица пул олишини ҳали билмасди. Бироқ қалбидан йиллар давомидан асраб юрган бир орзуен бор эди. Биринчи маошдан онасига Сир жуфт тўғли, дадасига эса шапка олиш ниъати бор эди.

Умар журнални кўздан кечиради:

— Рухсат этсангиз, айтайдим, — деган эса кишининг овозини эшитди. Умар таниш овозни эшитиб чўчиб тушди ва дўкондан нимадир харид қилмоқчи бўлиб «рухсат» сўраган аёлга қаради.

Бу аёл Сухайло эди.

Алиқроқ қилиб айтганда бу ово. Сухайлонинг овози эди. Бу хўнна семиз аёлда аввалги Сухайлонинг кўзларини сақлашиб қолган эди. Агар овози чинмаганда ва Умар билан кўзлари туқнаш келмаганда, саросимота тушмаганида йигит аёлни балки танимаган бўларди. Лупни ёноқларига қуюқ қилиб буёқ сўрган,

куи пениқ бўлишига қарамай куйлаги устидан кенг халат кийиб олган эди. Бу кенг халат тағидан қоринини қанрайгани сезилиб турарди. Сухайло оғирроқ эди.

Умар шошиб қолди. Салом бериш лозимми, йўқми, гаплашиш мумкинми, йўқми, буни йигит билмасди...

Сотувчи Сухайлога бир журнал узатди ва:

— Марҳамат, хоним афанди,— деди.— Сиз учун олиб қуйган эдим...

Умар Сухайлонинг қўлига ўтган журналга куз қирини ташлади. Бу йилги тилдаги модалар журнали эди.

Сухайло худди бир уят ни килаётгандек кузидан журнални буқлаб, йигит куйдан яширмоқчи бўлди. Жувон албаройи каловлашиб қолганидан журнални ерга тушириб юборди.

Умар оғирроқли аёлини кийнамаслик учун узи тиллашиб ердаги журнални кутарди ва Сухайлога узатди.

— Раҳмат, Умарбей...

— Арзимайди, Сухайло хоним...

— Ўқини битирдингизми?

— Бугун охириги натижани тавширдингиз...

Сухбат узилиб қолди.

Умар Сухайлога ачиниб кетди. Унинг ёнига Мамнун Терквийнинг бир хижоиси келди. Куй ва куйиқлар янги оғирроқлар турлаб турган йилгида повдадек нозик кизга маърифат берди. Бу эди. Мухаббатнинг куйиқинида йигит ақлани бевароқка етган. Киз билан турмуш қургани хаётида бир йил бу эди деб биларди. Бироқ улар уяб, куйиқлар тиллашди кейин, киз билан йигит узок йиллар давомида бир йилгида оғирроқдилар. Куйлардан бир куйиқ йигит Болга бўлиб ўтирди ҳолда кета туриб куйиқлар янраб, оғирроқлар порайиб кетди бир йилгида ошани беқарор бўлиб қолган кизни учратди. Маъбубаси бу пайтга келиб хаёти фақат маннатдангина иборат, деб биларди ган семиз, бағашни аста айланган эди.

Умар хаётидан янги тезлигида ўтган хижоисини шу ерга келганида: «Кизиқ, Сухайло ҳам ўз хаётидан мамнунмики?» деб ўйлади. Шу ўй таъсирида ундан:

— Хали ҳам Истамбулда яшайиендиларми? -- деб сўради.

— Ха... Шинида тураман. Бу ерда Сайфибейнинг тўқимачилик фабрикасида мудир бўлиб ишляпти...

Сухайло «эрим» деб айтмади. «Эрим шу ерда, Сайфибейнинг тўқимачилик фабрикасида мудир бўлиб ишляпти», деб айтишга тили бормади. Ҳатто эрининг иш жойи хақида сўз очганидан ҳам пушаймон бўлди. Бироқ Умар бу нарсани фарқига боргани ҳам йўқ... Йигит ёш келишининг суҳбатидан «эрим» сўзини эшитмаганига эмас: «Сайфибейнинг тўқимачилик фабрикасида мудир бўлиб ишляпти», деган сўзларига аҳамият берган эди.

— Шундайми?— деди у чузиб. Суугра бепарво бўлишга ҳаракат қилиб:

— Сайфибейнинг оқласидагилар билан учрашиб турсенми?— деб суради.

— Ҳа... Қизи билан... [тоқми...]. Ун етти, ун саккиз ёшга кирган тузади кизи бор... [...]. Ҳовоб бўди Сухайло. Шундан кейин суҳбат яна узилди қолди. Қу... угмай Умар

Кетинча руҳсат э... анизи,— деди ва собиқ маъшуқасининг узатган кутуби тавс... араттак ёлдириб жўнаб қолди. Сухайло унинг кетидади:

— Менинг номимдан... навигининг кутубини ўйиб куйинг...— деб мингирлади.

Бирок Умар Сухайлонинг илти... осини бажармади. Бу тасодифий учрашув ҳақиқатан ҳам... анига... шиб ҳам утирмади. Сухайло ҳақида оғиз очганига бў... а... [...]. Ҳа, ҳақда ҳам гапириниш лозим эди. Кейинги ойлар... дадеб йўлида қидаланг була бошлаган бу исми... а... яна бир бор тилга олиниш келмасди.

Қамробий Умарнинг йўлида бепарво, ойига йиғирма лира ҳақ туларди.

Умар биринчи ҳафтада олган пулнига опасига туфли ва отасига шаъка олиб келди. Шунда уета Шурри:

— Эҳ уқилганим,— деди.— Сен олти яшар пайтигидеҳ уйга пов кўтариб келган эдинг. Эсинглами?

— Эсимда, дедан...

— Мен уша кечани, уша... [...]. Ҳа, ҳақда ҳам гапириниш лозим эди. Кейинги ойлар... дадеб йўлида қидаланг була бошлаган бу исми... а... яна бир бор тилга олиниш келмасди.

— Унутмаймиш, дедан...

Умар ҳар гашида уета... а... [...]. Ҳа, ҳақда ҳам гапириниш лозим эди. Кейинги ойлар... дадеб йўлида қидаланг була бошлаган бу исми... а... яна бир бор тилга олиниш келмасди.

Уша кўни оқлатди ва... [...]. Ҳа, ҳақда ҳам гапириниш лозим эди. Кейинги ойлар... дадеб йўлида қидаланг була бошлаган бу исми... а... яна бир бор тилга олиниш келмасди.

Умарнинг ботлиги... [...]. Ҳа, ҳақда ҳам гапириниш лозим эди. Кейинги ойлар... дадеб йўлида қидаланг була бошлаган бу исми... а... яна бир бор тилга олиниш келмасди.

¹ М а с о н — XVIII асрда... [...]. Ҳа, ҳақда ҳам гапириниш лозим эди. Кейинги ойлар... дадеб йўлида қидаланг була бошлаган бу исми... а... яна бир бор тилга олиниш келмасди.

Борди-ю, Францияда минбарга чиқиб нутқ сузласа жюри аъзоларининг қалбини тўлқинлантирадиган, кузларида ёш пайдо қиладиган сузларни топа оларди. Дарвиншамо эди. Умарга ҳар доим:

— Мен артистман,— дерди.— Адвокатлик бир ҳисобда артистлик ҳамдир.

Бироқ бу адвокат-артист, кўпинча керагидан ортиқча гапирар, шунинг учун баъзан қўполликка ҳам дуч келиб қоларди. Эрхотин ажраладиган, нафақа талаб қилинадиган даъволарни ҳат қилишда катта тажриба орттирган Камронбей, ўзининг самимийлигини, жўшқин ва олижаноб хис-туйғулар соҳибни эканлини намойиш қилиш учун фурсат кутарди. Бундай фурсатнинг келишига Умар ҳисса қушди.

Умарнинг бир муҳаррир дўсти бор эди. У йиғитнинг номи мамлакатда машҳур эди. Бир китоб туфайли уни судга оширилганди.

Умар шу даъво билан шугулланишни Камронбейдан илтимос қилди.

Камронбей ёш муҳаррирнинг асарларини ўқиган эди. Асарлари орқали ўзини ҳам яхши куриб қолган эди. Ёш адибда у қадим найтдаги масонларга хос хусусиятларни кургандек буларди.

— Пул-мул деган нарса менга керак эмас,— деди Камронбей Умарнинг илтимосига:— Фақат бутун ваколатни менга топширсин. Бундан кейин ҳар қандай даъвосини уз устимга оламан.

Муҳаррир билан Камронбейни таништирган Умар ҳар иккаласининг бир-бириндан мамнуи бўлганларини курди.

Судга роса куп одам тупланди. Умар ҳам суд ҳукмини эшитишга келганлар орасидан жой олди. Камронбей одатдагидек мажлис очилганидан кейин ридосини ҳилпиратиб, қора терга ботган ҳолда кириб келди. Суд вакили билан қўл бериб куришди. Шундан кейин қоғозлари аралаш-қуралаш бўлиб ётган папкасида керакли ҳужжатни топиб олди ва бошини кутариб суд ҳайъатига қаради.

Қораловчидан кейин сузга чиққан Камронбейга турт-беш марта «асосий темадан четга чиққанлиги» учун эътироз билдиришди, бироқ у бугун бундай фикрларни инобатга олмоқчи эмасди.

Умар устозини орқа томондан куриб турарди. Кенг ва ўзун енг нчида ўнг кули юқори кутарилиб пастга тушганига қараб овози ҳам кўтарилиб, пасайиб турарди.

Бир кун ўзи ҳам уртага чиқиб шундай нутқ сузлаши кераклигини уйлаган Умар: «Ҳеч қачон Камронбейчалик равон гапирма олмасам керак,»— деб қўйди.

Бироқ Камронбейнинг равон нутқи фойда бермади. Суд ҳайъати маслаҳатлашгани кириб кетганда, суднинг ёш котиби муҳаррирга илтифот кўрсатди. Шунга қарамай, суд ҳайъати қай-

тиб уз уринини ишиқ, ки ганидан кейин муҳаррирининг зиёнини қўзлаган ҳукмини ўқиб эшиттирди.

Суд залидан чиқиб ётаётганларида Қамронбей муҳаррирга: «Сиз бундай нарсаларни ишанд қилмайсиз,— деди.— Бундан кейин ҳам шундай килаверингиз. Бу ишни бошқатдан текширишларини талаб қилмангиз. Гап сизнинг қамалнинг ёки қамалмаслигининг эмас. Гап китобнинг оқлаётганида... Мен сизнинг эмас, китобнинг янгилигини билмангиз. Шундай экан китобни албатта қўтқаришим керак...»

Умарнинг Қамронбейга инсбагага бўлган ҳурмати кундан-кунга ортди борарди.

Қамронбей ҳам Қофр ва Ҷамол демократга ухшаб кун ганирарди, бироқ суҳбатлари шунча ушқабки элжалга оғарди. Шунинг учун суҳбатлари китобга эришмади. Ҳаётини севарди. Майнинг паширосини, хонинларни яқин қуради. Қандай яшаш кераклигини яқин биларди. Бироқ бундан ҳам яхшироқ яшаш кераклигини ҳақида суҳбатларди. Бирча ватак ва талаблари билан ҳаётда қаннар эди. Ҳзини ёки из ҳис этмасди. Гапа-говур ҳаёт билан боғланган эди.

Умар Қамронбей боғалишида бир оғилнилаганидан кейин, унинг ҳақида: «Одам ҳуви вафотга эҳт, яқин, сафсата сотмайди-ган радикал маънада бўлиши эҳтисоби» деган ҳукм чиқарди.

Қамронбей радикал эмас, хатто яқобгичи эди. Худди бир соатгина олдин, унинг ақлининг учоғидан чиқиб келганга ўшарди. Худди бир соатгина олдин Ребесьердан Давтошнинг бошини сураб олганига ухшарди.

Умар бу ҳукмининг эҳтисоби боғаларча шонмашошарлик билан чиқаргандир. Бироқ энгилга бу ҳукм билан ҳам қабоатланмай бошлиғига бир эақаб ҳам туйди га шундан кейин устозининг неми урғоклари орасида «Бир эки етти юз саксон туққизинчи Қамронбей», деб юрилиши билан «Умар Аста-секкин бир минг етти юзичи йили колди кетди. Қўққизга ёлиб «саксон туққизинчи Қамронбей», деб аташди» деган бу гапни.

«Саксон туққизинчи Қамронбейнинг адвокатлик шухратини шаҳарга бўйган нарсалар, бир-бирлари билан тил топиша олмаганларидан кейин ажралиб кетган ёр-хотинларнинг вафақа борасидаги даъволарини туғри эл қилгани» эди.

Умарнинг ҳеч эсини билмасди. Бир кунни кечга яқин, қабулхона эшигининг олди наъбат туғиб турганлар билан лиқ тулган пайтда, ичкарига ниҳоятда башани кийинган аёл кириб келди. Аёл уттиз ёшлар чамасида, юз-кузига уна-элик сурган, эгинга муйна пальто кийиб олган эди.

Муйна пальто кийган хонимлар вафақа ундириб олиш учун адвокат ёлдан мақсаид ташкилот эшигинга келсалар бесабрлик курсатадилар, наъбат қўлини негамайдилар, буни Умар уз

тажрибасидан биларди. Қабулхона олдида ҳозиргидек одам кўп бўлишига қарамай, одамлар орасида эски чоршафга ўралган қари кампирлар ва ҳорғин кузларини бир пуқтага тикиб, ошноқ мўйловининг учини силаб утирган, жулдур кийимли мўйсафидлар бўлишига қарамай бу сатаиғ хонимлар истиҳола қилмай қабулхона эшигини шартта очаверадилар...

Умар хонимни утиришга таклиф қилиб:

— Марҳамат,— деди.— Мен ҳозир кириб хабар бераман... Сизни кутиб турганимидилар?

Хоним таклифни рад этиб:

— Пуқ,— деди.— Мени кутиб тургани йўқ, албатта. Менинг бу ерга келишимни у қаёқдан ҳам билади?

Умар ичкари кириб «Саксон тўққизинчи»га масалани тушунтирди.

Умарнинг муҳаррир дўсти билан адабиёт ҳақида баҳслашиб ўтирган «Саксон тўққизинчи»:

— Қира қолсин,— деди.— Бошқалар яна бириас кутишени, яна бир оз диққат булишени... Шунда сал-пал ақллари кириб қолади...

Мўйна пальто кийган хоним Қамронбей узатган сigaretани чекиб ўтириб уз мақсадни тушунтирди:

— Мен «...» магазинида сотувчи бўлиб ишлардим. Ишга моддий томондан қийналганим учун эмас, ҳаёт билан танишиш мақсадида кирган эдим... Турмуш йўлдошим билан иш жойимда танишдим. У доктор эди. Иккимиз ҳам ёш эдик. Бир-биримизни севиб қолдик. Бу айб эмас-ку.

«Саксон тўққизинчи» хонимнинг сўзини бўлиб:

— Тушунарли,— деди.— Шундан кейин турмуш қурдингиз.

Хоним бир оз сиқилиб:

— Пуқ,— деб сўзини давом эттирди.— Доктор жуда галати одам экан. Қапақалигини аниқ билмайман, менимча масоимни ёки шунга ухшаган алламабало булса керак! «Никоҳ ўқитишини нима кераги бор?» дер эди. Бир роман бор эмиш, номи ҳам жуда галати. «Алагарсон» деган роман. Сиз ўша романин уқиганмисиз?

Қамрон кулиб:

— Уқиганман,— деди.— У китобнинг номи «Алагарсон» эмас «Ла Гарсон».

— Ҳа, тугри... Доктор уша китобни уқиб мазмунини менга тушунтириб берарди. Бир эси наст қиз ҳақида... Мен ҳам уша қизга ўхшанишим керак эмиш... Турмуш қуриш учун курашмоқ лозим эмиш... Уз бахтимни мен курашиб қўлга киритишим керак эмиш... Шунга ухшаган гаплар...

— Унгача иккимиз икки дўст янглиғ яшамоғимиз керак эмиш...

Қамронбей яна чидаб туролмай:

— Аннқроқ гапиринг, — деди. — Аннқроқ...

Хоним унинг фикрига гушумай:

— Нима дедингиз? — деб суради. — Нима дедган эдим? Ха... Биз шу зайлда ора-чора докторнинг уйида учрашиб юравердик. Бироқ бу шидан келишман, оғам оғам хабар топиб қолмади... Бир қушимизнинг угани докторнинг қулида уқир экан... Доктор уни имтиҳондан йиқитинди... Уша бола бир кунни мени Бейғулида, докторнинг уйида куриб қолганию, дархол уйимдагиларга етказинти. Оғам юм-юм ёрғай бошлади, оғам эса мени дупослай кетди. Маҳаллада: «Наргмон ёвон йулга кириб кетинти...» деган гап-суз тарқалди... Маҳаллада бош куғариб юрөлмайдиган бўлиб қолдим... Ниҳоят, бир оқшом докторнинг ёнига бордим. «Мен «Алагарсон» булолмаман. Мени ё никоҳинга ол, ёки мендан бутунлай воз кеч». — дедим. — Мен она сути оғзидан кетмаган гудак эдим. Доктор буна эсли-хушли киши эди. Шундай булғач, қари бури қулига тушган қузиюқни осонликча қуйиб юборармиди?

Камрон хонимнинг саволига ниҳоятда жиддийлик билан:

— Қуйиб юбормайди, албатта. — деб жавоб берди.

Муйна пальто кийиб хоним позланиб кулимсради. Камрон унга яна битта сигарета тутқазди.

Бўрининг қулига тушган қузи:

— Сўзинг қисқаси, докторни никоҳ уқитишга кундирдим, — деб сўзини давом эттирди. Уни келиб қадамдан уйланишимизга розилик суради. Оғамнинг қулини упиб хурматини жойига қуйди. Бомонтидан бир уйни гжарага олдик. Оғам маҳкамада утказилган никоҳдан ташқари домуллага ҳам никоҳ уқитасизлар, деб оёк тираб олди. Ужаб аёл. Нима ҳам қила оларанк? Докторни шунга ҳам рози бўлишга кундирдим. Турмуш қурдик.

— Бахтли бўлинглар... — деди Камрон.

— Бахтли бўлолмаганида...

— А-а-а? Нега энди?

— Нега буларни? Турмушга чиқиним билан ишни йиқитиб қуйдим. Ўзингиз уйлани, угли-жойли бир аслининг, хаётни урганаман, деб магазинда ишлагани тугри буладими? Хотин кишини нима учун турмушга чиқади... Эрақкенини ишлаб пул топиши, хотин кишини эса уйдан утириб ёксоч арга, хизматкорларга иш буюриши керак, тугри...?

Бу сафар Камронга хонимнинг саволига жавоб бермади. Турганича:

— Бемалум давом эттиришинг, дедим афсини. — деб қули қолди.

— Сўзинг қисқаси, — деб таъини давом эттирди хоним. — Доктор бу таклифимни ҳам ингамай қабул қилди. Никоҳидан аёлнинг пенсията оғида турганини астамади. Албатта... Янши

дўст-ошиноларимиз пайдо бўлди. Мен дўстларни душанба куни қабул қилардим. Нимага душанба кунини таълаганимни биласизми? Чунки бозор куни доктор билан сайр қилишимиз керак эди... Шанба куни эса яхудийларнинг байрами... Жума кунини узим хоҳламадим. Мен жуда ҳам эскича аёл эмасман-ку! Сешанба хосиятсиз кун, Ойнинг биринчи чоршанбаси билан, охириги чоршанбасида ҳатто ҳаммомга ҳам борилмайди. Бундай кунларда кунгиз ҳам тукини тукмас эмиш. Негадир пайшанбани ҳам унчалик ёқтирмайман... Қайси кун қолди? Душанба тугрими?

— Тугри...

— Тўғрилиқка тугрику-я, лекин бошимга ҳамма балолар уша душанба куни тушди-да. Душанба куни доктор касалхонада навбатчи бўлиб қолар эди. Менинг қабул қиладиган кунларимда уйимизга хотинлар билан бир қаторда эркаклар ҳам келар эди, албатта. Ўртоқларим уларни билан акаларини, амаки ва хола-ваччаларини бошлаб келардилар. Доктор, уша менга «Алагарсон бут», деган одам шикҳдан кейин бирданга рашикчи эркакка айланди-қуйди. «Мен йўғимда уйимизга бегона эркак келмасин», деб туриб олди. Мен: «Худо менга бунақанги орқада қолган, сўфнамо эрдан кўра қора ерини ато қилса ҳам рози эдим»,— дедим... Буёғи ўзингиз билганингиздек... Уруш, тупалон қилди... Ҳа... Лекин уруш қилганда қандоқ денг!.. Буфетда турган идиш-товоқнинг ҳаммаси бошимда синди деяверинг...

— Сиз қараб туравердингизми, хоним афанди?

— Қара-а-аб тураверадингизлардан эмасман! Мен ҳам уйдаги ёстиқларининг ҳаммасини бошимга отавердим...

— Ишқилиб бир кори хол юз бермадимми?

— Йўқ...

— Уёғи нима бўлди?

— Уёғи... бошимни ёйдим-у... Ҳалиги... Бошимга қалпогимни кийдим-у, онаминикига қочиб кетдим... Энди ажрашмоқчиман... Нафақа углиринини керак... Шунга сизни тавсия қилишди.

Хоним сузини тугатди. Умар бир хурсиниб қуйди. Муҳаррир йўғит бўлса Камроннинг юзига тикилиб утирарди.

Устоз настки лабини тишлаб, рупарасида утирган хонимга қараб турарди. Хоним елкасини учириб:

— Хизмат ҳақи яхши булади,— деди.

— Тушунарли, хоним афанди... Эртага келинг... Хужжатларини расмийлаштираминиз...— деди Камронбей.

Хоним чиқиб кетганидан кейин:

— Ажойиб ҳикоя эканми, устоз?— деди Умар.

— Келинган хотин экан,— деб кулди Камронбей.— Бироқ буладиган иш эмас... «Алагарсон»га беш кетдим!.. Докторга ҳам, хонимга ҳам қойил қолдим. «Ла Гарсон» одам экан-у, тўйдан кейин айшаб қолипти-да. Хотин ҳам, эркак ҳам ўзларида ҳеч

— Узини ичавераман... — деб жавоб қайтарди Умар.

— Балли, азамат!.. Мен ҳам сув қушмай ичаман... Қани бул-маса, Ойлариниң шарафига кутарайлик..

Умар қадаҳни қулига олди. Арақдан кутарилган сирт ҳиди кунглини беҳузур қилди. Шунда ҳам кўзини юмди-ю, худди дори ичгандек нафас олмай қадаҳдагини ютиб юборди. Сўнгра шошиб-пишиб стол устидаги овқатларга қаради. Шўр балиқдан бирини олиб бутунлигинча оғзига солди..

Қамрон Надим шеърларидан парча уқиркан, Умар яна икки қадаҳ арақ ичди. Учинчи қадаҳдан кейин куз олди хиралашиб, боши айлана бошлади. Қамрон бир қулини маслакдоши ўтирган стулниң суянигинга қўйган эди. Улар энди Надимниң шеърини қолдириб қандайдир даъво ҳақида баҳслашмоқда эдилар. Умарниң кўзлари бирданнига узига тикилиб турган Ой хонимниң кўзлари билан тўқнашиб қолди. «Туппа-тузук маннатнараст чиқиб қолдик-ку», -- деб уйлади Умар ўзинча ва кулимсираб қуйди.

Бу кулимсирашни Ой хоним ўз адресига қабул қилди ва у ҳам жилмайиб қуйди.

Қулини аллақачон стулниң суянигиндан олиб маслакдошни-ниң елкасига ташлаган холда баҳслашаётган Қамрон икки ёш-ниң кўз уриштирганини куриб:

— Оҳ, оҳ, оҳ, — деди. — Ой билан қуёш топиништи-ю. Мен Умаримзини суфи деб фараз қилар эдим... Ҳожини деб юрган одам-ниң кўксидан хочини чиқиб қолди-ю..

Бошқа пайт булганда Умарниң бу сўзларга аччиғи чиққан буларди. Бироқ ҳозир унинг боши айланар, ўзини сув устида су-зиб юрган балиқдек енгил ва эркин хис этарди..

— Нега энди суфи булар эканман, устоз? — деди Умар сузи-либ. — Кўкрагимдағи хочимни ҳам яширганам йўқ... Хочимниң борлигини билдириш учун фурсат кутиб юрган эдим. Замон ва макон излаб юрган эдим.

Умар билан Ой хоним дусланиб кетишди. Бу еш қизга ухша-ганларин Умар дорилфунунда ўқиб юрганда жуда кўп кўрган эди. Фақат дорилфунунда ўқийдиган қизлар аксарияти фалсафа, иқтисод, адабиёт ҳақида фикр юритардилар. Айниқса имтиҳон пайтларида оғизларидан илмий терминлар тушмай қоларди. Би-роқ устини қобиқлари шилиб олinsa, тақинчоқлар, қимматбаҳо ки-йимлар, енгил машина ва яхши уй-жойларини ухлаб тушларида кўраётганларни, ёмғир сувидан йиғилган кулмакдек киши олдида руй-рост намоен бўлади-қуяди. Ой хоним адабиёт, фалсафа ҳақи-да баҳслашмади. Аниқроғи у анча-мунча самимий эди..

Шу пайт Умарниң ёдига бирдан Суҳайло тушиб қолди. Су-ҳайло дорилфунун қизлари билан Ой хоним ўртасида турар эди. Ҳаётиниң охиригача уша ўрнида қолаверади.

Аллавақтда пивохонадан чиқинди.

Камрон маслакдон ёдди.

— Кечани қаерда қазмоқчи эдинглар? — деб суради.

Холамшиқига бэрмоқчи эдик, бирок жуда кеч бўлиб қолди...

— Унда камроннинг сулбасига марҳамат қилинг, жуда булма-са бир эски каравот ёпиб берармиз. — деди Камрон.

Умар пешинга яқин уйга келди. Жума куни эди. Отаси ҳам, онаси ҳам уйда эдики. Эшикни уста Нури очди.

— Қаерда қолдинг? — суради уста углидан. — Жуда хавотир олдик... Қап-катта кинди бўлиб юлгансан. Каерга бориб, нима иш билан шуғулланганини суриштиришимиз ноурин, албатта, шулай бўлса ҳам...

Уста олдинда, Умар орқали бориб зинадан юқори кутарилишди. Уйга киргандан кейин Умар:

— Камронбой олиб қолди... Эшикни етиб қолдим... — деди.

Гулизор Умарга қаради. Сунгра:

— Рангнинг саргайиб кетипти болам, — деди. — Кузларнинг ҳам киртайиб қолипти. Тоб иш қочини?

— Йўқ она, таним соғ, ҳеч каерни оғриётгани йўқ... — деди Умар дудугланиб.

— Камронбой кеча ўғлимизни йулдан оздирипти, — деб кулди уста.

— Арак... — деди Умарга овози чиққал Умар.

— Адвокат булмаё балога урасини уша устозини... — каргади Гулизор.

— Сени олдига иш ўргансин деб юборган эдик, арак ичшини ўргансин деганним йўқ эди.

Уста Нури Гулизорани тинчасини ноурин ташди.

— Бекорга аччиғланяпсан Гулизор, — деди у. — Ўғлимизнинг немини Умар деб қўйган бўлса, бу уш ҳам Хайрат Умар бўлсин деганнимиз эмас-ку... Арак ичмасе-ку, нур устани аъло нур-а... Бирок бир марта ишга бўлса бунинг ушун бемон узиниб ерга тушмас.

Умар уринга ётганда бошининг айланиши хаши босилгани йўқ эди.

Хаётида илк бор қидах курагани ва аёл кинчи бизан илк бор яқинлашганидан маст бўлганига эслашга эриш. Дабди бузилар эди. «Бу қадах биринчи за охир куни эди, бу за аёл билан ҳам иккинчи учранимайман» деди у ушга.

Умар сузнинг устидан экид. Бирласт куни «Сакони тукқизинчи»нинг сузлаганига драмай арак ҳам ичмади, бу хонимнинг олдига ҳам бормади. Нени туганини билиб дарх уринга саниқди.

Бир куни гамаки фабрикасини ишга олган дуслари билан гаплашиб учирганида:

— Йигитлар, — деди. — Мени маҳкам ушлашлар. Сузимни тўғри тушунишлар... Ўзимга кучим етмагани учун шундай деганим йўқ. Бироқ падари лаънат касбим йўлдан оздирди деб хавотир-даман...

Умар «падари лаънат касби»нинг борган сари мукаммал му-тахассисга айлана борди. Ўзининг табири билан айтганда «ката-та урмондан четга чиқиб кетмаслик учун» бор кучи ва гайратини сарф қилди.

Ўз ути. Қиш келди. Қишдан кейин яна ёз келди... Қушлардан бир кун Умар билан ошаси утириб жамгарган пулларини санашди. Тажриба урганни муддати ҳам ниҳоясига етай деб қолган эди. Жамгарилган пулга мустақил ниҳона эчки керак. Бироқ жой олиш учун юз дара етмасди. Умарнинг уртоқлари етмаган пулни бир ҳафтада йиғиб беришди.

Уста Нури бир кун ишга бормади. Ўглини ёнига олиб куча-ма-куча юрди.

Ниҳона учун муносиб жой қидиришди. Бу орада Умар таж-риба орттириш учун маҳкамага қатнай бошлаган эди. Ниҳоят, иш-хона учун муносиб жой топилди. Кўп қаватли бинонинг энг устки қаватидан бир хонани ижарага олишди. Зиналари бир оз тикроқ, лифти ҳам йўқ эди. Бу камчиликларга уста Нури:

— Парво қилма, — деди. — Сенга иши тушадиган мижозлар қийинчиликка урганган бўлишди.

Ижара ҳақини тайин қилаётганларида бинонинг қоровули иш-кал чиқарди. Бу ёшига йигитча билан эғши-боши бир ҳолатда бўлган мўйсафидга ишонченлик билдирди.

— Бир ойлик ҳақини олдиндан тўлайсизлар, — деб оёқ тираб олди у. — Хужайинимизнинг аччиги ёмон. Ҳали сизларга кафолат берадиган одам ҳам топшингиз керак. Кафил турадиган одам ал-батта савдогар бўлиши лозим. Ҳамма шарт-шаронтни сувга ту-шунтириб қуяй. Маъқул бўлса кейин хўжайинининг олдига бора-сизлар...

Қоровулнинг талабини қондиршди. Бинонинг эгаси, қоровул-нинг «хужайини» билан учрашгани кетаётганларида уста Нури Умарга:

— Қоровулларнинг ҳаммаси бир хил, — деди. — Бизнинг фаб-рикамызда ҳам бир қоровул бор. Худди хозиргининг шериги... Кеч-курун ишдан чиқаётганимызда ёнимизни эринмай, обдан титиб чи-қади. Қўлидан келса хужайининга тегишли парсанигина эмас, зар-рача чангини ҳам биз билан чиқармаган булар эди.

Бинонинг хўжайини билан гаплашдилар... Хужайин худди қо-ровул айтганидек кафолат берадиган одам савдогар бўлиши шарт, деб туриб олди. Шунга қарамай Қамронбейнинг кафил булишига розилик берди.

Хонанинг полтини Гулизор ўз қўли билан тозалаб ювди. Қоро-

бул Гүлзи ор, шу долзован хо ни Умарнинг онаси эканини эшит-
гашидан кейин янги мижозга булган шубҳаси баатар орди.
Шартиномага кура к овудини нг мажлисини Умарнинг ўзи тулаши
керак эди. Бу жойда

— Игасанинг ма нг дини... — фўта охирида беришингиз
мумкин, шу гада х ини тизиб олишди, — деди.

Энди эвжонани с гта етди, с гта с гта стул, бишта шкаф ва
бўв марини ден с ии чиримиз.

— Сендени ш г дди ту гада, эрин с олиб отирмиз мум-
кин, — деди уста ф дини... — бу га тугри бўлмади. Чунки
даста баи обвар, т и нини... — бу га май туралди... — кроқ ан-
ганда дастабдан н ларда яна бунга тутайдиган айвачалар
олдинга келмас экан мурак. Шунга учун пулни ойлик ту-
лаша асроккуни... — х

Яна дастаб к Умар Гүлзи бу гада х ини... — бу га май туралди... — кроқ ан-
дан. Бу жойда с гта с гта стул, бишта шкаф ва
бўв марини ден с ии чиримиз.

Умарнинг бу гада х ини... — бу га май туралди... — кроқ ан-
дан. Бу жойда с гта с гта стул, бишта шкаф ва
бўв марини ден с ии чиримиз.

Умарнинг бу гада х ини... — бу га май туралди... — кроқ ан-
дан. Бу жойда с гта с гта стул, бишта шкаф ва
бўв марини ден с ии чиримиз.

Умарнинг бу гада х ини... — бу га май туралди... — кроқ ан-
дан. Бу жойда с гта с гта стул, бишта шкаф ва
бўв марини ден с ии чиримиз.

Умарнинг бу гада х ини... — бу га май туралди... — кроқ ан-
дан. Бу жойда с гта с гта стул, бишта шкаф ва
бўв марини ден с ии чиримиз.

Умарнинг бу гада х ини... — бу га май туралди... — кроқ ан-
дан. Бу жойда с гта с гта стул, бишта шкаф ва
бўв марини ден с ии чиримиз.

Умарнинг бу гада х ини... — бу га май туралди... — кроқ ан-
дан. Бу жойда с гта с гта стул, бишта шкаф ва
бўв марини ден с ии чиримиз.

Умарнинг бу гада х ини... — бу га май туралди... — кроқ ан-
дан. Бу жойда с гта с гта стул, бишта шкаф ва
бўв марини ден с ии чиримиз.

Умарнинг бу гада х ини... — бу га май туралди... — кроқ ан-
дан. Бу жойда с гта с гта стул, бишта шкаф ва
бўв марини ден с ии чиримиз.

Умарнинг бу гада х ини... — бу га май туралди... — кроқ ан-
дан. Бу жойда с гта с гта стул, бишта шкаф ва
бўв марини ден с ии чиримиз.

Умарнинг бу гада х ини... — бу га май туралди... — кроқ ан-
дан. Бу жойда с гта с гта стул, бишта шкаф ва
бўв марини ден с ии чиримиз.

Умарнинг бу гада х ини... — бу га май туралди... — кроқ ан-
дан. Бу жойда с гта с гта стул, бишта шкаф ва
бўв марини ден с ии чиримиз.

Умарнинг бу гада х ини... — бу га май туралди... — кроқ ан-
дан. Бу жойда с гта с гта стул, бишта шкаф ва
бўв марини ден с ии чиримиз.

Умарнинг бу гада х ини... — бу га май туралди... — кроқ ан-
дан. Бу жойда с гта с гта стул, бишта шкаф ва
бўв марини ден с ии чиримиз.

Умарнинг бу гада х ини... — бу га май туралди... — кроқ ан-
дан. Бу жойда с гта с гта стул, бишта шкаф ва
бўв марини ден с ии чиримиз.

кечалари ой ёруғини фақат қамоқхона деразасининг панжараси орасидангина куришимиз мумкин эди...

— Бугун ишга бормай, Саид амаки билан тўйиб-тўйиб гаплашайлик, — деб таклиф қилди Умар. Бироқ Умарнинг таклифини биринчи булиб Саид амаки рад этди.

— Булмайли, — деди у. — Хав ким уз ишга кетаверади... Менниг ҳам баъзи бир одамлар билан учрашмоғим керак. Кечаси келаман...

Эшикдан чиқаётганларида Саид Гуливорга:

— Буйдоқинкнинг ҳам яхши, ҳам ёмон томонлари бор-да, янга, — деди.

Ундан булса сизни уйлантириб қўя қолайлик, — кулди Гуливор.

— Ўзимга қолса фарзанд куришини орзу қиламан... Бироқ бушга кечикдим шеклиди... Фарзанд дегани жуда шарий булар экан, янга... Нуриши куриясенми, назаримда у Умарга қараган сари бир қон семрияпти. Угли билан ёйма-ёй юрганнда: «Манг шу кичкина тоғни кен яратганман» деб, кўкрагини кериб гудди. Хакиматлар ҳам Умарни яратти-да...

* * *

Махкамани ушладиган практика тугади. Бир куни Умар:

• Дада, — деди. — Келаётган жума куни уз ишорамизни, «боққоличлик дукани»нинг и очуқ деб эълон қиламиз...

— Куришганин ишнинг борми? — суради Саид амаки.

— Шук, амаки, бироқ булди... Амир биз жинсий ишлар билан шуғулланамиз-ку.

Уста Нури:

— Биз ушқа эр-хотини можароси билан пачаклашниб утирмаймиз, — деб ҳазилланди.

— Углим иш бошлаган куни, уйда сизларга узим виқфат қилиб бераман, — деди Гуливор. — Саид амакисен, кунглингиз қандай таом тусаяпти?

— Бақлажон дулмасини емаганимга анча йил бўлди, янга...

— Жошим билан қилиб бераман... Дадасен, сиз нима дейсиз?

— Аччиқ-чучукдан кунпроқ булсини.

— Яхши... Сен нима дейсан, Умар?..

— Менниг гўштди овқат егим келяпти, она... Куфта¹ бўлса яна яхши...

— Куфта ҳам бўлади... Сен гўшдан кунпроқ еб туришиниг керак. Гўшт зеҳиниг очиланинга ҳисса қўшади...

¹ К у ф т а — қийманиг қуруқ узини думалоқлаб тайёрладиган таом.

— Бизнинг Қофир Жамол домулламиз яна Истамбулга қайтиб келишти, — деди Нури урта гап орасида. — Бугун эрталаб кучада куриб қолдим... Эртак учрашди булик. Уни ҳам зиёфатга таклиф қилса: қани буларкин?

Шундай қилиб зиёфат Қофир Жамол домуллани ҳам таклиф қиладиган бўлишди...

Шанба кунини эди. Ўзларнинг эрмани Азонлаб ошхона иши билан машғул бўлди. Уларнинг ишидан кейин кетди. Уста Нури билан келишиб элдани Хастанидан чиқиб туғри Умарнинг ишхонасига боргани ва унга икки бирга қайтишлари лозим эди... Сани амаки билмиш Қофир Жамол домулла туғри уйга келишадилар.

Умар узини «боққол» дегонда и стол-стулланинг урнини қулай бўлсин учун ташмашивоқ қилди. Деворга уч дона расм олиб қўлди. Бу расмлар «Девон»нинг келиб олишган эди. Расмдаги кишиларнинг ҳатмат соқот қилиб олишганди. Биринчисининг сочлари пашмоқ соқот шеърини ёзиб ухшарди. Кулларини қуйлаган узилан тушган турганди. Иккинчисининг таралган ва теп-теки қилиб келишган улу соқол бор эди. Шон муйлови эса соқолни тепарди. Учинчисининг қалта ва учи найза қилиб келишган соқолни алайиб заҳаботли қуршарди.

Умар расмларни олиб бўлганда кейин рупарага угиб уларга қаради ва:

— Маслакдонларнинг альяласин давом эттирямиз, — деб қули.

Соқол шеърининг сони думнаган одамнинг расми хонанинг турига олишган эди. Ундан мизл маслакқа соқол узуннинг, ундан турт элдик берирокқа соқол келтир одамнинг расмлари жойлаштирилган эди...

— Ҳарқалай «боққол» дегонда «бир оз кузга» куришиб қолди, — деб уйлади Умар. Сунгра уста Нурининг иши кийимда тушган расмининг тортунда «боққол»нинг устига қуйди ва унга узоқ тикилиб қолди. «Давон» деб расм билан таплага бешлади ниғит. — Юзинингизни ҳеч қачон ерга қарата қўймайман. Уста Нурининг фарзанди экиннинг ҳеч қачон унутмайман... Уста Нурининг фарзанди бўлиш нақарни графни хонанини жуда яхши биламан!»

Эшик қоровули турли хил баҳана билан чой-чака ундирини макеада хонага бибонга марта кираиб чиқди. Умар қоровулга элдик қуруш берди. Пул билан қўлиб қўя қолмай, иш хакини кечиктирмай тулаш берди. Унинг қаса, қоровул пулини уз вақтида бериш жуда савоб эканини мақидеги лекцияни ҳам тинглашга туғри келди.

Қоровул чиқиб кетганидан кейин Умар Камронбей юборган, уз касбига тегишли бир неча нарсани берди. «Зиёфатга Саксон тўққизинини ҳам чинишак чўки бўлмасди», — деб уйлади.

Журнал саҳифаларида нимаси биландир, бир-бирига жуда ўхшаб кетадиган адвокатларнинг расмлари бор эди. Бир кун бориб, журналнинг кейинги соҳларида мана шу давра ичига ўзининг ҳам расми чиқиб қолгани мумкинлигини уйлаб, Умар кизариб кетди.

Кош қорая бошлади. Умар ҳали электр чироки ёқтиргани йўқ эди. Столда юзини кафтига тираб борган сари қоронгилашаётган хонанинг деворларига тикилиб утирар, назарида девордаги уч расм унга шубхаланиб қараётганга ўхшар эди. Умар ўзига-ўзи: «Қани йиғитча, ҳолингизни бир кўриб қўяйлик, — дерди. — Ўста Нурининг угли бўлиш осон иш эмас. Инсон факат кўзини юмаётганидагина ҳаётдан ҳисобот бера олади. Сен ҳам кўзинг юмилганига қадар, тўғри йўлдан юра олармикимсан? Бу қийин масала, йиғитча... Биргина ҳаяжон, жушқинлик, билим билан иш битмайди».

Хонанинг ичи обдан қоронгилашди. Ташқаридан, йулакдан оёқ товуши эшитила бошлади. «Дадам келяпти», деб уйлади Умар ва сакраб ўрнидан турди. Бироқ оёқ товуши хона эшиги олдида тўхтамай нарига утиб кетди.

Умар эшикни очиб қолдирди. Йулакдан тушиб турган чирок нури хонанинг пол тахталарини ёритди. Умар соатига қаради. Соат етти эди... Дадаси шу пайтгача келиши керак эди. «Соат етти яримгача кутаман, — деб уйлади Умар. — Эҳтимол бир ишлари чиқиб қолгандир». Бироқ негадир кўнглига бирдан гулгула тушиб қолди. «Нима бўлди экан-а?» уйлади Умар. Қанча уйласа ҳам дадасининг кечикишига асос тополмади у...

Етти яримгача кутнишга Умарнинг тоқати етмади. Хонани қулфлаб, калитни эшик олдида утирган қоровулга берди-ю, кўчага отилди.

Трамвай кутнишининг юрак сиқадиган иш эканлигини Умар биринчи марта уша оқшом ҳис этди.

Ипҳоят, эшиги тепасига: «Жой йўқ!» деб ёзилган трамвай бир амаллаб маҳалладаги бекатга етиб келиб тўхтади.

Умар шахдам қадам ташлаб уйларига яқинлашаётган пайтда, майдалаб ёмғир ёға бошлаган эди.

Умар муюлишдан утди. Худди шу пайтда Умарнинг ёнидан бир снгил машина учиб ўтиб кетди.

Уйларининг эшиги кўришини билан, Умарнинг юраги дукиллаб ура бошлади.

Очиқ эшик олдида тумонат одам тўпланган эди. Тўпланганлар орасида бир полициячи ҳам бор эди. Умар уйи томон чопиб кетди. Уйдан чиққан Кофир Жамол домулла полициячининг олдига югуриб келди. Шу пайт домулланинг кўзи Умарга тушиб қолди:

— Ташвишланма, углим, — деди у. Бироқ ўзининг овозигача титради. Бугилиб кетган Умар:

-- Нима гап амаки, нима бўлди? — деб суради.

— Ҳеч нарса булгани йўқ, углим...

-- Кутилмаган фавоқта... — деди Кофир Жамол домулла. У сўзини тутатганига бу маънадаги ора полициячи келиб тухтади.

— Уста Нурининг угли, адвокат Умарбой, — деб тушунтирди, Жамол домулла полициячига.

Илк марта Умарни «адвокат» деб аташди. Бирок адвокатнинг уни бунинг фарқига бормади. Олдига келган Кофир Жамол домулланинг қўлидан моҳкам ун таб уйлари томон судраб кетди.

Бироқ «адвокат» деган сөз полициячига уз таъбирини кўрсатди. Гира-ёйира қўриққич адвокатнинг ёни нигитча эканини сезолмади.

— Вей афанди, — деб биттурмади у Умарга қараб. — Машинанинг номерини ёзиб олганми. Тўғридан танишилманманг... Бундай вилдор ҳар қуни бўлиб туради!

Умар остонадан ичкарига қатъан босилиш билан, нима булганини тушуниди. Бир босқич илтикоз берган эди. Битта сизил машина... Кейин фавоқта...

— Онамни босдимми? Ёки Саид амакни босдимми? Дадам қанилар? Кимни босди? Ганга сангаларини!

— Ҳеч кимни босганини ҳук. Умар. Ниҳоятги далагани...

— Дадамни босдимми?

— Ҳа... Уста Нури олдинга борасдан бир уйга кириб чиқай, деган экан. Катта қўлда қўлдан олиб маҳаллага ўтаётганида, олдидан бир машина чиқиб тўрғиб ётибди...

— Уллари қанилар?

— Касалхонага олиб кетилди.

— Онам қанилар? Саид амак қанилар?

— Иккаласи ҳам дала билан бўрига кетилди...

Кофир Жамолнинг кўзини қўшиб юборган Умар, шамолдек учиб кетди. Маҳалладан катта кучагача бўлган масофа Умарга ҳеч қачон бунчалик узоқ бўлиб гўялмаган эди. Жамол домулла билан полициячи унинг оққасидан бақирганча қолаверинида, бирок Умар уларнинг овозини эшитганини ҳам ҳук.

Умар катта кучага чиқди. Турган таскилардан бирининг эшигини шартта сиди ва утирғач, зурга нафасини босиб шофёрга:

— Тезроқ ҳайданг, бир одам... -- деди.

Шофёр ниҳоятда совуқолади билан:

— Қаёққа бормоқчисен, Сей афанди?... -- деб суради.

— Касалхонага... -- деди Умар шофернинг сўзига яхши аҳамият бермай.

— Қайси касалхонага?... -- яна кўйта суради шофёр.

Ана шуидагина Умар деганини қанси касалхонага олиб кетганларини суринтирмаганини тешуни.

— Мана шу рунарадаги кучага қараб ҳайданг... -- деди у. — Фақат илтимос қилмай, шундай қилиш...

Маҳалланинг кучасида полициячи билан, Қофир Жамолга дуч келинди. Машина фараларининг ёруғида, Жамол домулланинг қўлларини кўтариб алламабалолар деб қичқираётганини кўриш мумкин эди...

Умар эшикни очиб:

— Буёққа, домуллажон, буёққа келинг! — деб қичқирди.

Такен орқасига кайрилиб катта кўча томонга нўл олганда, Умар Қофир Жамолга:

— Домуллажон, қайси касалхонага боринимиз кераклигини шофёрга айттинг, — деди.

Қофир Жамол шофёрга адрес берди...

Пулда Умар ҳам ушунча шофёрга:

— Глази боғинг, биродар, олгимос, қиламан, тезликни оширинг... Тезроқ ҳайдаг, тезроқ... — дер, бир ёқда есимма-пен савол бераб Қофир Жамол домуллани қистовга оларди.

— Хушларини йўқотганлари йўқми?.. Бир жўллари енггани йўқми?.. Жароҳатлари хавфли эмасми?

Касалхонанинг эшиги олдида машинадан тушиб, бирок ичкарига кириш осон бўлмади.

Касалхона қоровули зияратчиларни ичкари киритиш муддати тамом бўлганлигини айтиб, хиралик килди.

Азбаройи хафа бўлганидан кўз олдига хираланиб, бу ушунча аламинин қоровудан олмоқчи бўлгандек, унга таштанар эди, Қофир Жамол уртага тушиб:

— Аибга буюрмени, қоровул афанди, — деди. — Ўнча бечоранинг отасини машина туртиб юборган эди... Шу етти олиб келтирган... Ниҳоят беморнинг ҳолидан хабар оламиз, ҳа?..

Умарнинг кўюл сўзлари ва ҳаракатидан таштанар булган қоровул:

— Яқиндагина, машина уриб юборди, — деб бир-икки кишини олиб келинган эди, — деди. — Шулардан қайси бири эмининг оламингиз эканлигини мен қачқдан билай?

Шундан кейин Қофир Жамол бир амаллаб Умарни таъинтиди, навбатчи докторнинг немиси суршитирди. Кейин Умарни судраб касалхона ёнидаги боққолининг дўконига олиб борди. Дўкондан касалхонага қўйи проқ килинди.

Навбатчи доктор Қофир Жамолнинг таъини экан.

Умар билан Қофир Жамол касалхонага қайтиб келганларида, қоровул уларнинг ичкари киришларига мутлақо қаршилик кўрсатмади. Орқаларидан мингирлаб тартиб-интизомнинг бузилганидан хафа бўлганини билдирди, холос.

Касалхонанинг боғи ниҳоятда катта бўлиб, бинолари бетартиб тушган эди. Ҳар қайси алоҳида-алоҳида турган бўлималарнинг деразасидан ёруғлик тушиб, олдидаги дов-дарахтин ёритиб турар, э.и.

Ақадан озар дар жа... етгли Умар, атрофдаги манзарани кур-
масди.

Кофир Жамол домунга ду... кстага хамширадан навбатчи док-
торни каердан тошини му... киялигини сурарди.

Навбатчи докторни хонасига кирганларида, бир бурчакда
қатор утирган Гулнор билан, бу дарини тиззаси устига қуйиб
хаёлга толган Саид амакни раунара булшиди...

Умарни курно Гулнор... эага б уридан турди ва йинглаб узи-
ни углининг қучолига та... ади...

— Нима гап, онажол... ишқилиб тап-жонлари соғми? — деб
суради Умар тираб.

Навбатчи доктор Умарни... сикесини слада. Кекса, шафқат-
ли аёлларга ухшаган овал билан:

— Хеч нарсә килмайди, ҳеч нарсә... йи майди, — деди. — Жа-
роҳати унчалик қурқич... емас...

Дадамни курини... ҳеч... ёки йукми, доктор бей? — деб
суради Умар, бироқ... ок... рини ж... воб берини кутиб утирмади.
Бу орада Кофир Жамол билан Саид амакнининг нима ҳақида-
дир пиширланиб тап... аш... ётган... р... ни се... воб қолган эди. Уларга
караб:

— Нима деянензлар? — деб... бақирди. — Биздан ниманидир
яширянензлар... Дадам қорда?... Унга нима булди?..

Саид амаки аста юрғо Умарнинг олдига келди ва унинг кў-
зига тик каради Жилдий таширини... харакат қилиб:

— Узини тут Умар, — деди. — Бунчалик эсини... йукотма...
Онангни ҳам жиндек... йлагин-та...

Мана шу бир калитр: Умарни... миясига болға булиб тушиди.
«Онангни ҳам жиндек... йлагин-та...» Умарнинг миясида тишмай
«Онангни ҳам жиндек... йлагин-та...» деган фикр айланаверди.

«Онангни ҳам жиндек... йлагин-та...»

Демак онаси хаки... ах... йлагин кесак экан...

«Онангни ҳам жиндек... йлагин-та...»

Шунга ухшайдан су... тах... ач... и... т... тарди?..

— Дадам улиб келдими?.. — бақириб юборди бирдан Умар.
Ашиқроғи Умарнинг наз... иди бақирғидек булди. Аслида унинг
сузларини Саид амакни... ерга эшитган эди.

— Жини-шини булғимисан? Гага эни... даданг улар экан?.. —
деди Саид амакни.

Гулизорнинг ранги сар... йиб кетди

— Умарбей, — деди доктор. — Падарингиз катта бир тахлика-
ни бошидан кечирди. Би... ж... тах... ига утиб кетди, шунга ишонаве-
ринг... Фақат...

— Фақат?..

— Ха... Фақат унг... бег... ни тиззасидан...

— Кесдиларингми? — деб бу сафар р... смана бақирди Умар.

Доктор бошини қуйи осилтирди.

Хопа жимжит булиб қолди...

Санд амакиси Умарни қўлтиқлаб:

— Қўлимиздан нима келарди, Умар, — деди. — Даданг бир оёқда ҳам йулини топиб юролади.

Гулизор юм-юм йиғларди.

Кофир Жамол домўлла соқолини тортқиларди.

Биринчи сўз бошлаган яна Умарнинг узи булди:

— Доктор бей, — деди у. — Дадамни куришига қачон рухсат берасиз?

— Эртага кечки пайғ келинлар...

— Бу ерда неча кун ётишлари керак?..

— Бир ой ётса керак-ов...

Яна суҳбат узилди.

— Энди кетайлик, — деди аста Кофир Жамол. Сунгра доктор томонга ўгирилиб.

— Биродар, — деди. — Уста Нури мен учун туғишган укадан ҳам яқинроқ одам... Уни астойдил парварниш қилишингизни ўтиниб сурайман...

— Бугидан хотиржам булинг, Жамол.

— Кетдик булмаса, — деди Санд амакни.

Хонадан ҳаммалари бирга чиқишди. Умар Гулизорни қўлтиқлаб олди.

Санд амакни, доктор ва Кофир Жамол домўлла уларнинг кети-дан келишарди.

Умар билан Гулизор бутун кеча ухламай, гаплашиб чиқишди.

Тонг отиши билан, Умар юз берган воқеа юзасидан даво олиш учун маслахатлашгани бошқармага йўл оларкан, трамвайда бир газетадан фалокат қандай содир булганини билиб олди.

Газетанинг туртинчи саҳифасида: «Автомобиль ҳалокати» сарлавҳаси остида шундай хабар босилган эди: «Кеча Бешиктошда (...) номерли, Сайфибейга тегишли енгил машина, уста Нури исми бир ишчинин туртиб юборди. Уста Нури касалхонага олиб борганларида, унинг унг оёғини кесиб ташлаш зарур эканлиги аниқланди».

Уша кунларда, газетанинг биринчи саҳифалари сўбатга доир булган мақолалар билан тўлдирилгани учун, одатда расмлари билан биринчи саҳифани эгаллайдиган бу хабар зурга учинчи саҳифага жойлаштирилган эди.

Фалокатнинг содир булишига сабабчи булган машинанинг эгаси Сайфибей экан. Бу «Сайфи» ва «бей» калималарининг кет-ма-кет келиши, Умарнинг қонини қайнатиб юборди. Лекин узича: «Истамбулда шахсий машинаси булган Сайфибейлардан қуни бор-ми?» деб уйлади.

Умар хабарин икки қайта, уч қайта уқиб чиқди. Биринчи бе-

казда, трамвай деразаси а осидла ган сотувчи боладан эрталаб-ки газеталарининг ҳаммагини сотиб олди. Бошқа газеталарда ҳам янги ган куриши эди. Ҳа... азда факат «Сайфибей»нинг номи зикр қилинарди хот...

Кун ўтмай фалокат бабчисе кайсе Сайфибей эканлиги аниқланди.

Умар полиция маўка деддан Сайфибейнинг адресини олди.

Дадарини боғирон келиб қўйган шахад уша юз-кузи Умарга ниҳоятда ухшаб кетадиган Сайфибейнинг худди узғинаси эди...

IV

УМАРНИНГ БИРИНЧИ ДАЪВОСИ

Қасалхонага бирга бөөши учун учрашганларида Умар Гулизорга:

— Она, — деди, — Дадарини боғирон келиши маънасиен боғирон билмадиниизми?

— Билдим, ушунга. Кеча билмаган эдим... Лекин полициячи куришинини тасвирлашни билан тушидим.

Она-бола келмади аниқ билмади. Умар ҳам, Гулизор ҳам трамвайга утиришени кетмади.

Уста Нурининг хонасида Кўфил Жўмол билан Саид амакни учратинди.

Рағби сёмондек сарғайиб кетган уста Нури Гулизор билан Умарни куриб келдан қизилдам деди булды. Биқоқ оғриқнинг зўридан афти бўлмаганга қолаверди.

Гулизор аста аста юриб, уста Нурининг тепасига келди-ю, хонада бегона эркаклар борлигини ҳам сезиб эрнининг юз-кузидан уша бошлади.

— Қурган-қозиранинги изини булдиз, деди, — деди Умар.

Уста кулименраб кўйд.

Умар устанинг оёқ оушига утирди.

Устанинг сарғайиб кетган қўллари адет устида ётарди.

Умар эганашиб, устанинг қани қўлган қўллариини ушди. Бирдан эшига кун йиллар олдин қурган бир қазалтонг тушди. Уша қасалхонада ҳам бемор етган эди. Уша беморини бирданнга икки оёғи кесиб ташланган эди. Умар уша пайтда ёш бола эди. Икки оёғидан айрилган беморнинг ҳам қўллари сарғайиб кетган эди. Бола Умар, — уша сарғайган қўллариини ўшди.

Уста Нурига ширини шўкни ушди.

Олдиди узоқ утиришни ҳам доктор ман олганди.

Умар йиллаб юбўршиди лекин сарғайиб утирарди

Кўп ўтмай ичкарига ҳамшира кириб келди. Устани кўргани келганлар кетишлари кераклигини тушунтирди...

Касалхонанинг боғидан чиқаётганларида, Умар Гулизорга:

— Дадамни шу куйга солган одам устидан даъво очаман, она, — деди.

Адвокат Умар даъво очган ҳафтанинг охирида, ҳужжатлар терговчи қулига утган пайтда, Умар ўтирган кичкина хонага Алибей кириб келди...

Умар бу нотаниш одамни уридан туриб кутиб олди:

— Марҳамат, бей афандим, — деб уни утиришга таклиф этди. — Хизмат?

Алибей студия яқинроқ суриб Умарнинг рупарасига утирди.

— Умарбей сиз бўласиз, тўғрими? — деди Алибей.

— Ха... — жавоб берди Умар.

— Мени танимадингизми?

— Йўқ...

— Юзимга яқинлаб қаранг-а... Буни куриш, кан-катта киши бўлиб кетибсиз. Бироқ мен сизни курган заҳоти танидим.

— Мен сизни таний олмадим, афандим.

— Бу табиий бир ҳол. Кичкиналар катталарни танимасликлари мумкин, лекин катталар кичкиналарни танийдилар... Мен Али бўламан... Эсингизга тушдими?

— Йўқ...

— Уруш йиллари эсингиздан чиқмагандир-ку?..

«Уруш йиллари» сузини эшитгани билан, Умар Алибейни таниди... Ускудардаги фабрика... Кузойнакли амаки, уйичоқ арава, фабрика бошлигининг хонаси, дадаси ишлаган устахона, буларнинг ҳаммаси Умарнинг кўзи олдида бирма-бир утаверди.

— Эсимга тушди, афандим, — деди Умар. — Сиз Ускудардаги фабриканинг ҳужайинларидан бири эдингиз... Унда олдин дадам билан ён қўшин экансиз...

— Ха... Иккала дадангизга ҳам яқин дўстман...

Бу сузларни эшитган Умар, лоладек қизариб кетди ва:

— Бу билан нима демоқчисиз? — деб сўради.

— Демоқчиманки, мен уста Нурининг, кейинчалик бориб Сайфибейнинг...

Умар олдинга гап тополмай қолди. Бир оздан кейин узини тутиб олди ва гоятда совуққонлик билан:

— Нима истайсиз? — деди.

Алибей йуталиб олди ва:

— Уғлим, — деди. — Мана, тупна-тузук адвокат бўлиб чиқибсиз... Тақдирнинг қалтис ҳазиллари булишини сизга тушунтиришимнинг ҳожати йўқ...

Умар «Саксон туққизиничи»нинг сузини булган суд раисига ўхшаб:

— Мақсадга ўтинг, — деди.

— Хуп булади, уғлим, — деди бундай муомаладан бир оз узин йўқотган Алибей. — Эvinга улим йўқлиги аввалдан маълум... — Мана шу фалокат масаласида тиллашган келидим...

Умар узини тушулмадига соғино

— Қандай фалокат тиллашди? — деб суради.

— Ўзингизни билмасинга олдинг, уғлим. Уша уета Нурининг бошидан кечирган фалокати хақда гапирмайман... Жавобгарликка тортиш мақсади билан тиллашди. Ушунини юзасидан сўзини ўзи ҳам тегинчи муҳимлигида тиллашди... Сизнинг қўйган талабингиз...

— Мен талаб қилганим бўлди, бунинг сизга нима алоқаси бор? — асабийланиб сўзиди Умар.

— Менга алоқаси йўқ — деди тудуқланиб Алибей. — Ўзингизга жуда яқин бўлган бир дама, Эҳтимол, бунинг сиз билмасиз... Сайфибей...

— Яъни фалокат соғир бўлишга сабабли бўлган одам... Хуш, нима қилинган?

— Сайфибей сизнинг отаниз бўлган.

— Менинг отамнинг исми уета Нури. Тушуварли бўлдим Алибей?.. Мен, яъни уета Нурининг фарзиди, жиноятчини жавобгарликка тортишларини талаб қилишман. Тушуварлими? Сайфибей билан меннинг ҳақ қандай ноқам йўқ. Булишини истамайман ҳам...

— Сиздан шунини кутмаган эдим, — деди Алибей. — Эҳтимол, Сайфибей сизнинг ва волидаингизнинг олдида айбдордир. Лекин кечириб, бу пихоятда олжаноб пареа... Буёғини узингиз биласиз...

— Бае қилинган! — деб сакноди Умар. — Агар шундан бошқа гапингиз бўлмаса, бекор вақтимиз олиб овора бўлмайман Алибей...

Қизариб кетган Алибей уридан турди. Эшикдан чиқаркан:

— Нурининг тарбиясини олиган дама бундан ортиқ бўлмайди, — деб мингирлади.

Кечқурун уйга қайтганида, Умар Алибейнинг олдига келиб айтган сузларини битга қўймай онасига гапириб берди.

Гулизор чурқ этмади. Бирок ётоғига чикиб кетаётганида:

— Умар, — деди. — Илтиб қўй, сен катта синовдан утясан...

Умар юрган жойида таққа тўхтади:

— Мендан шубҳаланишсизми, она?.. Синовми, бошқами, меннинг бу билан ишим йўқ. Даламининг, яъни уета Нурининг оёғини машинаси билан босиб кетган жиноятчини жавобгарликка тортирмоқчиман, вассалом...

Терговчилар докторларнинг коғозларини текшираётганларида, Умар ҳам тинмай текширув ишгази билан шугулланди. Натияжада воқеанинг аслини билди олди.

Фалокат юз берган кели, хуеуси йи машинасини узи хайдаб юра-

диган Сайфибей, Буюкдарадаги отелдан пешин пайтида уюштирилган зиёфатдан қайтаётган экан. Зиёфат пайтида спиртли ичимликлар керагидан ортиқча бўлган... Бу ҳол Сайфибейнинг ҳам маст бўлганидан далолат берарди.

Зиёфатда Сайфибейлар билан бирга, Суҳайло ва унинг эри ҳам қатнашган экан.

Кейинги пайтларда газеталарнинг биринчи саҳифалари бўшаб қолган эди. Сисбат борасидаги баҳс хал этилганди. Газеталар биринчи саҳифани тулдирини учун мақола тополмай, яна бир ҳафта олдин юз берган бахтсиз ҳодисага қайтган эдилар.

Бахтсиз ҳодисага сабабчи булган шахс, шаҳарнинг энг бадавлат одами. Бахтсиз ҳодисага учраган одамнинг бир оёғи кесилгити. Бахтсиз ҳодисага учраган одамнинг угли адвокат экан... Бу иш юзасидан даъво очган ҳам уша адвокатнинг узни экан...

Қуилардан бир кунни Умар, газеталарнинг биринчи саҳифасида ўзининг, уста Нурининг, Сайфибейнинг, касалхонанинг ва Бешиктошдаги уйларнинг расмини кўрганида хайрон бўлиб қолди. Газета муҳбирларидан бири олдига келиб суҳбат утказганида юраги сиқилиб кетган эди. Муҳбирдан тезроқ қутулиш учун саволларига наридан-бери жавоб берган эди. Бироқ, Умарнинг берган жавоблари муҳим бир воқеадек эртаси кунгича газеталарнинг биринчи саҳифасини эгаллаган катта бир мақолага айланди...

Уста Нури Умарнинг даъво очганини бيلمасди. Ҳатто фалокатнинг эдириб булишига ким айбдор эканини ҳам сурштирмади. Доктор эрталабки куриқда газеталарин олиб келиб кўрсатди, шунда уста ўз кўзларига ишонолмади. Уша кунни ҳам Умар, ҳар сафаргидек дадасини кўргани пешиндан кейин келди. Уста Нури:

— Умар, — деди. — Шу даъводан воз кеча қолсанг бўлмайди-ми? Бари бир суд умумий қондага кўра ҳукм чиқаради...

Умар узни ҳам сезмагани ҳолда:

— Худди Алибейга ухшаб фикр юртасиз-а, дада, — деб юборди.

Ҳайратдан анграйиб қолган уста:

— Қайси Алибей?.. — деб сўради.

Умар масалани устага тушунтириб берди...

Уста ҳаёл суриб қолди. Сўнгра:

— Онанг нима деяпти? — деб сўради.

— Онам бу даъвода биз албатта ютиб чиқишимиз лозим, дептилар...

Уста яна жим булди, яна ҳаёлга толди. Сўнгра яна:

— Умар, углим, — деди. — Бу даъвоини очганимиздан нима чиқарди?.. Яхши қилмаяпсан... — Уста шу сузларни айтиб кулимсирашига ҳаракат қилди ва:

— Бундан ташқари меннинг руҳсатимни ҳам олмагапсан-ку?.. — деди.

Умар кулиб:

— Сизни безовт: қилмаслик учун урвнигизга узим кул қуйдим... — деди.

— Қалбакилик қилган сени қара-ю...

— Сизнингча нима қилсам гўзук эди?..

— Умар...

— Нима дейсиз, тал?

Умар «дада» сўзига бор мухаббатини жойлаб гаширган эди. Ҷуни ҳис қилган уста:

— Хеч нарса... — деб қуя қолди.

Умарнинг эса да тасв билан гап ташигиен келарди:

— Дада, — деди у. — Бирдую, Сайфибейни бошқа бир такенининг шофери бостириб қотганида, у кичи нима қилган буларди?.. Биз булсак уни шу пайтгача қаматмадик... Қафилга олишмоқчи... Бироқ бари бир қаматман...

Бу ишга жуда кун отамнинг аралашуви мумкинлигини Умар биларди. Бироқ Сухайлонинг аралашуви мумкинлиги етти ухааб тушига кирмагани. Умар кутмаган воқеа содир булди. Бир кун кечга яқин ишхонасига миравериндаги йулакда, стуллардан бирда утирган Сухайло билан учрашиб қолди.

Умар дастлаб, Сухайлони узининг олдига эмас, шу бинодаги бошқа бирорта идорага келгандир, деб ўйлади. Шунинг учун йулигагина сурашиб билдан утиб кетаверди. Бироқ Сухайло ўридан турди ва:

— Умарбей, — деб чакирди... — Сиз билан гап ташмоқчи эдим...

Умар Сухайлони ишхонасига олиб кирди. Энди у узини бутунлай тугиб олган эди.

— Чой ичасизми ёки қахва буюрайинми? — деб сўради Умар.

— Раҳмат, ҳеч нарса ичмайман...

— Чекасизми?

— Йуқ!..

— Хизмат?..

Сухайло хурениб кўйди...

— Умарбей, — деди у ниҳоят. — Эҳтимол, кулимдан келмайдиган бир ишга уринастгандирман. Илтимос қиламан, мени кетаринг.

Умар Сухайлонинг эри Сайфибейга қарашли фабриканинг бошқарувчиси эканини ўйлади. Ёсадир юраги сиқилиб кетди. Сухайлонинг келишига нима сабаб булганини тахминан билди. Бироқ бунга ҳам ушчалтук аҳамият бермади...

— Қудогим сизда, Сухайло ханим афанди, — деди. — Сизга қандай фондам тегиши тўғриси?..

— Бу масала менинг ўзимга тегишли эмас, — деди Суҳайло дулдўкланиб. — Боя айидим-ку, эҳтимол қўлимдан кетмайдиган бир ишга уришаётгандирман. Қайдан билай, бир вақтлар дуст бўлган эдик, шунга ишонган эдим...

Суҳайло «дуст» сузини тилга олганида бир оз ўйланиб қолди. Қўлимсераган булди. Сўнгра, Умарнинг юзига тикилди. Умар қосини чимириб утирарди. Ранги хиёл узгарган, лаблари биллинар-биллимас тиграрди...

Суҳайло чала қолдирган жумласини тамомлашни лозимлигини англади.

— Умарбей, узингизга маълумки, волидангизга ҳамда падарнигизга инебатан...

Умар тишларини ғичирлатиб:

— Волидам билан падаримни ўз ҳолига қўя туринг, Суҳайло хоним... Ҳозирча кунглингизда борини очиқ айтаверинг... — деб Суҳайлонинг сузини булди ва бирдан овози юмшаб:

- Муқаддималарга унчалик ҳушим йўқлигини узингиз яхши биласиз-ку... — деди.

Умарнинг сўнги сузларидан кунгли хиёл хотиржам булган Суҳайло, чуқур нафас олди:

— Биладан, — деди у. — Муқаддимани аввалдан хушламас эдингиз...

— Демак унутмаган экансиз-да?..

— Ҳа...

— Ундай бўлса гапира қолинг, Суҳайло хоним...

— Гапираман... Измирдан кўчиб келганимиздан кейин...

Умарнинг қошлари яна чимирилди.

— Биладан... — деди у, — Измирдан кўчиб келганингиздан кейин завжингиз бу ерда, Сайфибейнинг фабрикасида иш бош-қарувчи бўлиб ишлай бошлади, тўғрими?..

— Ҳа...

— Сайфибейнинг онласидагилар билан борди-келди қилиб юрдингиз... Ҳатто бахтсизлик юз берган кун ҳам зиёфатда бирга бўлгансиз.

— Буларни қаердан билдингиз? — деб сўради ҳайратланган Суҳайло.

— Биладан... Эшитдим... Сунгра... — деди, Умар совуққонлик билан.

Обдан довдираб қолган Суҳайло:

— Ҳалиги... Сайфибейни қаматмоқчи эмишсиз... — дейиши билан Умар:

— Ҳа... Кейин-чи?... — деди.

Умар «кейин-чи» сузини шундай оҳангда айтган эдики, Суҳайло гапини йукотиб қўйди. Умар эса узоқ вақт жавоб кутиб утирди. Жавоб берилмагандан кейин стол устига хиёл энгашиб:

— Бу ерга келганингиздан эрингизиниڭ хабарч бәрми? — деб суради. — Еки эзини, у хатинини бу ерга у кишининг узи, яъни Сайфибей фабрикасини элти биле тувучили юбордиме?

— Тук-тук, — деб қирди С. — Олдингизда онт ичиб айтаманки, бу ерга келишмекчи эримини муглақо хабари нуқ... Мени бу ерга...

— Хуш-хуш...

— Мени бу ерга Сайфибей фабрикада юборди. Сиз билан ташиш эканини бир вақтар унга тайван дим. У ки. билан яки душт булиб келгени эли. У мектеп яшини суради...

Умар кулди:

— «Жон узоқ, дадамни бу мусибатдан куткар. Дадамни камашмасин... Айтаган сувариниңа карағанда, Умарбей жуда кунгли буш йигит экан. Мектеп атбала раҳм қилади», — деди... Тугримми?

Суҳайло кичрикларни элтирип ушриб:

— Тугри... — деб жоаб берди.

— Мидан келиш... У кишининг услари хам олдимга келмөкчи булдилар, бирөк келмөкчидилар... Тугримми?

— Тугри...

Умар столга бир мундучиширда ва бугиңк овоз билан:

— Ёлгон гапирякени, хоним, — деди.

Суҳайло эътироз билдириш хали, ушги оқлаш учун тал ахтараркан, Умар кули билан инюна килиб гапиршига имкөн бермади:

— Эхтимол, бу ерга келганингиздан эрингизиниڭ хабарч йўқлиги роедир... Эхтимол ёлгондир... Шунга қарамай сизни бу ерга юборган Сайфибейнинг қизи эмас. Сизни бу ерга юборган... — Умар гапиршидан тухтади. Суҳайло дона-дона қилиб:

— Сизни бу ерга юборган Сайфибейнинг узгинася булади, — деди.

— Мени ташиганингни эши унга бир вақтар эмас, хамма гап газеталарга тушиб келганидан кейин айтгансиз... Чүнки сиз ушинг...

Суҳайло Умарнинг сизни беритмөкчи булгандек, бирдан қўлини олдинга узиди.

— Суҳайло хоним, — деб сизни давом эттирди Умар. — Боя айтганимдек, олдим эрингизини хам хабари бордир... «Миниң куй наресалардин хабарч бор» — деб гапиршади...

Суҳайло уриндан түриб кетгач эди. Эшитган гаплари ташеарида у тирик хурдадан танино толан эди.

— Қандай хитай, Суҳайло хоним, — деди Умар. — Охирги учрашувимизиниң шундай кунликлик билан утгандан ўзим хам гоятда хафаман...

Суҳайло юм-юм йиңир эди...

Юран деганида Сухайлонинг оёқлари чалиниб йиқилишига оз қолди.

Умар Сухайлога яқинлашиб кўлидан ушлади ва йулаккача олиб чиқди. Зина олдига етганларида, Сухайло тухтади ва:

— Раҳмат, Умарбей, — деди. — Буёғига узим кета оламан...

Умар зинадан битта-битта қадам босиб тушаётган Сухайлонинг орқасидан қараб қолди. Сухайло то пастга тушиб, кўринмай қолганига қадар шу кўни тураверди. Кейин қайтиб хонасига кирди.

Умарнинг боши зирқираб оғрий бошлади.

Умар фатҳатнинг қандай сабаблар туфайли содир бўлаганини билиш учун Буюкдарага борганида, отель официантидан Сухайло билан Сайфибейлар бир-бири билан жуда яқин муносабатда эканларини эшитган эди. Ҳатто официант тугридан-тугри:

— Зиёфатда Сайфибей ҳам қатнашган эди. Уйнашни билан келган эди... Уйнашни ишбошқарувчисининг ёшигина хотини экан, — деб айтди.

Умар ушанда бу хабарни бир фиққи-фасоддек қабул қилган эди. Бироқ бу нарса ҳақиқат эканига бугун ишончи комил бўлди.

Умар столнинг рупарасидаги столга утирди. Хаёлидан бир неча йил олдинги воқеалар бирма-бир ута бошлади. Уйлаган сари, Сухайлони ҳануз тамомла унутолмаганини хис қиларди. Қалбда шу нарсани тани олган йигитнинг юзи лолалдек қизариб кетди. Юраги сиқилиб, худди рупарасида биров утиргандек:

— Одам деган жасур бўлиши керак, — деди. -- Ҳар нарсани қандай бўлса шундай кўра билиш лозим. Мана, Сухайлони уйлаганинида ҳамон юрагинг жазиллаб ачишяпти... Сухайло Сайфибейнинг уйнаши, деган фикр гашингни келтиряпти. Ваҳоланки, у аллақачон бировнинг хотини бўлиб олган эди. Бошқага турмушга чиққанига, сени осонликча унутганига унчалик аччиғинг чиқмаган эди-ю, бошқа бировнинг уйнаши бўлса, нега мунча қуясан?.. Камроннинг қабулхонасига келган аёлининг эрига ухшаб кетясан...

Шу пайт хонанинг эшиги очилди. Умар чучиб тушди. Кейин ўзини унглаб олди. Ичкари кирган одам Саид амакиси эди.

— Нима гап, Умар? Чироқни ҳам ёқмасан, қоронғида нималарни уйлаб утирибсан?.. — деди Саид ва чироқни ёқиб, Умарнинг юзига тикилди. — Хафа куринасан. Нима гап?.. Нима бўлди?

— Ҳеч гап йўқ, амаки... Дадамнинг олдига бордингизми?

— Ҳа, ҳозиргина олдида эдим... Онанг ҳам ўша ерда эканлар... Онанг уйга ўтиб кетдилар... Сен билан мени меҳмонга таклиф қилинган... Сени олиб кетгани келдим...

— Қаёққа борамиз, амаки?..

— Оғайниларимдан бириникига... Сен уни танимайсан... Бирини бор экан. Шунинг сен билан маслаҳатлашмоқчи...

— Борамиз, амми...

Саид билан Умар маҳкам томога қараб кетишди...

Пароходга чиқилганидан зина элида уларни урта бўйли, овчилариникига ухшаган юмзул кийган, Саид амакниев тенги бир одам кутиб олдди.

Зинадан тушиб жин қучалардан бирига киришар экан, Саид амаки:

— Узимизнинг уста Нурининг уғли, деб Умарни дўсти билан танишгирди.

— Салимий... — деди Саиднинг дўсти.

Салимий бир рум алашининг уюда ижарага турарди. Хонасида касалхоналикка ухлаган биҳ каравот, каравот устида туكلари тукилиб кетган оқворангли, мин-кизил аёлни бэр эди... Уртада бир стол турарди. Стол дегизга китоб тахлаб қуйилганди... Деворга кийин осни учин қозик қокитган, унга ягири чиқиб кетган бир жомакор билан бир гизка илб қуйилганди. Ёнма-ён таниш одамларнинг расми ёзилган...

Уй эгаси столнинг устини йиғиштирди ва ямок дастурхон олиб келиб эди. Кетилан ушшога тахаллаф олиб келди. Сунгра ачиқ-чучук, поврилган килер, зайтув ёни ва бир шина арақ олиб келиб столга қўлди.

— Дустларни била тохмон қилай, дебсиз-да, Салимий, — хазилладин Саид амаки. Сунгра Умар томога угирилиб:

— Арак ичсанми?... — деб сурди.

— Йўқ... — жавоб берди Умар.

— Хеч ичганимиз?

— Бир марта ичишга дугри келган...

— Миз қилганимиз? — сурди Салимий.

— Йўқ...

— Ким билан ичган эдинг? — сурди Саид амакниев.

— Адвокат Камронбўй билан...

— Биз билан ичганми арак мизет қилди, — деди Салимий. — Қани, овқатга мархамат... Қадахларни тулдиринг... Биз маана шунақа қирқ илдида бир кертга, у хам бўлса дустлар даврасида ичамиз... Ёшланда ичмаиб эмас... Ичкиликка минг-минглаб сарфланган пайтларимиз хам бўлган... Кейин Саид барака тэйгур учраб қолди... Ичкиликка ташлашга мажбур қилди... Эсингдами Саид? Бир кунни тирт даст бунб қайтганимда: «Бир қадахдан воз кечомаймасан-у, сизга ухшаган арак ичмасига ёпишиб олганларнинг қатга курашларга киринга ҳаққи йўқ!.. Яна қайтиб шу ҳасратда курсам ўзинга қарамайман!..» — деган эдинг... Эсингдами?..

— Эдан чиқариб бўладими?... Ушанда Стоян ҳам бор эди... Шердек йиғит олиб кетаверди-я...

Стоян амакниң эслаши билан, Умарниң курагига пичоқ санчылгандек булди.

— Стоян амак асл одам эди, — деди у хурсиниб.

— Стояниң танирмиднигиз? — суради Салимий. — Ахир уша пайтда бир қарич бола эднигиз-ку...

— Бир қарич бола эди, бу туғри, — деди Санд амакисен. — Бироқ уша пайтда ҳам жуда уткир эди. Умар Стояниңниң ўнг қўлидек эди... Эсинидами Умар?.. Сут сотиладиган бир дўкон бўларди...

Паэтга, ўйниң эгасиникига меҳмон келди шекилли, граммофон қўя бошлади. Эски граммофон карнайидан йугои овозда айтилаётган болгарча қушиқ эшитила бошлади...

Санд амаки ва ўйниң икки дўсти бирдан жим булишиб қўшиққа қулоқ сота бошлашди..

Сукунагни бузиб Умар:

- Хаёлимда бу қушиқни олди ҳам эшитгандекман, — деди.

- Бу қушиқни Стоян амакниң айтар эди, -- жавоб берди Санд. -- Бу қушиқни у жуда яхши куради... Эҳтимол, эслай олмасан. Сизиникига биринчи келишимиз эди. Уша пайтларда хотинлар бегона эркаклардан яширишардилар. Бироқ бунинг билан онанг бизниң олдимизга чиқишган. Ушанда Стоян амакниң мана шу қушиқни айтиб берган эди. Бу бунингга ҳам ёкиб қолган эди.

Паэтадилар пластикани узгартиришди. Овоз ўчиши билан хотиралар ҳам қаёққадир гойиб булди.

— Қариб қолдик, Санд, — деди Салимий. — Қурысанми, кечагина югуриб юрган болалар усиб улгайишди... Қап-капта киши булишди. Энди улардан маслаҳат сураб утирибмиз...

— Йўқ, — деди Санд амакисен. — Биз ҳали қариганимиз йўқ... Мениң ҳали бундайларниң қирқтасига етадиган кучим бор... Шунга қарамай баъзи ишларда улар биздан ақллироқ булишлари керак... Биздан кура билимлироқ булишлари ажаб эмас... Бироқ довиюракликда бизга ета оладиларми, йўқми, шунин билмайман...

— Сизинигдек довиюрак булишга ҳаракат қиламиз, Санд амаки, — деди Умар. — Сизниң ҳурматингизни қилганимиз ҳолда, сиздан урганиб, сиздан ошиб кетмасак одам булиб қаёққа борардик?..

— Келинг, — Умарниң сузини булди Салимий. — Асосий масалага утайлик, укажон... Буёққа қаранг, ука... Бизниң бир даъвоимиз бор. Мана шу даъвони ҳал қилишни устингизга оласиз. Бу нечапчи даъвоингиз булади?..

— Иккинчи... — деди Умар.

— Айтмоқчи, биринчисен дадангиз масаласида эди, шундай-

ми? Натижа нима бўлиши, Сайфибей атамни маълумни камашдими?..

— Кафилга олиб келмоқчи бўлишгиле, лекин мен ёқасини куйиб юбормоқчи эмасман..

— Тажрибасиз адвокат эсан, наниги шу пайтда билдириб куйдинг, — кулди Саидмаксис. — Сайфибейнинг ёқасини куйиб юбормаснигдан олдингина ёқасини тўқмага олишнинг эркак. Назаримда Сайфибейнинг ёқасига талончиликнинг уйқатанчалик осон эмасга ухшайди.. Шундай бўлса ҳам ҳўрага қилиб олинг.. Энди бизнинг ишимизга утани.. Сизга масалами бир бошдан тушунтириб берайин.. Бизнинг Хилми неман бир уришмачи бор. Ўзи кочиблардан. Лекин дукон-пуқон деган бирдаси йўқ. Ўзинг билган кочиблардан. (..)нинг кулида ишлагиле. Унга одам кеча уйланди. Бир бева асми эрди. Бу бева Сайфибейнинг олдини эри улаган эмас.. Улар ажралишган эди.. Бева Аблайнинг олдини эригиргидейди экан.. Ўзи хамбоғли эмас, лекиннинг хоин давлати узига етгундек.. Давлатдан нафадан бериб турар экан.. Катта уйлари хам бор экан.. Бу қарага боришар экан. Дустимининг хотини бир болалик буғида эри билан келиб қолган эди. Хозир бола саккиз-туққиз мишра кирган эди.. Лекин қарқуноқдан булбул туғилган экан.. Қуранинг сиройи боласан.. У ярамаенинг ақли жуда уткир.. Зийрак.. Нақ нанига даре беради. Эр-хотин ажралишганда суд болгани онаенинг эрининг ҳақида ҳукм чиқаришти. Боланинг бувиен асрозини бошати лекин сузини ҳеч қимга утказолмангиле.. Шу қўлга уша хоини Хилмига турмушга чиққанидан кейин, қарияна болаини бергани талаб қилаётган эмиш. Судга бориб: «Болаини олмаси турмушга чиқди. Энди набирамни қайтариб берем».. — деген эмиш.. Онаси эса боласидан воз кечини истамайди. Болага Хилмининг хам мухаббатни каттиқ тушган.. Эндиги гап сенга.. Айт-чи, онаси эрга тегди, деб буваси болаини тоғлиб олиши мумкинми, йўқми?..

Бир зум уйланиб тургандан кейин:

— Болаини уз онаси қаерда?.. -- деб суради Умар.

— Билмадим, бошини олиб клекқадир кетиб қолшти.. Бу ерда бувасининг бир узи турар экан.. Болани буваси талаб қилгиле, дедим-ку..

Яна бир зум уйланиб турган Умар:

— Буваси тортиб олмас-ов.. -- деди.

— «Олмас-ов» деганингиз нима? -- деди жаҳл билан Салимни. — «Ов» деганди нима ни тушунди мумкин?

— Бу гапнинг хам бағи «ёқа» ушлагига ухшаб чиқди, — деб гапга араланди Саидмаксис. — Бу ни фақат суд қарори билангина битакөлмайди, адвокатнинг маҳоратига хам бир оз боғлиқ бўлади.. Кўнун болаини онадан тортиб олишига хам, олмас-

ликка ҳам, кўт қўяди... Агар шундай бўлмаганда адвокат ёл-лашга зарурат ҳам бўлмас эди...

Салимни хабрга толди. Сунгра:

— Бизнинг адвокатимиз бўласиз... — деди Умарга. — Кучин-гизга ишонасизми?..

— Қўлимдан келганча ҳаракат қилиб кўраман... Боланинг узи нима дейди? Бувасиникига кетишни натайдими ёки онаси билан кўлмоқчимми?..

— Бола «Онамдан айрилмайман», — дер эмиш... Бироқ туқ-қиз яшар боланинг нетаги инobatга олинмайди-да.

Умар шу пайтда узи ҳақида уйлади. Толендан хурсанд бўлиб кулди-серади.

— Нега кулдингиз? — суради Салимни.

— Ҳзим... Такдир шундай бўлганга ухшаган бошқа бир бола эсимга тушди... Бироқ мен эслаган бола сизнинг танишингизга қараганда бахтли эди. Шунини ўйлаб кулдим...

— Тушунмадим...

— Тушуниб нима қиласан, Салимни, — деб сузга аралашди Саид амакнен.

Ширакайф бўлган Салимни:

— И-у-у-у-у-уқ, Саид! — деди. — Мен тушунганим керак... Мо-домики Хилмининг ишига ўхшар экан... Гапира қолинг Умар...

— Хўп бўлади, — деди Умар. — Гапириб бераман...

Шундан кейин Умар, худди бувиендан эшитган эртагини ўр-тоқларига гапириб берган боладек ҳикоя қила кетди:

— Мен таниган боланинг онаси ҳам иккинчи марта турмушга чиққан эди. Фарқи шундаки, сиз таниган аёл иккинчи марта тур-мушга чиққанида боласи саккиз-туққиз ёшда бўлган... Мен гапи-раётган бола эса она қорнида бўлган. Сиз таниган бола саккиз-туққиз ёшга кирганида, Хилми косибнинг уйига борган. Мен таниган бола эса, Хилми косибга ўхшаган бир одамнинг уйида туғилган. Сиз таниган бола саккиз-туққиз ёшга киргани учун Хилмидан бошқа, уз отаси борлигини билади. Мен таниган бола эса узоқ вақт билмай юрган. Сиз таниган болани буваси тортиб олмоқчи, эҳтимол шунга муваффақ бўлар... Бироқ мен таниган болани туғилган онласидан ҳеч ким ажратиб ололмайди. Шунга кўра мен таниган бола инҳоятда, бахтли эканини англадим. Бор-ди-ю, мен таниган болани туғилиб-ўсган онласидан айирмоқчи бўлишса, у хафалигидан жинни бўлиб қоларди...

Умар жим бўлди.

Саид амаки Умарнинг ҳикоясини ҳурмат билан тинглади.

Яна ҳеч нарсага тушунмаган Салимни:

— Тушунтиришни ҳам боплаб қўйдингиз, — деди. — Ростини айтсам нима демоқчи бўлганингизга бир донга ҳам тушунмадим... Сиз гапирган бола ким ўзи?..

— Мен, — деди Умар дунда ёнлиб.

Анграйиб қолган Салимий:

— Қанақасига сиз бўласиз? — дея олди.

— Ҳа, ҳа, уша бола ҳудди мен узимман...

— Сиз уша Нурининг углимвасиз ахир?

— Ҳа, уша Нурининг углиман...

— У ҳолда...

— Менинг ҳам уша Нуридан бошқа... — Шу ерга етганда Умар тухтаб қолди... Сунгра ле а-секин сузини давом эттирди. — Бошқа отам бор... Бу «ота» сузи ноаник нарса... Айтмоқчиманки... Мен уша Нурининг шитикамаридан бунёд булган фарзанди эмасман... Агар шундан дейиш тугри бўлса, уша Нури менинг физиологик отам эмас.

— Ҳа, ҳуд, сизнинг халиги, уша физиологик отангизнинг ўзи ким?

— Сайфибей...

— Нима? Қайен Сайфибей?..

— Дадамни, ҳақиқий отамни миямчи, юрагимни, нисовлигимни яратган отамни, уша Нурига маънаси билан босиб кетган, оёғини кесган одам...

Салимийнинг хайрати биртанга чуқур ҳурматга айланди... У жим бўлиб қолди. Умарнинг салида бир гуноҳ иш қилиб кўйгандек:

— Мени кечиринг, Умар, — деди.

— Бу гап мен кам тушунмадим, нимани кечиршим керак? — деди кулиб Умар.

— Халиги...

— «Халиг»си нима экан?

— Уша, ушм ҳам сезмай, баъки эъзабини нестаман, ичингизга яширишни нестаман, узингиздан бошқага алоқаси бўлмаган воқеани гапирингиз маъбур қилгандирман...

— Нега эдинг яширишни нестар экиман? От эмасманки, қайси зотнинг қонидан патис булганим мени қизиқтирса... Сайфибей менинг бир сабабга кура нафратимни кузитади. Анкроги икки сабабга кура, биринчиси менинг дунёдан бошқа, менинг дунёмга душман булган дунёнинг вақити булган учун, иккинчидан, дадамни оёқсиз қилиб қилгани учун. Бу гапни куяверинг... Хилмининг масаласидан келинг... Ботани датво қилаётган чошнинг адвокати ким экан?

Салимий бир зум уштангидан кейин:

— Шошманг, — деди. — Адвокатнинг неми нима эди?... Ҳах... Тилимнинг учидан тургани-ю, ҳеч айтолмаяман... Боя сиз ўшаникига ушшаган бир неми тўлга олган эдингиз... Нима эди-я? Ҳа, Топдим... Янганшум сиз Камрон...

— Камронми? — деб бақириб юборди Умар. Сунгра узини

гутиб олди. — Камрон исмли адвокатлардан кўпи йўқ... Хар қалай менинг устозим булмаса керак...

— Ким билади дейсиз?.. — деб сўзга қушилади Санд. — Эҳтимол «Саксон туққизиничи»дир. Бир суриштириб кўрчи...

— Албатта, эртагаёқ суриштираман...

— Яхши, борди-ю ўша адвокат ўзингизнинг Камронингиз бўлиб чиқса, унда нима булади?.. — қизикди Салимий.

— Қайдам, — деди Умар. — Балки фойдаси тегар. Балки бу даъводан воз кечар...

— У воз кечса бошқаси олади.

— Тўғри... Бари бир суриштириш керак.

Эртаси кўни саҳарлаб Умар Камронинг ишхонасига борди.

«Саксон туққизиничи» ёлғиз эди... Кашар пейинри¹ билан кулча сб, стакандан чой хўплаб ўтирарди. Умарни шовқин-сурон билан кутиб олди. Симлари бушаниб кетган диванга утирар экан:

— Устоз, шу кеча-кундуздянгги даъво олдингизми? — сўради Умар.

«Саксон туққизиничи» ҳайрон булиб шогирдининг юзига тикилди ва:

— Шу кеча-кундузда икки-уч даъво олдим, — деди. — Нега суриштириб қолдинг?

— Нега суриштирганганимни кейин тушуниб оласиз, устоз... Қанақа даъво экан улар?

Камрон уйланиб қолди... Руйхат дафтарини очди. Бу саҳифалари йиртилди кетган, ширкатлардан бири томонидан муассасаларга реклама тарзида юборилган дафтарлардан эди.

— Кейинги ҳафтада учта янги даъво олган эканман... Биттаси одатдаги эр-хотининг ажралиши. Иккинчиси ижро этилишга алоқадор булган парса... Учинчиси ҳам ажралишга ухшаган бир ҳол... Аниқроғи...

— Аниқроғи нима экан?.. — устозининг сўзини бўлди, Умар узини тутиб туrolмай.

— Нега мунча ҳовлиқмасанг?! Адвокатликда ҳовлиққанини, ҳаяжонини курсатин, бу фалокат деган гап. Адвокат дегани докторга ухшаган булиши керак... Кези келганда, вазифаси туфайли ўзини босиб олиши, ҳаяжонини сездирмаслиги лозим.

— Жон устоз, шу учинчи даъво нимадан иборат эканини мента тушунтиринг... — ялинди Умар. — Насихатларингизни эшитгани бошқа вақт келаман... Учинчи даъвода бир бола масаласи ҳам борми?.. Шу даъво туфайли сизга мурожаат қилган кимсанинг исми Шоқирбей эмасми?.. Ўзи пенсионер экан... Келгани бошқа кишига турмушга чиққани учун неварасини тортиб олмоқчи экин.

¹ К а ш а р п е й и н р и — Қўй еутидан олинган бриза.

— Буларни сен қардаш билдинг? — сўради ҳайратланган «Саксон туккизинчи».

— Демак бу даъво сенинг қунигизга тушганида...

— Нима қилипти?... Нима гап узр? Мени ҳам қизиқтириб қўйдинг-ку...

Умар уйлавиб қолди. Кейин урғиллаб туриб «Саксон туккизинчи» утирган столга яқин элтди ва:

— Устоз, — деди — Ну деговчи сиз олмагил...

— Хун, -- деди «Саксон туккизинчи», — модомки сен шунинг пестар экансан, эмалма... Бирок сабаби нима? Неч буэмаса шунинг бигеам буладими?

— Булади, — деди Умар. — Сабабини тушунтириб бераман...

Умар масалани ушунтириб берганидан кейин, «Саксон туккизинчи»:

— Яхши, -- деди. — Бирок менинг даъводан воз кечганимдан нима фонда?... Мен олмагил бошқа бироз олади...

-- Ҳа, -- деди Умар. — Тугри... Бирок чималар қилиш керак...

Қамрон ҳаётга тоғди. Ҳўлаган сари қоллари чимирилар, лаблари атрофидани чинилар чуғулашар эди. Мухим бир қарор қабул қилмаётгани билан боғлиқ турарди...

Умар устозининг қўлидан ўтмоғдан ба юзига қалқиб чиқаётган талабни кизкиб қўзатар эди.

Қамрон узоқ давом этган уйқонгандек, бир силқинди ва:

— Устозим, -- деди Умарга қараб. — Адвокат ҳам бир одамми? Ёки одам эмасми?

Қутилмаганда биринчи бу саволга Умар жавоб тополмай қолди.

— Гапирсанг-чи, -- деди Қамрон. -- Адвокат аталмиш махлуқ ҳам бошқа одамлар қана бўлиши мумкин, иладиган, уйлайдиган, севадиган, куладиган. Йиллашган бир тирик жонми ёки йукми?

— Ҳа, устоз, адвокат ҳам эл қатори бир одам.

— Ундай бўлса адвокат ҳам ушунча эмас, бир инсон. Адвокатини ҳам баъзи маълумларда ўз бурчи булади. Адвокат ҳам эл қатори ўз бурчи деб кези келганда шахсий манфаатларидан кечадди, курашади, турарди?

— Тугри...

— «Қуран» дегани нима дегани? Буни сен жуда яхши биласан... «Қуран», дегани, бу душманни бугундай йук қилиш дегани. «Душман билан марларча курашмоқ, юзма-юз туриб олишмоқ керак. Майдонда ҳўллашгани мумкин эмас», деган фалсафага қушилмасанг керак?

— Қушилмайман...

— Ундай бўлса масала хал бўлди. Бўсига нима қилишимиз керак?

Сендан масаланинг аслини билиб олганимдан кейин, виждоним олдидаги бурчим, болави буваега қайтариб беришни эмас, Хилми косибнинг уйда қолдириш кераклигини буюрди. Модомки шу қарорга келдим, буёғига виждон амрини бажариш учун курашмогим керак... Ишма қилсам ҳам болави онаси билан Хилмининг қулида қолдиришим керак. Тугрими?..

— Тугри... Бироқ қайси йул билан курашмоқчисиз? Ахир сиз Шокирбейнинг адвокатсиз-ку? Ёки даъводан бутунлай воз кечмоқчимсиз? Воз кечган тақдирингизда ҳам...

— Йўқ, — деб, Умарнинг сузини булди «Саксон туққизинчи». — Даъводан воз кечмоқчи эмасман, акенича...

— Тушунмадим, — деди ҳайратланган Умар.

— Адвокатлик номусини оёқ остига олиб топтамоқчиман, — деди Камронбей ҳазилга олиб. — Тушунянесамми? Уруш, урушлагича қолади. Дастанхонга утирганда «овқатни қандай иширддингиз?» — деб сурамайдилар. Овқатнинг мазали ёки бемазаллигига қараб баҳо берадилар... Узумини е, боғини суриштирма, билдингми?.. Мақсад, болави онасининг ёнида қолдириш, Хилми косибга ўхшаган одам қилиб устириш... Шундай эмасми?.. Мана шу гоёни амалга ошириш мақсадида қандай йул тутаган ҳам тугри булаверади. Фақат масала ҳал булганидан кейин чолнинг олдиндан бериб қўйган хизмат ҳақининг бир қисmini қайтариб бераман. Шунда виждон азоб чекмайди...

Камроннинг олдиндан чиққан Умар хийла эсанкираган, бироқ устозига булган хурмати ортган эди.

Кечқурун Умар бор гапни Саид амакисига гапириб берганида у:

— Камронбейни кеч таниганимдан афсусланаман, — деди.

Терговчилар маҳкамасидан Сайфибейни кафилга олиб чиқишди. Суд қилинадиган кун тайинланди.

Уста Нури углидан бу даъводан воз кечишни астойдил илтимос қилди... Бироқ Умар унамади. Умарнинг ёнини олаётган Саид амаки ҳам уста Нурининг илтимосини қабул қилмай:

— Эс-ҳушинини йиғиб ол, Нури, — деди. — Қариганингда бошқатдан майда буржуазия вакилига айланиб қолма...

Суддан икки кун олдин Умар Сайфибейни оқлашни Суҳайлонинг отаси уз зиммасига олганини билди. Суддан бир кун олдин эса, Сайфибейнинг ўзи Умарнинг ишхонасига кириб келди.

Вақт пешинга яқин бўлганлиги учун, бино деярли бўш эди. Ҳамма овқатлангани чиқиб кетган, Умар ҳам ошхонадан олиб келган шурвасини ичиб ўтирар эди.

Эшик аста-секин очилган бўлса-да, кимсасиз бшнода унинг гичирлагани яққол эшитилди.

Умар Сайфибейни остонага қадам қўйиши билан таниди-ю, беҳос уридан туриб кетди. Бу ҳаракат унинг истагига қарши со-

дир булган эди. У совуққон бўлишни истар эди. Шунга қарамай кутилмаган учрашув уни ниҳоятда, ҳаяжонлантириб юборган эди. Шунинг учун шошиб қолганини сездириб қуйди.

Сайфибей оғир-оғир қўдам босиб хонанинг уртасига келди ва: — Адвокат Умарбеги билан учрашни бахтига муяссар булдим, шундай маъни, афандим? — деди.

Шундан, афандим, марҳамат, уларнинг, — деди Умар қўли билан стулга ишора қилиб.

Сайфибей Умар курчитган стулга утираркан:

— Мен Сайфибейга таъан, — деди.

— Жуда сиз, афандим, — деди Умар куруққина қилиб.

Сайфибей хонани куздай кечира бошлади. Девордаги учта расмга узоқ тикилиб қолди. Қўлимсради. Сунгра уни утирган стулни қўли билан силбурди. Яна қўлимсради.

Сайфибейнинг қўли етрашлари Умарнинг назарида четда қолмади. Бояни ҳаяжон, ноҳус, сукунат таъсирида қаёққадир ғойиб бўлди. Ниҳоятда бойишгалик билди:

— Қўлогим сизда, афандим, — деди.

Сайфибей хотиржамлик билан, хатто бир оз менсимаган оҳангда:

— Бахтин, қодисанинг содир сулишига сабабчи булганимдан гоётда хафаман, — деди. — Паларингизнинг ҳақ-ҳуқуқни учун курашиб жуда катри килмисиз... Бунга элироз билдиролмайман...

Шундай экан нега келдингиз? — сурди Умар сабрсизлик билан.

Келганимдан тавалд, балки қилган гувоҳимне ювишнинг иложини қиларман деб..

Изма, дадамга яни оёк угли қўлингиздан келадими?..

— Нишонтариб ай афандим, агар қўлимдан келса шу ишни сузсиз қилган булар элим. Бирок мениг афсуски бу ишнинг улдасидан худодан бошқа ҳеч ним чинхўйдил.. Мен бошқача йул билан, ҳотамтоғлик билан юзүлшиман. Яшил..

— Хуш-хуш..

— Судга бети уриб эришмоқчи булган нарсани мен органи билан бермоқчиман..

— Судга бети уриб қандай бир нарсани эришмоқчи булганимизни сиз қасрдан биласиз? — сурди Умар асабийланиб.

Сайфибей йўтално қўлди ва:

— Товон тулаш.. — деди.

Демак назарингизга бизнинг шунча ҳаракатимиз фақат бир нарсани кулдиб: яни сиздан пул ундириш учун қилинган экан-да? — деди қўлиб Умар.

Сайфибей жавоб беримай қолди.

— Ганирмайеизми, Сайфибей? — деб қастади Умар. — Уста

Нурининг судлашувдан мақсади, бир неча юз лира ишлаб олиш экан-да, шундайми?

Сайфибей ҳамон уша мененмаган оҳангда:

— Бир неча юз лира эмас, бир неча минг лира... Бу гапимга ишонавернинг, ҳатто бир неча минг лирага қўшиб...

Нафратдан Умарнинг юзи бурниди.

— Сиздан сариқ чақа ҳам олмаймиз! — деди у, Сайфибейни ҳайратга солиб.

— Пулни истамас экансиз, у ҳолда нима истайсиз?..

— Одамни босиб кетган ҳар қандай шоферни жипсий жавобгарликка тортадилар. Сиз бундан истисно эмассиз...

— Бироқ мен оддий шофёр эмасман...

— Биламан... — деди Умар киноя билан.

Умарнинг киноясини эшитган Сайфибей:

— Тушунмаман, — деди. — Шахсий нитқом...

Бу сузни эшитган Умар азбаройи шониб қолганидан, узини совуққонлик билан тутмоқчи эканини унутиб:

— Шахсий нитқом дедингизми? — деб бақириб юборди. — Нима учун, қандай сабабга кура?

Сайфибей қошини чмириб:

— Нима учурагани маълум-ку, — деди. — Иккимизнинг ҳам жуда кеч тушуниб етган бир гапни такрорлашимиздан нима фойда?..

— Янглишяпсиз, Сайфибей... Мен... Сизнинг нуштикамарингиздан бунёдга келганимни уз вақтида билганман...

— Нега булмаса мени қидириб топмадингиз? Айб ўзингизда...

— «Айб» деганингиз нимаси?.. — кулди Умар. — Сизни қидирмаганим, бу менинг айбим эмас... Аксинча... Ўзингиз ўйланг, сизни қидиришнинг менга нима қизиги булиши мумкин?

Сайфибей ўйлашиб қолди. Сўнгра меҳрибон ота ролига кириб:

— Масаланинг аслини тушунганга ухшайман, уғлам, — деди. —

Кидириб топганимда, мен ган олмаслигим мумкинлигини, бир оёқялангдек қабул қилишим мумкинлигини ўйлаб қўрққансан... Андиша қилгансан... Ҳолбуки Аллбейни гувоҳ қилиб куреатининг мумкин эди... Аслида менинг уғлим эканлигининг кейинги кунларда, уша кишининг узидан эшитдим...

Умар рунарасида ўтирган одамга ҳайратланиб қарар эди. Сайфибей эса:

— Гапимга ишон, Умар, — деб сузида давом этди. — Сен билан онагни қидирмадим эмас... Айниқса суинги йилларда кўн қидирдим... Эҳтимол сўзларимга ишонмассан. Ёшлик-тентаклик йилларимда онанг олдида қилган гуноҳимни юзини пестар эдим. Бироқ сизни топиш nasib булмади... Йиллар кетидан йиллар утди... Дунёда шундай ишлар ҳам булиб турар экан...

Сайфибей бир зумгина сузлашдан тўхтади. Сўнгра ипакдек мулоийм овозда:

— Умар, — деди. — Баян бахтсизлик ўзи билан бахт келтирар экан. Сени фарзандим, деб тан олишга ҳозирман. Сенга ва онамга шунча яхшилик қилган уста Нурнинг меҳнатини ҳам тақдирлайман...

Сайфибей уридан туриб Умарнинг столи олдига келди ва йигитнинг елкасини силамоқчи бўлиб қўлини узатди. Бироқ Умар ундан узини олиб қўчди ва:

— Сайфибей, — деди. — Янгли янаем. Онам билан отам учун қилган ягона яхшилигиниз, умуман битта қилган саёб ишиниз, бу бизни қидириб топмаганингиз. Шу хизматингиз туфайли мен ҳам, онам ҳам сиздан гоёт миннатдор бўлишимиз керак...

Худди оловни ушлаб олгандек Сайфибей қўлини шартта тортиб олди ва:

— Тушунман, — деди. — Мен ҳеч кечиролмайман... Эҳтимол ҳаётдан сиқилиб қолган дамларини изда, она-бола угириб адресимга минг карра лавнага йўллаган бирсан...

— Сайфибей, деб, унинг сўзини бўлиб Умар, — яна алдандингиз... Бу кешинда етти фёкага алданасиз... Сизнинг ҳаққингизда она-бола бор-йўли икки марта таг ишчилдиз... У ҳам бўлса лавнат йўллани меккага элас, шундан қўлкай бўлган суҳбат эди... Сиз, биз учун ўзгича уштан миллионларнинг бириниз, молос... Бор-йўли гап иш. Бироқ битта сизга душман эмасман, душман эмасман, деганми йўқ.

Сайфибей унинг қўли раҳиман қўриққан ва унинг қўлининг қўлини тошига учун, бирги чак шаклини фондатимокчи бўлди.

— Ухшим, — деди унинг эва битта. — Булар иш бўлиб, сўёги сипини. Бир ҳаётга бутанда ҳам еси менинг кошмдан сўёё бўлганеки. Шундан экан отанин қанда мен мушқа ахборда тушсам томирини дин қўлинг «Хў отанин шилдонга таниданга қандай хўнгане бодин?» деб надомаг чекиб, фарёд урхайдими?!

Бу савол унинг туриб туриб турган Умарнинг сабр қосасини тўлдириб, тошириб юберди. У часи чаққандек уридан сакраб сурди ва аламдан буланган овоз билан:

— Пуқ, фарёд урмади! — деб ҳайқирди. — Чунки башариятни олчоқлар қўлидан қонлар эмас, қўл ва заковат куткариб олади. Марҳамат қилиб ҳозирнинг узидасе, хонини тарк этсангиз. Илоҳи бўлса шу ҳақиқатни ҳам эслаб қолсин — қонда тил йўқ! Қон гаширмади...

Ошиқ булут

Эртактар

МУАЛЛИФДАН

Менимча, адабиётнинг ҳар қандай жанри эртакт билан бошланиб, эртакт билан тугайди. Шунинг билан биргаликда адабиётнинг барча турлари ичда эртакт ҳаммадан ҳам кура шеърятга яқинроқдир назаримда.

На табиатга, на жамият ҳаётига ҳеч қандай алоқаси булмаган эртакт — узининг оҳанги, завқ бағишлаши, драматизми, айни пайтда буюмлар ва одамларни кенг қамраб олишдек ажойиб хислати билан орзу-умидларимиз, қўрқув ва севинчларимизни тегран, кенг аке эттирувчи, янгича буюмлар, янгича одамлар ва янгича ҳайвонлар образларини яратувчи — эртакт, албатта, ҳаммадан ҳам кура шеърятга яқин туради.

Ҳатто барча тиллараро муомала воситаси ҳисобланган музика ҳам турли халқлару маданий даражаси ҳамда ёши ҳар хил бўлган одамларга бирдек тушунарли эмас. Европалик киши Шарқ музикасини дарров ҳис қилолмайди. Бетховенни яқ тинглашдаёқ ҳар ким ҳам тушунавермайди. Фақат эртаккина барча халқларга турли ёшдаги, маданий даражаси ҳар хил булган барча одамларга тушунарлидир. Энг тиник булган араб эртагини япон ёки инглиз бир ўқишдаёқ тушунади ва севиб қолади; рус ишчиси, колхозчиси ёки физик олими турк халқ эртагининг бутун маъзини илғаб олади; биргина эртакини ҳам ўғил, ҳам ота тинглаши мумкин.

Эртактар инсониятни бирлаштиради. Охир-оқибат, ўз жамият тараққиётини бошдан кечириётган барча халқлар бир хил йўлдан, ибтидоий коммунизмдан улуғ мақсад сари — халқаро коммунистик жамиятга аста-секин ёки жадалроқ боришмоқда. Шунинг учун барча халқлар эртактаридаги миллий ўзига хослик бир-биринга ухшашдир. Олимлар нега шундай эканлиги устида баҳс-мунозаралар қилишяпти, бу ҳақда уларнинг нуқтан назарлари ҳар хил. Аммо мени бу ухшашликнинг сабаблари эмас, балки

эртақлардағы ахшаштықның халықаралық бір-біріне жақындастырылуы қызықтырады. Мегімча, эртақлар -- маданияттың милләтчилик ёриб уға олмайдыған соҳасидир.

Мен ушбу китобчаға йирик турк фольклоршунеси Боратав ва унинг шогирдлари томонидан ёзиб олинган баъзи бир эртақларни қайта ишлаб киргиздим. Баским нима учун қайта ишлаганим сабабини сураёсиз. Антман, эртақ сюжетларини замонамиз муаммоларига хизмат кирдиреш учун. Буидан ташқари, узим эртақ услубини узлаштириб, факаг нусха кучирмай, бир несча эртақ ёзишга харакаг қилдим. Ёлмадиу сизга бу эртақларим маъкул тушармикан, аммо Боратав томонидан тулланган эртақларни, албатта, севиб қилишинизга имоним комил. Дарвоқе, эртақлар ҳақида гаширгандан кура, эртақларнинг узлари суйлагани тузук. Мана, бошладим:

«Бор эканда, йўқ эканда.»

НОЗИМ НИҚМАТ

УҒЛИМГА АТАЛГАН АЛЛА

Кичкинтошим шамоллаб қолди, иссиғи жуда баланд, ухлаб — ухлолмайди. Аъзойи бадани ёниб кетаётгандек. «Болажонимга алла айтиб берамэн», — дейди онаси. Қайси аллани айтар экан? Балки «Ухла, болам, кўзичоқ, кўзлари қора мунчоқ»ними ёки «Ухласанг, улғаярени, бир кун подшо буларсан»ними. Ҳеч қайсиси керак эмас. Мен онасидан уғлимга шундай алла айтиб беришни сурадим:

«Ухла, кичкинтой, ухла, алла-ё, алла...

Тушларингга кирсин беноён денгиз. Кўпириб, гувиллаб, умбалоқ охиб, бир-бирин қувлаган шух-шўх тулқинлар... Ухла, болажон, алла. Қемада сузасан, капитан бўлиб, сув шовқин солади унгу сулингда... Сув сени курашга чорлаб оқадн. Майлига, болажон, асло қурқмагин. Қема ҳаракатда юрагинг каби. Унинг тағи жуда мустаҳкам. Штурвал ишончли қулаарда, ишон!

Ухла, болажон, ухла...

Икки қирғоқ орасига ташланар каттакон осма кўприк, ана хув анови йилтироқ темир устунда турибсан. Пастга қарагин, бош айланмасин. Топанга қарагин, бошинг етар осмонга.

Алла, болажон, алла...

Қара, қанча кун китоб! Сен уларнинг барини ўқиб чиқдингми? Ажинга тула пешонанг, охиноқ қордек оқарган юзинг. Бу дунёда тохиб бўлмас ҳеч сеникидек уткир нигоҳин. Мангуликдек гузалдир юзинг. Руҳинг тушмасин тохиламаса излаган нарсанг. Ўқи, топасан ҳам, курашга урган, урганганинг эса қолиб кетмасин.

Ухла, миттивой, алла...

Эшит, қулоғингга келар товушлар... Қара, қандай гузал манов буюёқлар. Қулларинг мәрмарни майини силайдн, ясамоқчи ундан жонли шакллар.

Ухла, болажон, алла, алла-ё, алла...

Денгизидек қурқмас бұт, қурузидек бунёдкор, фанласуфдек доно бул, арист каби сергиди... Ухла, углим, ухлагил, алла-ё, алла».

УЧ ЙИГИТ ҲАКИДА ЭРТАК

Уғлимга биринчи эртак

Уғлим, бир мамлакатнинг уч томонида, бир-биридан узоқда, бўйи-бўйига, ёши-ёшига тенг уч йигитча яшаган экан. Бир-биридан узоқ яшаган бу йигитчалар ҳеч қачон бир-бирларини кўришмаган, бир-бирлари ҳақи ҳам эшитишмаган эканлар.

Шундай қилиб, уғлим, дунёнинг уч бурчида яшайдиган ана шу йигитчалар бир йилда, бир куну бир элатда баб-баравар туғилган жойларини тақиб, Мангулик тоғини ахтариб кетишибди.

Улар Мангулик тоғини тоғлар, vodiylarнинг орқасида, қонли қудуқнинг тубида деб эшитибгел экан. Ана шу тоғу vodiylar орқасида, қонли қудуқ тубидан тоғнинг тоғини учун дунёнинг турли бурчида яшайдиган бу йигитчалар турган бўлган музаб кетишибди, уғлим.

Биринчи йигитча тул юрибди, тул юрса ҳам мул юрибди, унинг темир чирғи ёнидаб қолди, бақулет тасин тоғли ичга ухшаб ишчиқа бўлиб бошлов. Тоғнинг яркини етганида, бир оз дам олгани устрига экан, тоғ қанидан мудраб қолибди.

Бир маҳал, уғлим, уйиню қарас, тоғда қудуқлари яввали, қудуқлари сурмали бир селибжамол қилтир турган экинчи.

— Бул булени йигитча? — суради тул юри.

— Мангулик тоғини ахтариб келиман, — деб жавоб берибди йигитча.

— Мангулик тоғини олис тоғлар vodiylarнинг орқасидан қонли қудуқ тубида, — дебди тул юри, — у ерга етиб борини учун сенинг умринг смайди. Тоғу менга яшади учун өзгина умр берилган, шундай экан, унинг завқини тоғиб қолиш керак. Сен асалари, мен эса тулман. Мен билан қолиб, болимдан туғганинча ичиб ол.

Биринчи йигитча, уғлим, боғини қуни селибди-да, йул ярмида қолиб кетибди.

Бу вақт ичда иккинчи йигитча ҳам йул юрибди, йул юрса ҳам мул юрибди. У чарчаб босадан ухлаб қолмаслик учун ничоқ билан баъзи жойларини кесиб, туз селибди. Ана шунда қаттиқ оғриқдан ҳатто чарчаганлигини ҳам унутиб, чанқаганлигидан тили таггайига ёпишиб қолибди. Иккинчи йигитча шундай чанқабдики, уғлим, у олдида ичкиб қолган тилиқ булоқни курганида

ўзини тута олмай сувга қараб югурибди. Қуёшда сув худди ой-падек төвланармиш. Йигитча булоқ сувидан бир қулгум ичган экан, ўзини шундай сугил сезибдики, уғлим, булоқдан ҳеч нари кетолмабди. У ҳам йўлнинг учдан икки қисмини босиб ўтгач, қолиб кетибди.

Шундай қилиб, биринчи йигитча йўлнинг ярмида, иккинчи йигитча йўлнинг учдан икки қисмида қолиб кетишибди. Учинчи йигитча бўлса йўлида давом этаверибди. У жуда чанқабди, аммо йўлида учраган тиниқ булоқлардан сув ичмабди. Йигитча қаттиқ чарчаса ҳам қулларни хиёли, кўзлари сурмали гўзал кизини тиззасида дам олмабди... У юраверибди, юраверибди... Қимки шундай юрса, албатта мақсадига эришади.

Сен ҳам уғлим, худди шу йигитчадек чарчоқ билмасдан, чанқоқликдан қўрқмасдан, қалбингда ишонч билан юравер. Қимки ўз ишончини йўқотмаса, ўз мақсадига эришади.

ДОНИШМАНД ВА БУТ ХАҚИДА ЭРТАК

Уғлимга иккинчи эртак

Қачонлардир, уғлим, қадим замонда бир мамлакатда олижаноб кишилар ичида энг доно, донолар ичида энг олижаноб ошпоқ соқолли бир киши яшаган экан. Уша мамлакатнинг энг катта шаҳарларидан бирида, оппоқ соқолли чол яшайдиган ерда, одам гавжум майдонда, баландлиги одамдан минг марта катта булган, қимматбаҳо тошлардан қилинган ялтироқ кузли, сочлари кумушдан, ўзи соф олтиндан ясалган бут ўрнатилган экан. Донолар ичида энг олижаноб, олижаноблар ичида энг доно чол яшайдиган бу мамлакатнинг одамлари ўз бутларига сугинишаркан. Улар ер юзидаги ҳамма нарса — яхшилик ва ёмонлик, наслдорлик ва фарзандсизлик, гўзаллик ва хушуклик — буларнинг ҳаммаси одамдан минг марта катта булган бутнинг иши, деб ўйлашаркан-да.

Фақат бизнинг ошпоқ соқолли донишмандимизгина бунақа бутга ишонмас экан, уғлим. У ўзининг ишонмаслигини узоқ вақт сир сақлабди. Аммо йиллар утиши билан кексая борган сари ичида яшириб келаётган сирни юрагига оғир тошдек бота бошлабди. Охири, бир кунни унинг сабр косаси тулиб, бут ўрнатилган майдонга келибди-да, баланд овозда қичқирибди:

— Эй одамлар, нима учун ялтироқ кузли, кумуш сочли ва соф олтиндан қилинган шу бутга сугинасизлар? Ахир, уни сизлар ўз қулларингиз билан яратгансизлар-ку. Ақлингиз ва қулларингиз билан яратилган бу нарсани ўз ақлингизу қулларингизнинг илҳом-чиси деб ҳисоблайсизларми?! Ёдингизда бўлсин: дунёдаги бирор мавжудот ғойибдан яралмайди, бирор нарса доимо узгариб турув-

чи, охири ҳам, боши м кўрнмайдиған борлиқ чегарасидан ташқарига чиқолмади бу бутни йуқ қилдилар, овородарларим!

Олижаноб кишининг бундай сўзларини эшитган одамлар аввалига тушунмабдилар, ҳайрон бўлибдилар, суңгра жаҳдларни чиқибди ва охири, улар ердан қатта-қатта тошларни олиб, қарияга қараб ота бошлабдилар. Улар исдин шуд тошбурон қилибдиларки, бечоранин оппоқ соқол қара қолди бўлибди. Аммо ишонасанми, углим, чол бари бир жам бўлибди. Узининг хўтаган ва ҳақ деб билган оппоқ соқолни ҳатта ташлагани сайини ёшара бошлабди. У ёшарган сари овози шунча баланд чиқар, ово-и қанча баланд чиқса, шунча те ёшараркан.

Шундай қилиб, удин дуадек тилаётган тошлар остида оппоқ соқолни киши қанич ис ёшараверет, унга тош огаётганлар шунчалик қарғийиб, шалашиб қолинибди. Бу одамларининг беллари букнайиб, куллари қалтираб ҳолач, уз бутларини химоя қила олмабдилар. Доғда орасида энг олижаноб, олижаноб кишилар орасида энг доно ва мағту ёшарган қанич бир мушт уриб, улкан бутни йиқибди.

Сен ҳам, углим, улдек ёғилиб турган тошлар остида қолганинда ҳам узинг ишнинг ҳақиқатини тиндан қурқмасанг, қадим замонларда яшган улкан олижаноб кишилар ичида энг доно, донолар ичида энг олижаноб кишидек мағту бўлиб қолаверасан.

ОШИҚ БУЛУТ

Бир дарвеш пул юриб, пул юрса ҳам мул юрибди-ди, бир сарв дарахтининг тагида дам олибди. У белбоғига қивертлаган қамиш найини олиб, чала бошлабди. Дарвеш найини пуфлаши билан унинг тешикчаларидан турган-туман дарамтлар, тоғу даревлар ва йуллар пайдо бўлиб, осмонга кўтарилиб кетибди. Гуё булар най ичида яширингану дарвеш пуфлиб ташқарига чиқарганди. Уларининг ҳаммаси Ернинг бум-буш жонига — тоғу дарсев, йуллари, дарахтлари бўлмаган саҳрога бориб қулабдилар. Ана шу ерда тоғлар бунёдга келибди, дарахтлар кукайибди, даревлар оқибди, йуллар пайдо бўлибди. Ва бу ерлар Най мамлақати деб ном олибди.

Дарвеш нафасини ростлаб, яна найини чала бошлабди. Бу сарфар най тешикчасидан қора соқолди, қирғич бурунли, бежо кўзли бир киши чиқибди. У ҳавода бир теча бор айлавиб, кейин дарвешнинг ёнига келиб тушибди. Бу кишининг оти Сайфи, Қора Сайфи экан. У атрофга туз югуртириб олгач, дарвеш кинесасига қул солиб, ҳамсинини олиб қочибди. Дарвеш ердан тош олиб Қора Сайфига отибди. Тош шундай тегибдики, унинг зарбидан Қора Сайфи резина тундек осмонга сакраб кетибди. У шу кетишида

учиб-учиб, охири Най мамлакатининг баланд бир тоғи тепасига бориб тушибди. Янаям тугрироғи, тоғ тепасида турган кумуш жинловли кулранг бир от устига бориб тушибди. Эгарга яхшилаб ўрнашиб олган Қора Сайфи атрофга разм солибди.

Тоғдан водийга томон сурув-сурув қўйлар тушиб келаётган экан. Бу сурувлар Қора Сайфига қарашли бўлибди. Тоғ ўтлоқларида арслон ёлли ҳар хил отлар углаб юркан. Бу отлар ҳам унга қарашли булибди. Пастдаги йўлдан ҳар хил ширинликлар, қаҳва, фил суяги ва шойи газламалар ортилган туялар карвони кетиб бораркан. Бу карвонлар ҳам Қора Сайфиники булибди. Водийдаги кузга ташланган ҳамма нарса — бугдой, арпа, пахта далалари ҳам Қора Сайфиники булибди. Қисқасини айтганда, Най мамлакатагидаги энг бадавлат ва бой одам Қора Сайфи экан!

Қора Сайфи кулранг отида тоғ тепасига чиқиб олиб, мамлакатини кўздан кечираркан. Унинг бежо кўзлари очкўзликдан йилтирар, гиканга ухшаган дағал қора соқоли титраркан. Қора Сайфини шу ерда қолдирайлик-да, дарवेशга қайтайлик.

Дарवेश чалаётган найининг тешикчасидан бу сафар бир қиз учиб чиқибди ва оҳишта дарवेशнинг ёнига тушибди. Бу қиз дунёдаги энг гузал қиз экан. Унинг олтин сочлари тўнигигача тушар, юзи эса ойга ухшаркан. Узун-узун қайрилма киприклари қизнинг кўй кўзларига соя ташлаб тураркан. Қиз эндигина ўн бенига кирган бўлиб, немс Ойша экан.

Ойша Дарवेश отанинг қўлларини ўпибди ва унга таъзим қилибди:

— Сиз учун ҳамма нарсани қилишга тайёрман, буюравернинг, ота. Агар қориниғиз оч бўлса, тархон¹ тайёрлайман, агар уйқунгиз келаётган булса, жой тушаб бераман.

Дарवेश жилмайиб:

— Раҳмат сенга, Ойша қиз, мен оч эмасман, уйқум ҳам келгани йўқ, — дебди.

Шундай деб дарवेश Ойша қизнинг елкасига оҳишта қўл тегибди. Ойша момик пардай енгилгина ҳавога кўтарилиб чайқала-чайқала учиб кетибди. Учаверибди, учаверибди, инҳоят Най мамлакатагидаги гуллаётган бир олма дарахти шохига келиб тушибди.

Агар сиз менадан, улардан қайси бири гўзалроқ — Ойша қизми ёки олма гулларими, деб сурасангиз, Ойша қиз гўзалроқ, деб жавоб берадим.

Ойша қиз дарахт шохига яхшилаб ўрнашиб олгач, олма гуллари орасини очиб атрофини кўздан кечирибди.

Олма дарахти турган бу боғ Ойша қизга қарашли экан. Боғда

¹ Тархон — қатиқ ва ундан қилинган шурва.

катта-кичик майин ва пафис, хушбуй ва сержило қизил, сарик, оқ, шошармон атаргузлар турли хил дола ва чинни гуллар очилиб ётган экан.

Ойша қиз олмай таштида ташиб чедак билан гулларни суғора бошлабди. Шунда Қора Сайфи бирдат отини чоптириб келиб қолди. У отдан тушмай оқ, девдоридан ташқарибди:

— Ойша, хой Ойша!

Ойша чедакни қўлабди.

— Тагини чедакнинг миз — суғибди қиз Қора Сайфидан.

— Ха, яна чедакнинг Сеибдан. Вид болгур боғини менга сотмагунишча, хар қуни келтирсамми деб ишод жавоб берибди Қора Сайфи.

Ойша қиз булабди қиздан оқ қиз овоз битан:

— Мен белгимиз ерга ҳам, бошқа дарвешга ҳам сотмайман. Мен бу ҳақда сизга олдин ҳам айтганман, — дейди.

Қора Сайфи камачининг кўзиш тасини деворга қаренда-тиб дук урибди:

— Бу маълакада сенинг боғингдан булак ҳамма нарса менга қарашли. Ха, он 7 лир бу боғининг молу мулким орасида қора тикандек қаққайиб турибди. Нима бу, са ҳам бу боғини палдиз-палдизи билан кўпориб ташлайман, қуритаман...

Қора Сайфи сузларини тугатар-тугатмас остидаги оти тусатдан хуркиб кетибди-да, қолганга Қора Сайфини ерга йиқитиб юборибди.

Сиз нима учун бутайи воқеа соҳир бўлди, дersen. Хозир тушутираман. Қора Сайфи деворини нарийбндаги Ойша қиз билан гаплашаётганда, йулдан қуён утиб қолди. У отининг орқа чап оёгини шундай қаттиқ тилилаб олибдики, жонивор оғриқнинг зуридан сакраб кетиб, эгизини естидан ташлаб юборибди.

Шунда яна бир воқеа юз берилдики, буни ҳам албатта айтишимга тугри келади.

Қора Сайфи чедак дупрокка шикитганича оғриқдан бакираётган, қуён эса қурққанидан қочиб қолган бир пайтда, Ойша қизнинг боғидан оқ каптар учиб кибди. Оқ каптар Қора Сайфининг йккала қони уртасини аяк мулккага олиб, юзини булаб қуйибди. Қора Сайфининг шундай жаҳат чиқиб кетибдики, оғриқни ҳам унутиб, бирпасда сакраб оёққа турибди. У камонга уқни жойлаб таранг тортиб, оқ каптарни мужалга отибди. Бундан хабар топган Ойша қиз қичқариб юборган экан, «оқ каптар «вирир...» этиб учиб кетибди.

Шунда Қора Сайфи отга мезиб қуённи қува кетибди. Қора Сайфи каптарни кува турени, келинг, би яна дарвешга қантайлик.

Сарв дарахтига суяниб олган дарвеш найини чалаверибди. Унинг тепикчасидан оғзафат ёлдузлар учиб чиқибди. Дарвеш найини яна бир пайт гал экан, булут юксакликка парвоз қилиб,

худди ўтлоқда юрган қўзичоқдек, осмонда дайдиганича, Най мамлакатига қараб йул олибди.

Булут Най мамлакатининг чегарасидан ўтгач, пастда бир қуёнини кўриб қолибди. Қуён даладаги бошоқлар орасига ўтириб олиб, мўйловларини тозалаётган экан. Бу ўша Қора Сайфининг отини тишлаб қочган қуёнининг ўзгинаси экан-да. Қуён бошини кўтариб, тепасида булутни кўрибди. Қуёнининг мўйлов тозалашни булутга шундай ёқибдики, ҳатто унинг бу ишдан завқланганидан ўзини туюлмади, қаҳ-қаҳ отиб кулибди.

Булут имага кулаётганини қуён тушунмабди. Ахир, қуён кулаётган булутни биринчи марта кўриши экан-да. Шунинг учун ҳанроқ қолибди ва унинг кулиши қуёнга ҳам ёқибди. Майли, бу ҳақда ортиқча тухталиб утирмаймиз.

Булут билан қуён бир-бирларига қараб турганларида, Қора Сайфи тепаликка етиб келиб, отини тухтатибди ва осмонга назар ташлаб юзини булутга оқ каптарни ахгара бошлабди.

Ипҳоят, каптарни кўрибди. Шу пайт булут пастга қарабди-ю, кошини чимирибди. У Қора Сайфи ёйни тарафга тўртиб, каптарни мўлжалга олаётганини сезиб, пастга тушибди.

Қора Сайфи тусатдан тепадан тушган туман орасида қолиб, ўзини йўқотиб қўйибди. Кузлари ҳеч нарсага курмаганидан экса уриб, йўталаверибди. Каптар бўлса, уни кутиб турмай, учиб кетибди. Булут каптарининг қутулганини кургач, хурсанд бўлибди. У Қора Сайфини ўз ҳолига қолдириб, бир ерга туллабди-да, осмонга кутарилиб яна йўлида давом этибди.

Булут озми-кўпми тоғлар ва водийлар устидан сузиб утибди. Тусатдан пастга қараган экан, Ойша қизининг боғи кўришибди.

Ойша қиз долақингалдоқлар орасида чалқанча ётганича осмонни томоша қилаётган экан. Қизининг унги томонида қуён, чап томонида Қора Сайфидан қутулиб қочган ўша оқ каптар ўтирган эмиш. Ойша қизининг қуралай кузлари қуён пурида норлар, олтинранг сочлари товланармиш. Бир қули билан қуёнининг қулоқларини қашир, иккинчи қули билан каптарни силаркан.

Шу пайт боғ устида булут пайдо бўлибди. Боққа бир зумгича соя тушибди-ю яна ҳаммаёқ тезда ёришиб кетибди. Ҳозиргина боғнинг чап томонидан унги томонга угган соя энди унги томондан чап томонга ўтибди.

Сизларга шунини айтиш керакки, булут чап томондан унги томонга утаётиб орқасига қараган экан, боғда юрган Ойша қизни кўриб қолибди. У дарҳол орқасига қайтиб, боғ устида туриб олибди. Ойша қиз ҳам булутни кўрибди. Қуён ҳам, каптар ҳам кўришибди. Каптар булутни таниб, қанотларини енгилгина силжитиб қўйибди.

Булут бўлса қуёнини ҳам, каптарни ҳам пайқамабди. Бу пайтда ипсонми, ҳайвонми, ёки булутми, бари бир,— Ойша қизни кўрганида ҳамма нарса унутар эди. Булут қизининг гузаллигини кўриб,

махлиё бўлгубди. Ойша киз унга бармоқларининг учини лабига теккизиб, ҳавойи улич юборибди:

Ойша қизининг бусаси етгб келганида, булут аввалига жуда поқулай аҳволга тушибди. Кейин узига келибди-ю, улкан атиргулга айлангбди. Девон яралаган идан бери шу кунга қадар бундай гўзал, улкан оқ атиргулни кўрмаган экан. Ойша киз осмон гумбазида очилган оқ атиргулни махлиё булганича томоша қилиб турганда, булут яна сўлқиниб олиб, юрак шаклига кирибди. Осмон яралаганидан бери шу кунга қалар унинг улкан кукесда бундай ошқ юрак ҳеч ҳам урмаган экан. Ойша қиз буни кўриб, жуда қувонгбди. Булут булса тўзгбди, яна аввалги ҳолига қайтгбди.

Қисқа қилиб айтганда, булут шу кундан бошлаб, Ойша қизни тарк этмабди. Ойша киз қабқаб борса, булут ҳам унинг кетидан бораркан. Ойша киз деп сақасида каптар, унг елкасида куён билан богдаги даразликнинг татини чопса, тепасида булут уни кўриқларчиди. Ойша киз тешо-асидаги терин артиб, кафти билан кузини куён нурдан яширса, булут дарҳол қуёшни тусиб, бог устига соя тинларкан. Ойша киз: «Сояда ҳордиқ чиқриш яхши, аммо гулларга қуён нур кетак-да», деб уйлаши биланок булут дарров хитойи шамсена шаклига айлангбди, соя фақат Ойша қизга тушар, бутун бог аввалгидек қуён нурларидан бахраманд булавераркан.

Бир кун кечқурун Ойша киз кичкинагина уйи олдидаги ҳовузга тикилиб юлдузлар ойининг урғию, булутнинг сувдаги аксини томоша килатган экан. Унинг тап елкасида каптар мудрар, тиззасида куён утира кил. Ҳовуздаги сув ойнадек тин-тиник булганига қарамасдан, унда юлдузлару ойининг аксин хира эмиш. Ойша қиз осмонга бундай қараса, осмонда ҳам юлдузлар хира экан. «Уларга нима бўлдики? Нима урун улар ярқирамайди?» деб ўйлабди Ойша қиз.

Булут Ойша қизни нима деб ўйлаганини пайқаб пастга қараб қиққиргбди: «Уларни бир оз ва босган. Ҳозир артиб кўман, яна ярқирайверади».

Булут улкан латгана айлангбди, ҳовузга тушибди. Сунгра осмонга кўтарилиб аввал олин, кейин юлдузларни артибди. Шундай ҳам ярқирагбди артибдики, ою юлдузлар пайдо булганидан бери бунчалик ярқирамаган кил.

Ойша қиз жуда хуранд бўлгбди.

— Раҳмат сенга, мен инг азиз булутчам, мен сени жудаям яхши кўраман, шонин булутчам,— деб уридан турибди ва уйига кириб кетгбди.

Унинг уйқуен келган экан. Булут эса осмондан пастга тушиб, қизининг остонасига утириб олибди. Ойша киз ўрнига етибди. Булут бўлса саз шаклига кириб, Ойша қизининг деразасига яқинлашибди-да, асла айтгб бошлабди.

Ухла, ёқимтойим, ухлай қол.
Уйқу олиб келдим боғлардан.
Шивирлаган шух бутоқлардан
Уйқу олиб келдим, ухлай қол
Опиоққинам, алла-ё, алла.

Ухла севиқлигим, ухлай қол.
Уйқу олиб келдим самодан.
Яйраб ухла тувғи наводан,
Суяичим, тоғим, ухлай қол
Севиғи учув жоғинам фидо.
Алла-ё, алла...

Булут Ойша қизга алла айтаётганда, боққа оёқ учуда Қора Сайфи кирибди... Унинг қўлида катта пичоқ бор экан. Қора Сайфи тўрт томонга аланг жаланг қарабди — қора инъатли кишилар ҳамма-вақт шундай аланглайдилар — ва боғдаги гулларни кеса бошлабди. Ҳар бир атиргул, чиннигул ерга йиқилаётди, оҳ тортаркан. Улар гул бўлганликлари учун ҳам жуда секин «оҳ» тортинар, буни ўзларидан бошқа ҳеч ким эшитолмас экан.

Майли, биз ҳикоямизни чўзиб утирмаймиз. Қора Сайфи боғда усаётган қарнқиз усмонлигини кесиб ташлашга чоғланган экан, у тўсатдан иссон тилида гапирга бошлабди:

— Менга раҳм қил! Вақти келиб менинг ҳам сенга ёрдамим тегиб қолар!

Қора Сайфи раҳм қилганидан эмас, балки бирор кун қарнқизининг ёрдами асқотиб қолишини уйлаб, кесиб ташламабди.

Бу пайтда Ойша қиз алла айтаётган булутнинг қушигини тинглаб, ухлаб қолибди. Шундан кейин булут яна ўз ҳолатига қайтиб, осмонга кутарилибди. Булут теварак-атрофни кўздан кечириб, сўнг Ойша қизни қуриқлаш учун унинг остонасига қайтмоқчи бўлибди.

Булут осмонга кутарилиб, чор атрофга куз ташлабди. Қараса, тоғу-тошлар, даррандалару наррандалар, бари-бари ширин уйқуда эканлар. Булутнинг ҳам уйқуси келибди, бирок кўзларини катта-катта очиб, боғда юрган Қора Сайфини курибди. У шафқатсизларча боғдаги гулларни кесаётган экан-да.

Булут газабдан титраб кетибди.

— Шошмай тур, ярамас,— деб қичқирибди булут ва шу лаҳзада ёнида турган ой уроғидан ушлаб олибди.

У тезда пастга тушибди-ю орқадан келиб, ой уроғининг ўткир учини Сайфининг шалворига тикибди.

Қора Сайфи нима булганига тушунолмай, анграйиб қолибди. Сиз ҳам унинг урида булганингизда шошиб қолардингиз. У ўгирилиб пичоқ билан ой уроғини ушлаган булутга ташланибди. Лекин

пичоғи худди ишшата китин андек, ойнинг ўткир уроғига тегини биланок майда-майда қилиб кетибди.

Булут ой уроғини күйиб юбориб, узи осмонга қугарилибди. Ой ўроғи Қора Сайфи билан яккама-якка олишибди. Булут ҳам қараб турмасдан, юлдузларни узиб олаб, ерга — Қора Сайфининг бошига ташлайверибди.

Ердан ой уроғига, ёмондан юлдузлар ҳамласига ким ҳам бардош бера оларди?! Қора Сайфи думи келинган товукдек боғдан қочиб қолибди.

Келаси кун эр алди. Ойша киз боғга ишлаб келибди.

— Қариқиз, мендан хафа бўлма, — дебди Ойша киз. — Боғимда сизга жой йуқ. Ямғирни узини кетақол, бўлмаса кунориб ташлайман.

— Эз хоҳишим билан бу ердан хеч ҳам кетмайман, — жавоб берибди қариқиз, — агар қушиндан келса, юлиб ташла.

Ойша киз кетмончи и ёрдамида қариқизни илдиз-пилдизи билан кунориб, девор оркасига отиб юборибди. Қариқиз девор ортига ўтиши билан илонга айланибди-да, чағи йулдан биланлаганича судралиб кетибди.

Қариқиз кетиб ул итга ораган жуда кун йиллар утибди, кун ботиб, қоронғи тушибди. Қора Сайфи яна Ойша кизнинг боғ эшигига от чоптириб келибди. У бузук қарнайдек овозда дебди:

— Ойша, мен дунёда энг бой одамман. Менга турмушга чиққин.

— Сизга мен эмас, боғим керак, — жавоб берибди Ойша киз, — сизга теккандан кура қора ерга қирганим маъқул.

Бу гапни эшитган Қора Сайфи каттеқ газабланибди. У боғ томонга сакрамоқчи бўлиб найлан бди.

Буларни тенадан кузатиб турган Булут бирпасда қўрқинчи кўланкага айланибди-ю, тастга ушиб, Қора Сайфига ташланибди. Қора Сайфи қўрқиб кетган ит ил и ташлаётганига ёнишиб қолибди. Кейин отига қаттич босиб, қочиб кетибди.

Булут-кўланка Қора Сайфини водининг охиригача кузатиб борибди, сунг орқанига қайтиб ўтқа утибди. У энди пахмоқ бурибосар итга айланибди-да, Ойша кизнинг оёқлари олдига келиб ётибди.

— Рахмат сизга, ушнинг авиз бўлутчам, — дебди Ойша киз ва итни силаб қуйибди.

Булут чунон итларга ярашмаган қилдиқ қилса-да, хурсандлигидан воқиллаб думини шикиллатибди.

Ойша киз Булут билан итнинг гапланиб тураверсини, биз Қора Сайфига қайт айлик. Воқининг иккавсанда юриб Қора Сайфи бирдан қариқизни кунориб кетибди.

— Салом, Сайфи она, — дебди қариқиз. — Ойша киз сени ҳам

қувиб юбордимиз? Майли, мени эгарнигининг қошига олиб, қаёқни курсатсам, отин уша ёққа қараб ҳайда!

Қора Сайфи қариқизининг айтганини қилибди.

Улар кўп юришибди, тоғлар ва водийлардан ўтишибди. Қариқиз Қора Сайфига қоп ва кўзача сотиб олишни буюрибди. Қора Сайфи эгарнинг чап томонига қопни, унг томонига кузачани олибди.

Яна йўл юришибди, йўл юришса ҳам мўл юришибди. Тоғлар ва водийлардан, урмонзор ва ёнғоқзорлардан ўтишибди. Қора Сайфининг оти чарчаганидан ориқлаб, чўндай озиб кетибди.

Уш бешинчи кунни боши ҳам, охири ҳам кўришмайдиган даштга етиб келибдилар. Ўттиз кун деганда уларнинг, тўрт томонида қоялар пайдо бўлибди. Иесикдан ҳаммаёқ қовжираган, ер сувсизликдан қақраб, ёрилиб кетган эмиш. Қора Сайфи қараса, осмонда бирорта ҳам булут йўқ эмиш. Ўттиз бешинчи кунни тунда қоялар ҳам, ер ҳам ортда қолиб кетибди. Ой ёруғида Шарқдан то Ғарбгача қумдан бошқа ҳеч нарса кўрилмабди.

Қора Сайфининг оти бутунлай ҳолдан тойибди. Ниҳоят, қирқинчи кунни қариқиз:

— Келдик, бу ер Қўргоқчилик мамлакати. Қопни қум билан тўлдир,— дебди.

Қора Сайфи эни суягига ёшишган оғидан тушиб, қопни Қўргоқчилик мамлакатининг куми билан тўлдирибди ва уни отга юклаб, устига ўзи ҳам отга миниб олибди. Оғирлиқни кутаролмаган от тилга кириб:

— Менга раҳминг келени, Сайфи ота! Мен ахир юролмаймай-ку. Қандай қилиб бир қоп қумни олиб кетаман? — дебди.

Аммо Қора Сайфи отга раҳм қилиш уринида уни қамчи билан савалабди. Бечора кулранг от қоқилиб, чулоқланиб йўлга тушибди.

— Энди, — дебди қариқиз, — биз Шамоллар мамлакатига жўнаймиз.

Улар йўл юришибди, йўл юришса ҳам мул юришибди. Тоғлар ва водийлардан ошинибди. Тусатдан юзларига шундай кучли шамол урилибди-ки, олдинга бир қадам ҳам жила олмабдилар. Баландлиги етти қават осмонга етган, илдизи эса етти қават ер қаърига кириб кетган улкан дарахтлар кўришибди. Кучли шамолдан уларнинг шохлари қаттиқ чайқалар экан. Дарахтларнинг таналари гоҳ ергача эгилар, гоҳ баландга кўтарилар экан.

— Мен бошқа юролмаймам,— дебди Қора Сайфи,— шамолга қарши юришга отнинг ҳам, менинг ҳам кучимиз қолмади.

Аммо қариқиз:

— Тўхтаб қолиш мумкин эмас, отга қамчи бос! — дебди.

Қутурган шамолга қарши кўкрагини тутган, тапасидан тер ўринга қон оқётган отин тўхтовсиз қамчилаб, Қора Сайфи тагин уч кеча-ю, уч кундуз юрибди. Ниҳоят, денгиз бўйига етиб кели-

шибди. Даҳшатли тулқинлар урқач-урқач булиб баландликка кутаришлар, суңгра куряниши билан қиргоққа келиб урилар экан.

— Келдик.— дебди қариқиз,— кузани шамолга тулдиргин.

Қора Сайфи кузанинг оғзини шамолга қаратиб қуйибди. Шамол ҳувиллаган ва ҳийиллаган вус билан кўзага кириверибди. Сайфи бир нарча тери олдига кузанинг оғзини маҳкам бекитибди-да, чилвир урини қариқизни боғлаб қуйибди. Қейин кузани отга ортиб, оркага қайтибди.

Шамол бу сафар орка томондан эсанни учунми, от уқдек учиб кетибди.

Сайфи ўз йулида кўзларини, биз Ойна қизга қайтайлик.

Бу пайт ҳаммалари ширин уякуда эдилар: оқ қаптар — Ойна қизнинг бош томонида, кўн — боқ учиде булут эса дераза олдиде ётарди. Қирк уч кўнли йилли уч кўнда босиб утган Қора Сайфи Ойна қизини боғида олиб келиб отдан ташибди. Қопни олиб, боққа кирибди. Қурғоклик мамлакатидан келтирган кўнни боғнинг ҳамма ерига — атиргуулару долалар, чиниғуллар, дарахтлар тағига сениб чиқибди. Уш эса тезде қочиб келибди.

Шундай келиб, дикоямизни чуқиб утирмайлик. Топи отибди. Ойна қиз ҳам, қаптар, кўн. Булут ҳам аявчи илтирашлардан уйғошиб кетишибди. Улар боққа туриб чиқишса, долалару атиргуулар, қаламчиругулару дарахтлар, ҳовузчадаги сувгача нола чекиб, қурётган эмини Гуллар саргайган, барглар эса худди алашгада қоланде қозқираётган, ову чадаги сув эса гўё тағидаги тешиклари очиландек, пасайиб кетётган эмини. Ҳаммаси ҳам бир овозда нағраб, нола қилган эмишлар: «Бизни қутқар, Ойна қиз, саргайиб, сулиб, кўнлиб кетянимиз, ҳалок булянимиз, бизни қутқар, Ойна қиз!»

Ойна қиз узини отгаб қўйибди, нима қилишини билмай, бир гўнни қуйиб, иккинчиси оғзини олдига югураверибди. Қора Сайфи бўлса отда утирган деворни қаратадан муралаб, кир тирноқлари билан боғни алашган отқа қора соқолни қанслаб, мийинида кулаётганмиш.

Боғда сулиб, ковқиб ерга э ташмаган биронта ҳам гўл қолмаганидан кейин, Қора Сайфи келиб:

— Мена боғини сот, Ойна қиз, бари бир бу энди боғ эмас, кабристон-ку! Уни мена сотганига, узини хоҳлаган жойингга жунга! — деб қичқирибди.

Ойна қиз Қора Сайфига:

— Мен ҳеч каерга бормаيمان. Яхшиси, мен ҳам мана шу ҳазон булган гулларим билан ҳалок булман, — деб жавоб берибди.

Ойна қиз билан Қора Сайфи танлашиб турганларида Булут семизга кутарилиб боққа қарабди. Карабдию шунчалик хафа бу-

либдики, нима қиларини билмай қолибди. Каптар Булутнинг ёнига учиб келиб:

— Булут оғажон, ҳой, Булут оғажон! Ойша қизга тезроқ ёрдам берсанг-чи!— дебди.

— Мен нима ҳам қила оламан?— чуқур хўрсинибди Булут.— Қандай ёрдам қила оламан? Ойша қиз учун жонимни беришга ҳам тайёр эдим!

— Ундан булса, ёрдам бер!— қичқирибди каптар.

— Ростдан ҳам,— дебди Булут,— мен аҳмоқнинг хаёлимга шу фикрнинг келмаганини қара-я!

Булут бу сўзларини айтишга улгурмасиданоқ шаррос ёмғир қуёиб юборибди.

Қора Сайфи газабланиб, булутга камондан уқ ота бошлабди.

Шу пайт кузанинг оғзига боғлаб қўйилган қариқиз тилга кирибди:

— Булутга уқ таъсир қилмайди, яхиниси кузанинг оғзини очиб шамолни чиқариб юбор! Оғзини оч!

Қора Сайфи шу ондаёқ, Булутга тугрилаб кўзани очибди. Шамол чийиллаб, Булутга ташланибди.

— Эҳтиёт бул, Булутжон!— қичқирибди настдан Ойша қиз.

Булут юракка айланибди. Қутурган шамол Булутга урилиб, битта катта юракни мингта юракчаларга булиб юборибди.

Қора Сайфи настдан шамолга бақирибди:

— Унга раҳм қилма, қийма-қийма қилиб, майдалаб ташла!

Қуён ҳам Булутга қичқирибди:

— Буш келма, Булут оғажон!

Мингта кичик юракчалар шамол билан олишиб, бирлашинга ҳаракат қилар, оқ каптар эса узокроқдаги юракчаларни тумшугида ушлаб, бирлаштириши учун бир-бирига яқинроқ келтирарди. Ойша қиз, қуён, Қора Сайфи, кулранг от, қариқиз — ҳаммалари осмонга тикилганча, бировлари булутга, бировлари шамолга далда бериб қичқириншаркан.

Ҳикоямизни чузиб ўтирмайлик. Охири юракчалар бирлашиб, яна улкан битта юракка айланибди.

Шунда қариқиз Қора Сайфига:

— Мени осмонга от! — деб қичқирибди.

Сайфи уни юкорига отибди. Қариқиз-илон Булут-юракни ураб олиб, буга бошлабди. Шамол булса Булутни булаклай бошлабди. Шу пайт оқ каптар қариқизга ташланибди ва уни чўқий бошлабди. Қариқиз майда-майда булакларга бўлиниб, Қора Сайфининг оёғи остига келиб тушибди. Қутурган шамолнинг ҳам кучи кета бошлабди. Қора Сайфи газабланибди, Ойша қиз билан қуён эса хурсандликларидан қичқириб юборишибди.

Шамол кучсизланиб, гойиб бўлгандан кейин Булут кўзга айланиб, аччиқ-аччиқ йиғлабди.

Оқ каптар ундан сурабди:

— Инимага йиғлаясан. Булут сажон, ўзингга-ўзинг рахминг келяптими?

— Ойша қиз деб ҳалок бўлаётганимга ачинамайман. Фақат ундан ажралаётганимга ачинапман! Шунинг учун куз ёши тўкяпман!— жавоб берибди Булут.

Булутдан чекландан қўйилгандек шаррос ёмғир қўйилибди. Богдаги гуллар жонланиб, ёшларини кўтаришибди. Худди аввалгидек ҳаммаёқ яшнаб кетибди.

Ойша қиз куз ёшларини аргганига, осмонга қараб кичкирибди.

— Булутжон, менинг қиз булутжоним. Сендан ялғиниб сўрайман, гоийб бўлиб кетма, биз билан янаб юрчи!..

Қора Сайфи тобора қилинган ёмғирдан ҳаммаёғи шалаббо бўлибди. ҳам ғазабдан, ҳам севуқдан унинг тишлари тақиллар эмиш. Келинг, ҳозирга Булутни ҳам, Ойша қиз ва Қора Сайфини ҳам уз ҳолига қайта-юнда, оқ кайтарга нима булганини биланлик.

Оқ кайтар шарманда бўлиб қочганини кўтурган шомолини кувиб кетибди. У тег тегасини шомолига етиб олибди.

— Шамол оғажон,— дебди қайтар. — Қора Сайфи сени шарманда қилди, чуқхи у сенинг қувиғида қўйибди. Қўйибди қувиғида ёғидаданмоқчи эди. Ниҳоят билбон сен бодди бир булутдан сизга бўлмай. Қора Сайфи сизга айтади, шарманда қилди. Бунинг учун Қора Сайфи жазосини тоқатини қўйибди.

Шундан кўтурган шомоли сени аргасини кўтариб, чиқилди. Қўзи қайтарга нимага қўйибди, шарманда қилиб, осмонга бўлибди. Қўзи қайтарга нимага қўйибди, шарманда қилибди.

Сайфи отга миниб олибди. Қўзи қайтарга нимага қўйибди.

— Сен менга шифат келтирдинг, хотини сизга раҳм қилмайман!— деб Қора Сайфини қўйибди. Ойша қиз, аяна ёр тишлабди.

Қўтурган шомол эрибди. Қўзи қайтарга нимага қўйибди, шарманда қилибди. Қора Сайфи жарликдан учиб тура турибди, оёзи яна Ойша қиз боғига қайтди.

Ойша қизининг боғида гуллар жонланиб, дарахлар яна гулдан бошлабди. Ойша қиз чин оқсанда қайтар, оёзи остида қўзи билан сувуз бўйида утирар, оёмо кўзи-кўк бўлиб, ҳаммаёқ қўши нуридан чарогон экан.

Фақат Ойша қиз гамгинини.

— Инима учун гамгинсан?— сўрабди оқ кайтар қиздан.

— Булутжон менинг гулларимни, ўзимни, ҳаммамизни қўтарди, узи эса ҳалок бўлди. Бизни деб ҳалок бўлди.. Мен қайгурмасам, ким ҳам қайгурени?

Ойша қиз хўрсинибди, қўзи қайтарга нимага қўйибди, шарманда қилибди. Қўзи қайтарга нимага қўйибди, шарманда қилибди.

— Бекорга гам ема, Ойша қиз,— дебди қўзи,— яхши одамлар,

яхши жонзотлар ва яхши булутлар ҳеч қачон изсиз йўқолмайдилар. Қимки севса, уша мангу тирикдир. Сен бир ҳовузга қарагин!

Ойша қиз қараса, ёмғир суви билан лиммо-лим тулган ҳовуздан қуёшнинг заррин нурлари остида хаворанг буг кутарилаётган элиш. Мана пиҳоят, кум-кўк бепоён осмонда яна Булут пайдо бўлибди. Булут уз ҳолига қайтгач, тепадан настга — Ойша қизга, боққа қарабди, сўнгра улкан огизга айланиб, лабларига табассум ёйилбди.

Шундай қилиб, меҳрибон мавжудотлар Най мамлакатида бахт-саодатга эришибдилар, қора кучлар эса жазосини торттибди. Дарвешининг найи сўйлаган ушбу эртақ ҳам шу ерда тугабди ва у белбоғига нанини қистириб, яна йулига равона булибди.

АЛДАМ-ҚАЛДАМ

Бир камбағал киши булган экан. Унинг хотини ва ўгли бор экан. Уларининг бир эшаги бўлиб, унда камбағал киши юк ташиб, овласини боқаркан. Улар ҳеч кимга ёмонлик қилмас, бир-бирларини севишар, шунинг учун ҳам бахтиёр эканлар. Камбағал киши жуда ҳам раҳмдил булиб, ҳатто уз эшагини ҳам ҳеч қачон урмаган экан. Айтишларича, эшак қайсарлик қилса, таёқсиз бир қадам ҳам юрмайди. Бу киши ҳатто эшак қайсарлик қилганда ҳам ширин сузлар билан ҳайвонни юргиза оларкан.

Бу дунёда вақт худди қушдек учадикетади. У қанотини бир силкитса кичкина каттага айланади, катта бўлса кексаёди. Хоҳ одам булсин, хоҳ ҳайвон, хоҳ усмонлик бўлсин, бари-барисида бу узгарини зоҳир булади. Мана, қаҳрамонимизининг ўгли ҳам улгайибди, камбағал киши кексайибди, унинг хотини ҳам, эшаги ҳам қариб қолибди. Вақти-соати келиб, камбағал киши касал бўлибди-ю, вафот этибди. Илож қанча, уликин гирилтиролмайсан, шундай бўлса ҳам камбағалнинг хотини ва ўгли етти кеча-ю, етти кундуз унинг тепасида тухтовсиз куз ёши тукишибди. Оғилхонадаги эшак ҳам қулоқларини осилтириб, оғир хўрсинибди.

Саккизинчи кунни ўғил эрталаб турибди-да, қари эшакни юк ташиб озроқ пул ишлаш учун бозорга хайдаб борибди. Кечқурун булса уйига қўлтиғида қулча пону бир урам ёғ билан қайтибди. Эшакнига сомон ҳам сотиб олибди.

Она ўғлини хурсандлик билан кутиб олибди. Ўғил кам пул ишлагани учун хасрат қилган экан, онаси:

— Куйинма ўғлим, соғ-саломат юрганингга шукур қил. Худо хоҳласа, бошқа сафар кўпроқ пул ишлаб келасан,— дебди.

Улар пон билан зайтув мевасини ейишибди, оғзи синиқ кўзадаги муздай қудуқ сувидан ичишибди. Эртаси кунни ўғил эшагини яна

бозорга хайдаб кетибди ва қоронғи тушгунча ишлабди. Уйга иккита нон ва икки урам зайтун меваси билан қайтибди.

Она ўглини хурсанд қилиб олибди. Ўглининг бу сафар иккита нон ва икки урам зайтун меваси келтирилганини кўрган она:

— Барака топ, ўғлим! Қуриб турибман, мени оя қолдирмайсан,— дебди.

Улар нон билан зайтун меваси билан ишлаб, муздай кўдук сувида ичишибди.

Эртаси кун эрталаб йўлни яна босмага ўрнабди. Ўзи ҳам, эшак ҳам кучларининг борчаси ишлашибди.

Уйга қайтаётган ўғил иккита нон, икки урам зайтун меваси ва ярим қадоқ ҳолиа олибди. Эшакка олса, ичандан ташқари арпа ҳам сотиб олибди.

Она ўглини яна хурсандлик билан қутиб олибди, ўглининг шунча нарса олиб келганини кўриб қўли тасаддан йиллаб юборибди ва:

— Ўғлим, сенга минг раҳмат!— деб дуо қилибди.

Ўғил онасининг қўлини ушиб, подшоёсига босибди, суявга қўлиб турган кўчаларни онага уйга қайтаб — ўғилнинг кўзлари қон-қера, катта-катта ва жуда дам қувноқ экани — ишқандай дебди:

— Қўраясиз, онажон, нега ишлаб пул топишман, эшакка подшоёнинг қизига совчи бўлиб ўрини. Мен ўғилнинг тузди ва ақлли эканлигини эшитдим. Рузғор кўчаларида шундайга ердам беради. Сиз энди қариб қолдингиз, даматганини олишингиз керак, келишингиз уйнинг ҳамма юмушини қилади.

Онаси ажин босган юзидан илтифат қўйиб, ҳайрат билан ўғилнинг гапларини ишқандай эҳрабди:

— Ўғлим, подшо қизин сенга бевармикан? Ёки сен унинг зайтун мевасини, қуруқ нон билан бекмоқчи эмсан?

— Ахир, ҳолвамиз бор ку.

— Подшоёнинг қизи асал ва ширин сомаёларга ўрганиб қолган,— дебди онаси.

Бу сўзларга ўғил эҳтирдан эканлиги билан қайтармабди.

Эртаси кун йўлни эшикнинг халқига, яна бошқа ордага кетибди. Улар кун буйи оғир юзларини ичишибди. Қечга қўн эшакнинг ичан ва арпасига сабзи қўйибди, йўлни бўлса нон, зайтун меваси ва ҳолиадан ташқари уйга беш тўғора сомса ҳам олиб келибди.

Она ўглини хурсандлик билан қутиб олибди. Улар нон, зайтун меваси ва ҳолиадан ичишибди, наъбат сомага келганда, ўғил дебди:

— Қўраясизми она, сомаёлар ҳам олиб келдим. Эртага эса асал учун пул ишлаб топаман. Бўриб малликага совчи бўлиш. Нега подшоё шундай қувноқ борлигини хурсанд бўлмасин? Бўшнинг устига, мен ундан пул ҳам, унвои ҳам сураётган им йук, фақат қизингизга сураганим холос-ку?!

Бечора аёл нима дейишни ҳам билмабди. Лекин минг қилса ҳам она-да: «Нима, менинг ўғлим подшоннинг қизига муносиб эмасми? Битта йигит шунчалик бўлади-да!» деб ўйлабди.

Эртасига йигит бозорга кетганда, онаси чодрасини ёпишиб, саройга йўл олибди.

Олтин ва мрамардан нақшлар солинган сарой дарвозасидан юз қадам нарида соқчилар аёлни тиланчи деб ўйлаб тухтатишиб, пул беришибди. Бечора аёл сарой дарвозасининг ярқираши-ю, соқчиларнинг зардан тикилган кизил қалпоқларини кўриб эсанкираб қолибди. У пулни олибди ю, ўйига қайтибди.

Кечқурун ўғли пон, зайтун меваси, ҳолва ва сомсадан ташқари, яна бир кўза асал ҳам келтирибди. Онаси нима булганини айтиб берган экан, ўғли жаҳл билан ушқирибди:

— Демак, сизни тиланчи деб ўйлашибди-да! Ахир уларнинг ўзлари олтинга ўралган тиланчи-ку! Эртага яна борасиз ва бу пуллари уларнинг башарасига отасиз. Подшони кўриб, ундан қизини сўрайсиз.

Эртаги мининг унча чўзиб ўтирмаймиз. Эртаси куни аёл саройга бориб худди ўғли айтганидек қилибди. Соқчиларнинг пулнинг уларнинг башарасига олибди. Соқчилар уни савалашибди. Сиз: «Аёл кишини ҳам уриб бўладими, бунинг устига кекса булса?» деб ўйлаётгандирсиз. Сарой дарвозасининг ёнидаги соқчилар аёлни ҳам ураверадилар! Агар уларга фармон берилса ёки ўзлари истаса, боаларини ҳам қиличлари билан чапиб ташлашади.

Бечора аёл калтак зарбидан бақирибди. Худди шу вақт малика олтин панжарали деразадан кўчага қараб турган экан. У бечора аёлни кичқирганини эшитибди ва савалаётганларини курибди. Малика дунёда ягона гўзалгина эмас, балки раҳмдил ва юмшоқ кўнгил ҳам бўлиб, ҳатто чивинга ҳам озор бермас экан. «Малика ҳам шундай бўларканми?» деб сўрашингиз мумкин. Ҳа, мумкин. Шоҳлар онасида яхши одамлар учрагани сизгари камбағаллар онасида ҳам ёмон одамлар топилади.

Майли, эртаги мининг чўзиб утирмаймиз. Қиз кампирга тегмасликни ва унга нима кераклигини билишни буюрибди.

Соқчилар ундан:

— Нима учун сарой дарвозаси олдига келдинг?— деб сўрашибди.

— Подшода ишим бор,— жавоб берибди аёл.

Соқчилар бу гапни эшитиб, аёлга ташламаслик учун ўзларини зўрга тийишибди.

— Бу жулдур кийимли кампир сизнинг отангизни, яъни шоҳни кўрмоқчи экан,— дейишибди улар маликага.

Қиз онасига анча ялғинибди, подшо қизини хафа қилгиси келмай, бунинг устига кайфияти ҳам яхши экан, аёлни қабул қилибди.

— Кани, эй хотин, гапир, мендан нима истайсан?

Нигитимизнинг онаси конга майиш олгани келгандай, ҳаяжонланмай:

— Қизингни углимга сураб кетдим...— дебди.

Подшоҳнинг қалини ва бароқ қошлари остидаги кузлари аввал ҳайрадан катталанибди, кейин сузилибди. Газабданми ёки кулиб юбормаслик учун ўзини зурга тутатиданми, харҳолда унинг узуи ва ошноқ соқоли силкиниб кетибди. Ҳазирлар катта-катта саллали бошларини чайқабдилар. Ихт орқасида турган жаллод қўлини қилич устига қуйибди. У подшоҳнинг ҳозир: «Бу аёлниги бошини танаасидан жудо қил. Авлод аждоди уни тинини йўқ бир кампир, қандай қилиб ёш маликаи узининг тилақидай наса-насабенз бир углимга сурашга ҳадди етди!»— деяшига ачиринибди экан.

Аммо подшоҳ жаллодга: «Бу аёлниги бошини танаасидан жудо қил!»— деб буюрмабди. Бундан кичик кавфиёти яхши эканлигини айтган эдик. У ҳозирги ачиринибди бар оқини экан-да. Аллақандай шаҳарни ушунда бош қамал қилиб ётган подшоҳнинг қўлини охири қалъа деворларини ёриб тилибди. Ўшунга ҳазирасига келтирилмадиган тўя-тўя олти тўғуқчу парваронларини ороу қилиб утарарди. Шунга кавфиёти яхши бўлибди, булар кимирди қалъа қилмоқчи бўлибди.

— Яхши, ҳозир қилмоқчи қалъага келибди, буларнинг ҳазир ушундайган эдим. Ушунга қарқилди. Алдам-Қалдам афсусини урганиб олади қизини олди. Бўлмастик бошини айна боғамга топширамал.— Ишт орқасида турган аёлнинг кўрсатибди.

Бечора дедилмабди. Алдам-Қалдам деген афсусини нима эканлигини билимди, ҳаллоқки бародил марга ойилани экан. Шунга қарамай, у ўзини тўзиб олиб:

— Яхши, ҳалига айтаманки, бу қўлданда бу афсусини урганиб олади. Чунки углим ақли ва буюмдосиди.— деб жавоб қилибди.

Она уткинчилар олдида шарманда бўлмастик учун қачада куз ёшларини зурга тинибди, аёга келди дедилди туйиб-туйиб шилабди. Ушунга угли жаллод қўлини тушадил деб ўйлабди. Ахир, ким ҳам саводсиз углига Алдам-Қалдам афсусини ургатарди?!

Кеч кирибди. Нигит ушунга қайтибди. Шундан кузлари қизарган онасини кўриб хафа бўлибди. Аммо ушунга нима ҳақдалигини билгач, қулиб юборибди ва онасининг айна боғдан юзларини силаб, дебди:

— Қўйинг, онажон, нега хафа бўлдингиз? Мен ушунга Алдам-Қалдам афсусини урганиб олама. Эҳтиёт, бирор киши у афсусини билар. Онажон, келинг вақтинча йўқотилсинди, кўрпа-тўшагимизни эшакка ортиб, йўлга чиқайлик. Ўлхоят, афсусини биладиган кишини ахтариб топиб, афсуқ қилиш ҳам урганамиз.

Уларнинг уйидаги барроқ парсалари бир неча эски ямоқ-яс-

қокли кўрпа тўшак, синиқ кўза, тешиқ қозон экан. Бу нарсаларни эшакка ортиб, қуёш чиқмасдан бурун йулга чиқишибди. Улар йул юрибдилар, йул юрсалар ҳам мул юрибдилар, фақат тугрига қараб кетаверибдилар. Бир чупон уларга озгина пон билан пишлоқ берибди. Эртаси кунн тоғ чуққисига чиқишибди. Чарчаганларидан тоғнинг чуққисиди дам олиш учун тухташибди. Кеч кириб, юлдузлар чарақлай бошлабди. Она ухлаб қолибди, угли ҳам энди ётмоқчи бўлиб турган экан, бирданга эшағи ҳанграб юборибди. Она-бола сесканиб, сакраб уришларидан турибдилар.

Бундай қарасалар, урмондан боши осмондаги юлдузларга етай-етай деб турган улкан одам чиқиб келаётган эмиш. Бечора аёлниң юрағи ёрилишига оз қолибди. Угли бўлеа тухтовсиз ҳанграётган эшағини тинчлаантиришига уришибди. Ўнгит хотиржам кўрибса ҳам, очигини айтганда, юрағи гуниллаб ура бошлабди. Улкан момақалдироқдек овози билан:

— Бу ерда нима қилиб юрибсизлар?— деб сураган экан, ўрмондаги дарахтлар ҳам силкиниб кетибди.

Угли эшағини тинчлаантираётганлиги учун бу ерга нима мақсадда келишлари сабабини улканга она айтиб берибди.

— Яхши,— дебди улкан.— Менга ўглиниң қолдир, мен унга Алдам-Қалдам афеунини ургатаман. Ўттиз саккиз кундан кейин шу ерга келиб, ўглиниң олиб кетасан...

Она углини улканга бергиси келмабди. Агар қўлидан келса, мана шу қирқ кун ичида бу мамлакатдан углини олиб чиқиб кетишга, эшақини ҳам олиб кетишга рози экан. Аммо ўгли дарров кўйиб, онасиниң қўлини упибди. Онаниң ёлғиз ўзи орқага қайтиши оғир кечибди. Униң кўзларидан тирқираб ёш оқармиш.

Тоғнинг чуққисиди, баҳаво жойда угил улкан билан якка ўзи қолибди. Улкан йнгитни бир урган экан, у олмага айланиб қолибди. Улкан олмани чўнтағига солиб, йўлда равона бўлибди.

Оддий инсон қирқ кунда босиб утадиган йўлни улканлар бир кунда босиб утадилар. Бизниң улканимиз ҳам бошқа улканлардан сира қолишмас экан. Шунинг учун ҳам қирқ кунлик йўлни йнгирма уч ярим соатда босиб ўтибди. Улкан саронга етгач, улканлар хонасига кириб, чўнтағидан олмани чиқарибди. Олмани бир урган экан, у яна йнгитга айланибди. Улкан уни хонага қамаб, ўзи чиқиб кетибди.

Йнгит хонада анча утиргач, зерикиб кетибди. Эшиқни очмоқчи бўлиб қараса, қулфлоглиқ экан. Нима қилсин? Ашула айта бошлабди. Бирдан эшиқ очилиб тулни ойдаи бир қиз кирибди ва қаҳрамонимизга:

— Биродарим, қандай қилиб бу маконга келиб қолдинг? Буниң устига яна ашула ҳам айтиб утирибсан. Сени бу ерда нима кутаётганини билмасанг керак-да. Лаънати улкан сенга ҳам Ал-

дам Қалдам афеуинини ургатаман, дегандир? Ана у минорага қара...— дебди.

Йигит қиз кўрсатган томонга қараган экан, етмиш етти қавагли минорани курибди. Минора одамнинг калла суягидан қилинган экан.

— Бу калла суякларини худди сенга ушшаган тутқунларники. Улар ҳам Алдам Қалдам афеуинини ўрганмоқчи эдилар. Ким бу ерга кирса, тирик чиқиб кетмайди,— дебди қиз.

— Бари бир мен Алдам-Қалдам афеуинини урганиб, бу ердан соғ-саломат чиқиб кетаман ва поцшонинг қизига уйланаман,— дебди йигит қатъий.

Йигитнинг довиракнинг қизига ёзио.

— Майли, сенга бир маслаҳат бераман, балки яраб қолар. Эртага эрталаб бу ерга улкага келиб, сен билан кураш тушмоқчи булади. Сен қаршилик кўрсатиб утирма. Агар озгина қайсарлик қилсан, сени парча-парча қилиб ташлайди. У сенга ташлашини биланоқ ерга ичкил. Улканга ғазабланиб, сенга «тур!» деб бақиради, уради, сизикита бошлади. Сен буна эътибор берма, чалқанчаенга ётавер. Эртага кечқурун яна келиб, колганларини ургатаман,— дебди.

Қиз кетибди. Йигит кеч ени билан иккита коқмай, тонг отишини кутибди. У канчалик боғир булмасин, бари бир қўрқибди. Эрталаб улкан келиб, у билан кураш тушибди. Улар бир-бирларига ташлашибдилар. Йигит дарров чалқанчаенга йиқилибди. Улкан уни тешиб, бақириб, кураш тушишга мажбур қилди бошлабди. Ахир, улканнинг текилари биз урғаниб кетиши текилардан эмас-да. Йигит бари бир қиммерламасдан чидаб ётаверибди. Улкан уни кўтариб, оёққа турғизибди. Йигит бир суу оёққа турибди-да, яна йиқилибди. Улкан уни яна кўтарибди, йигит яна йиқилибди. Шундай қилиб, кеч киргунгача курашибдилар.

Кечқурун улкан йигитни хонага қўмаб, тойиб булибди. Йигит шундай холдан тойибдики, ҳатто қиммерлашга ҳам мадори қолмабди.

Ҳрим кечаси эшик очиб, яна унга гузал қиз пайдо булвбди.

— Биродарим,— дебди — сен гапимга кириб, уз ҳаётигини саклаб қолдинг. Энди мен сенга Алдам-Қалдам афеуинини ургатаман.

Эрталабгача қиз унга Алдам-Қалдам афеуинини ўргатибди.

Эрталаб қиз чиқиб кетиши биланоқ улканга пайдо булибди. Улар яна кураш бошлабдилар. Йигит худди кечасидек ҳеч қанақа қаршилик кўрсатмасдан дарров ерга йиқилибди. Улкан яна ғазабланиб, кураш тушишга мажбур қилибди, бақириб — улкан одамнинг қичқиргани момақалдироқда ҳам кўлини экан — йигитни ура бошлабди. Буларнинг зарр та ҳам фойдаси булмабди. Йигит улканга қаршилик кўрсатмабди.

Биз эртагимизни чўзиб ўтирмаймиз. Уша оқшом улкан йиғитни яна хонага қамаб, ўзи кетибди. Ярим кечаси қиз келиб, йиғитга Алдам-Қалдам афеуинини ўргата бошлабди.

Тонг отибди. Қиз кетгач, улкан одам келибди. Қураш бошлабди. Йиғит яна ерга йиқилибди, улкан уни қалтаклабди.

Кеч кирибди. Улкан йиғитни яна хонага қамаб қуйибди. Тағни қиз келиб, унга Алдам-Қалдам афеуинини ўргата бошлабди.

Шундай қилиб, уттиз саккиз кун улкан йиғитни урибди, ўттиз саккиз кеча йиғит Алдам-Қалдам афеуинини урганибди. Ниҳоят, уттиз саккизинчи кун улкан:

— Уғлим, сен тентакларнинг тентаги экансан! Алдам-Қалдам афеуинини урганганинг иложи бўлмади! Бекорга сени олиб қолган эканман. Бу ердан тезроқ туёғингни шикиллат! Онанг сени тоғнинг чуққисенда кутиб турибди, — дебди.

Йиғит тоққа томон жўнабди. У Алдам-Қалдам афеуинини урганганига ва улкандан қутулганига хурсанд бўлибди.

Тоғнинг чуққисенда қаҳрамонимиз онаси билан қучоқланиб куришибди. Онаси бир оз йиғлаб олибди, сўнг улар орқаларига қайтибдилар. Улар уни қадам ҳам юрмасларидан угли бирданига қўёнга айланибди. Қуён кампирнинг атрофида сакраб, уйнай бошлабди. У жуда ҳам чиройли қуён бўлиб, юнги қордан ҳам ошноқ, кўзлари худди қизилранг маржондек, қулоқлари эса тиккайиб турган экан.

Онаси ҳайрон бўлибди ва қўрқиб: «Уғлим қаерга гойиб булди, қаерда у? Қуён қаёқдан келиб қолди?» — дебди.

Бечора аёл йиғлаб юборибди:

— Қаердасан, уғлим? Қаёққа гойиб бўлдинг, азиз зевилганим?

Йиғит бўлса — қўёнга айланган унинг ўзи эди — бу вақтда яна озгина сакраб уйнагач, илгичка муйловларини қимирлатиб, тағни одамга айланибди.

— Қаерда эдинг, уғлим? Қаёққа гойиб булдинг? — деб сўрабди онаси. — Ҳозиргина атрофимда бир қуён айланиб юрган эди, биз уни тутиб олганимизда сотардик, афеус, кўлдан чиқиб кетди...

Улар яна бир оз юргач, йиғит бирданига отга айланиб қолди. Яна шунақа от эмишки, ҳар тукни олтидан, туёқлари олмосдан, думи эса марвариддан экан. От қуёш нурида шунақа кўзини қамаштириб товланар эканки, одамзод унга қарай олмас экан. Онанг отни кўриши биланоқ углини чақира бошлабди:

— Ҳой, уғлим, қаердасан? Яна қаерга гойиб булдинг? Тезроқ буюққа келгин! Мана бу отни тутсақ, бозорга олиб бориб сотамиз! Пули то умримиз охиригача етади.

Угли кулибди, тугрироғи, гижинглабди. Онаси ён-атрофига қарагунча, у дарров яна одамга айланибди.

Узиниз: «Эртагимизни чўзиб ўтирмаймиз», деб айтяпмиз-у, яна чўзиб юборяпмиз, бунинг учун кечиринглар. Ниҳоят, она ва

Ўғил уйларига қайтибдилар. Кўчаси куни йиғит онасининг кўзи олдида шохларни олтидан, тўслари олмосдан булган олачинор бугуга айланганди.

— Она,— дебди у — мени бозорга олиб бориб сотинг...

— Вой, углим, қандай қилиб сени сотмаман?

— Сотинг, қурқманг, мен нима десам, шунини қилинг...

Онаси бугунги бозорга олиб борибди. Бугунинг атрафиди оломош ураб олибди. Хасратим шаҳарда бунақа бугунни қурмаган экан, бирор кимса унинг бозорини халқайтолмабди. Охири бир савдогар:

— Бу бугунни годинга сотиб олишни мумкин. Фақат унинг хазинасидаги пулгина етади,— дебди.

Саройга одам юборибдилар. Бозорда подшоҳнинг одамлари келибди, бугунларидек ҳам етибди ва унинг сотиб олибдилар. Аёл бир қоп олтин олибди. Бунақа олтин бир қоп олтиндан қимматроқ турса ҳам, бечора айнимайам билди оларди. Ахир, бугунинг баҳосини подшоҳнинг одамлари белгилашди-да. Аёл «йўқ, бу кам» деб айтса, улар бир чақалдек бермаганини ташини эди.

Бугунги подшоҳнинг аҳлида отхонасига кўйиб, енига беда ташлашибди. Бугун белгилангандай бешлабди. У қанчалик кун еса, шунчалик кичрайверибди ва охири куздан гойиб булибди. Фақат оғилга боғланган чилвиринга қолибди. Бу воқеани уз кузлари билан курганлар хайратдан шайрайиб қолибдилар ва подшога ҳаммасини айтиб берибдилар. Кеска подшо ошлоқ соқолини синаб, узоқ ўйлабди.

— Бу қанақа жон от булди экан?— деб сурабди у вазирларидан.

Аmmo уларнинг бири ортаси ҳақ жавоб бера олмабди. Подшо бу ҳақда бошқа уламас. Амма қаноат қилибди.

Биз энди йиғитга қайтайлик. У одамга айланиб, уйига қайтибди ва онасидан бугунги кун олтинган пулга ун қуринини илтимос қилибди. Ҳзи бутса араб тулпорига айланиб, онасига:

— Мени бозорга олиб бориб сотинг,— дебди.

Онаси тулпорини бозорга олиб борибди. Бундай тулпорини одамлар бозор қуришга илтимос қилганда хатто шаҳар пайдо булганидан бери қурмаган эканлар. Савдогарлар, хувармандлар, аслодалар, бойлар туплашибди. Аммо тулпорини баҳосини ҳеч ким айтолмабди... Бу хабарни подшо эшитиб, бозорга узининг одамларини юборибди. Подшо аёлнинг халдазиёда яшн кураган!

Йиғит подшоини Ал-Ду-Калда афсуни билан мазах қилиб тургани ҳақидаги минималлар улқанинг атоғига ҳам бориб етибди. У нима гапнингини дароҳ тунушибди. Улқан зумда шамолга айланиб, бозорга етиб қолди-да, тулпорини шу ондаёқ рухтасидан ушлабди. Бироқ йиғит қайтиб турган экан, тезда қаптарга айланиб, бозор устида чақошлабди. Шунда улқан бургутга айланибди-да, уз улқасини илқинда қўшибди, қаптар ҳам учиб-учиб охи-

ри маликанинг деразасига қўйибди. Бу ерда каптар бир даста гул-га айланбди. Малика бунақа чиройли гулдастани умрида курмаган экан.

— Оҳ, қандай ажойиб гуллар,— дебди у ва деразани очиб, гулларни олибди-да, ҳидлай бошлабди.

Улкан буни кўриб, саройини бешикдек тебрата бошлабди. Қиз шундай қурқиб кетибдики, қўлидаги гулни кучага тушириб юборибди. Гулдаста ерга тушиб, тариққа айланбди ва ҳаммаёққа сочилиб кетибди. Улкан эса тезда товуққа айланиб, тариқни чуқий бошлабди. Подшонинг қизи содир бўлаётган воқеаларни деразадан қўрқув билан кузатиб турибди. Товуқ ҳамма тариқни чуқиб бўлибди, фақат бир донагина тариқ қолибди. Товуқ уни ҳам энди ютмоқчи бўлиб турган экан, тариқ тулкига алашибди ва товуққа ташланиб, уни ўлдирибди.

Бу воқеалар фақатгина малика кўз олдига эмас, балки ҳамма соқчилар, уткинчиларнинг куз олдига рўй берибди. Уларнинг ҳаммаси хайратдан қотиб қолишибди.

Тулки ерга бир ағанаб, одамга айланбди. Пингит подшонинг қизига таъзим қилибди, сўнг соқчиларни олтариб туғри подшонинг олдига борибди-да:

-- Мана, мен Алдам-Қалдам афсушни ўрганиб олдим. Энди уз ваъданигда туриб менга қизингни бер, — дебди.

Подшо нима қиларини билмай, саросимага тушибди. У камбагал нигитга қизини бергиси келмай, бирор хийла уйлай бошлабди. Подшо бу йигитни чопа олмаслигини ҳам, оёя олмаслигини ҳам, зиндонга ташлай олмаслигини ҳам тушушибди.

Пингит подшо нималар ҳақда уйлаётганини фанглабди-да:

— Подшо, агар сузингда турмасанг, яна бир марта Алдам-Қалдам афсушнинг курсатинимга туғри келади. Унда сен тахтингда: қучқага айланиб қоласан. Гап шу: ё қизингни берасан ё қучқага айланасан, -- дебди.

Подшо қизини нигитга берадиган бўлибди. Қизга ҳам қахрамонимиз алақачон ёқиб қолган экан. Улар қирқ кеча-ю, қирқ кундуз туй қилишибди. Туйдан кейин бизнинг қахрамонимиз улканинг саройига жўнабди. У ерда йигит узига Алдам-Қалдам афсушнинг ўргатган қизин топиб, уни ҳам эрга берибди. Пингит узининг қари эшагини ҳам унутмабди. Яхши оғилхона қурдириб, эшакка нафақа тайинлабди.

КАЛҮҒЛОН

Бир Қалўғлон ўтган экан. У онаси билан бирга жуда камбагал яшар экан. Қалўғлон эрталабдан шомгача ишлар, бироқ тонганин ейдиган нонларига ҳам етмаскан. Агар қушчилари ёрдам қил-

мағанларида. Қалўғлон ҳам, унинг қари онаси ҳам очликтан ўлиб кетар эканлар.

Бир кун қушнлардан бири Қалўғлонга болта, иккинчиси арғамчини бериб, шундай дейишиди:

— Тоққа бориб утин кес. Утинни сотсанг, пул ишлайсан, шу билан онагни ҳам утинни ҳам бокасан, Қарабсанки, ким билибди дейсан, вақти келиб подшанинг кизина уйланарсан.

Қалўғлон қушнларни: мунгдорчилик билдириб, турвасига яримта вон солибди-да болтадан қутинини остига қиетириб, арғамчини елкасига ани таб, тоққа томон жўнабди.

Қалўғлон тоғнинг ташасидаги кәронга урмон ичига кириб, тунаш учун уяна чайла қурғибди, кейин утин кеса бошлабди. Бир неча кун утга, келадиги етти кунни тахлаб қуйибди. Қалўғлон ели билан чоғда олтин шунутка ибди.

Бир кун эрта таб тоққа савдогар келибди. Бекаму кўст тайерланган утинлар унга ёқиб Қалўғлондан сотиб олмақчи бўлибди.

Қалўғлон савдогарга:

— Ҳар бир боғлам тараща учун бир тилладан тўлайсан,— дебди.

Савдогар рони булбди ва беш боғлам тараща учун Қалўғлонга беш тилла тўлабди.

Қалўғлон пулларни олач, дарров онасининг ёнига бориб:

— Онажон, мана сенга беш тилла. Бир тиллага уяга озик-овқат, икки тиллага узинга дийим-кечик ол. Кейин саройга бориб, подшонинг қизини менга хотинликка сура,— деб айтишига қарор қилибди.

Мана шундай фикр хабллар билан, Қалўғлон йўлга отланибди. Пулда у бир мушукни дарёга чуқтармоқчи булаётган кишини кўрибди.

Қалўғлон унга дебди:

— Хой одам! Бечора мушукни халок қилма. Уни менга сот. Қанча сурасанг, шунча тўлайман.

— Бир тилла бериб, мушукни олибди мушукни ол,— дебди киши.

Қалўғлон унга бир тилла бериб, мушукни олибди. Мушукни қуйиб юбормоқчи булган экан, мушук кетмасдан Қалўғлоннинг орғасидан эрганибди.

Шундай қилиб, улар кетав олидилар. Қалўғлон олдида, мушук булса орқада. Пулда уларга бир икки судраб кетаётган чол учрабди. Чол утин халқармоқчи экан.

Қалўғлон дебди:

— Хой чол! Бечора итни халок қилма. Уни менга сот. Қанча сурасанг, шунча тўлайман.

— Икки тилла тўлагити, итни олавер,— дебди чол.

Қалўғлон чолга икки тилла бериб, итни олибди. Уни қуйиб

юбормоқчи бўлган экан, ит кетмасдан Калўғлоннинг орқасидан эргашибди.

Шу тариқа улар кетаверибдилар: олдинда Калўғлон, унинг кетидан мушук, мушукнинг орқасидан эса ит.

Ўўлда бир илонни ўлдирмоқчи бўлаётган кампир учрабди. Калўғлон унга ҳам икки тилла тўлаб, илонни ўлимдан қутқарибди. Илон ҳам Калўғлоннинг орқасидан ўрмалаб келаверибди.

Улар яна кетаверибдилар: Калўғлон олдинда, унинг кетидан мушук, мушукнинг орқасидан ит, орқада бўлса илон. Калўғлон кетаётиб ўйлабди: «Олти ой ишладим, беш тилла нимага сарф бўлди!. Э, майли, бари бир учта тирик жонни ўлимдан сақлаб қолдим...»

Калўғлон шуларни ўйлаб кетаётганида, тўсатдан илон тилга кирибди.

— Эй, одамизод! Сен мени ўлимдан қутқариб қолдинг. Бу яхшилигинг учун тоабод ёдингдан чиқмайдиган яхшилик қайтараман. Қулоқ сол, мен илон эмасман, жинлар подшосининг ўғлиман. Отамнинг олдига юр, у сен нимами хоҳласанг, ушани беради.

Калўғлон рози бўлибди.

Илон яна одам овози билан гапира бошлабди:

— Отам билан учрашганингда унга: «Мен тиллигининг остида олиб юрадиган муҳрни хоҳлайман», деб айтгин. Тушундингми?

— Тушундим,— дебди Калўғлон.

Улар йўлларида давом этибдилар. Илон тағин одамдек гапира бошлабди:

— Биз бу ердан жуда олисда турамыз. Агар пиеда кетадиган бўлсак, ун йўлда ҳам столмаймыз. Қани, устимга чиқиб ўтир!

Илон шу сузларни айтиб, ерга бир ағанаб олибди-да, отга айланбди. Калўғлон отга миниб олибди. Кўз очиб юмгунча от осмонда қундай учиб, бирпасда жинлар подшосининг саройи олдига қўнибди. Саройда от ерга бир ағанабди-да, йигитга айланбди. Йигит Калўғлонни қўлидан ушлаб, подшо отасининг ёнига келибди. Подшо марварид ва олмослар билан безатилган тахтада ўтирган экан.

Жинлар подшосининг ўғли бошидан утган воқеаларни отасига айтиб берибди. Шунда Подшо Калўғлонга қараб:

— Мендан хоҳлаганингни сура,— дебди.

Калўғлон подшонинг тили остида сақланадиган муҳрни сўрабди.

— Мен сенга қоп-қоп марварид, куза-кўза олтин бераман, фақат шу муҳрни сурама,— илгимос қилибди подшо.

— Сен менга бирор нима бермоқчи бўлсанг, унда муҳрни бер, хоҳламсанг, майли, раҳмат, хафа эмасман. Бошқа нарсанинг менга кераги йўқ.

Подшо тилини сенида сак айдиған мухрни Калуглонга бершига дегри келиди.

Калуглон мухрни сениб, миялдорятник билдирибди-да, уйна равона булибди. Тулдирибди. Йалюрет хам мул юрибди, бирок худини хеч охири ким билмасди. Бир куни эрталаб Калуглон булук бошида хордак чегариб унни анда, кулогига жинлар подшо-син углинини огузи эвнибди.

— Отамда олган мухрни сенинг билан ялагин. Сенинг олдинда хабаш палло булар сенин хуштен неганини бажо келтирди, — дебди у.

Калуглон тили билди мухрни ялаган экан, олдида буйи осмон баравар уткан хабаш палло булибди.

— Буюр, кулогам анда.

Тугрисини айтганде Калуглон олдин курқибди. Дески қорни жуда очкаган эмасди, олак курқувни евибди.

— Менга тезроқ дастурхон эв.

Калуглон огзилди ашни татмасданоқ, хабаш дастурхон эвибди. Дастурхонда куч сутидан бошқа хамма нарса мухайё эмди. У овқат эвниб булди, дебди.

— Энди мени уйимга элтиб куд.

Калуглон гашни татмасданоқ, хабаш уни ховли дарвозаси ёнига олиб борибди-да, эзи гойиб булибди.

Калуглон онаси билди кучоқ ашиб куришибди. Углини кузатган йул бошда узоқ кутазерис, бечора аёл оч-пахор қоқсуяк булиб қолган экан. Калуглон шундаёқ мухрни ялаб, хабашдан овқат талаб килибди. Хабаш унинг хохлишини бажарибди. Калуглон онаси билан туйгуларича овқат эвниб, кахва ичибдилар. Кейин угли:

— Она, бориб мени подшонинг қизини сура, — дебди.

Бечора аёл шима динишин хам билмабди. Бирок Калуглон узининг айтганидан келмабди: — Подшонинг қизини хоҳлайман, тамом-вассалом. Она, саройга борди.

Аёл бечоранин саройга борилан бошқа иложи қолмабди. Сарой дарвозаси олдин турган подшонинг соқчилари Калуглоннинг онасини гадоё хохли деб ушлаб, қуаига бир неча тагга тутказишибди-да, хайлаб оборибдилар. Аёл уйига қайтиб келгач, Калуглон дебди:

— Хой он, кеш ҳақ билдирибди. Унинг сенида тиланчилик қилдиган гадоё булдингми? Мен подшонинг қизини хоҳлайман, сен эса унга қайнона буласди.

Бечора аёл яна сарой дарвозаси томон жунабди. Унга яна пул бермоқчи булгичан эканди у:

— Менга пул керак эмас, мени подшонинг ёнига олиб бориңлар, унга айтадиган гапим бор, — дебди.

Буни подшога хабар қилибдилар. Аллақандай бир камбағал хотиннинг ушн кўрмоқчи эканлиги подшони ҳайратга солибди.

— Қани, уша кампирни олиб келинг,— буюрибди у.

Подшо олдига келтирилган Қалўғлоннинг опаси унга дебди:

— Подшоҳим, менинг дунёдаги бор-йўқ бойлигим, ёлғизгина ўғлим. Мен қизингни шу ўғлимга сўраш учун келдим.

Подшо яхши кайфиятда экан. У газабланмабди, бечора аёлнинг бошини танасидан жудо қилишга буйруқ ҳам бермабди. «Кел, бу кампирни бир мазах қилайлик», — деб ўйлабди подшо.

— Майли,— дебди, у,— сен ўғлинига бориб айт, агар саройим рупарасидан яна битта сарой қурса, унга қизини бераман. Агар қирқ кун ичда саройни қуриб битказмаса, бошини танасидан жудо қиламан.

Аёл кўзлари ёшга тўлганча уйига қайтибди ва подшонинг сўзларини углига отказибди. Қалўғлон кулимсираб:

— Инглама она, бу қийин иш эмас... — дебди.

Орадан ўттиз тўққиз кун ўтибди. Ўғлини нималар қутаётганини уйлайвериб, бечора аёлнинг тентак бўлишига оз қелибди. Қирқинчи кунга утар кечаси, Қалўғлон одамлардан холи жойга чиқиб муҳрин ялабди. Ҳабаш пайдо бўлгач, Қалўғлон буюрибди:

— Эрталабгача менга подшонинг саройи рупарасидан шундай бир сарой қургин-ки, подшо саройи унинг олдига катакка ўхшаб қелсин.

— Эшитаман, ҳукмдорим.

Эрта тонгда кун эндигина ёриша бошлаган маҳалда яна ҳабаш пайдо бўлибди.

— Сарой тайёр, тагин нимани буюрасан?

— Боргин-у, саройни олтин ва қумуш жиҳозлар билан ясатгин, — дебди Қалўғлон.

Тонг отгач, подшо уйғониб деразадан қараса, саройи қаршида узининг саройидан ун марта баланд, кенг ва чиройли сарой турган эмиш.

Подшо ҳайратланиб турганида Қалўғлон ҳабашни чақириб:

— Менга тилла билан безатилган шойи-атласларидан кийим-кечак ва энг яхши араби отдан келтир, — дебди.

Ҳабаш тезда бу хоҳишини ҳам бажарибди. Қалўғлон кийиниб олгач, белбогини боғлаб, отига миниб саройга—туғри подшонинг ёнига борибди.

— Мен саройни қурдим! Энди сен ўз сузингда туриб, менга қизингни бергин, — деб талаб қилибди у.

Бироқ подшо Қалўғлонга қизини бергисен келмабди.

— Менинг қизимга никоҳ қилин киядиган, марварид ва олмослардан тикилган кўйлак тикиб келтирсанг, сизларни уйлантириб қуяман, — дебди у.

Қалўғлон уйига қайтгач, ҳабашни чақирибди ва ушандай кўй-

лак буюрибди. Хабаши у хоҳиши ҳам тезда бажарибди. Қалўғлон келининиг куйлагани олиб, подшоҳнинг хузурига жўнабди.

Энди подшо бошқа баҳона топибди:

— Шккала сароини т уртасига қизим ёнишга утиши учун куйрик қургани.

Қалўғлон қайтиб келибди-да, чеккараққа ҳабашини чақириб буйруқ берибди. Қуирин ҳам тезда тайёр бўлибди.

Подшо бошқа йул ўққанини тушунгач, мулла ва ҳожиларни чақириб, туй қилибди.

Орадан ой ар утибди. Дунёдаги ҳамма хотин-қизлардек ҳар нарсага қизиқаётган подшоҳнинг қини Қалўғлоннинг сирини билнишга қизиқибди.

— Агар чиндан севсанг, сирингни менга ҳам айтасан, — дебди у.

Қалўғлон подшоҳнинг қизини жуда ҳам севаркан. Понлож уз сирини очиб, хотини мўҳрини ҳурлатибди.

Подшоҳнинг олизи муҳрини кутига айлаштириб турганида, вазир эшикнинг орқасида туриб, ҳамма гапларни эшитиб олган экан. У уйга югуриб кирибди-да, муҳрини қизиниг кутидан тортиб олибди. Вазир муҳрини ялаган экан, дарров ҳабаши пайдо бўлибди:

— Эшитаман, фармон бер, — дебди у вазирга қараб.

Вазир буюрибди.

— Бу ердан Қалўғлонни йўқот. Мана бу сароини ҳам дароҳнинг нариги томонига утказ.

Ҳабаши бир касда вазирнинг амрини бажо келтирибди.

Қалўғлон подшоҳнинг олтига бориб, сесдир булган воқеани айтибди. Подшо қаттиқ азабланишдади. Қалўғлонни қинанлаб, эиндонга ташлабди.

Қалўғлон қамок аставерсини. Энди танин бир вақтлар Қалўғлон улимдан сақлаб қога т муҳур ва итлаб эшитайлик.

Улар юз берган воқеадан хабардор бўлишибди. Шунда ит мушукка дебди:

— Энди навбат бизга, Қалўғлонни қутқаришимиз керак.

Қалўғлон кийнаиб олган қамокхона бир оролда жойлашган экан. Мушук инини оролага утириб олибди ва оролгача сузиб боришибди. Қамокхонага кириб, Қалўғлонни озод қилибдилар. Кейин учаласи ҳам дунёнинг иккинчи томонига утиб сарой ичкаришга киришибди. Қалўғлон вазир каттиқ ухлаб ётган эмиш. Мушук думи билан вазирнинг босқини қитқилабди. Вазир қаттиқ аксирган экан, индиниг остидан муҳр тушиб кетибди. Қалўғлон дарров муҳрини ялаган экан, бир ҳабаши пайдо бўлибди ва Қалўғлондан сурабди:

— Фармон бер... Севнимани истайсан?

— Мана бу вазирни олиб, Қазказ тоғларининг орқасига таш-

лаб кел. Кейин бу саройни шундай жойга кучиргинки, ҳатто подшонинг ҳам қадами етмасин.

Хабаш бир зумдаёқ Қалуглошнинг амрини бажарибди. Қалуглон ўзи билан онасини ҳам олибди. Она, угил, келини, мушук ва ит кўп йиллар бахтли ҳаёт кечиршибди. Қалуглон хайрли ишларини давом эттираверибди. Подшонинг қизи эса бемаъни қизиққонлигини бутунлай ташлабди.

КАЛУҒЛОН ВА УЛКАН АЁЛ

Бир замонларда бир камбағал аёл яшаб утган экан. Унинг Қалуглон лақабли угли бор экан. Кечкурунлари Қалуглон қишлоқдаги қаҳвахонага кетар, бир бурчакда утириб олиб, ёшларнинг суҳбатига қўлоқ солар экан. Борди-ю кимдир узининг ботирлиги билан мақтагудек булса, унга:

— Агар шунчалик зур булсанг, бориб Улкан аёлнинг таъзирини бер-чи, — дейишаркан.

Қалуглон бундай гапларни эшитавериб, ниҳоят, бир кунни ўйлабди: «Нима учун мен бориб Улкан аёлнинг таъзирини бера-олмас эканман?»

Кечкурун уйига келгач, онасига:

— Она, мен бориб Улкан аёлни тонаман-да, таъзирини берман. Нима, бу иш қўлимдан келмайдими? — дебди.

Бечора аёл ҳайратланиб: «Углим ақлдан озобди, шекилли», деб ўйлабди. Қалуглон эса уз суздан қайтмабди:

— Бориб Улкан аёлни тонаман!

Онаси углига бу йўлдан қайтгин, деб узоқ ялишибди, кўндиринига ҳаракат қилибди, бироқ ҳамма уривинилари беҳуда кетибди. Охири онанинг сабри тугабди:

— Бор, бор! Тугри дўзахга борясан! Яхши бўлди, мен сендек дангаса ва бекорчидан бир умрга қутуламан!

Қалуглошнинг онаси углига тил учнда шундай деса-да, аслида йиғлаб-сиктаб уни йўлга ҳозирлабди.

Қалуглон онаси ва қишлоқ билан хайрланиб, йўлга тушибди. У тиним билмай тоғлар, водийлар оша қишини-ёзини кетаверибди. Бир вақт ортига қараса, жуда ҳам кам йўлни босиб утган эмиш. У яна йўлида давом этибди ва ниҳоят, бир тоғнинг тенасидан тутун чиқаётганини кўрибди. Қалуглон тоққа чиқа бошлабди. Чикиб қараса, орқасини кўснга ўгириб товланаётган аёл ўтирган эмиш. Унинг кукраклари шунақаям катта эканки, унг томондагисини чап елкасига, чап томондагисини унг елкасига ташлаб қўйганмиш. Қалуглон секин орқадан келиб, уни эма бошлабди.

— Ҳой, Қалуглон, агар меннинг сутимни эмиб угил бўлмаганингда, сени аллақачон еб қўйган булар эдим, — дебди Улкан

Лекин илож қанча, уридан туриб иккита туука товада ҳамир қорибди-да, бақлава ва сомса пишириб, Қалуглонни меҳмон қилибди.

Қалуглон қорин тўйгач, ўз бурчагига кетибди. Озгина вақт ўтгач, Улкан аёл яна сурабди:

— Ким ухлайпти? Ким ухламаяпти?

— Мен ухламаяпман, онажон, — дебди Қалуглон.

— Ўғлим, нима учун ухламаяпсан?

— Бақлава ва сомса ошқозонимга тиқилиб қолди. Агар бу ерда онам бўлганда, албатта, менга ошқозонимдаги бақлава ва сомсени ҳазм қилишим учун қиймаланган барра гушти пишириб берарди.

Улкан аёл шундай газабланибдики, ақлдан озинига сал қолибди. Аммо пулини қилиб Қалуглонни ухлатмоқчи, уни ҳам озгина тамадди қилиб олмоқчи экан. У уридан туриб, қиймаланган барра гушитдан овқат тайёрлабди. Қалуглон зўр иштаҳа билан овқатлангач, яна ўз бурчагига кетибди.

Улкан аёл бир оз кутиб турибди-да, яна сурабди:

— Ким ухлайпти? Ким ухламаяпти?

— Мен ухламаяпман, онажон, — дебди Қалуглон.

— Нимага ухламаяпсан, ўғлим? Бақлава, сомса ва барра гуштини единг. Сенга яна нима керак?

— Худди шунинг учун ҳам ухломаяпман-да... Жуда кўп еб юборган эканман, қориним оғрияпти... Ҳожатимни чиқариб келишимга руҳсат бер...

— Сен қочиб кетмайсанми, Қалуглон?

— Нега қочиб кетарканман? Бундай аҳмоқлик қилишнинг кимга кераги бор? Агар сен менга ишонмайдиган бўлсанг, белимга арқон боғлаб қўй, — дебди Қалуглон.

Улкан аёл арқоннинг бир учини Қалуглоннинг белига боғлабди, иккинчи учини қўлига маҳкам ушлаб олибди. Қалуглон уйдан чиққач, йўлда арқонни ечиб, хожатхона эшигига боғлаб қўйибди-да, уни тумтарақай қочиб кетибди. Улкан аёл бир оз кутиб тургач, чақирибди:

— Ҳой, Қалуглон?!

Ҳавоб бўлмагач, яна чақирибди. Ҳаммаёқ сув қуйгандек жимжит эмиш. Улкан аёл қўлидаги арқонни шундай қаттиқ тортибдики, Қалуглон арқоннинг иккинчи учини боғлаб қўйган эшик бундай зарбдан ҳавога кутарилиб кетибди. Арқонга Қалуглонга ухшамайдиган бутунлай бошқа нарса боғланганини курган Улкан аёл газабга келиб, уни орқасидан қувнига тушибди. Боғда улкан бир дарахт турган экан, илдиз-пилдизи билан кўпориб, орқалаб олибди. Дарахтнинг шохларида бир талай қўшларнинг иллари булиб, улар чуғурлаша бошлабдилар;

— Чиқ-чирик...

— Чиқ-чириқ...

Улкан аёлнинг тегирманлари жўрашганча, кушларга жавоб қайтарармиш:

-- Жаранг-жўруш, кўндрок!

— Жаранг-жўруш, янганла!

Қалуглон чарчабди, қаснига қараса улкан аёл етай-етай деб қолган эмиш. Шунда йўлнинг чок асида тўнган қурбақага ялина бошлабди:

— Қурбақажон, уйи, урбагайи, мени Улкан аёлдан яшир. Булмаса, у мени еб қояди!

Қурбақа уни ботқил яширибди-да, ўзи устига чиёно олибди. Аммо Улкан аёлни кўриш биланок шумчалик қўриқиб кетибдики, Қалуглонни кистай бошлабди:

— Кет бу ердан, Қалуглон! Улкан аёл сен билан бирга мени ҳам бирпасда юшиб қўяди. Бўшга кулфат солма, бу ердан қоч!

Қалуглон яна қочиб, қочиб қочиб, қочаверибди, ниҳоят, бир тошбақага дуч келибди.

— Тошбақа, тошбақажон, — дебди у. — Худо хақки, мени бирор ерга яширгиси. Сендан деганима кетмайди-ку, ахир.

Тошбақа Қалуглонни осасини тағига яширибди. Яширишга яширибди-ю, аммо Улкан аёлни куриб, тошбақа ҳам қўрқиб кетибди:

— Кет бу ердан, Қалуглон! Улкан аёл сен билан бирга мени ҳам бирпасда юшиб қўяди. Бўшга кулфат солма, яхшиси, бу ердан тезроқ қоч...

Қалуглон тошбақанинг қосаси оғтидан чиқиб олибди-да, яна қоча бошлабди. У қочаверибди, қочаверибди, охири бир тиبراتикани учратибди. Тиبراتикан йўлнинг уғасида кул тегирмони билан бугдой яшиб, уни қилаётган экан. Тегирмон тошлари бир бирига текканида галатилашқич чиқарар эмиш:

-- Чиғири-чиғираки...

-- Чиғири-чиғираки...

Қалуглон тиبراتиканга ялина бошлабди:

— Мени Улкан аёлдан бирор ерга яшир, булмаса у мени еб қўяди. Сендан нима кетади ахир!

— Қўрқма, сени яширадиган жўйим бор. — жавоб қилибди тиبراتикан.

У Қалуглонни иккига тегирмон тошининг орқасига яширибди-да, ўзи булса ишини даволаттирибди. Тегирмон тошлари тағини уз қўшинини бошлабди:

-- Чиғири-чиғираки...

-- Чиғири-чиғираки...

Улкан аёл бир зумдаёқ тиبراتиканинг олдида пайдо бўлибди ва еру қўқинларгага келтирувчи товуш билан:

— Калугдонни менга бер! Биламаң, сен уни яширгансан! — деб қичқарибди.

Типратикан узини билмаганликка солиб, Қалугдон ҳақида биричи марта эшитаётгандек, тегирмонини айлантираверибди:

— Чигири-чигираки...

— Чигири-чигираки...

Улкан аёл елкасида кутариб келаётган дарахт шохларидаги қушлар чуғурлай бошлашибди:

— Чик-чирик...

— Чик-чирик...

Улкан аёлниң темир камари ҳам қайрилганида жаранг-гармиш:

— Жаранг-журунг, қўнгироқ!

— Жаранг-журунг, жирингла!

Қуруқ гап билан ишини битира олмаслигини сезган Улкан аёл типратикани ютиб юборибди. Узингиз айтнинг, типратикан Улкан аёлниң қоринда тинч ўтира олармиди? У игналари билан Улкан аёлниң қоринини тешиб, озодакка чиқиб олибди-да, яна тегирмонини айлантираверибди:

— Чигири-чигираки...

— Чигири-чигираки...

Улкан аёл типратиканин тутиб олиб, тагин ютиб юборибди.

Типратикан яна ташқарига чиқиб олиб, худди ҳеч нәрса юз бермагандек, тегирмонини айлантираверибди:

— Чигири-чигираки...

— Чигири-чигираки...

Улкан аёл учинчи марта типратиканин ютиб юб рибди. Энди типратикан унинг юрагини топиб олибди ва узиниң утқир ивиаларини суқиб, Улкан аёлни улдирибди. Узи булса, яна йўлниң ўртасига чиқиб олибди-да, тегирмонини айлантира бошлабди.

Қалугдон яшириган жойидан чиққач, Улкан аёлниң қулоқларини кесиб олиб, чунтагига солибди. Сунгра типратиканга минипатдорчилик билдириб, уйига кетибди. Қишлоққа келгач, Қалугдон биричи навбатда қаҳвахонага борибди. У ердаги ёшлар аввалгидек яна ботирлик ҳақида эзмалик қилиб утиришар экан. Бирор кини мақтанчоқликин ошириб юборса, унга:

— Агар сен узингга шунчалик ишонсанг, бориб Улкан аёлни талғин-да, унинг таъзирини бер,— дейишаркан.

Қалугдон бу гапларин кўп марта эшитибди, инҳоят сабри тугагач, чунтагидан Улкан аёлниң қулоқларини чиқариб:

— Мана, сизлар бу ерда утириб олиб, узларнигизни ўзларнигиз мақтайверасизлар. Ахир, қуруқ гап билан ишини битириб бўлмайди-ку. Мана, мен Улкан аёлни топиб, таъзирини бердим. Қўринглар, булар унинг қулоқлари, — дебди.

Қаҳвахонадагилар ҳаммаси «балли-е» деб қичқирганча унинг

елкаларига қоқиб қўйибди; и ва бу дан кейин ҳеч қачон мақтан-масликка суз беришибди.

Калуглон уйга жунга ёди. Нам-ламдан эзилган она углининг кайтганини куриб, сезинибди. Ҳаёт юборибди. Бир оз вақт ўтгач, Калуглон уйга тобора У катта ёни енгини учун тира-тикан майдан ҳам қўйибди. Қўйибди. Мен эса қаҳвахонада бу ишларнинг ҳаммасини ушим қилган эдик мақтандим. Агар қайтиб бориб, одамларга берадиганини ўтиб берсам, мана бу — чина-камнга ботирлик бўлади.

У шундай кинибди. Қаҳвахонадаги ишнинг ҳаммаси Калуг-лоннинг ростқўлинидир. Бошқарув кука этиб унга севғалар бе-ришибди. Калуглон уйга қайтгач, онаси севғидан яна бир бор ишлаб олибди-да, кейин уларнинг қайтгани шарафига зиёфат уюштирибди.

КАНДАЙ КИЛИБ ҚАРГАНИНГ ОЁГИГА ЗИРАПЧА КИРИБ КОЛГАНЛИГИ ҲАҚИДА

Бир бор экан, бир йил экин, қанчим утган замонда бир қарга яшаган экин. У тоҳ учиб, тоҳ тарафларга қўнар, тоҳида дала-ларда юрар экин. Бир кун қарга эзоқ уйлаларга учиб, бир да-рахга кўнибди, еридан дала мизини ерга тушибди. У даладан юриб кетаётган экин, оёғига зирапча кириб қолди. Қарга зирапчани сўзуриб олиб, камширигидек олдига берибди.

— Жон бувижон, бир эизма тўлди, мен шу зирапчани яши-риб қўй. Мен қайтиб келганимда у олиб бераман. — дебди қар-га.

Камшир зирапчани пешанинг остига қўйибди. Орадан кунлар утибди, бироқ қарга зирапчани сўраб келмади.

Бир кун кечкурун камшир чироқни ёқибди, қараса илтиқ қалта эмиш. «Кани қарганинг зирапчани билан илтиқни чиқариб олай-чи», — деб айтади камшир. Шундан қилган экин, зирапча оловга тушиб ёниб кетибди. Зирапча ҳали қўлга айланмасдан ту-риб, бизнинг қарга пайтоғига кетди.

— Бувижон, мен эизминг айтиш зирапчам учун келдим,

— Оҳ, азиз қаргажон, — жавоб берибди камшир, — мен сен берган зирапча билан чироқдаги илтиқни олмоқчи эдим, у ёниб кетди.

— Ё чироқни берасан, ё зирапчани! Ё чироқни берасан, ё зирапчани! — шарт қўйибди қарга. — Амр, мен зирапча учун ке-ламам деб айтган эдим-ку.

Қарганинг бу сўзларини камшир итдамабди. Қарга бўлса дера-занинг бир четига кўниб олиб, қағилла тўверибди:

— Ё чироқни бер, ё зирапчани! Ё чироқни бер, ё зирапчани!

Қарга шу алфозда узоқ қағиллабди. Қампир қараса, қаргадан қутулишининг ҳеч иложи йўқ. Охири кампир қаргага чироқни бериш билан ундан қутулибди.

Қарга чироқни олиб бошқа кампирни ахтариб топибди-да, чироқни сақлаш учун топширибди.

Кечқурун бечора кампир сигирни соғиш учун ҳозирлик кураётни, ўзинча уйлабди: «Қарганинг чирогини оғилхонага элтиб ёқиб қуйсам, ишлашим осон булади».

Қампир чироқ ёқиб, сигирини соға бошлабди. Бир маҳал бехосдан сигир тепган экан, чироқ сииш кетибди. Қарга дарров ҳозир-нозир булибди.

— Ох, қаргажон, — дебди кампир. — Сигир тепиб, лампангни синдириб юборди-ку!

— Ундай бўлса, менга лампаннинг ўринга сигирни бер, — дебди қарга.

Қампир унга қулоқ солмабди. Қарга эса деразанинг бир четига қуниб қағиллайверибди:

— Ё чироқни бер, ё сигирни! Ё чироқни бер, ё сигирни!

Қарга узоқ қағиллабди. Қампирнинг боши оғриб, сабр-тоқати тугагач, поилж сигирни қаргага бериб юборибди.

Қарга сигирни олиб, учинчи кампирга элтибди.

— Жон бувижон, — дебди у, — бир хизмат қил, сигирга қараб тур. Мен сигирни олиб кетгани кечқурун келаман.

Қампир сигирни оғилхонага боғлаб қуйибди. Орадан кунлар ўтибди. Қаргадан ҳеч қандай дарак йўқ эмни. Айни шу кунларда кампир углини уйлантириш учун тайёргарлик кураётган экан. «Сигирни суйиб, туй дастурхонини тузайман», — уйлабди кампир.

Қампир сигирни суйибди. Меҳмонлар паловдан охири бўлак гуштни еб улгурмаслариданоқ, тусатдан қарга пайдо булибди:

— Мен сигир учун келдим.

— Сигир учун? — хайратланибди кампир. — Қулоқ сол, ахир биз уни еб тамомладик-ку. Мен сени узоқ кутгач, энди сигирни олиб кетишга келмасанг керак, деб уйладим. Сигир бечорани ҳали суйиб, меҳмонлар учун турли хил гуштли таомлар пиширдим.

— Сигирни беролмасанг, унинг уринга келишини бер, — дебди қарга.

Қампир бундай аҳмоқона гапларга ҳеч ҳам эътибор қилмабди. Қарга бўлса деразанинг бир четига қуниб, тагин қағиллай бошлабди:

— Ё сигирни бер, ё келишни! Ё сигирни бер, ё келишни!

Қарга узоқ вақт қағиллабди. У келинсиз учиб кетишни истамабди. Охири келишни беришга мажбур булишибди.

Қарга никоҳ қуйлагини кийиб, румол ёпишиб олган келин билан кетаётган экан, тоғ тепасида най чалаётган чўпон учрабди. Қаргага найнинг овози ёқиб қолибди:

— Менга наъини бери, селла — келини берман — дебди қарга.

Чупон бир муддат ушайиб қолди. Ниқоҳ қуйлагини кийиб, румол ёнииб олган келин жала тму тузал экан-да!

— Майли, — дебди чупон.

У қаргага наъини бериб, селла ёнини олди. Қарга булса, дарров наъини чашиб, шуна айнини олди:

Зирапчани бериб, чирани олдим.

Чироқни бериб, ситирни олдим.

Ситирни бериб, келини олдим.

Келини бериб, наъини олдим.

Тра-ла-ла, тра-ла-ла, тра-ла-ла.

Шундан қалиб, айёв қарга эз тиринг тай чашиб, хурсандчилик билан утказган экан.

КАЛУҒЛОН ВА ТУЛКИ

Қадим утган замонда но Қалуглон яшаган экан. У тегирмончининг қулида ишлаб юрган. Қилдиган иши—янчиладиган бугдойни омборга тукар қилди. Бир кун тегирмончи унга:

— Бериб омборга қарачи. Қалуглон, бугдой шингача кўгарилибдими? — дебди.

Қалуглон омборга бериб қараса, омбор ёғ томса ялағудай топ-тоза эмиш. Қалуг оидегирмончининг ёнига бориб:

— Хўжайини, омбор бут бўш, — дебди. — Бугун кечаси мен пойлоқчилик қилай. Қани оғуриликчи, угри ким экан?

Қалуглон айтганидай қилибди. Борзини душиши биланоқ омбор ёнида тулки пайдо бўлибди. Қалуглон унинг думидан ушлаб олган экан, тулки яна алаштабди:

— Эй Қалуглон, дон Қалуглон, мени овозликка қўйиб юбор. Агар қўйиб юборсанг мен сенга бу қил янчилик қиламанки, то умригининг охиригача қилсанг бўлади.

Қалуглон тулкини дунга юборди.

Тулки Яман водисининг олдиг борибди.

— Мен, — дебди тулки. — «Номин бору, уни йўқ қилатанати»нинг подшоеси углидан сенни келинга созиликка келдим. Розимсан?

Подшо жавоб берибди:

— Олдин «Номин бору, уни йўқ қилатанати» подшоесининг углини курайин. Келини ушайиб олганини бериб қили берм. селкини уйлаб кураман.

Тулки дарров Қалуглонни ёнига келиб:

— Ахлатхоналарни таниб, бирлиқ қалпоқлар, саллалар-у, дупинлар тоини, — деди.

Калўғлон тулкининг ҳамма айтганларини қилгач, йўлга тушибдилар.

Улар йўл юрибдилар, йўл юрсалар ҳам мул юрибдилар, тоғу текисликлардан ошиб, олти ой деганда бир дарёга дуч келибдилар. Ўртинқ қалпоқлар, саллалар ва дуппиларин дарёга ташлабдилар. Тулки Калўғлонни қирғоқда қолдириб, узни Яман подшоосининг олдига келибди ва таъзим қилиб унга:

— Шаҳзода, яъни сенинг булғуси куёвиниғ мулозимлари билан дарёга тушиб кетишди, — дебди. — Мен фақат шаҳзодани қутқариб қолтига улгурдим. Мулозимлар чўкиб кетишди, арава булса синиб, майда-майда булақларга булиди. Шаҳзодага тезда араваю кийим-кечак юбор.

Подшо тезда Калўғлонга турли хил шойи ва барқут кийимлар юборибди. Калўғлон барқут кийимларни тахлаб олибди. Улар тулки билан бирга подшониниғ ҳузурига келишибди. Калўғлон дамбадам эғнидаги кийимларини ушлаб курар, уни сийналар экан. Подшо тулкидан сурабди:

— Нима гап? Кийим ёмон тикилибдими дейман, шаҳзода тез-тез ушлаб қурипти? Ё газмоли ёқмадими?

Тулки бепарволик билан дебди:

— Эҳ, очигини айтсам, бу кийимнинг газмоли яхши эмас экан, тикилиши ҳам ёмон.

Подшо энг яхши газмолдан тикилган яна ҳам чиройли кийимлардан олиб келишни буюрибди. Калўғлон ўзига тўйим-кечак тахлаётганда, тулки кулогига шивирлабди:

— Қулоқ сол, ҳадеб газмолини ушлаб кўришни ва ўзиниғга бошдан-оёқ разм солишни тухтат. Яна шундай қилгудек бўлсанг, подшо сенинғ Калўғлон эканлигиниғни сезиб қолади, унда маликани кўриш сенига йўл бўлсин.

Подшо Калўғлонга киссахаржига бир лаган тилло берибди. Калўғлон йулида учраган кишига тиллани улашиб кетаверибди. Одамлар унинг саксийлигини кўриб:

— Яман подшоосининг куёви қандай ажойиб ва қалби очиқ йиғит, — деб овоза қилишибди.

Шунда тулки подшога дебди:

— Мана, сен бизнинг шаҳзодани ҳам кўрдинг. Қани айт-чи, унга қизиниғни берасанми ёки йўқми?

— Майли, мен розиман, — дебди подшо. — Энди туйни ўтказ-сак ҳам булади.

— Биз узимизнинг шаҳарда аллақачон тўйга тайёргарликин бошлаб юборганмиз, — хабар берибди тулки. — Эртага эрталаб биз келган йўлимизга қайтамиз, сен булса, қизиниғни оркамиздан шаҳзоданинғ отаси — подшониниғ саройига жунат.

— Яхши, юбораман, аммо сизларнинг шаҳриниғиз ва саройиниғизни қандай қилиб топса булади?

— Келишни осмонга урлаётган улкан тутуи бор жойга олиб келинглар.

Эрталаб Тулки Калўглои билан йулга отланиб, Айиқлар мамлакатига ситишбди. Тулки узоқдаги кўнниган туй маросимини айиқларга кўрсатиб дебди:

— Ана, одамлар тўрасини ҳарэявензми? Улар олачилар. Сизларни улдирши учун келишти. Агар сизларнинг тариқча ақлингиз қолган бўлса, вақт ишматда бу ердан қочиб қолинг.

Сизлар яхши биласизлар, айиқлар ювон ҳайвонлару, бироқ унчалик ақли эмас. Агар улар ақли бўлганларида ҳам айёр тулкига бари бир тенг ола олмаслар. Айиқлар қочиб кетишибди, тулки билан Калўглои эса Айиқлар мамлакатининг хужайинлари булибдилар. Айиқлар мамлакатининг қок уртасидаги урмонда катта тулки ситибдилар. У хажининг тутуини осмону фалакни қоплабди.

Келишнинг мулозимлари тутуи чиқасан жойга етиб келиб, Калўглои билан тулки Айиқлар мамлакатига даги айиқлар подшоши саройида кўннишди. Келин арабадан тушибди. Уша кечасиёқ катта тун бағиш кўштиришибди.

Келаси кўни келин-кўвни қолдариб, мулозимлар Яман подшошининг олдига қайтишибди:

— Бахтинг бор экан, подшохи, ажониб кўвнинг бор. Бунақасини дуйёни ахларсанг ҳам тополмисан, — дейишибди.

Калўглои бўлса бу айиқларнинг биёни саройида энг ширин дамларни утказётган экан. Кўнлардан бир кўни тулки ундан сўрабди.

— Агар мен улсам, сен нима қиласан?

— Сени қумуш тобула қуйиб, савонининг боғига кумдираман.

— Рахмат, — дебди тулки, — мен сендан худди шундай жавобни кутган эдим.

Булиб утган суҳбатдан кейин бир оз вақт утибди. Бир кўни севдан қайтган Калўглои хотинининг кузила ёш куриб, сабабинин сўрабди. Хотини:

— Оҳ, шахзодам, қандай қилиб мен йиғламай. Сен овда юрганинда сеvimли тулкини тусатдан улиб қолди. Агар мен йиғламасам, ким ҳам йиғийди? — дебди.

Калўглои айибди:

— Хотинжон, сен учун мен уя япман. Тулкини деб одам ўзини шунчалик ҳам насти, урадими? Улгаи бўлса, думидан ушлаб, ахлат ўрасига ташлашинг керак эди.

У ҳақиқатан ҳам шундай қилди: тулкининг думидан ушлаб, деразадан ташлаб юборибди, аммо думи Калўглоининг қулида қолибди. Тулки дарров нигизан турибди-да (у ёлгондакам узини улкка солган экан), дер занинг ёнига келиб дебди.

— Эҳ, Калуглон, менинг яхшилангимга сен шу тариқа жавоб қайтардинг-а. Айт-чи, мен сенга нима ёмонлик қилдим?

Шуларни айтиб, тулки қаттиқ аччиқлашибди-да, урмонни тарк этибди.

Воқеадан хабар тонган малика укениб йиғлай бошлабди: «Эsenz, мен аллақандай бир Калуглонга турмушга чиқиб, у деб отамнинг саройини ташлаб келибман».

Калуглон нима учун бунчалик йиғлаётганининг сабабини сўраган экан, малика:

— Ота-онамни жуда ҳам соғиндим, шунинг учун ҳам йиғлаяман, — деб жавоб берибди.

Калуглон бу гапларни эшитиб, милтигини олибди-да, тулкининг орқасидан югурибди. У тулкидан жуда ҳам дарғазаб бўлибди. Нимага дейсизми? Чунки тулки унинг сирини очиб қўйибди-да.

Калуглон тулкини рожа ахтарибди, бироқ ҳеч қаердан тополмабди. Кечқурун у уйига хомуш қайтиб, хотинига дебди:

— Сен тулкининг гапларига ишонма, тулки бари бир тулки-да. Агар мен Калуглон булганимда, менинг шунақа сарою мамлакатим булармиди?

Думсиз тулей бўлса, Тулкилар мамлакатига қайтибди. Уел кўрган тулкилар бечорани мазах қилиб, устидан кула бонлабдилар. Бизнинг тулки бир марта чидабди, икки чидабди, охири сабр-тоқати тугагач, устидан кулаётганларининг яхшилаб таъзирини бериб қўймоқчи булибди:

— Она-сизингларим, — дебди у. — Мен бир узумзорни билман. У ердаги узумлар асалдан ҳам ширин. Юринглар, уша узумзорда базм қиламиз.

Улар узумзорга келганларида бизнинг тулки тайинлабди:

— Бу узумзор менинг акамники. Шунинг учун фақат бир бошдан узум енглар, буйтими?

— Майли, келишдик, — дебди қолган тулкилар, — бир бошдан узум еймиз.

Шунда бизнинг тулки уларга:

— Мен сизларга ишонмайман, сизлар бари бир тулкилигингизга борасизлар. Яхшиен, ҳар қайсенингиз бир бошдан ортиқ узум емаслигингиз учун думларингизни ток повдасига боғлаб қўяман. Кейин ҳу-в тепаликка чиқиб, пойлоқчилик қиламан. Қоровул пайдо булиши билан сизларни ечиб юбораман. — дебди.

Тулкилар рози булишибди.

Бизнинг думсиз тулки тулкиларнинг думларини новдаларга маҳкам қилиб боғлабди-да, сунг ўзи тепаликка чиқиб, кучининг борича қичқира берибди:

— Пойлоқчи бобо! Узумзорда тулкилар юрибди, узумзорда тулкилар! Хамма узумни еб қўйишди! Тезроқ шовилнинг!

Думсиз тулкининг қечқираётганини бошқа тулкилар ҳам эшитишибди. Думларининг тазкам болаб кўйилганлигини эсларидан чиқариб куйган тулкилар жонларини саялаб қолиш учун узларини хар томонга торта ташлабдилар. Бир тортишибди, икки тортишибди, ниҳоят думларини тоқнинг поздаларида қолдириб, қочиб кетишибди.

Бизнинг думсиз тулки дарров оларга етиб олибди ва дебди:

— Эй, ола-сингиллар, мен бир кишига битта яхшилиги учун ўн чандон ортқ яхшилик қайтардим. У бўлса, пасткашлиқ қилди. Паноҳ излаб сизларнинг олдингизга келгандим, таскин бериш уришига масҳара қилдингизлар.. Мана, сизлар ҳам менга ухшаб думсиз бўлдингизлар. Хим, ангиз хизматингизга яраша жазо олдингиз. Қалдирочи ҳам албатта уз жазосини тортади. Хайр, яшин қолдинглар.

Шундай дея тулки янги йилни бошлаганига келибди.

ТУҚУВЧИЛАР

Бор эканда, йуқ экан, қайси бир подшоликнинг қайси бир мамлакатида бир чупоннинг хотини яшаган экан. Чупоннинг хотини бир оз тентакроқ келди.

Чупон билан хотини бич яшашар экан. Бир кун чупоннинг хотини дарёга сув олиш борибди. Дарёда қурбакалар вақиллашаётган экан. Айтиб утишимиз ола чупоннинг хотини тентакроқ эмасми, қурбакалар вақиллашини туқув тасгоҳларининг шовқинига ухшатибди.

— Туқувчилар, менга қурбакалар! — деб қичқирибди у қурбакаларга. — Менга ҳам бир газ буз ўқиб бериңглар.

— Вақ, вақ, вақ, — деб жавоб келтирибди қурбакалар.

Тентак хотини бўлса, «Хайр, яшин, туқиб берамиз», дейишяпти. — деб уйлабди ва:

— Раҳмат, туқувчилар! — деб унга қалибди.

Кеч кириб, чупон унинг қанига хотини унга:

— Менга голланд калвасидан сотиб олино бериңг. Туқувчилар билан келишим, узга менга буз туқиб беришадим. — дебди.

Чупон голланд калвасини сотиб олиб берибди.

Хотини калава ўрамада ишлаган хушга ташлабди-да, қурбакаларга:

— Туқувчилар, хой, туқувчилар! Мана, сизга калава топиб келдим. Шундан етганча узга туқиб бериңглар, — деб қичқирибди.

Орадан сая вақт ўтгач, хотини эрига:

— Менга пул беринг, туқувчилариниң ҳақини тулайман. Улар бұзимни туқиб бұлынгандир, тезроқ бориб олиншим керак. — дебди.

— Бир оз сабр қил. — дебди чупон. — подани яйловдан ҳайдаб келай, ушанда хужайинидан пул сұрайман.

Бир печа кун ұтгач, чупон хужайинидан пул олибди ва хотиниға берибди. У дарёға бориб, қурбақаларға қичқирибди:

— Хой, туқувчилар, маиа сизға бұз учун пул, қани бұзни беринглар!

Ҳеч қандай жавоб бұлмабди. Нега деб сұраясизми? Уша кунлари жазирама пееық бұлиб, даре қуриб қолганидан қурбақалар бошқа жойға қочиб кетган экан-да.

Яна жавоб бұлмагач, хотининиң жақли чикибди ва қулиға таёқни олиб қичқирибди:

— Ҳали менга жавоб бермайсизларми-а? Яхши, ҳозир уйингизни агдар-туитар қилиб ташлайман!

Шундай деб, у таёқ билан қуриб қолган дарёдаги қумни ковлай бошлабди. Бир вақт қум остидан тилла тангаларға тула хум кўринибди.

— Аха, тушунарли. — дебди хотин. — менниң бұзимни ұзларингиз олиб, уриниға маиа бу пулларни менга қўйиб кетибсизлар-да.

Шу пайт куприкдан хурмачалар ортилган аравада бир кулол утибди.

— Эй, кулол! — деб қичқирибди хотин. — Аравангдаги ҳамма молни сотиб оламан. Хурмачаларни ҳовлимға олиб бориб, эшигимниң тагиға тахлаб кет. Улар учун сенга маиа бу ялтироқ тангалардан тулайман.

Қувониб кетган кулол хотининиң уйиға бориб, хурмачаларни эшик тагиға туширибди. Хотин эриға курсатипи учун бир сиким тилла тангадан олиб қолибди-да, қолганини кулолга берибди.

— Энди, — дебди теңгак аёл, — уйимизни худди подшо саройидек безатаман.

У эшик тагида ётган хурмачаларни майда-майда қилиб сипдирибди-да, булакларини уйиниң ҳар ериға қўйиб, ўзинча безаб чикибди. Кейин эрини сабрсизлик билан кута бошлабди. Кечқурун узоқдан эри қуриши биланвоқ хотин қувониб қичқирибди:

— Тезроқ келинг, эржон, мен уйимизни қандай безатганимни бир қуриг. У жаннатдаги саройдан ҳам яхши булди.

Эри келиб қурибди-да, бошини чайқабди. Шунда хотини яшириб қуйган бир сиким олтин тангани эриға курсатибди. Вокани эшитган чупониниң ақлдан озишиға оз қолибди.

— Нималар қилиб қўйдниг, аҳмоқ хотин, — қичқирибди у.

Хотин хафа бұлиб, уйдаи чикиб кетибди ва дарё буйиға борибди. Бир оз вақт утгач, эниға мушук келибди.

— Ох, сен, миев помидо, — дебди хотин мушукка, — биламан, сени эрим юборган. Аммо бекор эвара булибсан, уйга қайтмайман. У мени жуда ҳам хара килди.

Уна бир оз вагт уйга кетди, сиздан туя утиб қолибди.

— Сенинг кимлигини ва каср элигини билмайман. Аммо сени ҳам эрим юборган бўлса, — деди Манли, кел, уйга қайтамиз, — дебди хотин туяга.

Хотин туянинг арқонидан ушлаб, уйга қайтибди.

Хотиннинг қайтиб келганини кўргач, чупон қувониб, туяни кўргач эса хурсандлиқ билан тизилди, кетибди. Бунинг устига туяга икки кели юк ораддан экан.

— Қани, элини ва касрини билмайман, — дебди чупон хотинга.

Хотин бу қанака рақибининг билмаси-да, рози булибди. Эри катта бир қозонни олибди, хотиннинг унинг устига утқазиб қуйибди. Сунг қозоннинг устига тизилди:

— Пухат ёғити, ухат ёғити — дея бошлабди.

Узи бўлса бу вақтда ортилган қонларни тушириб олибди. Қонлар олтинга тулабди. Туянинг устидаги юкларни тушириб булгач, чупон олтинларни яширибди ва хотинга:

— Рақе тугали, паста туги, — деди.

Бир оз вақтдан сунг туяда икки шо жарчиларининг қичқирғини эшитибди:

— Подшоининг олтин ортилган туяси йуқолган. Ким туяни курди? Унинг қаср элигини билмайдими?

Чупоннинг хотини дахл билан бир жарчининг ёнига бериб:

— Мен туяни курдим, — дебди.

Подшо хизматкорлари дарҳол чупонни тутиб, қозоннинг ёнига кестирибди, Қози суратиди:

— Туяни курдингми?

— Йук, — деб жаваб берибди чупон.

— Хотиннинг туяни уйимизга олиб бордим деяпти-ку.

— Хурматли қози, сиз хотиннинг гапига қулоқ солманг. У бир оз тентакрок, хатто уйнинг ҳам ағдар-тунтарини чиқарган...

Қози чупоннинг хотини олиб келишни буюрибди. Хотин эшикни орқалаганича кетибди.

— Айбга буурмаймиз, — дебди чупон эрим эшикнинг ёнидан хеч жойга кетмагин, деганди.

Қози ундан сўрабди:

— Туяни қачон курган эдинг?

Хотин дарров жавоб берди:

— Пухат ёккан қуни.

Қози аслининг гапини эшитгач, ҳақиқатан ҳам тентаклигига ишонч ҳосил қилибди ва эр-хотинни озод қилибди.

Ушандан бундан чупон тентак эли билан тинч яшар ва гоҳида

подшодан қолган олтин тангаларни майдалаб харж қиларкан. У қариган чоғимда ишсиз қандай кун кечираман, деб ташвиш ҳам чекмабди. Подшо бўлса шундан бери жарчиларини турт тарафга юбориб, йуқолган туясини излармин.

ИУЛБАРС БИЛАН МУШУК

Билмайман, сизлар эшитганмиенлар ёки йуқми, йулбарс билан мушук қариндош эканлар. Туғрироғи, мушук йулбарсга тоға экан.

Ажойиб кунларнинг бирида, айтайлик, сешанба кунин.. Нимага фақат сешанба кунин буларкан, деб сураяненизи? Бўлмаса, чоршанба кунин дейлик.. Нима учун чоршанба кунин? Майли, ана, пайшанба була қолсин.. Пуқ, яхшиси олдин қандай бошлаган бўлсак, яъни «ажойиб кунларнинг бирида» деб бошлаганимиз маъқул. Шундай қилсак, мақсадга мувофиқ бўлади.

Шундай қилиб, ажойиб кунларнинг бирида йулбарс ҳақиқий тоғаси (узоқ қариндоши деб уйламанлар) мушук билан учрашиб қолибди.

— Вой, бечора тоғагинам, — дебди мушукка йулбарс, — нима учун бунчалик кичкинасан?

— Сен ҳам менга ухшаб Одам Атонинг уғиллари — одамларнинг қулига тушганинда эди, бунчалик кичкина бўлиб қолганимни тушушиб олардинг.

— Бун қара-я, тоғажон, -- кулибди Йулбарс. — Сен менга уша Одам Атонинг бирорта уғлини курсатмайсанми?

— Курсатаман. Юр..

Тоға-жиян биргаликда йулга отланишибди. Йулда қўтос подасини учратибдилар. Улар пода билан тенглашганларида, йулбарс сўрабди:

— Одам Атонинг уғиллари шуларми?

Мушук кулибди ва:

— Сен аввал уларга яхшилаб қара! Одам Ато уғилларининг биттагина боласи бунақа қўтосларининг юзтасини хоҳлаган томонига ҳайдаб бориши мумкин, — дебди.

Тоға-жиян йулда давом этишибди. Улар йилқи уюрига дуч келибдилар. Уюрга тенглашганларида йулбарс сўрабди:

— Одам Атонинг уғиллари мана шуларми?

Мушук кулиб юборибди.

— Вой худойим-ей, жиянчажон! — дебди у. — Ахир, Одам Атонинг уғиллари буларга миниб, бутун дунёни айланишади-ку!

Тоға-жиян яна йулга тушибдилар. Бу сафар улар туя карвонига дуч келибдилар. Булар Одам Атонинг уғиллари эканлигига аниқ ишонган йулбарс қичқирибди:

— Аҳа, мапа улар, Одам Атонинг углилари!

Мушук ҳаҳолаб қилиб юборибди

Яна тополмадиш, қиянча! Одам Ато углининг боласи бу улкан букри ҳайвон ари бир-бирига боғаб, ўзи эшакка миниб олганча, ҳоҳлаган томонга хайлаб кетади.

Тога-жиян яна йилни тушибди. Пул юриб, пул юрсалар ҳам мул юриб, охири бир йилни тепасига қутарилишибди. Тоғнинг тепаси дарахтзор экан. У ёқда монда боғ утинчи катта дарахтни арралаётган экан. У фақат йил ақда ситиларни шимарилган, кеш пешонаси эса терга боған экан.

— Мапа у — Одам Атонинг угли, — дебди Мушук.

Пулбаре Одам Ато углининг қонимезилишига жуда ҳам ҳайрон қолибди. Мушук йўлдан йилнинг билан таништирибди ва унга пулбаре Одам Атонинг углиларидан бирортасини куриш интиққидан бу ерларга келишини тавсия қилибди.

— Хуш келибсан, мапа у! — ҳамма пулбаре гайини, дебди утинчи ва яна қўшиб қўйибди: «бу ерда ситилни, энди менга озгина ёрдам берсан булардан».

Одам Атонинг угли мадан ёрдам сураганига йулбаре эриб келибди. Пулбаре тоғаси мушукка: «Кара, Одам Ато углининг ўли мендан ёрдам сурагани» деган матиода қўйини қисиб қўйибди ва утинчига дебди:

— Майли, жуда яхши. Айт-чи, сенга қандай ёрдам берай?

— Қара, агар сенга қўйини қисиб берсан, панжаларнинг билан мапа шу ёғочдаги ёрқини келтириб берсан, улар анча осонлашади. Уни келгайтиришга эрта келишим сизга тил..

Пулбаре яна тоғасини мапа унинг кунига қисиб қўйибди. Кейин эса утинчига қўйини қисиб берди. Утинчи бу ерда арралаётган дарахт ёрқини панжаларнинг билан келтирибди. Утинчи шу ондаёқ ёрқиндаги ёрқини уриб туширибди. Пулбаренинг панжалари сиқилиб қолди. Утинчи: «Има, қўйини қисиб берсанга қўйини қисиб берсанга, бу ерда, тамаки тутата бошлабди. Бу ерда утинчининг оғриқдан букирғисини тутибди. Пулбаренинг тоғаси — мушук бу ерда, караги ёрқинини тепасига чиқиб, у ердан жиянча қиянчага келганча мушукларнинг бурар экан. Охири, йулбаренинг сўзига қўйини қисиб, мушукдан сурабди:

— Вэй худди сам-ен, тоғаси, сен има деб ўйлайсан? Энди Одам Атонинг угли бу ердан мен худди сендек қиянча булиб қолмаганимча қилиб берсанга-я?!

— Буни худдининг угли билан, сам-ен, — жавоб берибди мушук..

Айтишларинча, йулбаренинг тоғаси — мушук худди шу воқеадан кейин «миёв»лай бошлаган эмис.

ХИЗР

Бор эканда, йүк экан, бир подшо утган экан. Кунлардан бир куни у турт тарафга жарчилар юбориб:

— Кимда-ким, Хизрни топиб, подшонинг олдига келтирсе, хоҳлаганини олади, — деб фармон берибди.

Хизрни ким ҳам топа оларди? Ахир Хизр ерга фақат бир марта — ёзининг биринчи кунинда бўладиган Хизр-Илөс байраминда тушади. Шунда ҳам энг яхши одамга бор-йүги бир марта күршиади. Бу бахтли одам нимани хоҳласа, Хизр ҳаммасини беради.

Бекордан-бекорга подшонинг фармони билан Хизрни ахтариб топиб буларканми?!

Шаҳарда жуда камбағал бир киши яшар экан. Унинг болачақаси кун булиб, зурга рузгор тебратар, кун вақт болалари очнаҳор ётиб қолишаркан. Жарчиларнинг қичқиригини эшитган эр хотинига дебди:

— Бари бир бунақада ҳаммамиз очликдан уламиз. Яхшиси, мен подшонинг олдига бориб, Хизрни топишга ваъда берай. Подшодан қирқ кун муҳлат ва умрларингиз охиригача етадиган пул ҳам сўрайман. Қирқ кундан кейин нима бўлса булар. Подшо мени дорга осса, бошимни танамдан жудо қилса ҳам майли. Лекин сизларни очлик ва ўлимдан қутқариб қоламан.

Хотин эрини яхши кураarkan. У ялвирибди, ёлворибди. Эрини бу фикрдан қайтариш учун қулидан ниманки келса, ҳаммасини қилди. Бироқ уринишлари бекорга кетибди. Бечора камбағал бари бир подшонинг олдига келибди:

— Хукмдорим, мен Хизрни топиб, ёнингга олиб келаман. Сен менга қирқ кун муҳлат ва болачақамни боқишга бир умрга етадиган маблағ бер, — дебди у.

Подшо камбағалга пул беришни буюрибди. Бечора камбағал қирқ кун мобайинида подшо пулини сарфлаб, уйига озик-овқат гамлабди. Қирқ кун оиласи тўйгунинча еб-ичибди.

Қирқ биринчи кун подшо камбағални ҳузурига чақиртирибди:

— Қалай, Хизрни топдингми?

Бечора камбағал:

— Тополмадим, менинг хукмдорим, — деб жавоб берибди. Тугриени айтганда, мен уни ахтаришга ҳаракат қилганим ҳам йүк. Оиланин очликдан сақлаб қолиш учун сенга ёлгон гапирганим.

Ғазабланган подшо ёлгончини қандай жазолашни билмай, вазирларининг маслаҳатини билмоқчи бўлибди. Бош вазирдан сўрабди:

— Подшони алдаган ёлгончи қандай жазога лойиқ?

Бош вазир жавоб берибди:

-- Бу кишини кырк булакка булуп, хар бир булагнын қассоб-
нинг илмогыга сенб куйди керек.

Шуида тусатдан кичини бира пайдо булди:

- Хар ким хунарига қараб...

Бола нима демоқчи? Подшоһнинг водшо туншумабди. У иккинчи
вазирдан сурабди:

- Подшоһни алдаган элдоғча: қилдай қалмога дошк?

Иккинчи вазир жавоб берибди:

-- Унинг терисини илтис, янча сомат тикки керек

Тусатдан бола яна пайдо булди:

- Хар ким уз хунарига қараб...

Подшоһ учинчи вазирни сурабди:

- Подшоһни алдаган элдоғча қилдай жоғога дошк?

Учинчи вазир жавоб берибди:

Подшоһга ёлго-рағионинга қараганда оқлик мажбур қил-
ган. Агар сизди бошга қараганда сурумат ва раҳмдиллик хисси
булса, уни кечирини.

Тусатдан яна халғи бола пайдо булди:

- Хар ким уз хунарига қараб...

Подшоһ болаган сурабди:

-- Сен кимсан? Касдан пайдо булдин? Нима учун тухтов-
сиз битта ташни такрарлаётурасан. Нима демоқчисан уни?

Бола жавоб берибди:

-- Мен шуны айтмоқчи эдим: Тош вазир вазир булгунга қа-
дар қассоб булган. Шу сабабдан у хунарига қараб бу кишини
янақа жазога доши, кичини такриф қилди. Иккинчи вазир се-
нинг вазирнинг булгунга қадар қарна-тушак тиккан. У ҳам ху-
нарига қараб жазо тапқилди. Учинчи вазир эса вазир булгунга
қадар хизматкор булган, у камбағаллик ва оқликдан улмаслик
илинжида подшоһни алдаганга мажбур булган кишини кечирини
суради. Менга келсада бел мен - Хызман. Мен фақат яши
кишиларга курнаман. Сенни камбағалликка вазирнингга ҳам ол-
дига келганим йўк, мен мангилу қалбағал киши ва учинчи ва-
зирингни йуклаб қолдим. Бечорани эрод қилди. У ваъдасини бажар-
ди -- хени сени олдин сошқиб қилди.

Подшоһ ва унинг иккада вазир хайратдан қотиб қолдишди.
Хыз камбағал киши халғи учинчи вазирнинг орқасини меҳри-
бонлик билан сўлабди-да қўздан қотиб олди.

Камбағал киши халғи учинчи вазирга Хизрнинг кули теккан-
лигидан подшоһ уларга ҳеч қандай ёмонлик қилмабди.
Шунинг учун ҳам улар аршини қилганим билан тарк этиб-
дилар.

КАМПИР ВА ТУЛКИ

Бор эканда, йуқ экан, қадим ўтган замонда бир кампир яшаган экан. У висотидаги бор-йуғи битта сигирининг сугини сотиб, тирикчилик қиларкан. Кампир ҳар кун и эрталаб сигирини соғиб бўлгач, сутли челақни ҳовлининг уртасига қуяркан-да, уни уй юмушлари билан машғул бўларкан.

Бир кун и у одатдагидек сигирини соғиб, сутга тула челақни ҳовлининг уртасига қўйибди-да, уни кучага чиқибди. Қайтиб келса, челақдаги сут йуқ эмши. Кампир ҳайратдан ёқа ушлаб қолибди. Келаси кун и бу воқеа яна такрорланибди. Бироқ учинчи кун и ҳам шундай бўлгач, кампир роса газабланибди. Утрини тутиб олиш учун ҳовлининг бир бурчагига яширишиб олиб пўйлабди. Бир оз зақтдан кейин теварак-атрофга олазарак қараганча, ҳовлида бир тулки пайдо бўлибди. Тулки уткир тумшукчасини челақка ботириб олибди-да, чалинлатиб сут ича бошлабди. У сут ичши билан машғул бўлиб турганида, кампир уйдаи секач¹ олиб чиқибди-да, секин оёқ учиди тулкининг орқасидан келиб бор кучи билан урибди. Утрининг думи узиллиб тушибди. Бироқ думидан айрилган тулки қочиб кетмабди. Чунки тулки деб ном олган ҳайвонларининг хаммасида ҳам узун думлари бор экан-да. Думсиз тулки — тулки бушими? Шунинг учун тулки кампирга ялиши бошлабди:

— Бувижон, бувижон менинг чиройли думимни бергин, берақол!

— Бермайман, — дебди кампир, — думингни ҳеч ҳам бермайман. Сутимни ичиб сен яхши иш қилдингми?

Тулки бўлса эзмаланиб:

— Бувижон, бувижон менинг чиройли думимни бер, берақол, — деб сўрайверибди.

— Агар менга сутимни қайтариб берсанг, мен ҳам думингни бераман, — дебди кампир.

Шундан сўнг тулки қўйининг олдига борибди.

— Қуй сингилжон, қуй сингилжон, — дебди қуйга, — сутингдан бер. Мен сутни кампирга бераман. У эса менинг чиройли думимни қайтариб беради.

— Менга янги утдан олиб кел, кейин сут бераман, — жавоб берибди қуй.

Тулки ўтлоққа жунабди.

— Ўтлоқжон, ўтлоқжон, ям-яшил ўтлоқжон, — дебди тулки, — менга ўтингдан бер. Ўтин қуйга олиб бераман. У менга сутидан

¹ С е к а ч — торф қирқадиган металл асбоб.

беради, сутни эса камширга олиб, эшига камшир менниг чиройли думинни қайтариб беради.

— Гузал қизларни олиб кел, менниг устимдан рақсга тушиб уйнашлар, айнашлар, айнашларни билдан бераман, — дебди утлоқ.

Тулки гузал қизларни эшига кетибди.

— Гузал қизлар, думи, гузал қизлар, — дебди у, — утлоққа бориб, рақсга тушиб, утлоқ менга янги утидан беради. Утни куйга элтаман, куй сувдан беради, мен сувни камширга бераман, камшир эса менниг чиройли думинни қайтариб беради.

Бизга марварид олиб кел, кейин утлоққа бориб, рақсга тушиб, айнаб берамиз, — дейишбди гузал қизлар.

Тулки заргарини эшига борибди.

— Заргар тоға, ҳош, заргар тоға, — дебди тулки, — марвариднигдан бер, гузал қизларини утлоққа рақсга тушиб уйнашларни учун мен марваридни эшига бераман. Кейин утлоқ янги утидан беради, утни эшига элтаман, куй сувдан беради, сутни эса камширга бериб, узимниг чиройли думинни қайтариб оламан.

— Менга тухум келтир, кейин эшига марварид бераман, — дебди заргар.

Тулки товукларини эшига жутабди.

— Патлари шаларанг, кумуш хошани какажон товукжонлар, — дебди тулки, — менга тухум беришлар, мен уларни уста заргарга олиб бораман, у менга марварид беради, марваридни қизларга бераман, қизлар утлоққа рақсга тушадилар. Кейин утлоқ янги утидан беради, утни куйга элтаман, куй сувдан беради, сутни эса камширга бериб, узимниг чиройли думинни қайтариб оламан.

Бизга маккажухори дони келтирсанг, тухум берамиз, — дейишбди товуклар.

Тулки маккажухорини эшига кетибди.

— Далахон, ҳой, далахон, — дебди у, — менга маккажухори донидан бер, донни товукларга олиб бораман, улар менга тухум беришадди, тухумни эса уста заргарга бераман, у марварид беради, марваридни қизларга элтаман, қизлар утлоққа рақсга тушадилар. Кейин утлоқ янги утидан беради, утни куйга элтаман, куй сувдан беради, сутни эса камширга бериб, билдан чиройли думинни қайтариб оламан.

— Менга сув келтир, кейин эшига маккажухори донидан бераман, — дебди дала.

Тулки дарёга қараб кетибди.

— Даре, даре, улуғ даре, — дебди у, — менга сувнигдан бер, сувни далага олиб бораман, дала менга донидан беради, донни товукларга бериб, уларни тухум бераман, тухумни уста заргарга бериб, ундан марварид оламан, марваридни гузал қизларга бе-

раман, қызлар утлоқда рақсага тушадилар. Қенин утлоқ янги ўтидан беради, ўтин куйга элтаман, куй сут беради, сутни эса кампирга бериб, ундан чиройли думинни қайтариб оламан.

Ниҳоят, дарё тулкига сув берибди. Тулки сувни далага олиб бориб, ундаи маккажўхори дони олибди, доини товуқларга бериб, тухум олибди, тухумни уста заргарга элтгач, марварид берибди, марваридни қызларга бергач, улар утлоқда рақсага тушиб, ўйнаб берибдилар. Кейин ўтлоқ янги ўтидан берибди, тулки ўтин қуйга элтган экан, куй сут берибди. у сутни кампирга берибди-да, эвазига ўзининг ажойиб думини қайтариб олибди.

Тулки ўзининг чиройли думини кампирдан олгач, дарёнинг ёнидан чопиб кетаётган экан, дарё унга қичқирди:

— Тулки сиғилжон, ҳой, тулки сиғилжон, агар сенинг думингни яна кесиб ташланса, мен сувимдан бермайман, дала маккажўхори доинини, товуқлар тухумини, заргар марваридини бермайди. Гузал қызлар ўтлоққа бориб рақсага тушиб, ўйнамайдилар, ўтлоқ ўтидан, куй сутдан бермайди, кампир эса сенинг думингни қайтармайди. Шундай қилиб, умр бўйи думсиз югуриб юраверасан. Думсиз тулки — тулки бунтими. Таила, қайси бирдан воз кечасан: думингданми ёки уғрилтикданми!..

КҮР ПОДШО

Қадим ўтган замонда бир подшо яшаб ўтган экан. Аммо бу сиз билган подшолардек эмас экан. Бу подшо бутун умрини кексайғунича шикорда-ю, жангу-жадалларда ўтказибди. У вақти бевақт қилч ўйнаиб, камондан ўқ узиб, гурзи иргитиб тураркан. Шундай қилиб, от устида қўшини билан бутун дунёни бошдан-оёқ кезиб чикибди. Подшо гоҳ шаҳар ва қалъаларни босиб олса, гоҳ уларни ташлаб чиқаркан. Қисқа қилиб айтганда, у эшик билмас, одамларига ҳам тинчлик бермас экан. Охири-оқибат қўшини халқлар ҳам ундан безор бўлинибди. Мана шундоқ подшо етмиш ёшга кирганда, бирдан кўр бўлиб қолибди. Бирок кўр бўлиб қолмаганида, отини миниб, яна қанчадан-қанча халқларни урушга тортар, беҳисоб мамлакатларни хароб қиларди. Аммо плож қанча, кўр бўлиб қолибди-да.

Подшо энди тахтга ўтириб олиб куз ёши тукармин. Кўз ёши ҳар кун икки челақ буларкан. Бир челаги олтин, иккинчи челаги кумуш экан. Олтин челақка ўнг кўзининг ёши, кумуш челақка чап кўзининг ёши оқаркан. Донолар, табиблар, мунажжимлар, ҳатто мол табиблари ҳам подшонинг дардини енгиллаштирадиган бирорта чора топширмабди. Охири бир кун Қоф¹ тоғи томондан

¹ Қоф — турк фольклорига дунёнинг бир чеккасида жойлашган тоғ

бир дарвеш келибди. Подшоша кузани кургач, кузани пияга тираганча, оёқ кечаю кундуз уйга олибди. Сунг подшога дебди:

— Хукмдорим, отинг диволашини биргина чораси бор. Отинг туёги тегмаган ердан бир сиким тувроқ олши керак. Уша тувроқни кузанига курсанг, шундан ех эширининг каромати туфайли кура боламан.

Подшо бу гапни эшитини Эрданок кузовини урига баттар шилди бошда олди. Хукмдоримни кели мез, уч челақдан куз ёши тукаркан. Несте, отинг диволашини? Чунки подшо отининг туёги тегмаган жой хакида таъбирини билмишкан.

Орадан отин уриб, шилди ушундан, отини орталаб подшошнинг синга тушган ерни келди.

— Отажон, отини уриб, отинг туёги тегмаган ердан бир сиким тувроқ олиб келман. Сен бундай жой йуқ део уштан, отини орталабганга, тенаман.

Подшо тушган ушундан, шилди отини тоғиница инсонмаса-да, ҳар холда ушунга умид ушундан, буларга буларга ижозат берибди.

Тунги ушунга сақаб, отини орталаб олди-да, йушга равона булибди.

Орадан кузлар отини. Ичинини ҳақрак йуқ эмиш. Охири, саройдагилар умидларини бутуилай узганларда, тунги ушунга қайтиб келибди.

— Хурсанд бул, отини уриб, отини ушундан, кузларининг диволайдиган тувроқ. Мен ушунга Курганга эворинини тенасидан олдим. У деворларга отининг туёги туғул, отини инсон қадами ҳам тегмаган. Чунки деворлик кузаришган, таъбир, бунинг устига жуда ҳам шигичка. Тувроқни кузларинига сунг, шилди ушундан, булар оламни кўренилар.

Подшо отини хурсаниб, йиғида ушундан зурга тухтатгач, дебди: — Ушуним, ештиним, мен девор подшошнинг ушун билан отириб, бу қалъа деворларида найабозлик қилганман.

Бунинг эшитган тунги ушунга, отини уриб, отини солиб, нари кетибди.

Подшошнинг синга уришга умиди келибди.

— Ижозат бер, ота, — дебди ушундан, мен ҳам бир уришиб кўрай.

Ушундан ушунга шилди. Орадан кузлар ушундан, йиғитдан ҳеч дарак булмабди. Саройдагилар умидларини бутуилай узганларда, ушундан ушунга қайтибди.

— Хурсанд бул, отақон, — дебди ушундан, кузларининг диволайдиган тувроқ. Мен ушунга Ештининг орқасидан чоҳдан олдим. Чоҳ шунга ҳам чуқурки, ушундан, буларга инсон қадами етмаган.

— Йуқ, ушуним, — дебди отақон. — Бу ештининг тушига инсон қадами теккан. Ушунга чоҳимда ушундан, буларга инсон урдақ ов қилардим.

Подшо тузалишига булган умидини бутунлай узибди...
Ажойиб кунларининг бирида подшонинг ёнига кенжа ўгли келибди.

— Дори ахтариб келишга менга ҳам ижозат бер, — дебди у.

— Сен бу фикрингдан қант, дебди подшо, — дунёда менинг отмининг туёғи тегмаган бирорта ер бормикан, ахир?

Бироқ кенжа шаҳзода сўзида қатъий туриб олибди. Охири отаси унга ўз бахтини синаб куриш учун ижозат берибди. Шаҳзода сарой отхонасига бориб боиқа отларга мутлақо ухшамайдиган бир тойчоқни танлабди.

— Мана бу устидаги эгар-жабдуқларига муносив тойчоқ, — дебди у. — Ушн қирқ кун арпа, хашак билан эмас, балки майиз ва каштан ёнгоғи билан боқинглар.

Кейин шурхоқ чулга чиқиб, хизматкорларга буюрибди:

— Бу майдонни қирқ кун тухтовсиз сугоринглар.

Қирқ кун тойчоқни майиз ва каштан ёнгоғи билан боқиб, қирқ кун чулни сугорибдилар.

Қирқ биринчи кун шаҳзода отхонага келибди-да, тойчоққа сакраб миниб, чул томонга чоптириб кетибди. Чул қирқ кун сугорилганидан кейин ўтиб бўлмас ботқоққа айлланиб қолган экан. Шаҳзода тойчоқни шунақа ҳам чоптирибдики, унинг тақалари бутун ботқоқликни ағдариб, етти қават лой остидан чанг чиқарибди. Чанг эса осмонга қуюқ тумандай кутарилибди.

— Ботқоқдан чанг чиқара олган мана шундай учқур тулноргина минини лойиқ, — дебди шаҳзода ва отини ниқтаб йулга тушибди.

Йўл юрибди, йўл юрса ҳам мул юрибди, тоғлару водийлардан ўтибди. Учинчи кун кечқурун шаҳзода шиддат билан водийда от чоптириб кетаётганида, ерда кўзини қамаштиргудек ярқираётган бир нарсага кўриб қолибди. Ерга худди қуёшнинг бир нарчаси узлиб тушгану водийнинг ўртасига нур тарқатаётган эмиш.

«Бу нима экан?» — деб шаҳзода ҳайрон қолибди. Яқинроқ келиб қараса, ярқираётган нарса аллақандай бир қушнинг пати экан. «Патни олай-чи, — дебди шаҳзода, — балки яраб қолар...»

У шундай деб уйлашга улгурмасиданоқ, бирданига атрофдан сирли бир овоз эшитилибди:

— Патни олма шаҳзода. У сенга бахтсизлик келтиради.

Шаҳзода овозга қўлоқ солмасдан ярқираётган патни олиб чўнтагига солибди-да, отига ўтириб, ушн кучининг борича чоптириб кетибди.

У йўл юрибди, йўл юрса ҳам мул юрибди, ниҳоят, ажойиб кунларининг бирида бир шаҳарга етиб келибди. Шаҳзода карвонсаройга қўнибди. Карвонсаройнинг эгаси бир кампир экан. Бироқ кампир шаҳзодага: «Буш жой йуқ», деб баҳона қилибди.

Шаҳзода бир сизни билла берач эса камшир дарров мусмала-
сини узгартирибди:

Хуш келибсан! Ушунга хуш келибсан! Сенга ҳам, гулворин-
га ҳам жой тайёр. Маёқ деген булса, унга ҳам. Хуш келибсан,
мен сенини хизматинг дадан.

Хузун шу кунинг иш-шахарга келтирилсин юбориб:

— Бугун кечаси олов ёқнишга ижозат этилмайди! Бирор кимса
ҳам олов ёқнишга улашмайди! — деб қичқиришни тайинла-
ган экан.

Шаҳзода у кунга шундан сўнг чатагидан сеҳрли патни чиқа-
рибди-да, ёқилмаган чирок йиғига тоқчага куйибди. Кечаси подшо
мулозимлари билан шаҳар айланибди. Кўчатдан карвонсарой де-
разаларидан бирида қўл нурига дўшаган ёруғликни куришибди.
Эрталаб подшо одамларни тўла олов ёқниш кинини ахтариб қо-
лишибди. Улар шаҳодани тутиб подшо ёнига келтирибдилар.

— Нима учун ёрми мизга қўл олов ёқниш? Олов ёқнишга
қандай журъат қилишди? — сўрабди подшо.

— Хукмдорчи, мени усобфирта — дебди шаҳзода, — кеча кел-
дим, дарчаганим учун кўчироқ ушунга кетган эдим. Аслида олов
ҳам ёққанам йўқ, кўчироқ сочгани нарса бу чирок эмас, мен йул-
дан тониб олган пат эди.

— Сен уни менга халқ қилмишми, — деб сўрабди подшо.

— Майли, олақол.

Шаҳзода патни подшога берибди. Подшо бундай ажойиб сов-
гадан қувонганидан шаҳзоданинг қўлини кечирибди. Пат жу-
да ёрқин нур таратгани ала кеча билан қўлдузнинг фарқи қол-
мабди, оқибат асаройнинг чирокларни ёқниш ҳам тухтатишиб-
ди. Подшо энди ҳадеб:

Бу дунёда мендан ҳам бахти одам борми? — дермиш.

Бир кун бу сузларни вазир эшитиб қолибди. Подшонинг ёни-
га келиб:

— Тугри, дунёда сиздаг ҳам оқхироқ одам йўқ... Аммо бир
нарсга мени уйлантиради: пат кўчир шунга кичиройли булса—ун-
да қўшнинг ўзи қанақа экан? Агар сизда ўша қўшнинг ўзи бўл-
ганда эди. — дебди.

— Халқ лекин ўша қўшни қандай қилиб қўлга киритса бўла-
ди? — сўрабди подшо.

— Патни тонган йиғит, албатга, қўшни ҳам тонади, — жавоб
қилибди вазир.

Шунда подшо шаҳзодага ёнига тақиртирибди ва унга:

Ё сен менга қилиб тониб олсан, е бошининг танагдан
жудо қиламан, — дебди.

Бечора йиғит ўзини илқотиб қувибди. У хафа бўлиб, карвонса-
ройга қайтиб келгач, отхонада отини эгарлайтиб ҳам йиғлашдан
тухтамабди. Шундан сўнг от одамдек гапирга бонлабди:

— Шаҳзодам, бу пат сенга бахтсизлик келтиради, деб сени огоҳлантирган эдим. Менга қулоқ солмадинг, оқибатиши мана куриб турибсан. Қушни ахтаришдан бошқа иложимиз йуқ. Энди яхшилаб менга қулоқ сол. Ҳозир тезроқ подшоҳнинг ёнига бор ва ундан семиз бир хачир сура. Қенин Қоф тоғига кетамиз. Бу қуш — ҳамма қушларнинг подшоҳи. У йилга бир марта Қоф тоғининг ёнбағрида қушлар бозорини тузлайди. Бозор очилишига озгина вақт қолди. Биз у ерга етиб боргач, сен хачирни сўясан. Унинг қовурғаларида озгина гушт қолдириб, қолганини булак-булак қиласан-да, атрофга сочиб ташлайсан. Хачирнинг суякларини катта бир дарахт остига қуйиб, узинг яширишиб турасан. Шунда қушлар туллана бошлайдди. Уларнинг подшоҳи эса энг охирида учиб келади. Қушлар ўз подшоҳидан гушларини ейиш учун ижозат сурашади. У ижозат бергач, қушлар дарҳол сен сочиб ташлаган гушт булақларига ёпирилишади. Қушлар подшоҳи бўлса, суякларининг устига утириб олиб, қовурга гушларини чуқушига тушади. Шу ондаёқ сен қушни тутиб оласан-да, эс-хуши жойинга келмасидан бошнинг қанотларининг орасига тиқиб, устимга минасан ва тезда қочиб қоламиз.

Шундай қилиб, улар йулга тушибдилар. Қоф тоғида шаҳзода хачирни сўйиб, гушларини атрофга сочиб ташлабди, ўзи эса яширилибди.

Қўп вақт утмай, Қоф тоғининг ёнбағрига дунёдаги барча қушлар учиб келишибди. Улар қанот қоққанча чуғурлашиб йиғилишибди. Ниҳоят, осмондан бир овоз келибди-ю, қушлар шовқини тўхтабди. Шаҳзода осмонга қараса, тенадан ерга ёруғлик тушаётган эмиш. Шаҳзода кур бўлиб қолмаслик учун дарҳол кўзларини юмибди. Бу қушлар подшоҳи экан. У охиёста ерга қўйибди. Бир оз вақт ўзининг фуқаролари билан ўз тилида гаплашиб олгач, гушт ейишларига руҳсат берибди. Ўзи бўлса хачир қовурғасига қушибди. Шунда йиғит дарҳол қушни тутиб олибди-да, отига миниб қочиб қолибди.

Тезда улар шаҳарга кириб келибдилар.

Қушни курган подшо ақлдан озининга сал қолибди. Қушдан таралган ёруғликдан сарой худди қуёшдек чарақлаб кетибди. Подшо вазирдан сурабди:

— Энди айт-чи, дунёда менам хам бахтли подшо борми?

— Буларнинг ҳаммаси ажойиб ва гаройиб, — жавоб қилибди вазир, — бироқ билмадим, буни сизга қандай қилиб айтсам экан... Сизнинг саройингиз, мени кечирингу, бундай қушга муносиб эмас. Агар фил суягидан қилинган сарой булганда, у бизнинг қушимизга муносиб бўларди.

— Ким менга бундай саройни қуриб беради? Бунинг устига шунда фил суягини қаердан хам олардик, — деб сурабди подшо.

— Бунинг ишунда тушини белтирган экан, демак фил суягини ҳам тона олади. Шароб берибди вазир.

Подшо шахзоданинг оркасидан карвонсаройга одам юборибди.

— Ё фил суягида сарой қарасан, ёки бошинини таянган жудо қиламан! — шарт қўйибди подшо унга.

Ингит узини нуқотиб, нима қилишини ҳам билмабди. Шунда от айтибди:

Шахзодам, сен бундай тукичиликка тушма. Подшонинг ёнига бориб ундан бир туман ташкар ва шароб тўлдирилган хумлар сўрагани. Кейин филлар яшайдиган урмонга кетамиз. У ерда бир кул бор. Пешини чети ҳаво энгизган пайтда филлар кулдан сув ичишади. Сен шаробни кулга тукиб лашкарлар билан дарахларнинг пана-панасини асанга тўздириб, кулдан сув ичган филлар маст бўлиб, қилишади. Шаробнинг кучини ана шунда қарасан. Филлар сув ичган товуққа ухшаб қоладилар. Сен эса лашкарлар билан бамайгахир уларнинг қозик тишларини сугуриб оласан.

Ингит ҳамма ишнинг ёти ургагандай қилибди. У бир туман лашкар, шароб билан тўлдирилган товуқга ҳамма олиб филлар яшайдиган урмонга жунаб... Хумладаги шаробни кулга тукишибди. Қўёни тиккага келганга ҳудди алкан тоғлар кучандек хартумларини осатирганча ёттик хиллаб ва шовқин солиб филлар сув ичгани келишибди. Филлар кулдан сув ичгач, бирдангина маст бўлишибди. Кейин мадорлари кетиб, сувга тушган товуқдек шалвираб қолишибди. Ингит бўлса, лашкарлар билан бирга филларнинг қозик тишларини сугуриб олиб, шаҳарга қанғибди. Тезда шаҳар усталари филларнинг тишшога сарой қурмо беришибди. Подшо кўшини олти карвонсаройга соғиб, тақдир ёнига осиб қўйгач, вазирини чақириб суради:

— Хуш, дунёда меннинг ҳам баъғли подшо борми?

— Йўқ, ҳукмдорам, — жавоб берибди вазир, — аммо... фақат сизга шунинг айтмоқчимки, газабланманг тағни. Сизнинг ёнингизда мана шундай саройга муносиб маликангиз йўқ. Дунёда энг гузал қизгина бундай саройга малка бўлишга лойиқ.

— Дунёдаги энг гузал қизга уйлانسам қанийди, аммо уни қандай қилиб овса бўлади? — сўрабди подшо.

— Кўшини, филларнинг суягини тўнган кешин, албатта энг гузал қизни ҳам тона олади, — жавоб берибди вазир.

Подшо одамлари карвонсаровга келиб, шахзолага фармонни етказибди.

«Подшо ҳаддидан олди», деб уйлабди шахзода. Уларнинг ёргани отининг ёнига берибди. От шахзодага дебди:

— Бошқа илож йўқ. Ёки бу саройдан ҳам ўттишимиз керак. Қийинчиликлардан қочини ингит кичига ярашмайди. Отангни даво-

лаш учун ахтараётган тувроқ ҳам ўша Биринчи Гўзал мамлака-тида. Утир, кетдик.

Йигит отга миниб, йўлга тушибди. Улар нул юришибди, йўл юринса ҳам мул юришибди, инҳоят бир кунн сахарда Биринчи Гўзалининг боғига етиб келибдилар.

— Устимдан тушиб, боққа кир-да, еттига тиканли атир гул шохларидан узгин. — дебди от шаҳзодага. — Биринчи Гўзал боғга ҳар кунн келиб, то қуёш чиққунча кашта тикади. Сен секингина унинг орқасидан бориб, сочларидан ушлаб олсан-да, тиканли атиргулларнинг шохн билан савалай бошлайсан. У «Бас!» деб қичқирмагунча савалайвер. Сунгра унн даст қўлингга кутариб бу ерга келтирасан.

Шаҳзода худди оти ургатгандай қилибди. Боққа кириб, тикан-ли атиргул шохларидан узиб олибди. Буи доқ қараса, олопоқ юзли, қуёш нурларига ухшаш Биринчи Гўзал дастгоҳ олдида утириб кашта тикаётган эмин. Йигит тезда унинг орқасидан ке-либ, сочларидан ушлаб олибди-да, тиканли атиргул шохлари билан савалай бошлабди. Бир оз ўтгач, Биринчи Гўзал қич-қирибди:

— Бас қил, эй йигит! Мен сенинг измингдаман. Мен ҳам сен-дек ингитни анчадан бери кутиб юрган эдим.

Шаҳзода Биринчи Гўзалининг боғидаги кашта тагидан бир сик-қим тувроқ олибди. Улар отга ўтириб, шаҳарга равона бўлибди-лар.

Шаҳзода Биринчи Гўзалини подшога топшириб, узи карвонса-ройга қайтибди.

Биринчи Гўзалини қари подшонинг харамига жойлаштирибди-лар. Подшо қизга ёқини учун қулидан келган ҳамма инини килиб-ди, аммо Биринчи Гўзал ақалли бир марта кулмабди.

— Агар кулишимни ва хотининг бўлишимни хоҳласанг, — деб-ди охири Биринчи Гўзал подшога, — унда Етти Денгиз орқасида-ги ороллардан бияларимни ҳайдаб келишни буюргин. Сен улар-нинг сундида чумилиб олсанг, ёшариб кетасан. Ана ўшанда мен сенга тегаман.

— Ким бияларни ҳайдаб кела олади? — сурабди подшо.

— Ким мени бу ерга олиб келган булса, бияларни ҳам уша ҳайдаб кела олади, — деб жавоб берибди Биринчи Гўзал.

Шаҳзодага подшонинг амрини етказибдилар. У яна отга ми-ниб, йўлга тушибди. Улар денгиз олдида келганларида от ша-ҳзодага дебди:

— Сен киркта қўтосни сўясан, ҳаммасининг терисини шилиб олиб, мени урайсан, ўзинг эса бутазорга яширинсан. Мен кини-найман. Шунда тўлқинлар ичидан денгиз маҳлуқи чиқади. Мен у билан олиша бошлайман. У бирин-кетин устимга ёпишган қў-тос терисини лахта-лахта қилиб йиртиб ташлайди. Аммо қирқин-

Кўр подшо аввалига бу хабарларнинг қайси бирига хурсанд бўлишини билдирмабди — ўғлининг соғ-саломат қайтиб келганига хурсанд бўленими ёки ўзининг тузалиб кетишигами. Келиш тушуниб етибди: иккаласига ҳам хурсанд бўлиши керак

Шунда подшо сўрабди:

— Туйроқни қаердан олиб келдинг, ўғлим.

— Мен бу туйроқни келининг тикаётган каштасининг тагидан олдим, отажон.

— Ким у ўзи, меннинг келиним, ўғлим?

— Биринчи Гўзал, отажон.

Подшо туйроқни кўзларига суртибди. Унинг оти туёқлари фақатгина Биринчи Гўзал каштасининг остини топтамаган экан, шунинг учун ҳам дарров ёруғ оламини кура бошлабди. Биринчи Гўзал билан кенжа шаҳзоданинг туйини яна қайтадан бошлашибди. Қурбонликка келтирилган қўйларни сўйиб, қирқ кечаю қирқ кундуз базм қилишибди, бутун шаҳар аҳолисига ҳолва тарқатишибди. Ҳаммалари хурсанд бўлибдилар. Келинлар, биз ҳам шод-хуррам бўлайлик!

МУНДАРИЖА

3

Қон гапирмас

Роман

Турк тилидан Сиддика Аъзамова таржимаси

275

Ошик булут

Эртақлар

Рус тилидан Гасея Норматов таржимаси,

На узбекском языке

НАЗИМ ХИКМЕТ

БЕЗМОЛВНАЯ КРОВЬ

Роман,
сказки

Редакторлар; Ш. Одилов, Б. Омонов

Рассам Г. Жирнов

Расмлар редактори А. Кива

Техн. редактор Е. Потанова

Корректорлар: Д. Худойбердиева, Ш. Назарова

ИБ № 3571

Босмахонага берилди 10.07.89. Босинга рухсат этилди 19.07.89. Формати: 60×84¹/₂. Босмахона қоғози № 2. Адабий гарнитура. Юқори босма. Шартли босма д. 19,53. Шартли кр.-оттик 19,99. Нашр д. 22,57. Тиражи 6000. Буюртма № 1028. Баҳоси. 1 с. 60 т. Шартнома № 21—86.

Гафур Гулом номидagi Адабиёт ва санъат нашриёти 700129. Тошкент. Павлов кўчаси, 30.

Ўзбекистон ССР Нашриёт, полиграфия ва китоб савдоси ишлари давлат қўмитаси «Матбуот» полиграфия ишлаб чиқариш бirlанмасининг 1-босмахонасида босилди. Ҳамза кўчаси, 21.

